

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

І. І. КУКУРУДЗА

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Матеріали до лекцій і семінарів

ЧЕРКАСИ - 2006

ЗМІСТ

Тема 1. Предмет і метод політичної економії

1. Виникнення політекономії та її основних напрямів.
2. Предмет і метод політичної економії.
3. Закони та функції політичної економії.

Тема 2. Фактори виробництва і суспільна праця

1. Основні фактори суспільного виробництва та їх взаємодія.
2. Суспільна праця та її значення.
3. Суспільний продукт як результат суспільної праці.

Тема 3. Економічні потреби суспільства та їх взаємозв'язок з виробництвом. економічні інтереси

1. Економічні потреби суспільства та їх структура.
2. Виробництво як фактор формування і задоволення потреб.
3. Економічні інтереси як рушійна сила соціально-економічного розвитку.

ТЕМА 4. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Продуктивні сили суспільства та історичні типи технологічного способу виробництва.
2. Виробничі відносини і спосіб виробництва.
3. Типи економічних систем та критерії їх класифікації.

Тема 5. Відносини власності

1. Власність як економічна категорія.
2. Структура власності.
3. Еволюція форм власності.

Тема 6. Форми організації суспільного виробництва

1. Натуральне і товарне виробництво.
2. Товар і його властивості. Двоїстий характер праці втіленої в товарі.
3. Закон вартості як економічний закон товарного виробництва.

Тема 7. Виникнення, суть та функції грошей

1. Виникнення та суть грошей.
2. Функції грошей.
3. Закони грошового обігу.

Тема 8. Капітал і наймана праця

1. Загальна формула руху капіталу. Робоча сила як товар.
2. Капітал як економічна категорія товарного господарства.
3. Норма і маса додаткової вартості.
4. Суть і форми заробітної плати.
5. Суть і фактори нагромадження.

Тема 9. Підприємство і підприємництво

1. Підприємство як суб'єкт ринкової економіки.
2. Кругооборот капіталу.
3. Оборот капіталу. Основний і оборотний капітал.
4. Підприємництво в ринковій економіці.

Тема 10. Витрати виробництва, прибуток і валовий дохід

1. Суть та види витрат виробництва.
2. Середній прибуток і ціна виробництва.
3. Валовий дохід підприємства та проблеми його розподілу.

Тема 11. Торговий капітал і торгівля

1. Торговий капітал і торговий прибуток.
2. Витрати обігу.
3. Форми торгівлі.

Тема 12. Позичковий капітал у системі товарних відносин. банки

1. Позичковий капітал і позичковий процент.
2. Кредит як форма руху позичкового капіталу
3. Банки та їх функції.

Тема 13. Акціонерні товариства. акціонерний капітал

1. Акціонерне товариство і його основні риси.
2. Акціонерний капітал: реальний і фіктивний.
3. Прибуток акціонерних товариств. Фондові біржі.

Тема 14. Підприємництво в аграрній сфері

1. Суть та особливості аграрних відносин.
2. Форми виробничої діяльності в сільському господарстві.
3. Земельна рента. Ціна землі.

4. Ціноутворення в аграрному секторі економіки. Аграрна біржа.

Тема 15. Домогосподарства

1. Домогосподарства як суб'єкт ринкових відносин.
2. Бюджет домогосподарства та його структура.
3. Витрати домогосподарств.

Тема 16. Держава та її економічні функції

1. Основні причини зростання економічної ролі держави.
2. Економічні функції держави в ринковій економіці.
3. Соціально-економічні наслідки посилення економічної ролі держави.

Тема 17. Ринок: суть, функції та умови формування

1. Ринкове господарство як невід'ємний компонент товарного виробництва.
2. Місце та роль конкуренції в ринковій економіці.
3. Ринок і ціни в умовах чистої конкуренції, олігополії та чистої монополії.

Тема 18. Класифікація ринків і загальні ознаки їх функціонування

1. Ринок засобів виробництва і предметів споживання.
2. Ринок робочої сили.
3. Фінансовий ринок.

Тема 19. Роль ринку в регулюванні суспільного виробництва.

1. Ринок як саморегульована система.
2. Обмеженість ринкового саморегулювання та необхідність державного втручання в економіку.
3. Особливості регулювання економіки України в умовах відновлення капіталістичних відносин.

Тема 20. Суспільний продукт і його форми в процесі відтворення

1. Суть та види відтворення.
2. Суспільний продукт і його форми.
3. Умови реалізації сукупного суспільного продукту.

Тема 21. Розподіл національного доходу

1. Національний дохід та фази його руху.
2. Розподіл національного доходу.

3. Необхідність та система перерозподілу національного доходу.

ТЕМА 22. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТА ЙОГО ЧИННИКИ

1. Типи та показники економічного зростання.
2. Фактори економічного зростання.
3. Суть та показники ефективності виробництва.
4. Економічні цикли.

Тема 23 Відтворення робочої сили, зайнятість і безробіття

1. Суть відтворення робочої сили.
2. Зайнятість та її форми.
3. Безробіття в ринковій економіці.

Тема 24. Господарський механізм у системі регулювання суспільного виробництва

1. Суть господарського механізму і його основні елементи.
2. Об'єктивна необхідність та сучасні форми державного регулювання суспільного відтворення.
3. Фінансова система та її роль в регулюванні виробництва.
4. Суть та функції кредитної системи.

Тема 25. Докапіталістичні економічні системи

1. Первіснообщинний спосіб виробництва.
2. Рабовласницький спосіб виробництва.
3. Феодальний спосіб виробництва.

Тема 26. Закономірності та етапи розвитку капіталістичної економічної системи

1. Економічна система капіталізму вільної конкуренції.
2. Економічна система монополістичного капіталізму.
3. Державно-монополістична стадія еволюції капіталістичної економічної системи.

Тема 27. Економічна система сучасного капіталізму

1. Теорії та моделі змішаної економіки.
2. Відносини власності і державне регулювання в системі змішаної економіки.
3. Проблеми соціальної орієнтації змішаної економіки.

Тема 28. Соціалістична економічна система та її еволюція

1. Економічний лад соціалізму та шляхи його становлення.
2. Планомірний розвиток і товарно-грошові відносини.

3. Розподіл за працею та суспільні фонди споживання.
4. Криза і розпад системи одержавленого соціалізму та їх соціально-економічні наслідки.
5. Історичні перспективи соціалізму.

Тема 29. Закономірності та особливості розвитку перехідних економік

1. Зміст перехідного періоду до ринкової економіки.
2. Різноманітність форм переходу до ринкової економіки.
3. Особливості ринкової трансформації економіки України.

Тема 30. Світове господарство і міжнародні економічні відносини

1. Суть і структура сучасного світового господарства.
2. Міжнародний поділ праці: суть, принципи та форми.
3. Міжнародна економічна інтеграція.
4. Проблеми інтеграції економіки України у світове господарство.

Тема 31. Форми міжнародних економічних відносин

1. Міжнародна торгівля та сучасні тенденції її розвитку.
2. Міжнародний рух капіталів і валют.
3. Міжнародна міграція робочої сили.

Тема 32. Економічні аспекти глобальних проблем

1. Проблеми взаємовідносин між державами.
2. Глобалізація негативних наслідків взаємодії суспільства з природою.
3. Проблеми розвитку людини та забезпечення її гідного майбутнього.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Головним завданням даної теми є визначення предмета, методу та суті економічних категорій і економічних законів. З огляду на це, вивчення теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Виникнення політекономії та її основних напрямів.
2. Предмет і метод політичної економії.
3. Закони та функції політичної економії.

1. Виникнення політичної економії та її основних напрямів

Економічна думка зародилась ще в стародавньому світі. Зокрема, перші спроби з'ясувати загальні принципи економічного розвитку зробили давньогрецькі мислителі Ксенофонт, Платон, Аристотель, а також філософи стародавнього Риму, Індії, Китаю, Єгипту. І сам термін “економіка” вперше вжив Аристотель (384 – 322 рр. до н.е.). Походить цей термін від давньогрецьких слів “ойкос”, тобто дім, домашнє господарство, господарство, і “номос”, що в перекладі означає вчення, закон. Отже, термін “економіка” можна перекладати як вчення про домашнє господарство, або ж як вчення про господарство взагалі. Причому Аристотель поділяв науку про багатство людей на економіку і хримастику. Під першою він розумів виробництво благ для задоволення потреб людей, під другою – нагромадження грошей, до якого ставився негативно.

Проте в умовах рабовласницького та феодального суспільства не існувало стрункої системи економічних поглядів на економічні процеси. Економічні знання виступали в той час лише як елементи єдиної, але ще нерозчленованої науки. та й потреби в самостійній економічній науці практично не було. Така потреба з'явилася в умовах капіталістичних відносин, коли високими темпами почали розвиватися продуктивні сили й широкого розповсюдження набули товарне виробництво і обіг. В суспільства з'явилася потреба в дослідженні джерел багатства націй і народів, груп людей та окремих осіб. Саме тоді й відбулося становлення економічної теорії як науки під назвою політична економія. Цей термін уперше застосував французький економіст Антуан Монкретьєн у праці “Трактат політичної економії” (1615 р.). Назва походить від грецьких слів “поліс” – місто, суспільство, держава; “ойкос” – дім, господарство; “номос” – вчення, закон. Таким чином, політична економія – це наука про закони суспільного господарства.

Оскільки капіталістичні відносини почали складатися передусім в торгівлі, то й перша школа буржуазної політекономії виходила з того, що джерелом багатства суспільства є торгівля, головним чином зовнішня. Ця школа відома під назвою “меркантилізм” (від італійського слова “мерканте” – торговець, купець). Вчення зародилось у XVI – XVII ст. у країнах Західної Європи і виражало інтереси торгової буржуазії. Меркантилісти об'єктом дослідження обрали обіг (передусім зовнішню торгівлю), вважаючи, що суспільне багатство створюється у сфері обігу. А тому вони й не створили

і не могли створити наукову систему поглядів на економічні процеси.

З проникненням капіталу у сферу виробництва погляди ідеологів буржуазії істотно змінилися, що й обумовило виникнення класичної буржуазної політичної економії. Її першими представниками були Вільям Петті (1623-1687 рр.; Англія) і фізіократи на чолі з Франсуа Кене (1694-1774 рр.; Франція). Вони вважали, що джерелом багатства є природа і праця в сільському господарстві. Крім того, Ф. Кене в “Економічній таблиці” (1758 р.) вперше зробив спробу розглянути процес суспільного відтворення як цілісну систему виробництва, обміну і споживання. Однак вчення фізіократів носило обмежений характер, оскільки виходило з того, що тільки сільськогосподарське виробництво є джерелом багатства. Все інше виробництво і невиробничу сферу фізіократи вважали безплідними, а зайнятих в них людей – паразитами.

Цю обмеженість подолали інші представники класичної буржуазної політекономії, зокрема такі, як А. Сміт (“Дослідження про природу та причини багатства народів”, 1776 р.) і Д. Рікардо (“Начала політичної економії та оподаткування”, 1817 р.). Вони вважали, що багатство суспільства створюється у виробництві незалежно від його галузевих особливостей, а прибуток підприємця втілює неоплачену працю найманих робітників. Крім того, Д. Рікардо відкрив закономірність, яка виражає співвідношення між оплаченою працею (заробітною платою робітників) та неоплаченою (прибутком підприємця), і довів, що прибуток буде високим або низьким у тій самій пропорції, в якій буде низька або висока заробітна плата. Отже, класична буржуазна політекономія започаткувала трудову теорію вартості.

В цей самий час виникла і дрібнобуржуазна політична економія, яка виражала економічні інтереси дрібних товаровиробників міста і села. Її представники С. Сімонді, Ж. Прудон і деякі інші писали про вади і суперечності капіталістичного суспільства, але не бачили реальних шляхів їх усунення. Тому-то й ці вчені закликали повернутися до старих форм господарювання.

Інакше кажучи, класична буржуазна політекономія започаткувала об’єктивний аналіз механізму відтворення, висунула і обґрунтувала систему понять і категорій, викрила ті чи інші вади капіталізму й шукала шляхи їх усунення, започаткувала трудову теорію вартості.

Однак, класична буржуазна політекономія мала ряд недоліків, а саме:

- видавала капіталізм за вічний лад, не бачила його історичну обмеженість і минулий характер;
- з появою на політичній арені робітничого класу відмовилась від пошуку істини і стала навіть спотворювати її заради захисту капіталізму.

В нових історичних умовах розроблення економічної теорії здійснили Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Виражаючи інтереси робітничого класу вони уперше для пізнання економічних процесів застосували метод матеріалістичної діалектики, завершили створення розпочатої класичною буржуазною політекономією теорії трудової вартості. В своїй праці “Капітал” К. Маркс, використавши найкращі досягнення класичної буржуазної політекономії, розробив вчення про двоїстий характер праці, втіленої в товарі, обґрунтував вчення про додаткову вартість, яке розкриває економічну суть капіталістичної експлуатації людини людиною. В “Капіталі” обґрунтовується висновок про історичну обмеженість капіталізму і неминучість його заміни соціалізмом.

Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса стало віхою в історії економічної думки. З його появою в економічній теорії склались два напрями: марксистський і буржуазний. Прихильники першого концентрують свою увагу на вивченні соціально-економічних відносин як складових всієї системи виробничих відносин. Прихильники другого напрямку в центр дослідження ставлять конкретно-економічні відносини, які є складовою частиною організаційно-економічних відносин.

Подальший розвиток марксистського напрямку в політичній економії здійснив В. І. Ленін. Він створив вчення про монополістичний і державно-монополістичний капіталізм, розробив основи економічної теорії соціалізму.

Важливу роль в розробленні марксистського напрямку в економічній теорії відіграли праці вчених Радянського Союзу, інших соціалістичних країн. Зокрема, щодо дослідження проблем економічного планування та захисту трудящих.

Щоправда розвиток відбувався суперечливо, нерідко під впливом суб’єктивізму і волюнтаризму у суспільно-політичному житті тих чи інших країн. В останнє десятиріччя прихильники марксистського напрямку в економічній теорії намагаються очистити свою науку від суб’єктивно-волюнтаристських нашарувань

та помилок і цим самим створити наукову базу для подальшого утвердження й розвитку соціалізму.

У другій половині XIX ст. було сформульовано теорію граничної корисності — маржиналізму, в становленні якої видатна роль належить австрійській школі, а саме вченим К. Менгеру і Є. Бем-Баверку. Тоді ж виникла й американська школа граничної продуктивності на чолі з її основоположником Д. Кларком.

Помітний внесок в розроблення буржуазної економічної теорії здійснив англійський економіст А. Маршалл в праці “Принципи економіки” (1890). Він і його послідовники розвивають основні ідеї класичної буржуазної політекономії, головним чином, що стосуються проблем економічної ефективності. Вони започаткували створення так званого неокласицизму. Цей напрям є однією зі складових частин сучасної буржуазної політекономії. Елементом неокласицизму є кейнсіанство. Важливу роль в його розробленні відіграла праця англійського економіста Дж. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936), в якій значне місце відведено дослідженню державно-монополістичного регулювання економіки. Ідеї Дж. Кейнса одержали свій подальший розвиток у працях багатьох вчених Заходу, що дало підставу говорити про становлення неокейнсіанства як течії сучасної буржуазної політекономії.

У другій половині XX ст. неокласичну політекономію успішно розробляє видатний американський економіст, лауреат Нобелівської премії Пол Самуельсон (1915 р. нар.). У його визначенні нова політекономічна школа трактується як “неокласичний синтез”. Принципи неокласичного синтезу ґрунтовно викладені в підручниках, які мають назву “Економікс” або “Економіка”.

Представники економікс вважають його предметом дослідження “проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення матеріальних потреб людини”. (Макконнелл К. Р., Брю Ст. Л. *Економікс: Принципы, проблемы и политика* / Пер. с англ. — В 2 т. — М., 1992. — Т. 1. — С. 18.)

Одним з напрямів політекономії є інституціоналізм, який склався наприкінці XIX—на початку XX ст. у різних модифікаціях. Прихильники інституціоналізму основою розвитку економіки суспільства вважають соціальні інститути. Сучасні інституціоналісти У. Мітчел, Дж. Гелбрейт, Р. Коуз критикують неокласичні теорії, вони виступають за реформування капіталізму.

З другої половини 70-х рр. значного поширення набув монетаризм. Монетаристи підтримали гасло “Назад до Сміта”, що означало відмову від методів активного державного втручання в економіку. Глава монетаристів М. Фрідмен твердить, що “грошові імпульси”, грошова емісія є головними регуляторами, які впливають на господарське життя. Економічний курс, названий “рейганомікою”, значною мірою спирався на погляди монетаристів.

Економічна думка України розвивалася у взаємодії із світовою економічною думкою і передусім з економічною думкою Росії. В цьому зв'язку до неї можна застосувати ті ж оцінки етапів розвитку, які були характерні для економічної думки взагалі. При цьому на кожному етапі розвитку економічної думки України можна виділити таких її представників, чії праці становили найвище досягнення національної економічної науки.

Особливо активно економічна думка України розвивалась у другій половині XIX і XX ст. Професор Київського університету Зібер та його учень Подолинський виступили першими популяризаторами економічного вчення К. Маркса. При цьому вони використовували місцевий матеріал, який підтверджував ті чи інші висновки економічної теорії К. Маркса, передусім теорії трудової вартості. Проблеми попиту і пропозиції досліджував ректор Київського університету Бунге. Професор цього ж університету Драгоманов обґрунтував експлуаторську природу капіталізму та неминучість зuboжіння селян в умовах приватної власності на землю. В ідеях згаданих вище мислителів поєднувалися елементи економічної теорії дворянства, народництва і соціалізму.

Важливу роль у розробленні економічної теорії відіграла праця І. Франка “Що таке соціалізм?”. В ній обґрунтовувалась необхідність суспільної власності на засоби виробництва, розкривалась експлуаторська суть капіталізму, з позицій революціонерів-демократів висувались економічні ідеї соціалізму.

Помітний внесок у розвиток економічної думки в Україні зробив М. І. Туган-Барановський. В багатьох своїх працях він досліджував проблеми кооперації, розробляв інші аспекти економічної теорії соціалізму.

У післяжовтневий період економічна думка України розвивалась, головним чином, в руслі марксистського напрямку. Причому українські вчені творчо розробляли найрізноманітніші актуальні проблеми політичної економії, реалізація яких на практиці дозволяла нашій державі успішно розв'язувати завдання щодо

розвитку народного господарства і піднесення життєвого рівня населення.

З початком ринкових перетворень значна частина вчених України відмовилась від марксистської економічної теорії і стала на шлях популяризації тих чи інших течій буржуазної політичної економії. Будучи представниками нинішньої офіційної економічної науки, окремі вчені навіть вилучили з вжитку сам термін “політична економія”, протиставляючи його “економічній теорії”, “теоретичній економіці” та інші.

Насправді, “політична економія”, “економічна теорія”, “теоретична економіка”, “економіка” – це не різні економічні науки. Це лише різні назви однієї й тієї ж самої науки. Видатний англійський економіст А. Маршалл у праці “Принципи економіки” вживав терміни “політична економія” і “економічна наука” як синоніми. Аналогічно діє і П. Самуельсон у відомому підручнику “Економіка”, вживаючи як ідентичні терміни “політична економія” і “економічна теорія”. Чикагський університет і сьогодні видає “Журнал політичної економії”. Проблеми політекономії розглядаються у чотиритомному словнику, виданому під редакцією відомих англійських вчених Дж. Ітвелла, М. Мілгейта, П. Ньюмена. Навіть у старих радянських підручниках терміни “політична економія” і “економічна теорія” використовувались як синоніми.

Вилучення з вжитку терміну “політична економія” зроблено в інтересах національної буржуазії, так званих “нових українців”. Вони не зацікавлені в існуванні науки, предметом якої є відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання благ та послуг в нинішньому нашому суспільстві.

2. Предмет і метод політичної економії

У вивченні політичної економії, як і кожної науки, велике значення має визначення її предмета, тобто того кола питань, які вона досліджує. Причому слід розрізняти предмет і об’єкт політичної економії. Об’єктом політекономії є економіка в цілому. Об’єкт вивчення може бути спільним для багатьох споріднених наук. В даному випадку він є спільним для всіх економічних наук, скажімо, для економічної історії та історії економічних вчень, економіки сільського господарства і багатьох інших. Проте кожна із названих економічних наук має свій особливий предмет дослідження.

Як відомо, суспільне виробництво має дві сторони: технічну та суспільну. Технічну виражають продуктивні сили, до складу яких входять засоби виробництва і люди, які приводять в дію ці засоби виробництва, коли створюють матеріальні та духовні блага. Продуктивні сили виражають відносини “людина-природа”. Ці відносини вивчаються природничими і технічними науками.

Суспільну сторону виробництва виражають виробничі, економічні відносини, тобто відносини, які виникають між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і духовних благ. Ці відносини вивчаються політичною економією.

У системі виробничих відносин можна виділити техніко-економічні, організаційно-економічні та соціально-економічні відносини. Техніко-економічні відносини характеризують структуру виробництва, поділ та кооперацію праці, спеціалізацію і концентрацію виробництва. Вони можуть бути однаковими в різних суспільствах. Їх вивчає політекономія. Організаційно-економічні відносини виникають у процесі обміну засобами виробництва, трудової діяльності, кооперації праці, тобто стосуються організації та управління економікою на різних рівнях. В сукупності організаційно-економічних відносин можна виділити:

- загальні організаційно-економічні відносини, які охоплюють сукупність форм і методів господарювання, властивих усім галузям народного господарства (організація підприємництва, фінансів, кредитування і т.п.);

- конкретно-економічні відносини, що охоплюють господарський механізм окремих галузей (промисловості, будівництва, сільського господарства тощо).

Загальні організаційно-економічні відносини вивчаються політекономією, а конкретно-економічні відносини – галузевими економічними науками.

Соціально-економічні відносини являють собою відносини, що виникають між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і духовних благ. Їхню основу становлять відносини власності на засоби виробництва і виготовлений продукт. Соціально-економічні відносини показують, хто привласнює засоби виробництва; за яких суспільних умов і яку частку робочого дня трудівник працює на себе та на інших членів суспільства; хто привласнює результати виробництва. Все це означає, що вивчення соціально економічних відносин має

надзвичайно важливе значення. Соціально-економічні відносини так само, як і техніко-економічні та загально-організаційні економічні відносини, вивчаються політичною економією.

Усі названі групи економічних відносин взаємозв'язані. І завдання політичної економії полягає в тому, щоб з'ясувати існуючі тут причинно-наслідкові зв'язки, закони і закономірності, які характеризують функціонування цих відносин як цілісної економічної системи. Як вже говорилось, політична економія склалась спочатку як наука про закони виробництва, розподілу, обміну і споживання в капіталістичному суспільстві. Цю науку Ф. Енгельс називав політичною економією у вузькому розумінні слова. В широкому розумінні слова політична економія, вказував Ф. Енгельс, це наука про закони виробництва, розподілу, обміну, і споживання матеріальних і духовних благ у різних людських суспільствах.

Дослідження законів виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і духовних благ може здійснюватись як на мікрорівні, тобто на рівні підприємства та його підрозділів, так і на макрорівні, який охоплює господарство усієї країни. В умовах становлення і розвитку економічної інтеграції виникає потреба у здійсненні аналізу економічних процесів і явищ на глобальному рівні, тобто на рівні міждержавних економічних об'єднань та світового господарства.

Оскільки виробничі відносини і продуктивні сили становлять єдність, в якій рівень розвитку продуктивних сил визначає виробничі відносини, а виробничі відносини роблять зворотний вплив на розвиток продуктивних сил, остільки дослідження виробничих відносин здійснюється в зв'язку і взаємодії з продуктивними силами. Будучи економічним базисом суспільства, який визначає надбудову, представлену політичними, правовими та іншими відносинами і певними формами суспільної свідомості, виробничі відносини вивчаються у зв'язку не тільки з продуктивними силами, але й з надбудовою. Таке вивчення дає змогу глибше і всебічніше пізнати форми прояву виробничих відносин та зворотний вплив на них надбудови.

Змісту предмета політекономії в тій чи іншій мірі торкалися всі економісти. Класики буржуазної політичної економії вважали, що їх наука має вивчати виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг, причому з точки зору не тільки майнових зв'язків, а й суспільних відносин між людьми. Науковий

підхід до досліджень дав змогу А. Сміту і Д. Рікардо проникнути в таємниці походження багатства в капіталістичному суспільстві, виявити, що прибуток капіталістів утілює неоплачену працю найманих робітників. Д. Рікардо відкрив закон, який виражає співвідношення між оплаченою працею (заробітною платою робітників) і неоплаченою (прибутком капіталістів).

Проте наукові, неупереджені дослідження не відповідали інтересам буржуазії, особливо в період загострення боротьби робітників за свої соціальні права. А тому буржуазні економісти після А. Сміта і Д. Рікардо перестали вивчати властиві капіталізму соціально-економічні відносини і зосередили увагу на дослідженні організаційно-господарських зв'язків.

Подібним чином діють і деякі вітчизняні автори підручників і посібників з основ економічної теорії, намагаючись знайти відмінності між економічною теорією і політичною економією. Однак якщо буржуазні економісти шляхом акцентування уваги на організаційно-економічних відносинах досягли значних успіхів у з'ясуванні складних господарських процесів, то наші вчені даліше відвертої апологетики капіталістичного способу виробництва не пішли.

У сфері виробничих відносин, як і в суспільстві в цілому і в природі, суть і явище не співпадають. Проникнути в суть того чи іншого явища можна лише шляхом застосування наукових методів пізнання, тобто сукупності загальнонаукових та спеціальних принципів, прийомів і засобів дослідження. Серед загальнонаукових методів пізнання чільне місце належить діалектичному методу. Він полягає у тому, щоб розглядати суть соціально-економічних явищ та процесів у постійних змінах і розвитку. Саме завдяки діалектичному методу пізнання можна встановити закономірності виникнення і розвитку тих чи інших відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто встановити, за якими законами змінюються виробничі відносини і відбувається перехід суспільства від одного способу виробництва до іншого. Цим методом в тій чи іншій мірі користуються як марксистський, так і буржуазний напрями економічної науки.

Фундаментальним принципом діалектичного методу є пояснення соціально-економічних явищ і процесів через дію всезагальних законів діалектики: закону єдності і боротьби протилежностей, закону переходу кількісних змін в якісні та закону заперечення заперечення. Скажімо, на базі закону єдності і боротьби

протилежностей можна встановити, що праця при капіталізмі виступає єдністю праці суспільної і приватної, які обумовлюють існування протиріччя між вартістю і споживною вартістю товару. Застосування закону переходу кількісних змін у якісні, дозволило зробити висновок, що концентрація засобів виробництва і робочої сили на окремих капіталістичних підприємствах обумовила якісну зміну, яка проявилась в заміні вільної конкуренції пануванням монополій. Нарешті, на базі застосування закону заперечення, заперечення можна зробити висновок про те, що виникнення капіталізму було запереченням феодалізму, а сам капіталізм заперечується соціалізмом.

Західними економістами активно використовується емпіричний метод пізнання. За цим методом усі науки — емпіричні. Це означає, що вони базуються на фактах, тобто на спостереженнях, що піддаються перевірці через відомі факти або певні явища. Так, політекономія як суспільна наука вивчає поведінку індивідів та інститутів, що займаються виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ і послуг.

Серед спеціальних методів пізнання чільне місце посідають математичні методи. Ними широко користувалася економічна наука з часів свого виникнення. Сучасний рівень розвитку продуктивних сил, зростання масштабів виробництва, розширення міжгалузевих і територіальних зв'язків зумовлюють технологічно-економічні розрахунки, які часто виходять за межі елементарної математики і вимагають від практиків і теоретиків економіки глибоких математичних знань.

Одним із найважливіших спеціальних прийомів досліджень в економічній теорії є метод наукової абстракції. Він полягає у виділенні найбільш суттєвих сторін процесу, що вивчається, абстрагуванні від усього другорядного, випадкового. Проте абстрагування не означає відриву від дійсності. Наукова абстракція — це відображення у свідомості реально існуючих виробничих відносин, це процес проникнення в суть явищ, тобто від особливостей прояву до самої суті їх.

Основні етапи процесу пізнання можна охарактеризувати як рух від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики.

Головними способами діалектичного абстрагування є аналіз і синтез, що перебувають у діалектичній єдності. Аналіз являє собою розчленування досліджуваного явища на складові частини в процесі

руху пізнання від конкретного до абстрактного, яке розкриває суть явища. Синтез – це об'єднання проаналізованих частин в єдине ціле в процесі руху пізнання від абстрактного до конкретного, яке досліджує взаємозв'язки всіх сторін явища як єдиного цілого. Отже, аналіз і синтез є двома нерозривними чинниками процесу наукового пізнання дійсності, використання яких сприяє виявленню причинно-наслідкових зв'язків окремих явищ.

Наукове пізнання суспільних процесів передбачає також використання методу поєднання логічного й історичного підходів до вивчення політичної економії. Логічний взаємозв'язок усіх компонентів суспільства як цілісного організму відбиває історичний процес виникнення і становлення певної системи. Поєднання логічного й історичного в економічній теорії допомагає відкриттю якісно нових форм дії економічних законів і знаходженню нового змісту в економічних категоріях. Хоча логічне й історичне перебувають в органічному зв'язку, проте логічне не зводиться до точної копії всіх поворотів історичного процесу, а відображає його генеральний напрям, звільнений від зигзагів і випадковостей історії.

У більш чіткому викладі це означає, що економісти застосовують також дедуктивний та індуктивний методи. Індукція – це форма умовиводу, де на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. У результаті індукції досягається той самий результат, що і при абстракції, – виведення принципів, законів і категорій із фактів. Пізнання починається з нагромадження фактів, котрі потім систематизуються і аналізуються таким чином, щоб можна було вивести узагальнення, принципи чи закони. Отже, індукція іде від окремого до загального.

Дедукція означає перехід від загального до окремого. Дедуктивний метод бере своїм початком узагальнення чи теорію. На основі загального правила логічним шляхом з одних положень істинних і реальних з необхідністю виводиться нове істинне положення. Дедуктивний метод є водночас і гіпотетичним. Таким чином, економісти можуть опиратися на випадкове спостереження, умовивід, логіку чи інтуїцію, щоб сформулювати попередній, неперевірений принцип, що називається гіпотезою. Правильність гіпотези потім повинна бути перевірена систематичним і багатократним вивченням відповідних факторів. Гіпотеза – це припущення про ймовірність зміни економічного явища і спосіб його пізнання, одне з можливих розв'язань економічної проблеми.

Конкретним прийомом пізнання дійсності є збирання фактів. Це безмежно складне завдання. Світ економічної дійсності заповнений безліччю різних фактів: реальних і нереальних, закономірних і випадкових, довго- і короткострокових, макро- і мікроекономічних. Збираючи факти, варто визначити, котрі з них стосуються конкретної проблеми, яка розглядається, а котрі ні. Оскільки факти відображають економічну дійсність, то їх збирання і систематизація має велике значення для з'ясування сутності певних економічних явищ і процесів.

Завдання політекономії полягає в тому, щоб привести в систему зібрані факти, дослідити їх, виявити суттєві риси явища, тенденції його руху, вивести економічний закон. Закономірності і закони – центральна ланка політекономічного дослідження. Вони пояснюють чинники буття фактів економічної дійсності, їх сутнісні риси, взаємозв'язок між ними та джерела їх руху. Теорія спирається на факти, без фактів це — лише гіпотеза.

Виникнення і розвиток політекономії, як і будь-якої іншої науки, пов'язані з практичною діяльністю людей. Зв'язок науки із суспільною практикою передбачає обмін діяльністю і результатами між науковцями і працівниками інших галузей народного господарства. В ході такого обміну суспільна практика виступає критерієм наукового пізнання. Суспільною практикою по суті закінчується і перевіряється процес пізнання як рух від практики до абстракції і від абстракції до практики життя. Тільки на практиці можна перевіряти правильність теоретичних положень, відповідність їх реальній дійсності.

Теорія повинна відкривати шлях практиці, бо теоретичне пізнання не пов'язане з практичною діяльністю – безцільне. Але й практика, відірвана від теорії, має суто емпіричний застійний характер. З огляду на сказане, досить важливим спеціальним методом дослідження економічних явищ є соціально-економічний експеримент. Він має бути виваженим і здійснюватися на базі врахування історичного досвіду. Судження про результативність того чи іншого соціально-економічного експерименту має бути максимально об'єктивним, звільненим від впливу моральних, ідеологічних, політичних та інших чинників. Ігнорування цих вимог в однаковій мірі шкідливе як для економічної теорії, так і для економічної практики.

3. Закони та функції політичної економії

Початковим ступенем пізнання виробничих відносин є формування економічних категорій. Економічні категорії являють собою узагальнюючі поняття, які виражають суть економічних явищ і процесів (наприклад, “товар”, “гроші”, “вартість”, “прибуток”, “національний дохід” тощо). Економічні категорії – істинні, бо в дійсності існують ті відносини, які вони відображають. Разом з тим економічні категорії історичні, оскільки існують на певних етапах розвитку суспільного виробництва.

Наступним, більш складним ступенем пізнання виробничих відносин є з'ясування економічних законів, за якими ці відносини розвиваються. Економічний закон являє собою об'єктивний, стійкий, істотний причинно-наслідковий зв'язок і взаємозалежність явищ і процесів економічного життя. Якщо економічна категорія виражає суть одного явища або одну сторону економічних відносин, то економічний закон розкриває взаємозв'язок багатьох однопорядкових явищ.

Розрізняють економічні закони: всезагальні, загальні та специфічні. Всезагальні закони – це такі, що діють в усіх системах виробничих відносин, в усіх способах виробництва (закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил, закон підвищення продуктивності праці, закон пропорціональності тощо). Загальні (особливі) економічні закони – це такі закони, що властиві кільком способам виробництва (закон грошового обігу, закон вартості). Специфічні економічні закони діють лише в одному способі виробництва (закон купівлі-продажу робочої сили при капіталізмі, закон розподілу за працею при соціалізмі).

В системі специфічних законів кожного способу виробництва центральне місце посідає основний економічний закон, який характеризує мету суспільного виробництва і засоби її досягнення. Скажімо, основним економічним законом капіталізму є виробництво і привласнення додаткової вартості шляхом експлуатації найманих працівників. Основним економічним законом соціалізму є найповніше задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб суспільства та всебічний розвиток кожної людини на основі піднесення і вдосконалення суспільного виробництва і підвищення його ефективності на базі науково-технічного прогресу.

Існують три точки зору на характер економічних законів. Прихильники першої з них вважають, що економічні закони об'єктивні і діють незалежно від волі і свідомості людей, хоч дія їх виявляється через практичну діяльність людей, що опосередковується політичними, ідеологічними, етичними та іншими відносинами, які можуть протидіяти природно-історичному розвитку суспільного виробництва. З огляду на сказане, характер дії тих чи інших економічних законів може проявлятися у безумовній, абсолютній формі та у формі пануючої тенденції.

Звідси поділ економічних законів на абсолютні й законитенденції. Абсолютні закони – це закони, що виражають найважливіші, визначальні, головним чином якісні сторони економічних процесів, які в основних моментах не піддаються істотній протидії інших законів та політичних, ідеологічних, етичних чинників. До таких законів, скажімо, належить закон додаткової вартості. Адже навіть у разі підвищення заробітної плати, якого можуть добитись робітники внаслідок економічної боротьби, дія закону додаткової вартості не порушується. Закони-тенденції – це такі, що виражають переважно кількісні характеристики економічних явищ, на які протидіючі фактори у взаємодії з іншими економічними законами чинять істотний вплив, послаблюючи чи уповільнюючи здійснення їх. До таких законів належать закон-тенденції норми прибутку до зниження, закон-тенденції норми додаткової вартості до підвищення та ін.

Об'єктивний характер економічних законів означає, що їх можна відкривати, вивчати й пізнавати. Пізнання економічних законів дає змогу суспільству враховувати їх дію у своїй господарській практиці і завдяки цьому домагатися значних успіхів у розвитку економіки. І навпаки, свідоме ігнорування дії економічних законів, або ж неврахування їх дії через відсутність певних знань призводить до великих втрат.

Друга точка зору полягає в запереченні об'єктивного характеру економічних законів. Її прихильники вважають, що економічні закони створюються самими людьми, а тому їх можна ігнорувати, скасовувати одні і створювати інші. Реалізація подібних поглядів в господарській практиці неминуче веде до суб'єктивізму й волюнтаризму, що негативно впливає на економічний розвиток суспільства. Зазначені погляди прийнято називати суб'єктивно-ідеалістичними.

Протилежну точку зору на характер економічних законів відстоюють прихильники фетишистських поглядів. Вони не заперечують об'єктивного характеру економічних законів, але при цьому вважають, що ці закони діють стихійно, що люди не можуть пізнати їх, а отже й не можуть узгоджувати свою практичну діяльність з дією тих чи інших економічних законів. Дотримання фетишистських поглядів на характер економічних законів приречує людей на пасивне споглядання за розвитком економічних процесів і цим завдає шкоди суспільству.

В будь-якому суспільстві політекономія виконує теоретико-пізнавальну, практичну, методологічну, виховну й ідеологічну функції.

Теоретико-пізнавальна функція політичної економії полягає у вивченні та поясненні закономірностей процесів і явищ економічного життя суспільства. Вивчення політичної економії дає змогу суспільству не тільки розкрити сутність та механізм дії економічних законів, але й свідомо використовувати їх у своїх інтересах. Адже будь-яке знання є цінним не само по собі, а тим, що служить практичним цілям суспільства.

Практична функція політичної економії полягає в розробленні принципів і методів раціонального господарювання, науковому обґрунтуванні економічної політики держави. Скажімо, сьогодні практична функція політичної економії в нашій державі спрямована на забезпечення ринкової трансформації економіки.

Політична економія виконує й методологічну функцію, оскільки є теоретичною основою усіх інших економічних наук, тобто розробляє загальні методологічні принципи конкретно-економічного аналізу. Прикладні конкретно-галузеві науки (економіка промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту та ін.) і функціональні (економіка праці, фінанси, грошовий обіг, економічна статистика) є своєрідним продовженням і конкретизацією положень політичної економії в певних галузях та сферах економіки. Взаємозв'язок політичної економії з галузевими та функціональними економічними науками, з одного боку, сприяє її зближенню з життям, з другого, забезпечує піднесення теоретичного рівня галузевих та функціональних економічних наук.

Політична економія досліджує найбільш суттєве, найбільш глибинне в явищах і процесах економічного життя суспільства. Вона акцентує увагу не на одному явищі, а на безлічі, які є загальними або

для всіх економічних наук, або для більшості з них. І ці загальні принципи чи закони, теорії чи моделі, що їх розробляє політекономія, стають позитивним надбанням для всього комплексу економічних наук. Ніяка галузева чи міжгалузева економічна наука не може замінити політекономію в дослідженні сутності соціально-економічної системи суспільства, закономірностей її розвитку, властивих їй соціально-економічних суперечностей, причин відмирання та заміни її новою системою певного типу.

Виховна функція політичної економії полягає у виробленні економічної психології кожної людини або групи людей. Реалізація згаданої функції здійснюється внаслідок вивчення політекономії усіма категоріями населення. Оволодівши економічною наукою, людина краще орієнтується в економічному житті й у виборі місця майбутньої роботи, повніше реалізує свої здібності й ефективніше використовує професійні знання у своїх інтересах. Скажімо, вивчення політекономії майбутніми спеціалістами допоможе їм краще й ефективніше реалізувати свою спеціальність і буде передумовою їх соціальної активності та поведінки.

Нарешті, політекономія в будь-якому суспільстві виконує й ідеологічну функцію, тобто виражає і захищає інтереси певних класів та соціальних груп. Це проявляється передусім при дослідженні і тлумаченні соціально-економічних відносин. Про це свідчить вся історія виникнення і розвитку політичної економії, в тому числі і її буржуазного та марксистського напрямів. Скажімо, буржуазна політекономія на етапі свого становлення, коли інтереси буржуазії збігались з ходом економічного розвитку, намагалась з наукових позицій з'ясувати основні риси капіталістичного виробництва з погляду його переваг над феодальним виробництвом. Проте навіть тоді вона не ставила перед собою завдання розкрити історично минулий характер капіталізму й особливості боротьби антагоністичних класів цього суспільства.

Коли ж відбулася повна заміна феодалізму капіталізмом і прогресивна роль буржуазії вичерпалася, буржуазна політекономія відмовилась від безкорисливих наукових досліджень соціально-економічних відносин і стала на шлях упередженої апологетики капіталізму. Що ж стосується дослідження організаційно-економічних відносин, то буржуазна політекономія і в минулому, і сьогодні приділяла їм належну увагу й досягла значних успіхів у з'ясуванні закономірностей розвитку господарських процесів.

Марксистська політична економія захищає інтереси трудящих і трактує соціально-економічні відносини з точки зору переваг соціалістичного виробництва над капіталістичним. Проте, якщо соціально-економічні відносини з'ясовувалися з послідовно наукових позицій, то при дослідженні організаційно-економічних відносин нерідко брала гору догматична ідеологізація, що знижувало загальний рівень науковості економічної теорії і завдавало збитків.

Ідеологічну функцію виконує і офіційна політекономія нашої держави. З метою виправдання курсу на капіталізацію суспільного життя та захисту інтересів нової національної буржуазії, що виникла в ході ринкової трансформації економіки України, вона відмовилась від наукового аналізу соціально-економічних відносин і стала на шлях вульгаризації і перекручення закономірностей суспільного розвитку. В інтересах нової буржуазії робляться спроби перенести на національний ґрунт досягнення світової буржуазної науки в галузі аналізу організаційно-економічних відносин.

Виходячи із всього сказаного, можна виокремити основні завдання вітчизняної політекономії як аналітичної науки і навчальної дисципліни. Вони, на наш погляд, наступні:

- розкрити суть і тенденції розвитку соціально-економічних відносин у перехідний період;
- вивчити системи законів, які управляють виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ як у ринковій, так і в інших економічних системах, дослідити поведінку індивідів та інститутів, що займаються виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних і духовних благ;
- дослідити проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів і управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини.

Контрольні запитання і завдання

1. Коли і як виникла політекономія як наука?
2. Назвіть основні напрями політекономії.
3. Які саме аспекти політичної економії розробляли українські вчені?
4. Що є предметом політичної економії?
5. Яким методом користується політекономія?
6. Що являють собою економічні категорії та економічні закони?
7. Які існують погляди на характер економічних законів?
8. Які функції виконує політична економія?

9. Які основні завдання вітчизняної політекономії?

ТЕМА 2. ФАКТОРИ ВИРОБНИЦТВА І СУСПІЛЬНА ПРАЦЯ

В будь-якому суспільстві, має місце взаємодія факторів виробництва. Причому характер цієї взаємодії на різних ступенях історичного розвитку різний і таким же різним є його вплив на результати суспільного виробництва. Щоб з'ясувати суть та економічні форми існування факторів виробництва, доцільно вивчення цих питань здійснювати за таким планом:

1. Основні фактори суспільного виробництва та їх взаємодія.
2. Суспільна праця та її значення.
3. Суспільний продукт як результат суспільної праці.

1. Основні фактори суспільного виробництва та їх взаємодія

Людина здійснює виробництво для задоволення своїх різноманітних потреб, підвищення рівня свого матеріального і соціально-духовного споживання. У будь-якому суспільстві виробництво щоденно має розв'язувати наступні питання: 1) які продукти виробляти і в якій кількості? 2) як виробляти? 3) для кого виробляти? 4) в яких соціально-економічних умовах здійснювати виробництво?

Суспільне виробництво завжди передбачає функціонування двох факторів виробництва: особистого і речового. Особистий фактор виробництва представляють трудові колективи, люди, зайняті суспільно корисною працею в галузях матеріального і нематеріального виробництва.

Трудові колективи виступають особистим фактором виробництва тому, що кожний працівник є носієм робочої сили, завдяки якій він може створювати життєві блага, вдосконалювати техніку виробництва.

Робоча сила – це здатність людини до праці. Іншими словами, робоча сила – це сукупність фізичних і розумових сил людини, які вона пускає в дію кожного разу, коли виробляє які-небудь матеріальні і духовні блага.

Людина як істота сформувалася в умовах колективної (общинної) власності. В подальшому процесі розвитку суспільства

виникли приватна та інші форми власності. Кожна з них, в залежності від умов, в тій чи іншій мірі відкриває можливість для реалізації особистості працівника і людини.

Здатність людини до праці змінюється під впливом таких чинників, як рівень кваліфікації та освіти, виробничий досвід і ін.

Речові фактори – це засоби виробництва, які складаються із предметів праці та засобів праці. В процесі праці людина діє на речовину природи і якраз ця речовина є предметом праці людини. При цьому слід пам'ятати, що речовина природи тільки тоді стає предметом праці, коли на неї діє праця. Предмети праці поділяються на два види. Перший – це матеріали, які вперше відділяються працею від природи і перетворюються в продукт (вугілля і руда, що видобуваються в шахтах, риба у природних водоймищах і т.д.).

Другий вид – це предмети праці, які вже зазнали дії людської праці, але призначені для подальшої обробки. Цей вид предметів праці Маркс називає сирим матеріалом, сировиною (руда і вугілля в доменному виробництві, пряжа в ткацькому виробництві).

Як бачимо, не кожний предмет праці є сировиною, хоча кожний сирий матеріал є предметом праці.

Таким чином, предмет праці – це все те, на що спрямована праця людини.

Предмет праці є специфічно історичною категорією. На нижчих стадіях суспільного розвитку коло речовин природи, що входили до предмету праці, було значно обмеженим. В сучасних умовах це коло надзвичайно розширилося. Досить сказати, що предметами праці стали в наш час такі хімічні елементи, які ще не виявлені в природі в своєму природному стані.

Предмет праці розширився і просторово: люди вийшли за межі Землі, включили в коло свого впливу і космічний простір.

Людина діє на речовину природи, тобто на предмети праці, не голими руками, а засобами праці, створеними із речовини природи.

Засоби праці – це річ або комплекс речей, які людина ставить між собою і предметом праці, і які служать провідником зусиль людини на предмет праці. Фізичні, хімічні, біологічні властивості таких речей використовуються для створення необхідних людині продуктів.

Засоби праці також поділяються на ряд видів. По-перше, це знаряддя праці, тобто інструменти, машини і т.п. Розвиток знарядь праці є першорядним показником технічного прогресу,

мірилом розвитку самої робочої сили, тієї продуктивної можливості, яку має в наявності суспільство. Головна відмінна риса кожної історичної епохи в розвитку виробництва полягає передусім в тому, наскільки розвинуті знаряддя праці. По-друге, це виробничі приміщення, залізниці, шосейні та інші шляхи, канали і т.п. По-третє, це земля, вона є засобом праці, оскільки виступає як місце, на якому здійснюється праця, і як носій природних властивостей, що використовуються в землеробстві для вирощення різних культурних рослин.

Засоби виробництва існують в кожному суспільстві, але виступають у певній соціально-економічній формі. Так, при капіталізмі речові фактори виробництва належать капіталістові і виступають як капітал. Капітал – це не річ, не гроші самі по собі, а певне виробниче відношення. Суть цього відношення полягає в тому, що, по-перше, засоби виробництва належать капіталістам, по-друге, робітники позбавлені засобів виробництва і вимушені продавати свою робочу силу капіталістам, по-третє, засоби виробництва використовуються для створення додаткової вартості капіталістам шляхом експлуатації найманої праці.

Соціально-економічною формою, в якій виступають засоби виробництва при соціалізмі, є виробничі фонди. Виробничі фонди – це засоби виробництва, які перебувають в суспільній власності і які не можуть бути знаряддям експлуатації. Соціально-економічна суть виробничих фондів полягає в тому, що вони виступають матеріальною основою суспільного виробництва, мета якого – задоволення потреб трудящих.

Як бачимо, між виробничими фондами і капіталом є певні відмінності.

По-перше, виробничі фонди і капітал відрізняються одне від одного соціально-економічним змістом. Капітал – результат експлуатації найманої праці, а виробничі фонди створюються працею вільних працівників. По-друге, вони відрізняються метою і призначенням в суспільному виробництві. Капітал застосовується його власником для одержання максимальних прибутків, а виробничі фонди – для задоволення потреб самих трудящих. По-третє, відмінність полягає у формі і змісті обороту в процесі виробництва. В масштабі всього суспільства капітал становить собою суму індивідуальних капіталів, роз'єднаних приватною власністю, а виробничі фонди становлять матеріальну основу виробничого організму, об'єднаного суспільною власністю. По-

четверте, відмінність між ними полягає і в характері руху. Рух капіталу відбувається стихійно, а виробничі фонди створюються і використовуються планомірно.

Капітал і виробничі фонди становлять важливу частину національного багатства відповідного суспільства.

В процесі суспільного виробництва, крім особистих і речових факторів, важливу роль відіграють природні та економічні фактори. Вони можуть гальмувати суспільне виробництво або ж сприяти його розвитку.

Речові та особисті фактори виробництва постійно взаємодіють. Предмети праці та засоби праці, тобто засоби виробництва, не існують як такі, якщо вони не втягнуті в процес живої праці. В свою чергу і сама трудова діяльність людини не існує як така без засобів виробництва, тобто без предметів праці і засобів праці.

З економічного боку, характер поєднання факторів виробництва визначається їхньою суспільною формою. Коли власником засобів виробництва і робочої сили є одна і та ж особа, то існує пряме поєднання особистих і речових елементів продуктивних сил. Це характерно для колективної діяльності в умовах первіснообщинного способу виробництва, а також для індивідуальної трудової діяльності, дрібного товарного виробництва. В історії мало місце і пряме насильницьке поєднання робочої сили із засобами виробництва: у рабовласницькому та феодальному суспільствах.

У капіталістичному суспільстві поєднання факторів виробництва відбувається шляхом купівлі-продажу робочої сили. Робітник як власник робочої сили продає її, а капіталіст купує. Робоча сила стає товаром тільки при капіталізмі, коли її носій, по-перше, є особисто вільним і сам розпоряджається нею, по-друге, він позбавлений засобів виробництва і вимушений її продавати капіталісту. На поверхні суспільства вартість і ціна робочої сили виступають у формі заробітної плати. Вартість робочої сили – це практично вартість матеріальних і духовних благ, необхідних для самого працівника та членів його сім'ї. Ціна будь-якого товару – це грошовий вираз його вартості. А тому й заробітна плата в умовах капіталізму є перетвореною формою вартості і відповідно ціни товару робоча сила.

За соціалізму відбувається пряме поєднання робочої сили із засобами виробництва, оскільки тут всі працівники є співвласниками засобів виробництва. Зрозуміло, що це має місце

тільки в тому випадку, коли всі працівники насправді є співвласниками засобів виробництва.

Спосіб з'єднання робочої сили із засобами виробництва чинить суттєвий вплив на соціальне становище працівника у виробництві, на його місце в системі організації суспільного виробництва, на величину і способи одержання своєї частки створеного продукту.

Незалежно від того, яким способом відбувається з'єднання робочої сили із засобами виробництва, в процесі взаємодії вони розвиваються. Цей розвиток обумовлений тим, що, з одного боку, більш досконалі речові фактори вимагають більш якісного особистого фактора: зайняті у виробництві працівники повинні мати більш високий рівень освіти, професійної підготовки, майстерності тощо. З іншого боку, більш якісний особистий фактор створює більш досконалі засоби виробництва.

Розвиток факторів виробництва окремі вчені витлумачують як появу нових факторів. Так, вони вважають, що новим людським фактором є підприємницька діяльність. Вона передбачає використання ініціативи, новаторства і ризику в організації виробництва. Ключовим елементом підприємницької діяльності є підприємницька здібність – особливий вид людського капіталу, представлений діяльністю щодо координації і комбінування всіх інших факторів виробництва з метою створення благ і надання послуг. Підприємницька діяльність за масштабами і результатами прирівнюється до затрат висококваліфікованої праці. Люди праці і підприємці являють собою людський (суб'єктивний) ресурс виробництва. Останнім часом дехто з вчених виокремлює інформаційний та екологічний фактори. Проте, як нам здається, ускладнення і розвиток факторів суспільного виробництва не відмінюють того, що основними серед них, загальними для всіх етапів розвитку суспільства, залишаються речові та особисті.

2. Суспільна праця та її значення

В результаті поєднання особистого та речового факторів виробництва має місце процес праці. Праця – це свідома, доцільна діяльність людини з метою створення матеріальних та духовних благ, необхідних для існування та розвитку суспільства.

Носієм праці є лише людина, яка володіє робочою силою. Під час роботи люди розвивають свої здібності, збагачують свої знання, досягають більш ефективного використання сил природи.

Залежно від рівня розвитку засобів виробництва і специфіки регулювання трудових відносин розрізняють такі види зрілості суспільного характеру праці: колективний характер праці, опосередковано-суспільний характер праці і безпосередньо-суспільний характер праці.

Колективний характер праці має місце тоді, коли використовуються переважно ручні знаряддя праці, а трудові відносини регулюються безпосередньо в рамках замкнених господарств родини, общини, маєтку. Колективний характер праці мав місце у первіснообщинному, рабовласницькому та феодальному суспільствах.

Опосередковано-суспільний характер праці має в умовах машинного виробництва, заснованого на приватній власності на засоби виробництва, тобто в умовах капіталістичного способу виробництва.

Безпосередньо-суспільний характер праці виявляється в умовах машинного виробництва, заснованого на суспільній власності на засоби виробництва. При соціалізмі виробництво матеріальних та духовних благ організовується суспільством і здійснюється під його контролем, а сам продукт праці належить усім членам суспільства або окремим трудовим колективам (кооперативам).

Суспільна праця є джерелом усіх створюваних матеріальних та духовних благ, а також необхідною умовою розвитку самої людини. Саме цим пояснюється її необхідність і корисність.

В процесі праці відбуваються затрати живої праці, тобто затрати фізичної та розумової енергії людини, і уречевленої праці у формі засобів виробництва.

Процес праці здійснюється протягом певного часу, який називається робочим часом. Робочий час – це час, протягом якого працівник бере участь у виробничій діяльності, витрачаючи живу та уречевлену працю, результатом якої є суспільний продукт.

В Україні відповідно до чинного Кодексу законів про працю (КЗпП) (ст. 50, 51, 53, 67, 73) нормальна тривалість робочого часу не може перевищувати 40 годин на тиждень, а для окремих працівників установлена скорочена тривалість робочого часу. В Україні встановлено п'ятиденний і шестиденний робочі тижні. При цьому робочий день може становити 8, 7, 6 і менше годин на п'ятиденний робочий тиждень. Підприємства та організації можуть установлювати меншу норму робочого часу, ніж передбачено законодавством. Зараз через глибоку кризу нашої

економіки більшість підприємств працює не 5 чи 6 днів на тиждень, а 3 – 4 дні. А це означає, що потужності факторів виробництва використовуються в Україні на низькому рівні.

Робочий час поділяється на необхідний робочий час та додатковий робочий час. Протягом необхідного робочого часу витрачається необхідна праця і створюється необхідний продукт. Необхідний продукт – це та частина суспільного продукту, яку одержує працівник з метою відтворення та розвитку його робочої сили. Протягом додаткового робочого часу витрачається додаткова праця і створюється додатковий продукт. Додатковий продукт – це та частина суспільного продукту, яка вироблена понад необхідний продукт. В умовах приватної власності додатковий продукт належить окремим власникам засобів виробництва, які після сплати існуючих податків та платежів використовують його на свій розсуд. В умовах соціалізму, оскільки тут панує суспільна власність на засоби виробництва, додатковий продукт належить усім членам суспільства і використовується в їх інтересах.

Робочий час (робочий день) має певні соціально-економічні межі. На його тривалість роблять вплив такі фактори: рівень розвитку продуктивних сил, рівень продуктивності та інтенсивності праці, абсолютна і відносна величина трудових ресурсів у складі населення, рівень кваліфікації працівників. При встановленні тривалості робочого часу кожне суспільство, крім названих факторів, враховує й інші внутрішні та зовнішні обставини.

Як свідчить історичний досвід, загальною тенденцією зміни тривалості робочого часу є її скорочення. І ця тенденція в певній мірі обумовлена потребами самого виробництва. Адже збільшення позаробочого часу, особливо вільного, використовується для відтворення і всебічного розвитку робочої сили. К. Маркс, наприклад, вважав, що при комунізмі, коли продуктивні сили набудуть небувалого розвитку, мірою багатства буде вже не робочий, а вільний час. Робочий і вільний час – це лише різні форми творчої діяльності людини, спрямовані на задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб суспільства.

Тенденція робочого часу до скорочення обумовлюється також зростанням продуктивності та інтенсивності праці. Продуктивність праці – це виробництво продукції, кількість операцій за одиницю часу. Прийнято розрізняти продуктивність суспільної праці, яка показує ефективність усіх затрат живої та уречевленої праці, і індивідуальну продуктивність, яка характеризує ефективність

живої праці при виробництві продукції. Суспільна продуктивність праці вимірюється, як правило, величиною національного доходу, що припадає на одного працівника матеріального виробництва.

Підвищення продуктивності суспільної праці має місце тоді, коли частка живої праці зменшується, а частка минулої праці збільшується, але збільшується так, що загальна сума праці, яка міститься в товарі, зменшується. Рівень продуктивності суспільної праці служить мірою суспільного прогресу і виступає вирішальною умовою розвитку виробництва. Під впливом науково-технічного прогресу продуктивність праці постійно зростає, а отже у суспільства виникає можливість при однаковій кількості праці виробляти більше матеріальних та духовних благ.

Інтенсивність праці – це затрати праці за одиницю часу. Суспільний рівень інтенсивності праці нерозривно зв'язаний з існуючим способом виробництва. Кожний спосіб виробництва повинен забезпечувати суспільно нормальний рівень інтенсивності праці. Суспільно нормальний рівень інтенсивності праці – це такий, що забезпечує раціональне використання робочого часу працівника і збереження його (працівника) високої працездатності, здорової життєдіяльності і зростаючої тривалості життя. Чим вищий рівень інтенсивності праці, тим більше часу необхідно працівнику для відновлення його працездатності. Як зазначав Ф. Енгельс, справедливий робочий день є та тривалість робочого часу і та інтенсивність праці, при яких повністю витрачається робоча сила робітника, але витрачається так, щоб не завдавати шкоди його здатності виконувати таку ж кількість праці в наступні дні.

В колишньому СРСР фактична інтенсивність праці в народному господарстві була нижчою суспільно нормального рівня її. Це негативно позначалося на результатах виробництва. Разом з тим існуючий в той час рівень інтенсивності праці не призводив до надмірної втоми працівників і сприяв поряд з іншими чинниками зростанню тривалості життя.

Слід мати на увазі, що суспільно нормальний рівень інтенсивності праці є досить динамічним. Він може зростати, якщо суспільство дбає про поліпшення умов відтворення працездатності, і падати, якщо зазначені умови погіршуються.

3. Суспільний продукт як результат суспільної праці

Як вже говорилося, в результаті з'єднання речових та особистих факторів виробництва має місце виробництво матеріальних благ, тобто виробництво сукупного суспільного продукту (ССП). Останній являє собою суму матеріальних благ, створених суспільством за певний проміжок часу (як правило за рік). ССП виступає в двох формах: у натурально-речовій та вартісній. За натурально-речовою формою він включає в себе засоби виробництва і предмети споживання. Відповідно й суспільне виробництво ділиться на два підрозділи: виробництво засобів виробництва (перший підрозділ) і виробництво предметів споживання (другий підрозділ). За вартісною формою ССП включає в себе вартість спожитих засобів виробництва (фонд заміщення) та вартість чистого продукту (національного доходу), який в свою чергу складається з вартості необхідного та додаткового продукту.

Прийнято розрізняти валовий суспільний продукт та кінцевий суспільний продукт. Валовий суспільний продукт становить собою суму виробленої за рік (чи інший проміжок часу) валової продукції всіх галузей матеріального виробництва: промисловості, будівництва, сільського й лісового господарства, вантажного транспорту, зв'язку і торгівлі (тою мірою, якою вони обслуговують виробництво), матеріально-технічного постачання, заготовок сільськогосподарських продуктів, громадського харчування, а також інших виробничих видів діяльності (видавництво, виробництво кінофільмів, збір грибів, ягід тощо).

Проте при визначенні величини валового суспільного продукту має місце повторний рахунок окремих виробничих витрат. Він виникає тому, що до вартості включається не лише готовий, а й проміжний продукт, який враховується декілька разів. Наприклад, залізна руда спочатку включається у валову продукцію гірничодобувної промисловості, а потім – у вартість виготовленого з неї металу, тобто у валову продукцію металургійної промисловості і т.д. У кінцевому підсумку валова продукція всіх галузей економіки включає повторний рахунок різних елементів проміжного продукту. А тому валовий суспільний продукт навіть приблизно не відображає тієї суми благ, які створені суспільством для задоволення своїх потреб.

Дещо точніше характеризує результати господарської діяльності кінцевий суспільний продукт. Він являє собою масу виробленої за певний період часу готової продукції. За своїм речовим змістом

він складається з готових до особистого споживання предметів споживання та з готових до виробничого використання засобів праці.

Отже, кінцевий продукт є лише частиною валового продукту, яка у вигляді готової продукції надходить у розпорядження суспільства і використовується для споживання населення, відновлення зношених протягом року засобів праці та нагромадження. За своєю величиною він відрізняється від валового суспільного продукту тим, що не включає проміжного продукту, а також незавершеного виробництва та будівництва і виключає повторний рахунок матеріально-виробничих витрат.

Розраховується кінцевий продукт як сума валової продукції не всіх галузей матеріального виробництва, а лише тих, де формується готовий продукт. Наприклад, для виготовлення вантажного автомобіля необхідна величезна кількість деталей, які виробляють понад 100 галузей економіки. Але в кінцевому продукті всі вони враховуються один раз, а саме: у вартості вантажного автомобіля.

Таким чином, кінцевий продукт є показником, що відображає величину створених у суспільстві матеріальних благ.

Може виникнути запитання: а чи доцільно розраховувати валовий суспільний продукт за умови існування кінцевого суспільного продукту? Практика дає позитивну відповідь. Справа в тому, що валовий суспільний продукт виражає складні госпрозрахункові відносини між галузями економіки. Він є необхідним для госпрозрахункової, комерційної діяльності підприємств. Крім того, суспільство завжди має знати, скільки необхідно створити проміжного продукту, щоб одержати певну кількість готових до споживання предметів. Кінцевий же продукт має велике значення для статистичного обліку реально виготовлених у суспільстві матеріальних благ, а також розрахунку загальногосподарської економічної ефективності.

Валовий і кінцевий продукт – це показники матеріального виробництва. Проте в суспільстві існує і нематеріальне виробництво, де створюються і нематеріальні форми багатства. Результати господарської діяльності в галузях матеріального і нематеріального виробництва найповніше виражаються через валовий національний продукт. В офіційну статистику нашої країни даний показник був запроваджений у 1987 році. Валовий національний продукт – це сукупна вартість кінцевої продукції сфери матеріального виробництва та сфери послуг, незалежно від місця розташування

національних підприємств (в своїй країні чи за її межами). ВВП підраховується, таким чином, за національною ознакою. Він включає в себе вартість спожитих населенням предметів споживання і послуг, вартість державних закупок, капітальні вкладення і сальдо платіжного балансу. Показник ВВП широко використовується при аналізі соціально-економічного розвитку країни і при міжнародних зіставленнях.

Розрізняють також валовий внутрішній продукт (ВВП). Валовий внутрішній продукт – це сукупна вартість кінцевої продукції сфери матеріального виробництва та сфери послуг, вироблених всередині країни, незалежно від національної належності підприємств. Як бачимо, ВВП підраховується за територіальною ознакою.

Динаміка показників ВВП і ВВП дозволяє проаналізувати процеси, які відбуваються в основних галузях економіки будь-якої країни, – спад виробництва або його зростання. Проте слід мати на увазі, що розрахунок цих показників не охоплює доходи тіньового бізнесу, бартерний обмін тощо.

Важливим результативним показником, як вже говорилося, є чистий продукт (національний доход). Він становить собою частину ССП, що залишається після вирахування фонду заміщення. За натуральною формою чистий продукт включає в себе всі вироблені за певний проміжок часу (як правило, протягом року) предмети споживання і ту частину засобів виробництва, що призначена на розширення виробництва та збільшення резервів і страхових фондів. За вартісною формою чистий продукт становить заново створену вартість, яка включає в себе вартість необхідного продукту і вартість додаткового продукту.

Розподіл суспільного продукту між різними категоріями населення відбувається по-різному. Між власниками засобів виробництва розподіл виробленого суспільного продукту здійснюється за капіталом, між найманими робітниками капіталістичного підприємства – за вартістю робочої сили, між працівниками соціалістичних підприємств – за працею.

Обмін здійснюється між підприємствами і галузями як всередині кожного підрозділу суспільного виробництва, так і між підрозділами. Обмін може здійснюватися планомірно і стихійно, тобто за допомогою ринкових механізмів.

В результаті розподілу та обміну формуються два фонди: фонд виробничого споживання та фонд особистого споживання. При капіталізмі фонд виробничого споживання належить приватним

власникам. При соціалізмі фонд виробничого споживання належить всьому суспільству і використовується в його інтересах. Фонд особистого споживання в залежності від існуючого соціально-економічного ладу включає в себе фонд особистого споживання капіталістів, фонд особистого споживання найманих робітників та фонд особистого споживання працівників соціалістичних підприємств. Про конкретні джерела формування цих фондів буде йти мова в наступних темах курсу.

Із завершенням процесу виробництва, розподілу, обміну і споживання чітко простежується поділ чистого продукту на необхідний продукт і додатковий продукт. Необхідний продукт – це та частина суспільного продукту, яка використовується для відтворення робочої сили у сфері виробництва. Це фактично вартість життєвих засобів робітника і членів його сім'ї. Додатковий продукт становить собою ту частину суспільного продукту, що вироблена зверх необхідного продукту і яка використовується для розширення виробництва та задоволення різного роду суспільних потреб.

Виробництво суспільного продукту є важливим джерелом зростання національного багатства. Національне багатство – це сума матеріальних і духовних благ, які вироблені суспільством за всю його історію. Основну його частину становить матеріальне багатство, тобто сукупність нагромаджених засобів виробництва й предметів споживання. Крім того, національне багатство включає також нематеріальні, духовні цінності, такі як виробничий досвід, освітній потенціал, досягнення науково-технічної думки, інформаційні ресурси, культурні цінності тощо. Крім того, важливим компонентом національного багатства є природні багатства – корисні копалини, ліси, вода, земля.

Названі матеріальні компоненти національного багатства разом з духовними цінностями являють собою можливості суспільства в розвитку виробництва і задоволенні особистих потреб населення. Тому раціональне, ефективне їх використання є важливим фактором економічного розвитку. Причому сучасний прогрес суспільства супроводжується підвищенням ролі і значення нематеріального багатства. Загальноекономічна тенденція полягає в тому, що у міру прогресу матеріального виробництва створюються умови для розвитку соціальної сфери, а отже і дедалі більшого зосередження тут матеріальних і духовних цінностей.

Проте це не заперечує того факту, що розвиток суспільного виробництва визначається обсягом і високими технічними

характеристиками основного та оборотного капіталу (в умовах соціалізму – основних та оборотних фондів), який разом з кадрами робітників, інженерно-технічних працівників становить економічний потенціал країни. Він виражає здатність держави забезпечити той чи інший рівень виробництва і добробуту суспільства.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні фактори суспільного виробництва.
2. Яка структура засобів виробництва?
3. В якій соціально-економічній формі виступають засоби виробництва при капіталізмі та соціалізмі?
4. Назвіть основні види зрілості суспільного характеру праці.
5. Яка структура робочого часу?
6. Що являють собою продуктивність праці та інтенсивність праці?
7. Що являє собою сукупний суспільний продукт, валовий внутрішній продукт і валовий національний продукт?
8. Що являє собою національне багатство?

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ВИРОБНИЦТВОМ. ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ

Як відомо, головною продуктивною силою суспільства та рушієм його соціально-економічного прогресу є людина. Водночас вона виступає суб'єктом виробничих відносин, суперечностей та інтересів. Лише реалізуючи свої інтереси, вона робить активний вплив на економіку, науку, культуру й інші сфери життєдіяльності. Все це повинно враховувати кожне суспільство, яке прагне побудувати ефективну систему господарювання. При цьому кожне суспільство має враховувати і той факт, що економічні потреби та інтереси постійно розвиваються, зростають. Щоб уявити суть та структуру економічних потреб та їх взаємозв'язок з економічними інтересами та виробництвом, вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Економічні потреби суспільства та їх структура.
2. Виробництво як фактор формування і задоволення потреб.
3. Економічні інтереси як рушійна сила соціально-економічного розвитку.

1. Економічні потреби суспільства та їх структура

Будь-які потреби – це ставлення людей до умов їх життєдіяльності. В структурі потреб суспільства можна виділити потреби людей у спілкуванні з природою, потреби у засобах виробництва і предметах споживання, потреби у саморозвитку і соціальному спілкуванні, потреби у творчій праці і відпочинку тощо.

Економічні потреби – це ставлення людей до економічних умов життєдіяльності, яке характеризується відчуттям нестачі певних благ і послуг та бажанням володіти ними, щоб подолати це відчуття. Потреби мають об'єктивно-суб'єктивний характер. Їх походження визначається двома групами причин: фізіологічними, оскільки людина є живою істотою і потребує певних умов та засобів існування; суспільними, оскільки життєдіяльність людини відбувається в рамках суспільства.

Потреби можна класифікувати передусім за суб'єктами та об'єктами.

За суб'єктами потреби поділяються на:

- індивідуальні (в їжі, одязі, житлі, у певних послугах людини);
- колективні (трудового колективу у кваліфікованому керівництві, сприятливому психологічному кліматі, відповідних умовах праці);
- суспільні (у зниженні рівня інфляції та безробіття, економічному піднесенні, конвертованості національної валюти);
- потреби домогосподарств, підприємств та держави як особливого суб'єкта економіки.

Домогосподарства мають потребу якнайвигідніше розпоряджатися ресурсами (продати, здати в оренду).

Підприємства мають потребу в підвищенні конкурентоздатності своєї продукції, зниженні витрат виробництва, збільшенні прибутків.

Держава має потребу в збільшенні надходжень до держбюджету, недоторканості держкордонів тощо.

За об'єктами потреби класифікуються на:

- породжені існуванням людини як біологічної істоти (фізіологічні потреби в їжі, одязі, житлі та ін.) і потреби породжені існуванням людини як соціальної істоти (соціальні потреби в освіті, інформації, спілкуванні та ін.);
- матеріальні (потреби в матеріальних благах та послугах) і духовні (потреби у творчості, самовираженні, самовдосконаленні);

– першочергові (потреби в предметах першої необхідності, продуктах харчування, одягу, житлі, громадському транспорті, збереженні здоров'я) та непершочергові (потреби в предметах розкоші – яхтах, хутрах, парфумах тощо).

Крім того, потреби класифікують за ступенем їх реалізації, поділяючи на абсолютні, дійсні і платоспроможні.

Абсолютні (максимальні) потреби – це ті, які відповідають останнім досягненням науки і техніки і які будуть задоволені в перспективі. Вони є орієнтиром економічного розвитку.

Дійсні потреби – це ті, що склалися на основі досягнутого рівня виробництва і є суспільно нормальними для даного періоду. Вони показують можливість задоволення потреб людини при нинішньому рівні розвитку.

Платоспроможні – це ті, які людина може задовольнити відповідно до власних доходів і рівня цін. Це фактичне народне споживання. Вони показують відставання задоволення потреб від дійсних. Співвідношення між дійсними і абсолютними потребами показує можливий ступінь задоволення потреб при даному рівні розвитку виробництва. Задоволення абсолютних потреб (ЗАП) можна виразити формулою:

$$\text{ЗАП} = \frac{\text{ДП (дійсні потреби)}}{\text{АП (абсолютні потреби)}}$$

Зростання дійсних потреб перебуває під впливом зростання абсолютних потреб.

Важливе значення для розкриття кількісної визначеності задоволення потреб має співвідношення між рівнем платоспроможних потреб (ПСП) та рівнем дійсних потреб (ДП). Його можна виразити формулою:

$$\text{Ступінь задоволення ДП} = \frac{\text{ПСП}}{\text{ДП}}$$

Реалізація потреб суспільства відбувається таким чином, що платоспроможний попит наближається до дійсних потреб, а останні – до абсолютних.

Ясна річ, що між цими потребами завжди існують суперечності, які суспільство повинно розв'язувати таким чином, щоб забезпечити розвиток виробництва і задоволення зростаючих особистих і виробничих потреб. Потреби в засобах виробництва є похідними від потреб суспільства у споживчих благах. Під особистими потребами слід розуміти усвідомлене прагнення людини

до забезпечення найкращих умов життя. Особисті потреби окремої людини функціонують разом з потребами всього суспільства і в єдності з останніми виступають спонукальними мотивами діяльності людей. Особисті потреби задовольняються предметами і послугами особистого споживання.

Одним з фундаментальних положень політичної економії є висновок про те, що особисті потреби людини є безмежними, а виробничі ресурси, які необхідні для задоволення цих потреб, – обмеженими.

Безмежність потреб і обмеженість ресурсів породжують дію двох законів суспільного розвитку – закону зростання потреб і закону розвитку факторів виробництва. Ці закони взаємопов'язані і характеризують дві сторони соціально-економічного прогресу: 1) неухильний розвиток людини з її зростаючими потребами; 2) підвищення ефективності виробничих ресурсів за послідовного нарощування обсягу відтворюваних ресурсів та їх якісних показників (продуктивності, корисності тощо).

Виробництво не лише створює умови для задоволення потреб, які склалися, а й породжує нові потреби. Поява нових благ спочатку має обмежений характер, а згодом вони стають суспільною потребою. Оскільки зразу виробництво неспроможне задовольнити потреби в нових благах, то між попитом на них і пропонуванням виникає суперечність. Остання може бути розв'язана шляхом економічного стимулювання виробництва.

У зв'язку з цим існує діалектичний взаємозв'язок між виробництвом і потребами людей, тобто між об'єктивними і суб'єктивними факторами. Об'єктивні фактори формування і розвитку потреб складаються у самому виробництві. Проте формування потреб започатковує людина, тобто суб'єктивний фактор. Людина є їх творцем – новатором, дослідником, підприємцем. Перш ніж щось виробляти, людина усвідомлює це, розробляє критерії продукту як корисної споживної вартості, його цільове призначення, вартість виробництва, вирішує з чого, як і для кого виробляти. Тим самим процес цілеспрямованого виробництва забезпечується задоволенням різноманітних потреб людини і суспільства.

Все це передбачає постійний розвиток виробництва та піднесення його ефективності.

Як вже зазначалося, розвиток потреб знаходить відображення в дії закону зростання потреб. Він характеризує появу все нових

і нових потреб та зміну їх структури, що відбиває просування людини і суспільства в цілому від біологічного до більш різнобічного життя. Водночас із законом зростання потреб діє закон економії праці. Його дія обумовлена обмеженістю ресурсів, необхідних для задоволення зростаючих потреб. Обидва названі закони відбивають дві сторони всезагального економічного закону зростання соціально-економічної ефективності. На рівні суспільства дія цього закону виявляється в тому, що в умовах безмежності потреб суспільство, щоб задовольнити їх, повинно прагнути до всебічної економії праці, тобто до ефективного використання економічних ресурсів і задоволення на цій основі таких потреб, які створювали б умови для просування до потреб ще вищого порядку.

На індивідуальному рівні дія закону зростання соціально-економічної ефективності виявляється в тому, що кожна людина заінтересована, з одного боку, в максимальному задоволенні потреб, а з іншого – у збереженні своєї праці, раціональному її використанні, а тому й визначає певну черговість в задоволенні потреб.

Закон зростання потреб є законом суспільного прогресу. Він характеризує не просто появу все нових і нових потреб, а зміну структури їх, що відбиває просування людини і суспільства в цілому від біологічного до більш різнобічного, багатого життя.

Прийнято розрізняти три етапи розвитку потреб.

Перший етап характеризується домінуванням матеріально-речових потреб (в продуктах харчування, одязі, житлі, речах довготривалого вжитку – телевізорах, автомобілях, холодильниках та ін.).

Другий етап характеризується переходом до “економіки споживання”, мається на увазі формування таких потреб, як побутове обслуговування, освіта, медицина, спорт, відпочинок, розваги і ін.

Третій етап розвитку потреб характеризується появою і розвитком гуманітарних потреб, пов’язаних з творчістю, духовним розвитком людини. На цьому етапі має відбутись зміна характеру праці і зростання вільного часу.

Кожна країна проходить ці етапи в різний час, в залежності від рівня розвитку продуктивних сил та існуючого економічного ладу.

Потреби реалізуються в процесі споживання. Однак потреби і споживання не співпадають, бо, як вже говорилося, споживання завжди обмежене платоспроможністю населення та суб’єктів виробництва і самим виробництвом. Для забезпечення оптимального

співвідношення між споживанням і потребами необхідно зіставляти фактичний рівень споживання з науково-обґрунтованими економічними потребами. Це дасть можливість судити про ступінь розвитку соціальної сфери, рівень реальних доходів, умови праці та побуту, ступінь професійної підготовки та освіти різних соціальних груп населення, а отже виявити “вузькі” місця і відповідно діяти.

2. Виробництво як фактор формування і задоволення потреб

Визначальним фактором формування потреб є виробництво, оскільки воно, по-перше, створює нові зразки продукції, і, по-друге, виробляє достатню кількість цієї продукції, задовольняючи потреби в ній. Поява нових зразків продукції спочатку має обмежений характер і повністю задовольнити попит на них неможливо. Незважаючи на обмеженість, нові вироби стають суспільною потребою. В результаті виникає суперечність між попитом і пропозицією, розв’язання якої (суперечності) можливе в результаті розвитку виробництва. Як бачимо, потреби не тільки є результатом виробництва, а й впливають на нього.

Появі нових потреб виробництво сприяє під впливом цілої низки факторів. По-перше, під впливом науково-технічного прогресу виробництво змінює свою структуру і пропонує суспільству потреби та послуги вищого порядку. По-друге, розвиток продуктивних сил, міжнародний поділ праці сприяють зближенню народів різних країн, що зумовлює розширення номенклатури виробів, а це останнє породжує нові потреби. По-третє, розвиток виробництва вимагає більш якісної робочої сили (з високим рівнем загальної та професійної освіти), яка, в свою чергу, формує більш високі потреби, необхідні для розвитку особистості. По-четверте, виробництво вимушене постійно оновлювати зразки продукції під впливом конкуренції. Воно прагне виробляти такі продукти, які на даному етапі розвитку мали б високу корисність.

Продукти праці, як і продукти природи, можуть мати корисність, тобто задовольняти яку-небудь людську потребу. Причому розрізняють об’єктивну та суб’єктивну корисність продукту. Об’єктивна корисність продукту – це сукупність хімічних, фізичних, естетичних й інших властивостей продукту, завдяки яким цей продукт задовольняє ті чи інші потреби людини. Корисність продукту існує об’єктивно, тобто незалежно від того, що думає про

цей продукт людина. Може бути й так, що людина взагалі нічого не знає про цей продукт, хоча він є корисним.

Суб'єктивна корисність продукту – це оцінка корисності продукту споживачем. Причому ця оцінка є динамічною, тобто такою, що змінюється в залежності від цілого ряду факторів. Серед факторів, які роблять вплив на оцінку корисності продукту, варто виділити такі:

- рівень насиченості благом (продуктом). Кожна додаткова одиниця одного і того ж блага приносить людині менше задоволення, а отже, має меншу додаткову корисність, ніж попередня;

- рівень економічної стабільності (нестабільність спричиняє підвищення оцінок корисності продукту);

- національний та історичний фактори (для одних цінна баранина, для інших – свинина; в один час цінувалися одні вироби, в інший – інші).

Суб'єктивні оцінки тих благ, які купують, формуються на рівні їх граничної, тобто найменшої корисності. Вчення про граничну корисність продукту розробили представники маржиналізму (від слова марджінал – граничний) К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк, А. Маршал, В. Парето та інші.

Згідно з їх теорією, в умовах стабільної економіки кожна людина прагне поводити себе раціонально, тобто прагне оптимізувати свій добробут, максимально задовольняючи свої потреби. Для цього покупець виключно суб'єктивно оцінює першорядність тієї чи іншої потреби. Відповідно до цього і розподіляє свій дохід. Чим потрібніше благо, тим вища його суб'єктивна оцінка і тим більший попит на нього. Для визначення суб'єктивних оцінок використовують закон спадної граничної корисності, за яким кожна додаткова одиниця одного і того ж блага приносить людині менше задоволення, а отже, має нижчу суб'єктивну оцінку, нижчу суб'єктивну корисність. Скажімо, якщо з цих позицій оцінювати мішок зерна для себе, мішок зерна для коня, мішок зерна для насіння, мішок зерна для папуг, то останній мішок зерна матиме граничну корисність. Після нього користь відсутня.

За допомогою закону спадної граничної корисності є можливість пояснити: 1) чому споживачі купують одні і не купують інші товари; 2) чому різні товари вони купують в різній кількості; 3) передбачити момент насичення ринку певним благом і прогнозувати переключення попиту на інші споживчі блага; 4) розробляти

національну економічну, соціальну та науково-технічну політику. Особливо велике значення всі ці моменти мають в умовах планової економіки, яка об'єктивно зорієнтована на більш повне задоволення все зростаючих потреб суспільства.

Наукове обґрунтування економічних потреб дозволяє обґрунтувати показники розвинутості соціальної сфери, рівня реальних доходів, умов праці та побуту, рівнів професійної підготовки та освіти різних соціальних груп населення.

Структура економіки України на сучасному етапі значною мірою зорієнтована на низькі потреби. Рівень споживання у більшості населення є настільки низьким, що не забезпечує відтворення навіть тих потреб, які були сформульовані і задовольнялися раніше.

Все це завдає шкоди і людині, і виробництву, і суспільству в цілому.

3. Економічні інтереси як рушійна сила соціально-економічного розвитку

Економічний інтерес – це реальний, зумовлений відносинами власності та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій щодо задоволення потреб. Економічні інтереси не тотожні потребам, оскільки, по-перше, знаходять своє вираження у поставлених цілях і діях, спрямованих на задоволення потреб. По-друге, економічні інтереси завжди виражають відповідний рівень і динаміку задоволення потреб.

Економічні інтереси об'єктивні, бо об'єктивними є самі економічні відносини.

Економічні інтереси можна класифікувати передусім за суб'єктами їх вираження, тобто за суб'єктами економічних відносин. Суб'єкти економічних відносин – це сторони (фізичні та юридичні особи), які вступають у відносини виробництва, розподілу, обміну та споживання. Такими суб'єктами є особа, сім'я, колектив, клас, суспільство. Кожен суб'єкт економічних відносин є носієм конкретного економічного інтересу. Скільки суб'єктів економічних відносин, стільки й економічних інтересів. Серед цієї групи інтересів виділяються особисті, колективні і суспільні. Особистий інтерес охоплює потреби, що пов'язані з реалізацією приватної власності, прав володіння та користування, управління,

отримання доходів та ін. Кожна людина водночас є носієм різних інтересів – сім'ї, колективу, класу, суспільства.

Так, клас капіталістів має інтереси, відмінні від інтересів робітничого класу чи селянства. Капіталісти є власниками промислових, торговельних підприємств, різних посередницьких структур, рекламних агентств, земельних ресурсів, транспортних систем тощо. Їх економічний інтерес полягає в розширенні масштабів власного виробництва, нагромадженні капіталу, зростанні особистого багатства і споживання. У робітника свій інтерес – знайти роботу, підвищити кваліфікацію, заробити на життя, мати можливість утримувати сім'ю, своєчасно заплатити за квартиру чи за лікування. Інтереси визначаються становищем відповідного класу чи соціальної групи в суспільстві, а в кінцевому результаті – пануючими відносинами.

Розглядаючи значення об'єктивних факторів, які впливають на суть економічних інтересів, варто наголосити і на тому, що вони залежать також від самого соціального суб'єкта, його свідомості, соціальної активності, місця в суспільстві тощо. Ці обставини ускладнюють структуру економічних інтересів, оскільки людина виступає не тільки як представник певного класу, а і як індивід, який має певний рівень свідомості, особисту позицію до явищ економічного життя та участі у трудовому процесі.

Колективний інтерес – це сума однорідних інтересів, носіями яких є трудові колективи та інші групи людей. Причому інтерес трудового колективу залежить від типу і форми власності. Скажімо, на приватнокапіталістичному підприємстві інтереси колективу і власника не співпадають.

Суспільний інтерес – це інтерес усіх членів суспільства, який виражає держава. Держава реалізує свої економічні інтереси, які за суттю можна вважати загальнонародними: засоби економічної політики, розподіл національного доходу, регулювання суспільного виробництва, проведення політики соціального захисту. Роль економічних інтересів держави як своєрідної форми загальнонародних інтересів поступово зростає. Держава, крім того, виконує функцію згладжування суперечностей між інтересами класів і соціальних груп. В класовому суспільстві держава виражає інтерес панівного класу.

Економічні інтереси можна класифікувати і за іншими критеріями. Скажімо, за ознакою важливості виділяють інтереси головні і другорядні. За часовою ознакою – поточні та перспективні.

За об'єктом інтересів – майнові, фінансові, інтелектуальні, вільного часу, умов праці.

За ступенем усвідомлення – дійсні та помилкові.

У системі економічних інтересів виділяють основний економічний інтерес, який віддзеркалює суть економічної системи і є рушійною силою економічного розвитку суспільства.

Основний економічний інтерес залежить від пануючого типу власності. В умовах капіталізму основний економічний інтерес є інтерес капіталіста, власника засобів виробництва в одержанні прибутку. Щоб задовольняти його, власник, засобів виробництва змушений впроваджувати нові технології, засоби виробництва, оновлювати номенклатуру виробництва, наймати кваліфіковану робочу силу, шукати шляхи скорочення витрат виробництва тощо. Це забезпечує реалізацію не лише особистого інтересу підприємця, а й особистих інтересів найманих робітників, населення в цілому.

Отже, особистий інтерес підприємця є рушійною силою економічного розвитку в сучасній ринковій економіці.

Основним інтересом планової економіки є суспільний інтерес, тобто інтерес суспільства як асоціації власників засобів виробництва, які водночас є і працівниками. Цей інтерес відбиває такі істотні риси соціалізованої економічної системи, як панування суспільної власності на засоби виробництва і співробітництво. В умовах соціалізму складаються передумови для оптимального поєднання особистих, колективних та суспільних інтересів. Проте в реальній дійсності можуть виникати певні суперечності між ними. Скажімо, абсолютизація одержавленого суспільного інтересу може позбавити людину економічних стимулів до праці і породити психологію утриманства.

Щоб цього не сталося, здійснюється вплив на інтереси. Основними засобами цього впливу є: 1) позаекономічний примус; 2) економічний вплив на інтереси людини; 3) моральне і матеріальне заохочення трудової активності. В останньому разі велике значення мають особиста свідомість, трудова активність і бажання будь-що піднести свій престиж на підприємстві і в суспільстві. На практиці всі ці способи впливу на інтереси людей співіснують і так чи інакше поєднуються. Проте найбільш активно використовується система економічного примусу на інтереси людей. Перехід України до ринкових відносин посилює вплив на інтереси людей важелів саме економічного примусу.

У системі економічних інтересів на кожному конкретному історичному етапі економічного розвитку, крім основного, можна виділити головний інтерес. Він, по-перше, відбиває специфіку та економічні проблеми певного етапу; по-друге виступає відображенням реальних інтересів особи, колективу і суспільства; по-третє, трансформується у відповідну економічну політику, спонукаючи до діяльності, спрямованої на вирішення проблем даного етапу економічного розвитку. Наприклад, в Україні головний інтерес суспільства полягає у відновленні зруйнованого виробництва, що є передумовою подальшого економічного й соціального прогресу.

Між економічними інтересами можуть виникати певні суперечності. Тому кожне суспільство розробляє механізми їх подолання, тобто узгодження різних економічних інтересів. Підґрунтям для цього є те, що економічні інтереси особи, колективу і суспільства так чи інакше взаємозв'язані.

Інтерес власника капіталу не може бути реалізованим, якщо не будуть на певному рівні реалізовані інтереси найманих працівників підприємства. З іншого боку, найманий персонал, борючись за реалізацію своїх інтересів, має враховувати й інтереси підприємця, на підприємстві якого він працює, а також споживачів продукції цього підприємства, суспільства в цілому.

Розвиток виробництва, підвищення його ролі в зростанні добробуту досягається зусиллями людей, їх працею та соціальною активністю. Проте багато економістів, філософів і соціологів вважають, що важливим джерелом економічного, як і всякого іншого, прогресу є суперечності. Суперечність – це боротьба взаємопротилежних сторін економічного явища. Суперечності, які діють усередині економічної системи, називаються економічними. Вони пронизують усю систему суспільного виробництва, діють на всіх його рівнях, у всіх його сферах і фазах. За характером економічні суперечності в одних випадках виступають як об'єктивні (наприклад, суперечність між виробничими відносинами і продуктивними силами), в інших – як суб'єктивно-об'єктивні (між потребами людей – суб'єктивним фактором і виробництвом – об'єктивним фактором). Суперечність суб'єктивно-об'єктивного характеру виступає, наприклад, як боротьба, яку людина веде з природою (об'єктом) у процесі відтворення свого життя. Розгортання цієї суперечності є змістом і джерелом розвитку продуктивних сил суспільства.

Суперечності можуть бути неантагоністичними та антагоністичними. Ознаками антагоністичних суперечностей є: а) наявність непримирених інтересів між власниками засобів виробництва та трудящими; б) неможливість їх докорінного вирішення без ліквідації певної економічної системи; в) тенденція до вибору гострих форм боротьби.

Існує два методи розв'язання економічних антагоністичних суперечностей: 1) шляхом застосування насильства, яким є соціально-економічна революція (буржуазна, соціалістична тощо) і 2) через здійснення глибоких економічних реформ.

Як зазначали К. Маркс та Ф. Енгельс, для суспільства було б краще, якби ці суперечності розв'язувалися шляхом реформ. Розв'язання антагоністичних суперечностей в економіці має здійснювати така політична організація суспільства, як держава, тобто її законодавчий і виконавчі органи, а також політичні та громадські об'єднання громадян.

Неантагоністичні суперечності теж характеризуються наявністю протилежних інтересів суб'єктів суспільного виробництва. Однак ці суперечності можуть бути вирішені шляхом реформ. Для їх вирішення нема потреби міняти суспільний устрій.

Якщо з тих чи інших причин неантагоністичні суперечності протягом років не розв'язуються, то вони, як правило, переростають в антагоністичні, проявом яких є загальнонаціональні страйки, маніфестації, блокади, організація збройних сутичок із силовими органами державної влади, дострокове переобрання глави держави та складу парламенту.

Для української економіки характерні досить глибокі економічні суперечності, які за своїм змістом є антагоністичними. Проявом цих суперечностей є: 1) глибокий спад суспільного виробництва; 2) розширення меж "тіньової" економіки; 3) суттєве зниження життєвого рівня населення; 4) надмірне розшарування суспільства на дуже багатих і бідних; 5) несвоєчасна виплата заробітної плати, пенсій і стипендій; 6) регіональні, галузеві і національні страйки та маніфестації трудящих. Оскільки законодавчий і виконавчий органи влади України до цих пір не зуміли розв'язати ці суперечності, то відбувається їх подальше загострення.

Які б не були за своїм змістом економічні суперечності, їх зняття пов'язане з їх розв'язанням. А успішне розв'язання суперечностей означає зняття перешкод для економічного прогресу, створення для нього нормальних соціально-економічних умов і факторів.

Прогресивному розвитку економіки сприяє суперечність між новим, що народжується в її системі, і старим, яке вже відживає. Саме нове і старе в економіці відображають перехід від одного якісного стану до іншого в процесі розвитку. Під новим розуміють те, що має майбутнє, що за певних історичних обставин рухає і спрямовує економічний розвиток. Створені в 1930-х рр. колгоспи виступали як нове явище в системі аграрних відносин. І саме вони були прогресивною формою організації відносин власності і виробництва. А те, що не всі вони були високоефективними, породжене не колгоспами, а втручанням в їх діяльність держави.

Економіка України (як і все суспільство) сьогодні перебуває в перехідному стані. З одного боку, вона несе в собі значні масиви старого, того, що було характерним для недобудованого соціалізму, а з іншого – в ній відбувається активний процес становлення капіталістичних соціально-економічних і організаційно-економічних відносин. Важливим показником утвердження цього є роздержавлення основної частини державної власності на економічні ресурси і землю, поступова їх приватизація.

В основі соціально-економічного прогресу суспільства лежить:

- 1) підвищення рівня організації, яке виражається в здатності суспільної формації уникати економічних криз;
- 2) неухильне зростання масштабів виробництва, підвищення якості продукції, позитивні структурні зміни у продуктивних силах;
- 3) поступальний розвиток технологічного способу виробництва, а у зв'язку з цим науки, техніки і культурно-технічного рівня трудящих;
- 4) більш повне задоволення матеріальних і культурних потреб кожної окремої людини.

Економічні потреби та інтереси реалізуються у споживанні, яке є завершальним моментом і кінцевою метою виробництва. Люди виробляють продукти для того, щоб задовольняти свої потреби, тобто споживати. Без виробництва не може бути споживання.

Таким чином, потреби суспільства, його економічні інтереси та економічні суперечності спонукають виробництво до розвитку, з тим щоб все повніше і краще задовольняти різноманітні особисті і виробничі потреби, підвищувати рівень народного споживання та якість життя людей.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являють собою економічні потреби та їх класифікація?
2. Що являє собою закон зростання потреб?

3. Що являють собою платоспроможні потреби, дійсні потреби та абсолютні потреби?
4. Чому саме виробництво є визначальним фактором формування потреб?
5. В чому полягає об'єктивна та суб'єктивна корисність продукту?
6. Які чинники впливають на оцінку корисності продукту?
7. Що являють собою економічні інтереси?
8. Яка структура економічних інтересів?
9. Яку роль відіграють економічні суперечності?

ТЕМА 4. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

В економічній літературі існують різноманітні погляди на суть економічної системи та основні тенденції розвитку тих із них, які відомі історії. Тому досить важливе значення має об'єктивне, неупереджене дослідження основних елементів економічної системи та з'ясування їх взаємодії і взаємозалежності. Реалізацію цього завдання варто здійснювати за таким планом:

1. Продуктивні сили суспільства та історичні типи технологічного способу виробництва.
2. Виробничі відносини і спосіб виробництва.
3. Типи економічних систем та критерії їх класифікації.

1. Продуктивні сили суспільства та історичні типи технологічного способу виробництва

В процесі взаємодії речових та особистих факторів виробництва має місце продуктивна праця, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага. В цьому зв'язку фактори суспільного виробництва виступають як продуктивні сили. Отже, продуктивні сили суспільства – це сукупність засобів виробництва і людей, які завдяки своїм знанням, виробничому досвіду і навичкам приводять в дію ці засоби виробництва.

Продуктивні сили існують в кожному суспільстві, але в кожному з них виступають у різній соціально-економічній формі. При капіталізмі у зв'язку з тим, що засоби виробництва є капіталом, а робоча сила товаром, продуктивні сили практично виступають у формі капіталу.

Із усіх елементів продуктивних сил провідне місце належить людям, робітникам, бо саме вони створюють необхідні суспільству

блага. Рівень розвитку людини як провідної продуктивної сили суспільства є важливим критерієм і найбільш загальним показником суспільного прогресу.

Разом з тим велике значення у структурі продуктивних сил посідають знаряддя праці. Як вказував Енгельс, епохи відрізняються одна від одної не тим, що виробляють, а тим як виробляють, якими знаряддями праці.

Структура продуктивних сил не обмежується структурою факторів виробництва, основними з яких є людський ресурс і створювані людиною різноманітні засоби виробництва. Структуру продуктивних сил слід розглядати за сферами, галузями, первинними ланками виробництва тощо. Структуризацію продуктивних сил забезпечує суспільний поділ праці.

Поділ праці являє собою процес відособлення різних видів виробничої діяльності, завдяки чому окремі групи виробників закріплюються на тривалій період за певними видами виробничої діяльності. Прийнято розрізняти кілька типів, або видів поділу праці. Загальний поділ праці – розчленування продуктивних сил на великі сфери та на такі найбільші його галузі, як промисловість, сільське господарство, транспорт тощо. Під частковим поділом праці розуміють поділ найбільших галузей людської діяльності на складові частини. Так, промисловість складається з великої кількості галузей, а саме: машинобудування, легка промисловість, харчова промисловість тощо. До часткового поділу праці відносять і таку структурну ланку продуктивних сил, як підприємство. Одиничний (індивідуальний) поділ праці складається всередині підприємств на основі професіоналізації виробництва.

Виділяють також територіальний поділ праці, який являє собою поділ праці всередині країни між окремими регіонами. Поділ праці між різними країнами називається міжнародним.

Поділ праці чітко пов'язаний із розвитком продуктивних сил і є водночас умовою їх розвитку.

У своєму розвитку продуктивні сили проходять ряд шаблів: природні продуктивні сили; суспільні продуктивні сили; загальноінтелектуалізовані продуктивні сили.

Природні продуктивні сили, панування яких характерне для найнижчого шабля розвитку суспільства – первіснообщинного ладу, можуть бути повністю зведені до природи самої людини і до сил навколишнього середовища – природного багатства, засобів життя

і праці. На основі природних продуктивних сил здійснюється процес перетворення привласнюючої економіки у виробничу.

Суспільні продуктивні сили виникають у результаті історичних процесів об'єднання і поділу праці, тобто в результаті зростання суспільного характеру виробництва. На цьому етапі розвитку продуктивних сил людина все більше спирається на засоби праці, створені нею. Суспільні продуктивні сили сформувались у період розкладу первіснообщинного ладу і свого найвищого розвитку досягли в ХХІ ст.

У передових країнах відбувається процес формування загальноінтелектуалізованих продуктивних сил. Це такі продуктивні сили, коли людський фактор виступає як загальний інтелект, а праця, як загальна наукова праця. На цьому етапі розвитку продуктивних сил виникають і стають основними принципово нові знаряддя праці: комплексна автоматизація виробничих процесів, масове використання електронно-обчислювальних машин, розвинута система інформації, екологічно чисті способи виробництва тощо.

Основними показниками рівня розвитку продуктивних є:

- продуктивність праці, яка характеризує ефективність витраченої живої праці;
- фондвіддача (випуск продукції в грошовому виразі на одиницю вартості основних виробничих фондів);
- фондомісткість (затрати основних виробничих фондів на одиницю вартості виробленої продукції);
- матеріаломісткість (витрати матеріальних ресурсів на одиницю продукції в грошовому виразі);
- освітній і кваліфікаційний рівень працівників.

Синтетичним показником розвитку продуктивних сил прийнято вважати рівень продуктивності праці. Продуктивність праці – це кількість продукції, виробленої одним зайнятим за певний період часу (годину, зміну, рік). Тобто це реальний виробіток на одного зайнятого. Зростання продуктивності праці, а у зв'язку з цим економія робочого часу є законами розвитку продуктивних сил, які пов'язані між собою. Якщо продуктивність вимірюється кількістю продукції, виробленої за одиницю часу, то у широкому розумінні вона є лише іншим виразом економії робочого часу. Економію часу К. Маркс характеризував як перший економічний закон, який віддзеркалює найбільш загальну основу і внутрішню логіку економічного, а значить, і всього суспільного прогресу. До економії робочого часу зводиться будь-яка економія, тобто продуктивні зміни

в техніці і технології, в організації управління, у професійній майстерності працівників і підприємців. Зміни, якщо вони не забезпечують реальне зростання продуктивності праці, зниження витрат на одиницю корисного ефекту, – невиправдані і неефективні. Досягнення більш високої продуктивності праці та економії робочого часу – це одночасно і свідчення зростаючого рівня продуктивних сил суспільства, і критерій його багатства, забезпеченості різноманітними матеріальними і духовними благами та послугами.

Прийнято розрізняти технологічний і суспільний спосіб виробництва. Про останній мова йтиме дещо нижче. Технологічний спосіб виробництва являє собою історично визначений спосіб поєднання різних компонентів у системі продуктивних сил, насамперед людини та засобів праці. Зміст технологічного способу виробництва складають засоби праці в поєднанні з матеріалами, технологіями, енергією, інформацією та організацією виробництва.

Термін “технологічний спосіб виробництва” у наукове вживання вперше був уведений К. Марксом.

Зміни в кожному елементі трудового процесу викликають і певні зрушення в технологічному способі виробництва. По матеріалу, який використовувався для виготовлення знарядь праці, можна виділити кам'яну епоху, бронзову епоху, залізну епоху. По предмету праці та виду діяльності технологічні способи виробництва розподіляються на епохи мисливства, рибальства, хліборобства та промисловості.

Протягом тривалого періоду (від первісного знаряддя праці до використання машин) праця була малозмістовною, ручною та важкою. На певному етапі можливості зростання продуктивності праці на основі ручної техніки вичерпали себе, тоді як потреби суспільства продовжували зростати. Необхідний був глибокий технологічний переворот, пов'язаний з переходом до великого машинного виробництва. Важливу роль на цьому шляху відіграла мануфактура, тобто кооперація, основана на поділі праці, але ще при відсутності машин. Мануфактура підготувала необхідні передумови для переходу до великого машинного виробництва. Поява машинного виробництва означала початок нового технологічного способу виробництва.

З появою машин основною формою підприємства стала фабрика. Якщо в мануфактурі розподіл праці залежав від робітника, його здібностей і навиків, то на фабриці організацію праці і розподіл

робітників по всьому технологічному циклу диктує машина. Робітник стає додатком до машин. Водночас виникає необхідність у робітниках, які вміють створювати нові машини.

Розвиток науково-технічного прогресу, особливо в його революційній формі, привів до виникнення нового технологічного способу виробництва, для якого характерними є електронізація та автоматизація виробництва, поява нових видів енергетики та біотехнології, створення малолюдного та безлюдного виробництва.

Таким чином, якщо судити про технологічний спосіб виробництва по рівню знарядь праці, то можна виділити три основні технологічні способи виробництва:

– домашинний спосіб виробництва, при якому знаряддя праці були недосконалими, вимагали важкої ручної праці і найвищою формою організації виробництва виступала мануфактура;

– машинний спосіб виробництва, який базувався на триланковій системі машин (машина - знаряддя, машина - двигун, передавальний механізм) і основною організаційною формою якого була фабрика. В умовах великого машинного виробництва мускульна енергія людини й тварин і енергія падаючої води та вітру були замінені машиною–двигуном. На перших порах це була парова машина;

– спосіб виробництва на основі чотириланкової системи машин, основна суть якого полягає в тому, що до триланкової системи машин, долучилась управляюча машина – комп'ютер, який виконує функції контролю триланкової системи машин.

2. Виробничі відносини і спосіб виробництва

Для виробництва матеріальних благ люди спілкуються між собою, вступають у певні зв'язки і відносини. Виробничі відносини – це суспільні відносини, в які незалежно від волі та свідомості вступають люди в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ.

На характер виробничих відносин роблять вплив такі фактори, як тип власності на засоби виробництва, становище різних соціальних груп та класів у суспільному виробництві і відносини розподілу. Визначальною характеристикою виробничих відносин будь-якого суспільства є обумовлений типом власності спосіб з'єднання робочої сили із засобами виробництва. Оскільки в кожному суспільстві в той чи інший період його розвитку мають

місце різні типи власності, різні відносини розподілу і різне становище соціальних груп і класів у суспільному виробництві, оскільки в цих суспільствах можуть існувати елементи різних, часом діаметрально протилежних виробничих відносин. Так, в умовах капіталізму можуть мати місце елементи соціалістичних виробничих відносин, оскільки в надрах капіталізму виникає і набуває поширення суспільна власність на засоби виробництва. І навпаки, в умовах соціалізму можуть мати місце елементи капіталістичних відносин, бо при соціалізмі, особливо у перехідний період, зберігається приватна власність на засоби виробництва.

У зв'язку зі сказаним, доцільно говорити про системи виробничих відносин, які включають в себе панівну систему виробничих відносин і системи виробничих відносин, що відмирають або народжуються.

За структурою виробничі відносини включають в себе: соціально-економічні, організаційно-економічні і техніко-економічні відносини.

Соціально-економічні відносини – це відносини власності та обумовлені ними відносини виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних та духовних благ, відтворення робочої сили, суспільного поділу праці, економічного управління і інше. Визначальними є відносини власності.

Відносини власності – це сукупність відносин між людьми з приводу володіння матеріальними умовами виробництва. Вони включають в себе дві сторони: вольові відносини, що включають право власності і вивчаються правовими науками, і економічні відносини власності, які вивчає політекономія.

За економічним змістом (типом) власність може бути приватною і суспільною. Приватна власність характеризується тим, що засоби виробництва і вироблений продукт належать приватним особам. Вони можуть привласнювати продукт своєї і чужої праці. Тому розрізняють приватну власність трудову і не трудову, що має вирішальне значення для характеристики різних форм приватної власності: дрібнотоварної, рабовласницької, феодалльної, приватнокапіталістичної.

Суспільна власність означає спільне присвоєння засобів виробництва і виробленого продукту. Існує два основних види суспільної власності: власність народу в цілому і власність окремих колективів. В господарській практиці суспільна власність виступає у формі державної та колективної.

Приватна і суспільна власність постійно взаємодіють між собою, в тій чи іншій мірі доповнюючи одна одну. Так, в умовах капіталізму панує приватна власність, але в його надрах зароджується і розвивається суспільна власність у формі колективної і державної. Тобто приватна власність доповнюється суспільною.

В умовах соціалізму панує суспільна власність, але мають місце, особливо у перехідний період, залишки приватної власності. Як свідчить історичний досвід, розвиток типів власності відбувається від приватної до суспільної, а форм власності – від індивідуальної до колективної і державної.

В Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, вольовими методами демонтується суспільна власність і утверджується на її місце приватна власність.

Хоча усуспільнення в нашій країні в свій час було здійснено також вольовими методами, проте повертатися назад і здійснювати роздержавлення й приватизацію, особливо великих підприємств, не варто було.

Організаційно-економічні відносини – це відносини між людьми в процесі організації виробництва як такого. Вони поділяються на загальні та конкретно-економічні. Загальні організаційно-економічні відносини характеризують форми і методи господарювання, властиві усім галузям народного господарства. До них відносяться товарно-грошові відносини, підприємництво, відносини у сфері грошового обігу, ціноутворення, фінансів, кредиту, управління, біржової справи і т. п. Ці відносини вивчає політекономія.

Конкретно-економічні відносини, охоплюють певні галузі народного господарства. Їх вивчають галузеві економіки.

Техніко-економічні відносини – це відносини, які безпосередньо характеризують стан виробництва, незалежно від його соціально-економічної форми. Вони відображають особливості певного етапу розвитку факторів виробництва і їх суспільної комбінації. Зокрема, вони характеризують поділ праці, її спеціалізацію та кооперацію, концентрацію і комбінування виробництва. Техніко-економічні відносини відіграють важливу роль у виробництві, оскільки ступінь їх розвитку характеризує рівень усуспільнення продуктивних сил і суспільного виробництва.

Техніко-економічні відносини, що характеризують структуру виробництва, поділ та кооперацію праці, спеціалізацію і концентрацію виробництва вивчаються політекономією, оскільки

безпосередньо зв'язані з відносинами виробництва, розподілу, обміну та споживання, заснованими на тому чи іншому типі власності.

Разом з тим техніко-економічні відносини суттєво відрізняються від соціально-економічних відносин, оскільки вони можуть бути однаковими в різних суспільствах.

Деякі вчені не відносять організаційно-економічні та техніко-економічні відносини до виробничих, виділяючи їх як самостійні групи відносин.

Продуктивні сили і виробничі відносини в їх діалектичній єдності становлять суспільний спосіб виробництва. Між продуктивними силами і виробничими відносинами існує глибокий внутрішній зв'язок. Продуктивні сили як відношення людей до природи становлять зміст способу виробництва, а виробничі відносини – його суспільну форму.

А це означає, що кожний історичний ступінь в розвитку продуктивних сил вимагає і певного типу виробничих відносин. Якщо виробничі відносини відповідають характеру продуктивних сил, то вони сприяють їх розвитку. Але на певному етапі продуктивні сили переростають існуючі виробничі відносини, які із форм розвитку продуктивних сил перетворилися в їх гальмо. Тоді настає епоха соціальної революції, яка приводить виробничі відносини у відповідність з продуктивними силами. Історія людства знає п'ять способів виробництва, які послідовно змінювали один одного: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний з двома його фазами: соціалізм і комунізм.

В первіснообщинному способі виробництва існувала колективна власність на засоби виробництва, колективна праця і зрівняльний розподіл продуктів. Однак з розвитком суспільного поділу праці й поширенням різноманітних металевих знарядь праці відбулось господарське відокремлення від господарства общини окремих сімей. Ці сім'ї почали виробляти продуктів більше, ніж було потрібно для задоволення життєвих потреб їх членів. З'явилася приватна власність на засоби виробництва, а з часом виник і новий тип відносин, заснований на експлуатації людини людиною. Військовополонених уже не вбивали, як це було раніше, а перетворювали у рабів, примушуючи їх працювати на рабовласників.

Виробничі відносини рабовласницького суспільства характеризуються власністю рабовласників на всі засоби виробництва і на самого виробника – раба. Рабовласницька система господарства сприяла розвитку продуктивних сил і суспільного виробництва. Проте з часом праця рабів поступово зжила себе, оскільки раби не тільки не були зацікавлені в збереженні та удосконаленні знарядь праці, але нерідко й руйнували їх. Інакше кажучи, виробничі відносини рабовласницького ладу стали стримувати розвиток продуктивних сил. Настав занепад виробництва, а з ним рабовласницького ладу. На заміну рабовласницькому суспільству прийшов феодалізм.

У феодальному суспільстві земля та інші засоби виробництва належали феодалам. Феодальна власність на землю була економічною основою експлуатації селян. Феодали надавали селянам земельну ділянку, на якій останні вели своє дрібне господарство. За користування землею селяни несли феодальні повинності: обробляли панську землю, або віддавали феодалу частину продукції, виробленої в своєму господарстві.

Феодальний спосіб виробництва створив деяку зацікавленість кріпосних селян в збільшенні виробництва та в поліпшенні знарядь праці. В результаті цього зростають товарне виробництво та обмін. Розвиток економічних зв'язків між окремими господарськими районами призвів до створення національних ринків, а потім і світового ринку. Проте з часом продуктивним силам стало тісно у феодальних відносинах. Останні почали гальмувати розвиток продуктивних сил. І тоді виникла потреба у буржуазних революціях. Що й сталося: на зміну феодалізму прийшов капіталізм.

Капіталізм забезпечив більш високий рівень продуктивних сил в порівнянні з феодалізмом. Зрослі економічні потреби матеріального виробництва викликали появу і використання нових засобів праці, зростання суспільного поділу праці на базі машинної промисловості посилили суспільний характер процесу виробництва в масштабі всього суспільства. Разом з тим, з розвитком капіталістичного виробництва виникла суперечність між суспільним характером виробництва і капіталістичним характером привласнення результатів спільної праці. Причому, вказана суперечність постійно поглиблюється і об'єктивно обумовлює необхідність заміни капіталістичного способу виробництва більш прогресивним комуністичним.

Чимало економістів ототожнюють спосіб виробництва з економічним ладом (економічним базисом) суспільства.

3. Типи економічних систем та критерії їх класифікації

Виробничі відносини завжди функціонують як визначена економічна система. Економічна система – це сукупність усіх видів економічної діяльності людей, спрямованої на виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ і послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільного виробництва. Економічна система включає в себе: продуктивні сили, виробничі відносини та господарський механізм.

Існують різноманітні підходи до класифікації моделей економічних систем. Скажімо, Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Д. Белл та деякі інші класифікують економічні системи за ступенем індустріального розвитку суспільства і виділяють індустріальне, постіндустріальне й інформаційне суспільство.

Проте найбільш поширена у світовій економіці класифікація економічних систем за такими двома ознаками: за типом власності на засоби виробництва і за способом координації та управління економікою. У зв'язку з цим розрізняють традиційну, ринкову, планову та змішану економіку.

У примітивних суспільствах, а в наш час і в багатьох економічно слаборозвинутих країнах, технологія виробництва, характер розподілу, обміну та споживання вироблених продуктів визначаються, виходячи з давніх звичаїв і традицій, що передаються із покоління в покоління.

Ринкова економіка передбачає відсутність будь-якого втручання держави в економічне життя. Для цієї системи властиві приватна власність, конкуренція, а регулятором виробництва і всієї економічної діяльності є ціна.

Планова економіка є альтернативою чисто ринковій. Основу цієї системи становить суспільна власність на засоби виробництва і централізоване планове управління економікою.

Змішана економіка є проміжною між чисто ринковою і плановою. Вона базується на різноманітності типів власності (з переважанням приватної) й активному втручанні держави в економічне життя. Сукупність виробничих відносин становить собою економічний лад суспільства (економічний базис) на даному етапі його існування.

Виробничим відносинам відповідають певні політичні, соціальні, правові, духовні, національні, культурні та інші суспільні відносини. Вони складають надбудову суспільства. Спосіб виробництва разом з надбудовою утворюють суспільно-економічну формацію.

Надбудова повинна відповідати існуючому економічному базису. Разом з тим надбудова активно впливає на виробничі відносини і виробництво. Цей вплив здійснюється за допомогою спеціальних нормативних актів. При цьому вона (надбудова) може сприяти економічному розвитку або протидіяти йому. Тому політекономія вивчає економічні відносини у взаємодії з надбудовою, передусім з економічною політикою держави.

Сьогодні ми маємо в нашій країні надбудову, яка протидіє економічному розвитку. Так, всупереч дії всезагального закону усупільнення виробництва, в нашій країні здійснено приватизацію. Наше податкове законодавство гальмує вітчизняне виробництво, бо робить не вигідною чесну роботу підприємств незалежно від того, на якій власності вони базуються: суспільній чи приватній. Законодавство про працю, пенсійне забезпечення не стимулюють трудову активність населення.

Формаційний підхід до класифікації економічних систем розроблено і обґрунтовано у працях К. Маркса. Поняття економічної формації є наріжним каменем його методу.

Категорія “економічна формація” характеризує суспільне виробництво на певній стадії його розвитку, тобто це – специфічне формоутворення, яке характеризується певною цілісністю і системністю. Кожній економічній формації властива певна структура, тобто єдність розгалуженої системи елементів, що перебувають у глибокому взаємозв'язку і взаємодії.

К. Маркс обґрунтував роль і значення кожної економічної формації в суспільно-економічному прогресі, розкрив їх природу і структуру. Він і його послідовники визначальним елементом економічної формації вважали соціально-виробничі (соціально-економічні) відносини, які створюють економічний устрій суспільства. За типом економічного устрою визначаються і тип економічної формації та економічної системи.

Формаційний підхід дав можливість марксистам обґрунтувати формаційні етапи розвитку економіки, послідовність переходу суспільного виробництва від економічної формації нижчого типу до економічної формації вищого типу.

К. Маркс досить детально розкрив сутність таких економічних формацій, як первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична. Це сукупності специфічних соціально-економічних відносин у взаємодії з рівнем і характером розвитку продуктивних сил. Розробка формаційного підходу дала можливість застосувати науковий принцип єдності історичного і логічного підходу до розвитку суспільства, за безліччю різноманітних подій в історії людського суспільства побачити закономірні ступені руху суспільства до вершини цивілізації.

З точки зору формаційного підходу доцільно в курсі політичної економії розглядати всі відомі економічні системи або формації, і передусім капіталістичну у вигляді моделі чистого капіталізму і комуністичну (соціалістичну).

Можливі й інші підходи до вивчення історичного процесу. Але вони можуть бути продуктивними тільки у єдності з формаційним. Продуктивність багатовекторного розуміння історії полягає в тому, що воно дає можливість уникнути однобічності в оцінці історичного поступу.

Одним із підходів, що істотно доповнює можливості людей до пізнання історичного процесу є цивілізаційний підхід. Цивілізаційний (індивідуалізуючий) підхід на відміну від формаційного (узагальнюючого) дозволяє дослідити саморозвиток, самовизначення і самовдосконалення кожною цивілізацією, лише їй притаманних задатків, здібностей і можливостей.

Термін “цивілізація” походить від латинських слів, які в перекладі означають “громадянин”, “громадянський”, “громадянське суспільство”. В такому значенні він увійшов в обіг Стародавнього Риму ще у другому столітті нашої ери. Соціально-історичного змісту набув, як твердять окремі дослідники, лише в кінці XVIII століття, коли під цивілізацією почали розуміти локалізоване у просторі та часі культурно-історичне суспільство. Причому аж до початку XX ст. термін “цивілізація” використовувався для позначення особливостей розвитку європейського суспільства з метою підкреслення його переваг над іншими країнами і народами. Виходило, що цим останнім відмовляли в “цивілізованості”. А тому й вживали в однині. Приблизно із середини XX ст. він починає вживатися у множині, тобто почали говорити і писати не про цивілізацію, а про цивілізації. У цьому зв'язку історичний процес постає не як один єдиний

моноліт, що проходить через ряд часово-просторових видозмін, а як низка послідовних і співіснуючих соціокультурних формоутворень, локалізованих у соціальному просторі і часі. Вчені і політики починають вживати терміни “стародавні цивілізації”, “перші цивілізації”, “античні цивілізації” “грецька цивілізація”, “римська цивілізація”, “середньовічна цивілізація”, “буржуазна цивілізація”, “соціалістична цивілізація”, “християнська цивілізація”, “буддійська цивілізація”, “мусульманська цивілізація”, “китайська цивілізація”, “доіндустріальні цивілізації”, “індустріальні цивілізації”, “післяіндустріальні цивілізації”, “традиційні цивілізації” тощо.

М. Данилевський виокремлює десять цивілізацій, причому розміщує їх у такому хронологічному порядку: єгипетська, китайська, асиро-вавілоно-фінкійська, індійська, іранська, європейська, грецька, римська, новосемітична, герmano-романська. Відомий філософ О. Шпенглер виділяє вісім цивілізацій, А. Тойнбі – понад тридцять. На думку А. Тойнбі, донині з них збереглося лише шість: західна, візантійсько-отродоксальна, російсько-ортодоксальна, арабська, індійська, далекосхідна (китайська, японо-корейська).

Цивілізаційний підхід до вивчення історичного процесу дає можливість розглядати суспільний ідеал як внутрішню складову перебігу самого цивілізаційного процесу. З позицій цивілізаційного підходу історичний прогрес полягає в тому, що кожна цивілізація в процесі самовизначення і самоствердження відтворює, відкриває для себе заново і збагачує своїм власним досвідом неминучі структури і цінності загальнолюдського характеру. Таке розуміння історичного прогресу, безумовно, є досить продуктивним, але за умови, що воно не протистоїть іншому, наприклад, формаційному, а доповнює його.

Доволі поширеним сьогодні є підхід, що розглядає історичний процес як продукт послідовних змін у техніці і технології. Його прийнято називати технократичний (або технологічним). Розгляд суспільно-історичного процесу у зв'язку з рівнем розвитку техніки і технології був започаткований ще в період становлення капіталізму і в певній мірі зумовлений тим, що процес зміни феодальної економічної формації капіталістичною співпав з промисловим переворотом (промисловою революцією). Проте в той час технократичний (технологічний) підхід до вивчення історичного процесу не отримав широкого розповсюдження.

Проте пізніше, особливо з розвитком НТР технократичний підхід до вивчення історичного процесу, якщо можна так сказати, отримав друге дихання. Передусім в теоріях “другої промислової революції”, “індустріального суспільства”, “післяіндустріального суспільства”, “конвергенції”, “технотронного суспільства”, “інформаційного суспільства” і т.п. Автори названих теорій, поклавши в основу розвитку історичного процесу рівень техніки і технологій, виділяють такі типи людського суспільства: доіндустріальне, індустріальне, післяіндустріальне та технотронне (інформаційне).

Безумовно, такий підхід, як і цивілізаційний, має право на життя. Адже насправді в людській історії були суспільства, які можна назвати доіндустріальними (первіснообщинне, рабовласницьке та феодальне). Сьогодні існують суспільства які відповідають критеріям індустріальних і післяіндустріальних. В майбутньому можуть з'явитися і ті, що називаються інформаційними. Але, технократичний (технологічний) підхід до вивчення історичного процесу може бути продуктивним тільки тоді, коли він не протистоїть формаційному, коли виступає доповненням до цього останнього і не ігнорує місця та ролі способу виробництва, а отже, і виробничих відносин у виникненні та функціонуванні економічної формації. По мірі того, як згадувані нами теорії скочуються на позиції технологічного детермінізму і виводять закони суспільного розвитку безпосередньо з техніки і технології, вони не тільки втрачають свою продуктивність, але й істотно гальмують пізнання історичного процесу.

І це в той час, коли швидкоплинний історичний розвиток потребує постійного наукового аналізу. Сьогодні, наприклад, від політекономії люди хочуть почути відповідь на запитання, куди йдуть постсоціалістичні країни і наскільки об'єктивно необхідним було їх повернення від соціалістичного розвитку до реставрації капіталізму, як далеко вони зайдуть у капіталістичному розвитку і як довго цей розвиток може продовжуватись. Дати відповідь на ці питання допоміг би глибокий аналіз перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, що мав місце в Англії та Франції після перемоги в них контрреволюційних сил.

Будь-яка економічна система функціонує завдяки певним внутрішнім закономірностям, тобто завдяки дії економічних законів. Економічні закони, як відомо, являють собою об'єктивні, стійкі,

істотні причинно-наслідкові зв'язки і взаємозалежності явищ і процесів економічного життя.

Наявність економічних законів не виключає існування випадкових явищ, які не вписуються у загальну логіку розвитку. Адже закони проявляються не в кожному окремому явищі, а у вигляді панівної тенденції в усій сукупності явищ та процесів. Коли мова йде про те, що економічні закони регулюють виробництво, то мається на увазі те, що вони (закони) визначають типові, стійкі причинно-наслідкові зв'язки і залежності, визначають головний напрям розвитку виробництва. В кожному суспільстві існує певна система економічних законів, яка, як відомо, включає в себе всезагальні, загальні та специфічні економічні закони. Всезагальні економічні закони – це такі, що діють в усіх способах виробництва. Вони, по-перше, характеризують всезагальні економічні зв'язки та відносини і показують визначальну роль продуктивних сил у суспільному розвитку. Скажімо, всезагальний закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил демонструє первинність продуктивних сил і вимагає певних дій з боку суспільства щодо забезпечення вказаної відповідності.

По-друге, всезагальні економічні закони завжди виступають як закони суспільного прогресу, чого неможливо сказати про специфічні. Наприклад, специфічний закон феодалної ренти в період становлення феодалного суспільства сприяв розвитку продуктивних сил, був кроком вперед на шляху економічного прогресу. Але із зародженням капіталізму він став гальмом суспільного виробництва, а тому й поступився місцем закону капіталістичної ренти. В той час як всезагальний закон зростання продуктивності праці діє в кожному суспільстві і ця дія проявляється в тому, що кожний наступний спосіб виробництва забезпечує більш високу, в порівнянні з попереднім, продуктивність суспільної праці.

По-третє, з розвитком суспільства всезагальні економічні закони не тільки не сходять з арени, але й відіграють все більшу роль не тільки в рамках окремого національного господарства, а й на рівні світового господарства.

Загальні (особливі) економічні закони – це такі, що виражають виробничі відносини, обумовлені певним рівнем розвитку продуктивних сил і які властиві кільком способам виробництва. До цієї групи законів відносяться, наприклад, закон вартості, закон

грошового обігу і інші. Загальні економічні закони зазнають певної модифікації під впливом дії специфічних економічних законів.

Специфічні економічні закони – це такі, що діють у певних конкретних системах виробничих відносин. Вони відрізняють одне суспільство від іншого (капіталістичне від феодального, соціалістичне від капіталістичного). До специфічних економічних законів належать: в умовах соціалізму – закон розподілу за працею, закон соціалістичного народонаселення і ін., в умовах капіталізму – закон капіталістичного народонаселення, загальний закон капіталістичного нагромадження та інші.

До специфічних економічних законів відноситься й основний економічний закон будь-якого суспільства. Він посідає провідне місце в усій системі економічних законів, оскільки виражає найбільш істотні риси і зв'язки у виробництві, розподілі, обміні та споживанні.

Найбільш концентровано ці риси та зв'язки виражені в меті виробництва та засобах її досягнення. Саме мета виробництва характеризує специфіку тієї чи іншої суспільно-економічної формації.

При капіталізмі основним економічним законом є закон виробництва і привласнення додаткової вартості шляхом експлуатації найманих робітників. Як бачимо, мета виробництва – виробництво і привласнення додаткової вартості, засіб досягнення – експлуатація найманих робітників.

Основним економічним законом соціалізму є закон більш повного задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення шляхом безперервного розвитку та вдосконалення суспільного виробництва на базі науково-технічного прогресу. Отже, мета соціалістичного виробництва – задоволення потреб населення, засіб досягнення мети – розвиток суспільного виробництва.

Хоча економічні закони об'єктивні, тобто виникають і існують незалежно від волі і свідомості людей, проте проявляються вони в господарській діяльності. В умовах капіталізму вільної конкуренції, як і в докапіталістичних формаціях, дія економічних законів проявлялася стихійно. Із зростанням рівня усупільнення виробництва, особливо з розвитком державно-монополістичного капіталізму, складаються можливості свідомого регулювання економічних процесів. Тобто механізм дії економічних законів зі стихійного (через попит і пропозицію) змінюється на свідоме використання дії економічних законів. Щоправда, поки панує

приватна власність на засоби виробництва, розвинута і всебічна планомірність в масштабах всього суспільства існувати не може.

Справа в тому, що в умовах приватної власності неминуче порушується єдність елементів механізму використання економічних законів. Зазначений механізм передбачає: пізнання суті економічних законів та вивчення механізму їх дії; постановку конкретних економічних цілей; суспільно-економічну дію по досягненню поставлених цілей.

Перший елемент можливий і в умовах приватної власності. Два ж останніх при пануванні приватної власності неможливі, бо економічні цілі у власників засобів виробництва і найманих працівників – діаметрально протилежні. Відповідно до цілей і дії одних та інших будуть багато в чому різні.

В умовах суспільної власності на засоби виробництва потенційно зберігається небезпека суб'єктивізму, адміністрування в сфері економічного життя всупереч об'єктивним економічним законам. Проте при соціалізмі на базі суспільної власності складається спільність головних економічних інтересів, а отже виникає можливість мати спільні цілі і спільні дії. Все це знаходить прояв в економічній політиці держави.

Як свідчить досвід, країнам, які здійснювали перехід від капіталізму до соціалізму, не вдалось уникнути рішень та дій, що суперечать об'єктивним економічним законам, не вдалось повністю подолати елементи стихійності. Практика соціалістичного будівництва разом з тим показала, що утвердження суспільної власності саме по собі не забезпечує планомірний розвиток і не рятує суспільство від можливих проявів суб'єктивізму й волюнтаризму.

Все це лише підтверджує висновок економістів про те, що необхідно вивчати і знати економічні закони, механізм їх дії та використання.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являють собою продуктивні сили суспільства?
2. Що являє собою технологічний спосіб виробництва?
3. Що являють собою виробничі відносини та їх структура?
4. Що являє собою суспільний спосіб виробництва?
5. Назвіть відомі Вам суспільні способи виробництва.
6. Що являє собою економічна система?
7. Назвіть основні типи економічних систем.

8. Що являє собою суспільно-економічна формація?
9. В чому полягає цивілізаційний підхід до історичного процесу?
10. Чим характеризується технократичний підхід до історичного процесу?

ТЕМА 5. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

Як вже зазначалося, відносини власності роблять вирішальний вплив на характер виробничих відносин, тобто відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг в тому чи іншому суспільстві. Саме з відносинами власності пов'язані зміни характеру економічних систем, способів з'єднання робочої сили із засобами виробництва, місце та роль певних соціальних груп і класів у суспільному відтворенні. Щоб якнайповніше з'ясувати основні аспекти даної теми, її вивчення доцільно здійснювати за таким планом:

4. Власність як економічна категорія.
5. Структура власності.
6. Еволюція форм власності.

1. Власність як економічна категорія

Власність на засоби виробництва як економічна категорія виражає відносини між членами суспільства з приводу привласнення ними матеріальних умов виробництва. Іншими словами, це відносини привласнення людьми матеріальних благ в процесі їх виробництва, розподілу, обміну та споживання. Поряд з цим в науковій літературі даються й інші тлумачення власності. Одні з них витлумачують власність як річ або відношення індивіда до речі. Інші під власністю розуміють право власності. Чимало й таких, котрі визначають власність як сукупність усіх економічних відносин та ін.

Всі ці визначення мають певну аргументацію і здебільшого використовуються з метою реалізації політичною економією тих чи інших функцій. Так, внутрішній зміст визначення власності на засоби виробництва як права власності або як відношення людини до речі дозволяє сприймати власність як природну, незмінну категорію, зумовлену або природою речей або природою психології людини. З такого розуміння власності випливає висновок про

природність і вічність скажімо капіталістичної приватної власності на засоби виробництва.

Звичайно, власність як привласнення матеріальних благ існує в кожному суспільстві. Але вона носить історичний характер, тобто набуває на різних історичних ступенях розвитку продуктивних сил різних типів та форм. Причому більш високий спосіб виробництва має більш прогресивну власність, бо необхідність певного присвоєння та використання матеріальних благ зумовлена існуючими умовами матеріального життя людей. Таким чином, власність виражає не відношення людей з природою, не привласнення продуктів безпосередньо у природи, а суспільний акт їх певного привласнення членами суспільства, відносини людей один з одним, їх взаємозалежність в процесі привласнення і у зв'язку з привласненням матеріальних благ.

Слід мати на увазі, що власність має місце не тільки там, де існують самостійні, незалежні, економічно відособлені виробники, але й там, де існує й сукупна праця – суспільне виробництво, бо й тут у єдиному процесі суспільної праці люди вступають у відносини між собою з приводу як виробництва, так і присвоєння результатів спільної праці. Важливо підкреслити, що власність – це відносини з приводу виробництва, а потім присвоєння і споживання його результатів, бо тварини також споживають предмети природи, але відносин власності не знають. Ця вказівка на первинність фактора виробництва важлива ще й тому, що виробництво і привласнення можуть не збігатися за своїми масштабами, суб'єктами, тобто одні можуть виробляти, а інші привласнювати, споживати.

Оскільки відносини привласнення людьми матеріальних благ мають місце на всіх фазах суспільного відтворення у виробництві, розподілі, обміні та споживанні, – то в цьому зв'язку власність охоплює всю сукупність виробничих відносин. У власне виробництві відбувається відтворення засобів виробництва, тобто одного із об'єктів власності, а також проявляється спосіб з'єднання робочої сили із засобами виробництва. Цей спосіб залежить від пануючого типу власності на засоби виробництва. За умов панування капіталістичної приватної власності з'єднанню робочої сили із засобами виробництва передують акт купівлі-продажу її як товару. В умовах панування суспільної власності на засоби виробництва з'єднання робочої сили із засобами виробництва відбувається безпосередньо, без акта купівлі-продажу робочої сили.

Зумовлені певним типом власності відносини виробництва визначають і характер відносин розподілу, обміну та споживання. Про їх особливості в різних способах виробництва мова йтиме в наступних темах.

Відносини власності на засоби виробництва виступають в ролі основного відношення в усій сукупності виробничих відносин. Завдяки відносинам власності всі різноманітні відносини набувають вигляду системи. Зрозуміло, що в кожній економічній формації існує не один вид, тип і форма власності на засоби виробництва. Але серед цієї різноманітності є основне відношення власності, на базі якого виробляється основна маса сукупного суспільного продукту. Всі інші види, типи і форми власності так чи інакше підпорядковані основному відношенню, залежать від нього.

І цей факт визнають майже всі економісти незалежно від того, до якого напряму політекономії вони належать.

Серед тих економістів, котрі дотримуються інших точок зору, одні взагалі не визнають відносини власності основним системоутворюючим відношенням, вважаючи їх тільки юридичним поняттям, інші – ототожнюють їх з усією системою виробничих відносин. Хоча такі позиції на перший погляд здаються протилежними, але насправді вони близькі. В них не розглядається власність як самостійне економічне відношення і фактично заперечується її визначальна роль в економічних відносинах та виробничих відносинах в цілому.

Заперечення власності на засоби виробництва як основного відношення в системі економічних та виробничих відносин не дає можливості зрозуміти субординацію елементів означених систем, не дозволяє правильно визначити, яке відношення є первинне, а які похідні, вторинні. Тобто зникає можливість правильно визначити й вихідне економічне відношення. Але ж логічний аналіз повинен розпочинатися з того відношення, з якого починається історія всієї системи виробничих відносин. Історичне та логічне у вихідному відношенні повинні співпадати. Важливість цього моменту можна краще зрозуміти, якщо поставити запитання, що при утвердженні капіталізму передує чому – капіталістична приватна власність на засоби виробництва передує капіталістичним ринковим відносинам чи останні передують капіталістичній приватній власності.

Думається, що відповідь на це запитання кожний дасть однозначну: капіталістичні ринкові відносини змогли виникнути

тільки після того, як виникла і утвердилась капіталістична приватна власність. Так було в період виникнення капіталізму взагалі (пригадаймо так зване первісне нагромадження капіталу), так відбувається і в наш час в постсоціалістичних країнах, де задля утвердження капіталістичних ринкових відносин здійснено низку заходів по утвердженню панування капіталістичної приватної власності.

Таке ж запитання можна поставити й стосовно соціалізму: що передує чому – соціалістична суспільна власність на засоби виробництва передує планомірності, соціалістичному принципу розподілу, соціалістичному товариському співробітництву та взаємодопомозі чи ці останні передують суспільній власності. Відповідь знову ж таки буде однозначна: планомірність, розподіл за працею, соціалістичне товариське співробітництво та взаємодопомога можуть появитися тільки після того, як виникла і зайняла панівне становище соціалістична суспільна власність на засоби виробництва.

На основі викладеного можна зробити висновок, що відносини власності водночас виступають і основним, і вихідним економічним (виробничим) відношенням будь-якої суспільно-економічної формації. Щоправда, вихідним відношенням вони виступають тільки в широкому розумінні слова, як такі, що визначають всі інші, похідні, вторинні, третинні і ін. У вузькому розумінні вихідним відношенням історично і логічно виступає таке відношення, яке будучи відносно самостійним, водночас є необхідною формою основного економічного (виробничого) відношення. Оскільки основне відношення виступає для певної економічної системи системоутворюючим, то і його форма виступає в даній системі основною, панівною і навіть всезагальною формою організації господарства.

Для виникнення відносин власності потрібно, щоб були контрагенти цих відносин, тобто люди, речі та послуги, з приводу яких можуть виникати відносини між людьми щодо їх привласнення. Отже, відносини власності повинні характеризуватись суб'єктами та об'єктами.

Суб'єкти власності – це, як правило, юридично самостійні, економічно відособлені учасники суспільного виробництва, тобто окремі працівники, трудові колективи та державні установи і відомства.

Об'єктами власності можуть служити будь-які складові національного багатства, в тому числі земля з її надрами, водний і повітряний простір, а також твори інтелектуальної праці.

Категорію власності необхідно розглядати з двох боків: економічного змісту та юридичної форми. Економічний зміст власності проявляється в тому, що власність – це:

- соціально – економічні відносини між людьми, а не відношення людини до речі;
- результат суспільного розвитку, а не окремої людини;
- відносини щодо присвоєння матеріальних благ: засобів виробництва, предметів споживання і послуг;
- присвоєння виробництва, бо хто володіє засобами виробництва, той володіє і його результатами;
- соціальна форма поєднання робочої сили із засобами виробництва;
- конкретно історичні типи і форми власності.

Власність, як певні економічні відносини, регулюється юридичними актами держави, економічним правом. Тому відносини власності виступають у формі права власності, яке реалізується в дії трьох атрибутів: права володіння, права розпорядження і права користування. Співвідношення цих трьох атрибутів права власності визначає реальні форми власності як складових частин її структури.

Категорії “володіння”, “розпорядження” і “користування” виступають особливими формами прояву соціальної ролі суб'єктів власності. Мова йде про функції цих суб'єктів у способі поєднання факторів виробництва, про характер відносин між суб'єктами в процесі реалізації таких функцій. Право володіння означає необмежену в часі належність об'єкта власності певному суб'єкту, фактичне панування суб'єкта над об'єктом власності. Право розпорядження – це здійснення самим власником або іншим економічним суб'єктом, якому делеговане право, прийняття управлінських рішень з приводу функціонування і реалізації об'єкта власності. Право користування означає процес виробничого застосування і споживання корисних властивостей об'єкта власності.

Ці категорії перебувають у певному співвідношенні між собою. Головною серед них виступає категорія “володіння”, бо власник реалізує права розпорядника і користувача. Розпорядник може бути користувачем або реалізувати право користування, але не завжди реалізує себе як власник. Користувач окремих благ може виступати

як фактор їх виробничого застосування, але при цьому може не мати прав володаря чи розпорядника.

Правові відносини власності в економіці України перехідного періоду зазнали істотних змін внаслідок перетворень в економічних відносинах власності. Іншими словами, роздержавлення та приватизація викликали до життя різноманітні форми приватної власності, а ці останні, в свою чергу, викликали до життя відповідну систему економічних прав, тобто прав власності.

В умовах перехідної економіки в Україні утверджується право власності фізичних осіб, на зразок того, що існує в країнах з розвинутою ринковою економікою. Воно включає в себе такі складові:

- право володіння, тобто право виключного фізичного контролю над благами – засобами виробництва;
- право користування, тобто право особистого використання благ в залежності від їх корисних властивостей;
- право управління, тобто право прийняття рішення щодо того, хто і як буде використовувати данні блага;
- право на доход, тобто право володіння результатами від використання благ (право на володіння продуктом, виробленим завдяки приватній власності на засоби виробництва);
- право суверена, тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення блага;
- право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ та від шкоди з боку зовнішнього середовища;
- право на передачу блага у спадок;
- право на безстрокове володіння благом;
- заборону на використання блага способом, що наносить шкоду іншим суб'єктам;
- відповідальність у формі стягнення, тобто можливість стягнення блага у сплату боргу;
- право на повернення переданих комусь прав користування благом.

Закріплене у законах та підзаконних актах України право власності виконує певні функції, головними серед яких є:

- захист і регулювання економічних інтересів окремих людей, колективів, підприємств, установ і суспільства в цілому;
- стимулювання творчої діяльності суб'єктів власності.

Ці функції право власності виконує лише тоді, коли воно базується на наукових принципах, притаманних тій чи іншій

економіці. Скажімо, в ринковій економіці повинні дотримуватися такі основні принципи права:

- забезпечення всім власникам рівних умов здійснення своїх прав;
- обов'язкове для всіх виконання чинного господарського законодавства;
- забезпечення точності і формальної визначеності правових норм;
- максимальна стабільність прав власності.

На жаль, в умовах економіки України перехідного періоду право власності сформоване з порушенням означених вище принципів. Передусім відсутні рівні умови для здійснення своїх прав. В результаті роздержавлення та приватизації незначна частина суспільства сконцентрувала в своїх руках величезні багатства, в тому числі і засоби виробництва, в той час як інша частина їх позбавлена. А це означає, що одна частина суспільства завдяки власності має джерело прибутку і джерело задоволення своїх потреб, має економічну та соціальну свободу, інша всього цього позбавлена.

Багато нарікань і на формування правових норм та їх нестабільність. Формулювання часто-густо страждають неточністю, двозначністю, що ускладнює їх реалізацію. А нестабільність прав власності гальмує виконання правом власності таких функцій, як захист, регулювання та стимулювання системи привласнення.

Порушення принципів права викликає негативні наслідки приватного привласнення, тобто призводить до того, що приватне привласнення, хоча і витікає з натуральної природи людини, перестає задовольняти потреби значної частини суспільства. Чинне в Україні право власності привело до того, що більшість населення позбавлена засобів виробництва, в той час як горстка нових власників розпоряджається власністю, що в десятки разів перевищує їх потреби. Інакше кажучи, велика приватна власність, що виникла в результаті роздержавлення та приватизації в Україні, зруйнувала для більшості людей зв'язок між так званою натуральною природою людини і приватним привласненням засобів виробництва.

І це змушені визнавати навіть ті вчені та політики, головним аргументом яких при відстоюванні необхідності приватної власності була теза про те, що приватне привласнення витікає з натуральної природи людини.

2. Структура власності

Структура власності являє собою сукупність різних видів, типів і форм власності, що діють або можуть діяти в суспільстві. У структурі власності насамперед слід виділяти два її види: перший – трудова, неексплуаторська і другий – експлуаторська власність. Тип власності характеризує спосіб поєднання робочої сили і засобів виробництва. Якщо засоби виробництва перебувають у повному володінні, розпорядженні і користуванні безпосереднього виробника, і якщо цей виробник власною працею використовує їх у своєму виробництві, то в основі такого поєднання лежить трудовий, неексплуаторський вид власності. До цього виду належать такі форми власності, як общинна, сімейна, фермерська тощо. Якщо ж безпосередній виробник відокремлений, відчужений від засобів виробництва, позбавлений права володіння і розпорядження ними як своїми, то це характерні ознаки експлуаторського виду власності, бо, як відомо, хто володіє засобами виробництва, його умовами, той володіє і виробленим продуктом.

У першому випадку продуктом володіє один і той самий індивід – безпосередній виробник. У нього вироблений продукт не відчужується, тому не існує і експлуатації, бо експлуатація – це процес безоплатного відчуження продукту на користь інших осіб. Навпаки, у другому випадку безпосередній виробник не володіє створеними своєю працею продуктами. Ними володіє власник засобів виробництва, який виділяє безпосередньому робітникові лише частину продукту, виробленого ним.

Крім двох видів власності слід розрізняти два її типи: приватну (індивідуальну) та суспільну (колективну) власність. Приватна власність – це такий тип, при якому три функції права власності належать окремій приватній особі. Тут приватна власність реалізується як приватне присвоєння і споживання. Приватна власність привела до занепаду первісної общини, появи економічної і соціальної нерівності між її членами, стала економічним фундаментом поділу суспільства на класи і виникнення держави.

Історично спочатку виник трудовий, неексплуаторський тип приватної власності. Але з посиленням майнового розшарування в результаті зростання продуктивності праці і маси вироблених продуктів цей тип поступився місцем експлуаторській власності. Найбільшого розвитку приватна експлуаторська власність досягла

за рабовласництва, де сам раб прирівнювався до засобів виробництва.

З розвитком продуктивних сил безпосередній виробник набував юридичної свободи, а приватна експлуататорська власність зазнала істотних змін і переросла у феодалну та капіталістичну. Під впливом дії зростаючих продуктивних сил остання поступово перетворюється з дрібної буржуазної у велику монополістичну, яка сама породжує суперечності, розв'язання яких може здійснюватися ліквідацією її самої і виникненням таких її форм, які наближають утвердження нового типу власності.

К. Маркс проблему трансформації приватної власності пов'язував із цілою історичною епохою (комунізмом), упродовж якої спочатку відбуватиметься лише скасування приватної власності, а потім настане довгий період її повної ліквідації, перетворення в суспільну, адекватну зростим продуктивним силам і новому технічному базису суспільного виробництва. Тому і сам комунізм у розумінні К. Маркса виступає не статичним суспільством, а історичною епохою, змістом якої є подолання відчуження. І подолати це відчуження неможливо протягом одного навіть дуже прогресивного способу виробництва.

Для багатьох сучасних вітчизняних мислителів приватна власність виступає як непорушна твердиня цивілізацій, бо на ній ґрунтуються всі як минулі, так і сучасні суспільства. А тому аналіз її перспектив викликає у них неприємне враження.

Суспільна власність – це така, де три її функції – володіння, розпорядження, користування – належать не одному приватному суб'єкту, а багатьом, групі осіб, колективу чи суспільству в цілому. Така форма власності реалізується через суспільне присвоєння та управління. Суспільна власність протистоїть приватній. Поняття “суспільна” походить від слова “спільна”, тобто така, при якій здійснюється “спільне”, колективне володіння, користування, розпорядження умовами виробництва та індивідуальне володіння тією часткою виробленого продукту, що дісталась кожному співвласнику згідно зі спільно прийнятим принципом розподілу. Після зникнення общинної власності і появи всеохоплюючого панування приватної на шляху розвитку суспільної власності першим кроком було переростання приватної буржуазної власності в акціонерну, де поступово велика приватна власність одного суб'єкта замінювалась індивідуальною власністю багатьох акціонерів. Акціонерна, або корпоративна, власність – юридично приватна

власність у формі індивідуального паю в сукупному, колективному капіталі, але економічний зміст її реалізується вже через колективне право володіння, розпорядження і користування. Людство, таким чином, уже вступило в посткапіталістичну епоху, в епоху руху по шляху позитивної ліквідації відчуження праці і приватної власності.

У міру зростання рівня усупільнення виробництва збільшуються масштаби і виникають нові форми власності, зокрема такі, як: групова, акціонерна, колективна, муніципальна, власність профспілок, партій, товариств, фондів та ін. Історичних відмінностей між ними небагато. Головні з них полягають у призначенні, цілях, способах утворення, у формах розподілу продукту чи прибутку.

Проблема управління, розпорядження суспільною власністю є найбільш складною, бо безпосередньо пов'язана з відчуженням результатів спільної праці. Якщо функції управління і розпорядження суспільною власністю відчужуються на користь управлінських чиновників, то відбувається відчуження “праці від власності”, тобто суб'єкт власності фактично позбавляється об'єкта власності. Суспільна власність набуває рис експлуаторської, а клас управлінців перетворюється на колективного експлуатора, бо його представники одержують можливість привласнювати матеріальні блага не за працею, а за соціальним становищем у державній, партійній чи управлінській ієрархії. Така власність фактично є не загальнодержавною чи всенародною, а вузько груповою, зміст якої не відповідає декларованій формі.

При тотальному одержавленні в колишньому СРСР продукт окремого виробника апріорі належав державі, і кожен одержував свою частку не шляхом взаємного обміну відповідно до затрат праці, а через канали централізованого розподілу за державними пріоритетами, що насправді не усувало відчуження праці. Проте одержавлення власності стає економічно необхідним і прогресивним тоді, коли засоби виробництва та інфраструктура переростають методи управління існуючих форм власності.

Проте, слід мати на увазі, що саме по собі одержавлення власності без поєднання з іншими факторами не є критерієм соціалістичності суспільних відносин.

Сукупність різних видів, типів і форм власності, що визначають спосіб поєднання двох факторів виробництва і соціально-економічне становище безпосереднього виробника, становить систему власності.

У кожен історичну епоху власність розвивалась по-різному і при різних суспільних відносинах. Тому власність не можна розглядати як самостійні відносини, незалежні від конкретно-історичного способу виробництва. Кожному даному рівню розвитку продуктивних сил відповідає своя історична система власності.

Таким чином, власність виступає як провідна складова системи економічних відносин. Відповідно до прийнятої історичної градації людської історії ми можемо виділити декілька систем власності, що відрізняють одну економічну епоху від іншої. Це – системи власності первіснообщинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного суспільства.

3. Еволюція форм власності

Як відомо, первісні системи власності мали своєю передумовою природний фактор – землю з її плодами, оскільки впродовж тисячоліть, що передували буржуазному суспільству, панівне становище в економіці посідало сільське господарство. Визначальна роль тут належала земельній власності. Історично першим суб'єктом власності на землю була община. Окремий індивід міг лише користуватися землею, але не міг бути приватним власником. Первісні форми земельної власності безпосередньо включали також власність на знаряддя обробітку землі і на продукти. Перетворення землі в об'єкт власності здійснювалось у результаті освоєння вільних масивів або насильницького загарбання їх у інших общин.

Прийнято розрізняти три основні форми первісних відносин власності: азіатську (східну), античну (греко-римську) і германослов'янську. За азіатської форми вся земля розподілялась між общинами, а індивіди (окремі сім'ї) продуктивно користувались земельним наділом. Общини перебували під владою верховного правителя, деспотичної держави і не були самостійними власниками, община та її члени відчувували державі частку продукту у формі данини, податків, а також виконували інші обов'язки на користь держави і насамперед громадські роботи по землеустрою та іригації. У цьому разі не існувало ніякої приватної земельної власності, хоч існувало як приватне, так і общинне право користування землею.

Антична власність на землю передбачала членство в общині, а кожен окремих індивід виступав приватним власником. Тобто одна частина землі перебувала в розпорядженні общини, друга поділялась

на дрібні ділянки, які оброблялись окремими сім'ями і були приватною власністю.

Більш високий ступінь відокремлення землі від общини мала германо-слов'янська форма земельної власності. Тут община існувала тільки у взаємних відносинах індивідуальних земельних власників. Загальна общинна власність існувала лише на пасовиська та ліси і служила простим доповненням приватної власності. Антична і германо-слов'янська форми власності відрізнялись відношенням індивідів до общинної землі, але були близькими між собою тим, що приватна земельна власність в обох випадках базувалась на праці самого власника.

У результаті зростання майнової нерівності, розвитку поділу праці, обміну, відокремлення виробників виникла рабовласницька, а пізніше і феодальна приватна власність. За рабовласництва самі раби були об'єктами власності рабовласників. У середні віки пануючою стала феодальна земельна власність, за якої земля не належала виключно окремій особі. Взаємні відносини як усередині класу феодалів, так і між земельними власниками і безпосередніми виробниками базувались на особистому володарюванні і підкоренні. Як за рабства, так і за феодализму сільське господарство поєднувалось і доповнювалось промислами в межах рабовласницького чи феодального маєтку, що й формувало тип замкнутого натурального господарства, де обмін товарами був відсутнім.

У надрах феодального суспільства внаслідок другого суспільного поділу праці, утворення міст і розвитку ремісництва виникла власність, не пов'язана із землею. Ремісники в містах виступали як відносно відокремлені приватні власники засобів виробництва і продуктів своєї праці. Тому власність ремісника на продукт, включаючи життєві засоби, базувалась не на володінні землею, а на володінні знаряддями праці. Приватна власність ремісників уже безпосередньо пов'язана з товарним виробництвом і обміном, тому вони формували нову соціальну спільність – товаровиробників.

Розвиток товарного виробництва, обміну і приватної власності незалежних товаровиробників підірвали підвалини феодальних відносин. Первісне нагромадження капіталу прискорило настання епохи буржуазних революцій, які вже юридично утверджували нову, капіталістичну систему власності.

Капіталістична власність принципово відрізняється від попередніх систем власності. Ці відмінності такі:

- для неї характерне повне відчуження безпосередніх виробників від матеріальних умов праці;
- безпосередній виробник в умовах капіталістичної власності є юридично незалежною особою;
- реалізація буржуазної системи власності базується на капіталістичному присвоєнні, опосередкованому купівлею-продажем робочої сили;
- економічною формою капіталістичного привласнення виступає додатковий продукт (додаткова вартість), створений працею найманих робітників;
- чільне місце в системі капіталістичної власності посідає власність на промислові товари і послуги шляхом остаточного усунення феодальних відносин і значної частини власності дрібних ремісників.

В сучасних умовах нові організаційні форми капіталістичного виробництва істотно трансформують економічні відносини, а разом з ними і систему власності. Буржуазна економіка поступово трансформується в систему змішаної економіки, де відбувається заперечення буржуазної власності і розвиваються перехідні форми власності нового способу виробництва. Тут важливо підкреслити особливості трансформації відносин власності з точки зору їх економічного змісту і юридичної форми. Оскільки економічною основою нових відносин власності виступають нові організаційні форми безпосереднього виробництва, то економічний зміст власності трансформується адекватно організаційним формам виробництва, тобто еволюційно, за винятком епох науково-технічних революцій.

В еволюційному поступі відпрацьовуються кращі варіанти управління новими відносинами протягом багатьох років і десятиріч. Практика господарського життя робить відбір прогресивних форм, методів і юридично закріплює їх економічним законодавством. Звичайно, еволюція може мати і тупикові відгалуження, які служать людству негативним прикладом. Проте з історичної точки зору еволюція є всезагальним законом розвитку природи і суспільства.

Історія свідчить і про можливість стрибкоподібних революційних змін у формах власності. Вони здійснюються, як правило, з волі політичних уподобань вождів чи партій без визрівання необхідних для цього економічних та історичних умов.

Такі зміни можуть призвести до негативних, а іноді й до катастрофічних наслідків. Нові відносини вимагають нових методів управління, способів організації і стимулювання виробництва, нових принципів розподілу національного продукту.

Концентрація та централізація капіталу і виробництва привели до виникнення акціонерних компаній, які перетворились у панівну форму капіталістичного виробництва і зумовили появу асоційованої (корпоративної) форми власності. Прогресуючий розвиток останньої є водночас процесом усунення капіталістичного способу виробництва в класичних формах. Якщо раніше основною формою капіталістичної організації виробництва була система приватного підприємництва, то нині вона доповнюється системою колективних форм власності і зростаючим державним сектором. Якщо раніше буржуазна держава виконувала роль нічного сторожа буржуазної власності, то нині вона виступає активним суб'єктом економічних відносин.

Оптимальним міг би бути такий стан, коли нові відносини власності поступово визрівають в надрах попереднього способу виробництва, і, визріваючи, через адекватні законодавчі, юридичні форми трансформують господарський механізм, роблять його більш гнучким і чутливим до об'єктивних потреб продуктивних сил. Цей процес стає можливим в економічному житті суспільства лише тоді, коли політична його надбудова здатна чутливо сприймати нагромаджені суперечності між продуктивними силами і старими формами власності та удосконалювати господарський механізм. Так діють розвинуті країни, відмовляючись від тотального панування приватної власності. У процесі трансформації приватної власності у суспільну відбувається дезінтеграція функцій права власності, що певним чином обмежує права власника. Колишній приватний власник може сповна використовувати економічний зміст своєї власності, але держава, піклуючись про стабільність відтворення, соціальну справедливість, стан навколишнього середовища, може обмежувати суб'єктивне право розпорядження власністю.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою власність як економічна категорія?
2. Чому відносини власності на засоби виробництва є основним відношенням?
3. Що являють собою вольові відносини власності і чому їх не слід ототожнювати з економічними відносинами власності?

4. Назвіть основні види, типи і форми власності.
5. До якого типу власності еволюціонують економічні відносини власності?
6. Чим зумовлений характер еволюції відносин власності?
7. Наскільки процеси приватизації у постсоціалістичних країнах узгоджуються із загальносвітовими тенденціями еволюції власності?

ТЕМА 6. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Історія людського суспільства знає різні форми суспільного виробництва. Вони виникали, розвивалися і модифікувалися, відображаючи в певній мірі стан продуктивних сил та виробничих відносин. Проте еволюція форм господарювання відбувається більш повільно, ніж змінюються способи виробництва. У зв'язку з цим одна і та ж різновидність економічної форми може існувати при різних способах виробництва. Щоб зрозуміти усі процеси, вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Натуральне і товарне виробництво.
2. Товар і його властивості. Двоїстий характер праці втіленої в товарі.
3. Закон вартості як економічний закон товарного виробництва.

1. Натуральне і товарне виробництво

Історично першою серед загальних економічних форм суспільного виробництва є натуральне виробництво, при якому продукти праці призначаються для задоволення власних потреб виробника, для внутрішньогосподарського споживання.

Економічною основою натурального господарства є сільське господарство і домашня промисловість.

Домашня промисловість являє собою виробництво в сільському господарстві готових продуктів для особистого і виробничого споживання. Виготовляються вони із сировини, яка добувається чи виробляється в цьому ж господарстві. Домашні промисли є необхідною складовою натурального господарства. Варто мати на увазі, що домашня промисловість виникла в епоху первіснообщинного ладу, коли формувались галузі землеробства і тваринництва. Домашня промисловість охоплювала такі виробництва, як ковальське, гончарне, ткацьке, столярне. Великого

значення набули переробка в межах господарства продукції землеробства і тваринництва, виготовлення взуття, одягу, предметів хатнього вжитку.

Історичне значення натурального господарства полягає в тому, що:

- воно було історично першим типом господарської діяльності людей;
- забезпечило формування таких галузей господарства, як землеробство і тваринництво;
- створило умови для виникнення ремесла і кустарного виробництва та їх відокремлення від землеробства.

Натуральне господарство було панівним в докапіталістичних способах виробництва. Елементи натурального господарства можуть мати місце і при капіталізмі.

Натуральна форма виробництва ставить усі економічні процеси у вузькі рамки, не допускаючи впливу капіталів для зв'язків із зовнішніми економічними суб'єктами. Робоча сила в умовах натурального господарства також позбавляється мобільності, а життя самих трудівників було у жорсткій залежності від примх природи. Натуральне господарство стримувало процес поділу праці та обміну.

На певному етапі розвитку суспільного виробництва в надрах натурального господарства почало зароджуватися товарне господарство. Товарне виробництво являє собою таку форму організації суспільного господарства, коли продукти виробляються відособленими виробниками, які спеціалізуються на виготовленні якогось одного продукту, та коли для задоволення потреб членів суспільства потрібний обмін продуктами на ринку.

Необхідною умовою виникнення товарного виробництва і обміну є суспільний поділ праці. В міру розвитку продуктивних сил за натуральної форми виробництва праця стає вже більш спеціалізованою. Поділ праці, який спочатку формувався в межах первісної общини або роду, з часом виходить за них. Складається система суспільного поділу праці. Так, тваринницькі племена виділяються з інших племен. У зв'язку з цим одні племена займаються переважно землеробством, а інші – тваринництвом. З виокремленням тваринницьких племен відбувся перший великий суспільний поділ праці.

Внаслідок появи надлишків продукту в спеціалізованих племенах виникає обмін продуктами між племенами і общинами.

Ті племена, котрі займалися виробництвом продуктів тваринництва, потребували продуктів землеробства, землероби, навпаки, відчували потребу в продуктах тваринництва. Таким чином, на стадії першого великого поділу праці виникає обмін надлишками вироблених продуктів між племенами і общинами.

У міру зростання виробництва поряд із землеробством і тваринництвом розвивалися й інші види виробничої діяльності людей. У тваринницьких і особливо землеробських общинах і племенах розвивалось ремісниче виробництво – ковальське, гончарне, ткацьке та ін. Ремесло – це дрібне виробництво, яке ґрунтується на особистій праці виробника і ручному інструменті. Виробництво більш досконалих знарядь праці та зброї, що все частіше виготовлялися з металу, вимагало великої і вмілої праці, з'явилася об'єктивна необхідність відокремлення ремесла від землеробства і тваринництва. Ремесло стає спеціальністю окремих осіб. Праця ремісників поступово відокремлюється від праці землеробів і тваринників, і ремесло виділяється в самостійну галузь виробничої діяльності людей.

Відокремлення ремесла від сільського господарства означало другий великий суспільний поділ праці. Це була перша в історії форма промисловості. Крім продуктів землеробства і тваринництва, все частіше поступали в обмін вироби ремісників: кам'яні і металеві сокири, серпи і коси, луки, мечі, посуд, тканини, шкіра, одяг. Відокремлення ремесла сприяло виникненню виробництва продуктів спеціально для обміну.

Продукт, що виробляється не для особистого споживання, а для обміну, називається товаром. Виробництво товарів мало місце ще до другого великого суспільного поділу праці, але після виокремлення ремесла в самостійну сферу діяльності, воно стає більш регулярним, стійким.

Об'єктами товарного виробництва є все те, що виробляється ним на ринок: різноманітні предмети споживання (їжа, одяг, взуття, меблі, посуд тощо); предмети праці (сировина, матеріали, комплектуючі вироби); знаряддя праці (інструменти, верстати, лемехи, засоби транспортування), такі засоби праці, як будівлі і споруди.

Суб'єктами товарних відносин є перш за все товаровиробники. Той, хто виробляє товари, автоматично виступає суб'єктом товарного господарства і товарних відносин. З розвитком товарно-грошових відносин товарний обмін поступово перетворюється

в систему регулярної торгівлі. В торгівлі з'являються особи, які спеціалізуються на торговельних операціях, – купці. Вони не виробляють товари, а продають їх, отже не є товаровиробниками. Проте і вони є суб'єктами товарних відносин. На певному етапі розвитку товарного виробництва його безпосереднім суб'єктом стає наймана робоча сила. Суб'єктом товарних відносин виступає покупець, той, хто купує вироблені товари. Товаровиробник є водночас і покупцем товарів, які потрібні йому для задоволення потреб і які він купує на ринку.

Товарне виробництво виникло ще на пізніх етапах розвитку первіснообщинного ладу і одержало розвиток в наступних способах виробництва. В первіснообщинному способі виробництва воно сприяло встановленню зв'язків між общинами.

В рабовласницькому – забезпечило піднесення латифундій (земельних господарств), розвиток ремісничих цехів та зовнішньої торгівлі.

У феодальному суспільстві товарне господарство сприяло економічному прогресу й створило передумови для виникнення капіталізму.

При капіталізмі товарне господарство набуває всезагального характеру, де все продається і все купується. Тобто виникає розвинена форма товарного виробництва.

Для докапіталістичних формацій характерне просте товарне виробництво. Особливістю простого товарного виробництва є те, що в ролі відособлених виробників виступають дрібні товаровиробники, котрі самі працюють на власних засобах виробництва і не експлуатують праці інших осіб. Однією з історичних форм простого товарного виробництва є дрібне товарне виробництво ремісників та селян, яке виникло ще до капіталізму і зберігається у вигляді одного із укладів в розвинутому капіталістичному суспільстві.

Капіталістичне (розвинене) товарне виробництво характеризується тим, що тут в ролі відособленого виробника виступає капіталіст–підприємець, який організує велике виробництво на базі експлуатації чужої праці. При цьому слід пам'ятати, що в умовах капіталізму, особливо на його імперіалістичній стадії, в ролі відособленого виробника поряд з окремим капіталістом може виступати і виступає капіталіст асоційований – колектив капіталістів в акціонерному товаристві, а також буржуазна держава.

Спільне між простим і капіталістичним виробництвом є те, що і в умовах простого товарного виробництва, і в умовах капіталістичного товарного виробництва засоби виробництва перебувають в руках у приватних власників, а товари виробляються для суспільства, для обміну. Відмінність між простим і капіталістичним товарним виробництвом полягає в тому, що при простому товарному виробництві відсутня експлуатація праці найманих робітників, а при капіталістичному товарному виробництві вона (експлуатація) існує і виступає засобом виробництва додаткової вартості.

З розвитком простого товарного виробництва відбувається розорення виробників, що призводить до збагачення меншості і зuboжіння більшості населення. В суспільстві з'являються, з одного боку, власники грошей і засобів виробництва, з другого – люди, позбавлені їх і вимушені продавати свою робочу силу. Цьому процесу сприяли такі фактори:

1) конкуренція на ринку між виробниками, в результаті якої збагачувалися, як правило, члени цехів, майстри, котрі перетворювали своїх учнів у найманих робітників;

2) розвиток купецького та лихварського капіталів;

3) цехова спеціалізація і виникнення мануфактур;

4) географічні відкриття та колоніальні пограбування;

5) насильницьке відокремлення виробників від засобів виробництва шляхом зігнання їх з общинних та монастирських земель тощо.

Як наслідок, безпосередні виробники були позбавлені засобів існування і перетворилися у продавців своєї робочої сили і покупців продуктів своєї праці. Це означає, що поряд з ринком засобів виробництва й предметів споживання виникає ринок праці. За умов, коли майже всі продукти праці виготовляються як товари і робоча сила стає товаром, товарне виробництво виступає всеохоплюючою формою прояву економічних зв'язків між людьми. Сказане зовсім не означає, що в умовах розвинутого (капіталістичного) товарного виробництва не існує дрібне товарне виробництво. Воно має місце переважно в сільському господарстві.

При соціалізмі товарне господарство зберігається, сприяючи зростанню ефективності суспільного виробництва. Проте тут ринкові механізми поєднуються з плановими, які є панівними. При соціалізмі товарне виробництво носить обмежений характер, оскільки із сфери обігу виключені засоби виробництва, заводи,

фабрики, земля і робоча сила. Гроші не можуть перетворитися у капітал, тобто бути засобом експлуатації найманої праці. При соціалізмі створюються передумови для відмирання товарної форми господарства при комунізмі.

2. Товар і його властивості. Двоїстий характер праці, втіленої в товарі

Товар – це продукт праці, призначений для обміну. В. І. Ленін зазначав, що товар, це, по-перше, річ, що задовольняє яку-небудь потребу людини, по-друге, це річ, обмінювана на іншу річ.

Вже із самого визначення товару видно, що він має дві властивості: здатність задовольняти яку-небудь потребу людини і здатність обмінюватися у певних пропорціях на інший товар. Здатність товару задовольняти потребу споживача називається споживною вартістю товару. Споживну вартість визначають ще як корисність його для споживача. Здатність товару обмінюватися у певних пропорціях на інші товари називається міноюю вартістю товару.

Потреби, що їх задовольняють товари як споживні вартості, можна поділити на дві групи: ті, що служать задоволенню виробничих потреб (засоби виробництва), і ті, що задовольняють особисті потреби людей (предмети споживання).

Споживні вартості утворюють матеріальний зміст багатства в будь-якому суспільстві. Деякі види споживних вартостей даються природою в готовому вигляді і не є продуктами людської праці (як, наприклад, повітря, вода та ін.).

Зрозуміло, що ці споживні вартості не є товаром.

Слід відмітити, що в історії мали місце такі економічні умови, при яких навіть продукти праці як споживні вартості, що призначалися не для свого, а для чужого споживання, не були товарами. Скажімо, якщо кріпосний селянин виробив якийсь продукт і віддав його поміщику, то він виробив суспільну споживну вартість. Проте ця суспільна споживна вартість не є товаром, бо вона передана в інші руки даремно. Щоб продукт праці функціонував як товар, він повинен переходити з рук в руки не безплатно, а в обмін на щось, на якісь інші споживні вартості в тій чи іншій пропорції. Іншими словами, цей продукт повинен мати не тільки суспільну споживну вартість, але й мінову вартість.

Властивості товару як корисної речі взагалі, його фізико-хімічні особливості вивчаються особливою наукою – товарознавством.

Політична економія розглядає споживну вартість з іншого боку – в зв'язку з певними суспільними відносинами. В природних властивостях продуктів праці ці відносини не відображені. В той час, як економічну науку не може не цікавити питання, чому в умовах капіталізму в одних країнах існує надвиробництво товарів, тоді як в цих же країнах чимало людей погано харчуються і одягаються, а в других (особливо в Азії, Африці) десятки мільйонів людей просто не мають шматка хліба, зазнають злиднів. Зрозуміло, що таке становище викликане не споживною вартістю товарів. Політичну економію цікавить в даному випадку питання про протиріччя між корисністю цих продуктів для людей і неможливістю їх продажу, їх споживання, про причини цього протиріччя.

Споживні вартості неоднорідних товарів не порівнюються, оскільки вони якісно різні. Проте всі товари прирівнюються одні до одних за своєю міноюю вартістю. Так, чоловічий костюм і жіночі туфлі не можна порівняти за споживною вартістю, але вони можуть бути порівняні по міновій вартості.

Існують різні погляди на суть вартості. Серед них чільне місце посідає теорія трудової вартості, розвинута класиками буржуазної політичної економії Вільямом Петті, Адамом Смітом і Давідом Рікардо.

Так, Петті визначав вартість товару рівним робочим часом, джерелом вартості вважав працю. Проте Петті був непослідовним. Він давав суперечливі визначення вартості і споживної вартості і помилково вважав, що справжньою формою вартості є лише гроші.

Дальший розвиток вчення про трудову вартість набуло в працях Адама Сміта. Сміт зробив важливий висновок про те, що праця є єдиним загальним точним мірилом вартості.

Проте Сміт висунув і ненауковий висновок про те, що тільки при простому товарному виробництві вартість товару визначається працею, а при капіталізмі вартість товару, начебто, складається з доходів трьох класів: землевласників, капіталістів та робітників.

Більш послідовним в розвитку теорії трудової вартості був Рікардо. Йому належить важливе положення про те, що вартість товару прямопропорційна кількості праці, затраченої на його виробництво, і оберненопропорційна продуктивності праці.

Проте і теорія трудової вартості Рікардо мала ряд недоліків.

Рікардо, як і Петті і Сміт, виходив з того, що товарна форма продуктів праці є вічною формою. Тому і вартість виступає в нього як вічна категорія. Для Рікардо характерним є чисто кількісний підхід до аналізу вартості. Його цікавила тільки величина вартості. Він не займався якісним аналізом вартості і праці, що її створює.

Він, як і його попередники, не розкривав двоїстого характеру праці, втіленої в товарі, а також протиріччя між приватною і суспільною працею.

Рікардо не бачив внутрішнього зв'язку між вартістю і міноюю вартістю як необхідною формою її прояву, а відповідно і зв'язку між вартістю і грошима.

З трудової теорії вартості, особливо з теорії трудової вартості Рікардо, самі по собі напрашуються певні революційні висновки, яких сам Рікардо не зробив.

Класична буржуазна політекономія, яку створили В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо послужила джерелом марксистського напрямку політичної економії. Тобто марксистська політекономія виникла не на голому місці.

К. Маркс звернув увагу на те, що одну і ту ж споживну вартість можна обміняти на кілька мінових вартостей. Наприклад, один мішок зерна можна обміняти на одну вівцю, три сокири, п'ять грамів золота тощо. Виходить, що в міновій вартості виражається щось однакове, але це "однакове" не схоже ні на один з названих товарів, хоча властиве всім товарам. І цим "однаковим" є те, що всі товари являють собою продукти праці і мають вартість. Вартість товару – це уречевлена в ньому суспільно необхідна праця товаровиробників. Саме вартість лежить в основі тих пропорцій, в яких один товар обмінюється на інші. Так, в нашому прикладі мішок зерна обмінюється на одну вівцю, три сокири і п'ять грамів золота тому, що на виробництво кожного із чотирьох товарів затрачено однакову кількість праці. Кількість праці вимірюється величиною робочого часу.

Вартість тісно зв'язана з міноюю вартістю, проте це не тотожні категорії. Вартість є внутрішньою властивістю товару, а мінова вартість – це форма прояву вартості ззовні. Втілена в товарах праця товаровиробників може проявлятися тільки опосередковано – шляхом обміну одних товарів на інші.

Отже, кожен товар має споживну вартість і вартість.

При цьому слід пам'ятати, що вартість товару визначається не затратами часу робітника, який безпосередньо виробляв певний

товар, а суспільно необхідним робочим часом, тобто часом, який затрачається на виробництво певного товару в середньому, в суспільстві, в цілому. Суспільно необхідний робочий час, це такий час, який потрібний для виготовлення будь-якої споживної вартості при існуючих суспільно нормальних умовах виробництва і при середньому в даному суспільстві рівні вмілості та інтенсивності праці.

На величину вартості впливають продуктивність праці – чим вища продуктивність праці, тим нижча величина вартості товару і якість праці, що проявляється як проста праця і складна праця.

Проста праця не потребує попередньої великої підготовки. Складна праця потребує попередньої підготовки виробника. Тому й продукт складної праці має більш високу вартість. За одиницю часу складна праця створює більшу вартість, ніж проста.

Широке розповсюдження одержала маржиналістська теорія вартості або, як її ще називають, теорія граничної корисності. Вона була висунута ще у XVIII ст. економістом Ф. Галіані і одержала розвиток в кінці XIX – початку XX ст. у працях К. Менгера, Ф. Візера, Е. Бем-Баверка, Л. Вальраса та деяких інших вчених. За їх твердженням, вартість це цінність, корисність речі і визначається вона величиною користі, яку приносить людині та чи інша річ. В міру насиченості потреби людини в певній речі цінність її зменшується. Найменша потреба, яку задовольняє останній екземпляр блага даного виду і буде граничною корисністю. Саме ця корисність, на думку авторів теорії граничної корисності, є основним регулятором товарних цін, тобто виступає вартістю товару. Наприклад, якщо людині потрібно один мішок зерна для випікання хліба, то він матиме найвищу корисність і за нього людина готова заплатити найбільшу ціну. Мішок зерна для утримання коня матиме меншу корисність і ціну, мішок зерна для насіння ще меншу, а мішок зерна для утримання, скажімо, папуги – найменшу. Ця остання і є граничною корисністю. Після неї потреба у зерні відсутня.

Більшість сучасних економістів не поділяє суб'єктивно-психологічного підходу до вартості, оскільки він ігнорує виробництво товарів, значення витрат виробництва тощо. Проте доведено, що гранична корисність впливає на поведінку покупця на ринку: купуючи той чи інший товар, він обов'язково враховує ту величину корисності, яку одержить у розрахунку на кожну грошову одиницю ціни.

Своєрідне тлумачення вартості у авторів так званого неокласицизму (А. Маршалл, П. Самуельсон та ін.). Вони вважають, що товари самі по собі не мають вартості, а отже, вони не можуть бути співмірними. Вони стають співмірними лише завдяки грошам. А ринкова ціна товару формується під впливом попиту і пропозиції, граничної корисності та витрат виробництва.

Звичайно всі ці фактори можуть впливати на коливання цін. Проте є центр, навколо якого це коливання відбувається. І таким центром є вартість як уречевлена в товарі праця товаровиробників.

Серед теорій вартості досить поширена теорія факторів виробництва. Її родоначальником був французький економіст Жан-Батист Сей. Він вважав, що вартість товарів створюється працею, капіталом і землею. Кожний з цих факторів створює відповідно заробітну плату робітників, прибуток капіталістів і ренту землевласників. Всі ці доходи в сукупності і становлять вартість товару.

Теорія факторів виробництва поширена і в сучасних умовах. Наприклад, Дж. Гелбрейт вважає, що вартість товару в наш час створюється не тільки працею, капіталом і землею, а й таким фактором, як підприємницький талант.

К. Маркс вперше довів, що не лише товари мають дві властивості – споживну вартість і вартість, – але й сама праця, втілена в товарі, має двоїстий характер: виступає як конкретна і як абстрактна праця.

Конкретна праця – це праця затрачена в певній формі, праця певної спеціальності (шахтаря, коваля, слюсаря, комбайнера).

Конкретна праця створює споживну вартість.

Конкретна праця і створювана нею споживна вартість існують не лише в товарному виробництві. Вони існують в будь-якому виробництві.

Хоча шахтар, коваль, слюсар, комбайнер затрачують працю в різних конкретних формах, їх праця має одну і ту ж фізіологічну основу – а саме: продуктивне витрачання м'язів, нервів, мозку, тобто затрату робочої сили у фізіологічному розумінні слова.

Фізіологічна спільність різних видів людської праці існувала і буде існувати завжди. Але економічною категорією, що називається “абстрактною працею”, вона (фізіологічна спільність) стає лише там, де люди своєю працею створюють не лише споживні вартості, але й вартість, цебто лише там, де продукти праці можуть переходити зі сфери виробництва в сферу споживання, тільки через обмін, через

прирівнювання різнорідних продуктів праці як товарів, котрі мають вартість.

Отже, в умовах товарного виробництва праця є не тільки конкретною, але й абстрактною.

Обмін товарів показує, що за конкретними видами праці приховується якась спільна основа – затрата людської робочої сили, затрата фізичної і розумової енергії людини.

Абстрактна праця – це затрати робочого часу, зведені до людської праці взагалі, незалежно від її конкретних форм.

Абстрактна праця створює вартість товару.

Абстрактна і конкретна праця не тотожні, вони протилежні одна одній, між ними існує протиріччя, яке проявляється у вигляді антагоністичного протиріччя між приватною і суспільною працею. Це пояснюється тим, що в умовах товарного виробництва, з одного боку, суспільний поділ праці надає праці суспільного характеру, оскільки кожний товаровиробник працює на ринок, на інших.

В той же час приватна власність на засоби виробництва роз'єднує виробників, а тому й праця кожного виробника безпосередньо виступає як приватна праця.

Антагоністичне протиріччя між суспільною працею і приватною працею обумовлює протиріччя між вартістю і споживною вартістю товару.

Товар, створений суспільною працею, обмінюється на ринку як продукт приватної праці, проте його обмін здійсниться лише в тому випадку, коли суспільство визнає, що цей товар має не тільки споживну вартість, але й вартість.

Теоретично всі товаровиробники можуть реалізувати вироблені ними споживні вартості як вартості, цебто одержати за них рівні, еквівалентні вартості, що містяться в інших товарах.

Практично ж багато з них не може реалізувати вироблених ними споживних вартостей, оскільки на перешкоді стоять антагоністичні протиріччя між суспільним характером виробництва і приватним способом привласнення вироблених товарів.

В цьому протиріччі і знаходять свій прояв протиріччя між приватною і суспільною працею, між конкретною і абстрактною працею, між споживною вартістю і вартістю товару. Ліквідація цих протиріччя можлива лише в результаті перетворення приватної власності на засоби виробництва у власність всього суспільства, в соціалістичну власність.

3. Закон вартості як економічний закон товарного виробництва

Товарне виробництво як форма ведення господарства зазнає впливу дії тих законів, які йому властиві, в тому числі дії закону вартості. Дія закону вартості проявляється в тому, що вартість товару визначається суспільно необхідними затратами праці і обмін товарів здійснюється відповідно до суспільно необхідних затрат праці на ці товари.

Тобто, обмін одного товару на інший відбувається за принципом еквівалентності.

В розвинутому товарному виробництві обмін товарів відбувається за цінами, що склалися на ринку.

Закон вартості – це закон утворення цін, а ціна, як ми вже знаємо, це грошовий вираз вартості.

Всі ці положення відносяться до будь якого товарного виробництва.

Але дія закону вартості має певні особливості залежно від того, на яку форму власності спирається виробництво і який спосіб виробництва обслуговує товарне виробництво.

В капіталістичному товарному виробництві, основою якого є приватна власність на засоби виробництва, закон вартості виступає як стихійний регулятор виробництва і як стихійний рушій розвитку продуктивних сил.

Як стихійний регулятор капіталістичного виробництва закон вартості свою регулюючу роль здійснює через ціни. Під впливом попиту і пропозиції ціни можуть відхилятися в ту чи іншу сторону від вартості, хоча сума цін всієї маси товарів обов'язково дорівнює їх вартості. Відхилення цін від вартості робить відповідний вплив на виробництво. При падінні попиту на товари знижуються ціни на них, тобто відхиляються вниз від вартості товарів. Внаслідок цього виробництво даних товарів скорочується.

І, навпаки, підвищення попиту на товари обумовлює підвищення цін на них і штовхає на розширення їх виробництва.

Розширення чи звуження виробництва в окремих галузях веде до збільшення чи зменшення в цих галузях засобів виробництва і робочої сили.

Так за допомогою закону вартості, через відхилення цін від вартості стихійно регулюється розвиток суспільного виробництва.

Механізм дії закону вартості як стихійного рушія розвитку продуктивних сил проявляється таким чином. Ціни за якими товаровиробники реалізують свою продукцію на ринку, відповідають суспільно необхідним затратам праці. Товаровиробники, які здійснюють виробництво більш досконаліми засобами виробництва, затрачають на виробництво продукції менше часу, ніж суспільно необхідний час. Тому при реалізації продукції вони збагачуються. Це штовхає інших товаровиробників підвищувати продуктивність праці шляхом удосконалення техніки її технології виробництва, організації праці тощо.

Для наочності приведемо такий приклад. Скажімо, в галузі, що виробляє автомобілі є три групи підприємств:

- 1) в одній з них на виробництво одного автомобіля затрачають 300 годин праці;
- 2) в другій групі – на виробництво такого ж автомобіля затрачають 400 годин праці;
- 3) в третій групі – 500 годин праці.

Більшість автомобілів виробляється в групі, де затрати на один автомобіль становлять 400 годин праці.

Тоді й суспільно необхідна праця, яка визначає вартість, буде десь біля 400 годин праці.

При цьому в найкращих умовах будуть ті підприємства, де затрати праці становлять 300 годин на автомобіль. Від виробництва кожного автомобіля вони одержать ще додатковий прибуток, рівний 100 годинам середньосуспільної праці.

Між усіма групами підприємств буде вестися конкуренція, яка штовхатиме відстаючих на удосконалення виробництва, на скорочення затрат праці. Поряд з цим скорочуватимуться суспільно необхідні затрати праці, знову виникатиме конкуренція, знову удосконалення і так безперервно.

При цьому стихійна дія закону вартості викликає такі наслідки:

- 1) розорення дрібних товаровиробників в результаті того, що вони не змогли вистояти в конкуренції з великими товаровиробниками;
- 2) оскільки в умовах капіталістичного товарного виробництва праця будь-якого товаровиробника не завжди може виступити частиною суспільної праці, тобто оскільки приватна праця виробника не завжди може бути визнана суспільною, то дія закону вартості може приводити до марнотратства суспільної праці: товари виробили, а попиту на них немає.

В умовах капіталістичного товарного виробництва неминуче розвивається таке специфічне явище, як панування речей над людьми. Пояснюється воно тим, що при товарному виробництві, заснованому на приватній власності на засоби виробництва, суспільні, виробничі відносини між людьми здійснюються через речі, набувають форми відносин між речами, тобто виробничі відносини людей уречевлюються.

Скажімо, кожний відособлений товаровиробник наперед не знає чи визнає суспільство його працю, втілену в якомусь товарі, корисною, чи не визнає. Він сліпо працює на ринок, для якого характерними є і коливання цін і конкуренція. І тут на ринку, товаровиробник залежить безпосередньо не від другої особи, а від речей – товарів. Саме від товарів залежить, продасть виробник свої товари чи ні, по яких цінах і яку суму грошей одержить за них.

Виходить, що замість того, щоб люди панували над речами, речі панують над людьми.

Це специфічне явище, об'єктивно існуюче в товарному господарстві, К. Маркс назвав товарним фетишизмом.

Факт панування в капіталістичному суспільстві речей над людьми це об'єктивна сторона товарного фетишизму.

Проте, крім цієї сторони, є ще суб'єктивна сторона фетишизму, яка полягає в тому, що самі товаровиробники, або приписують речам-товарам і грошам надприродні властивості, обожнюють їх, поклоняються їм, або твердять, що суспільні властивості притаманні речам від природи і носять вічний характер.

Суб'єктивна сторона товарного фетишизму може бути переборена в процесі наукового пізнання об'єктивної дійсності.

Об'єктивна сторона товарного фетишизму, тобто панування речей над людьми, не може бути усунена доти, доки не буде ліквідована її основа – капіталістичне товарне виробництво .

Товарний фетишизм – категорія історична. В умовах патріархальної селянської сім'ї чи у феодалському маєтку для нього не було місця. Селянин, працюючи на поміщика, давав в його розпорядження або свою працю безпосередньо, або продукти праці.

Тут відносини були цілком ясними. Лише капіталістичне товарне виробництво привело до появи товарного фетишизму. Соціалістичне усупільнення виробництва приводить до зникнення товарного фетишизму.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою товарне виробництво і які основні причини його виникнення?
2. Назвіть спільні та відмінні риси простого та капіталістичного товарного виробництва.
3. В чому полягають особливості соціалістичного товарного виробництва?
4. Що являє собою споживна вартість і вартість товару?
5. В чому полягає двоїстий характер праці, втіленої в товарі?
6. Які існують погляди на суть вартості товару?
7. В чому полягає зміст закону вартості?
8. Які функції виконує закон вартості в ринковій економіці?
9. Що являє собою товарний фетишизм?

ТЕМА 7. ВИНИКНЕННЯ, СУТЬ ТА ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ

З виникненням товарного виробництва виникла потреба у загальному еквіваленті вартості товару. Таким еквівалентом стали гроші. Щоб зрозуміти основні проблеми даної теми, її вивчення доцільно здійснювати за таким планом:

4. Виникнення та суть грошей.
5. Функції грошей.
6. Закони грошового обігу.

1. Виникнення та суть грошей

В питанні про суть та функції грошей в політичній економії склалися різні погляди. Скажімо, представники металістичної теорії грошей вважають, що золото і срібло за природою є грошима в силу природних властивостей металу. Хоча насправді золото і срібло виконують функції грошей в результаті розвитку товарного виробництва і є нічим іншим як носіями суспільних відносин.

Представники номіналістичної теорії грошей вважають, що гроші є лише умовними знаками, які встановлюються державою. Вони не є товаром і не мають вартості.

На думку представників кількісної теорії грошей, гроші виконують лише функцію засобу обігу. Своєї внутрішньої вартості гроші не мають. Згідно з кількісною теорією грошей ціни на товари визначаються не їх вартістю, а залежать від того, скільки є товарів і яка загальна маса золота і срібла в світі. Вони вважають, що роль

грошей можуть виконувати і повноцінні металеві монети і їх замітники – паперові гроші.

Чимало сучасних економістів при визначенні суті грошей враховують лише ті функції, які вони виконують в суспільстві. При цьому вони вбачають в грошах, як правило, засіб обігу (обміну) в даному суспільстві (К. Макконелл і С. Брю). Це так званий функціональний підхід до визначення суті грошей.

Дещо інший підхід у К. Маркса. Відповідно до нього розгляд виникнення і розвитку грошей відбувається у процесі історичного руху форм товарного обміну. Це дає можливість дійти висновку, що гроші самі є товаром, який служить загальним еквівалентом вартості інших товарів.

Вартість товару, створена працею робітників в процесі виробництва, існує незалежно від обміну товарів, але проявляється вона у формі мінової вартості, в обміні.

Найбільш давню форму вартості Маркс називає простою або випадковою формою вартості. Вона відповідає тому етапу історичного розвитку, коли обмін ще тільки зароджувався і коли окремі види продуктів праці лише від випадку до випадку перетворювалися в товари.

При простій формі вартості, вартість одного якогось товару виражалась в споживній вартості лише одного якогось товару. Скажімо, вартість одного мішка зерна виражалась у споживній вартості однієї вівці.

Перший товар, в нашому прикладі один мішок зерна, перебуває у відносній формі вартості, тобто виражає свою вартість через відношення до другого товару – до вівці.

Другий товар перебуває в еквівалентній формі, тобто функціонує як засіб для вираження вартості першого товару.

Товар – еквівалент, як і кожний товар, має свою споживну вартість, але поки він перебуває в ролі еквіваленту, його призначення полягає не в тому, щоб служити людям споживною вартістю, а в тому, щоб бути дзеркалом, в якому відбивається суто суспільна субстанція – вартість другого товару.

Це означає, що, по-перше, споживна вартість товару-еквіваленту є формою прояву своєї протилежності – вартості; по-друге, конкретна праця, затрачена на виробництво товару-еквіваленту, стає формою прояву своєї протилежності – абстрактної праці, затраченої на виробництво іншого товару; по-третє, приватна праця виробника,

котрий створив товар-еквівалент, виступає в ролі своєї прямої протилежності – безпосередньо-суспільної праці.

Перший великий суспільний поділ праці, а саме, відокремлення скотарства від землеробства, привів до того, що випадковий обмін товарів змінився регулярним обміном. Форма прояву вартості в такому обміні стає повною або розгорнутою формою, при якій вартість одного товару виражається у вартості багатьох товарів. Кожний з цих багатьох товарів перебуває в еквівалентній формі, тобто виражає вартість першого товару. В нашому прикладі формула повної форми вартості матиме такий вигляд:

$$\begin{aligned} &= \text{одній вівці} \\ \text{Один мішок зерна} &= \text{одному костюму} \\ &= 3 \text{ грамам золота і ін.} \end{aligned}$$

Але і ця форма вартості має істотні недоліки, які ускладнюють обмін, ускладнюють визнання індивідуальної приватної праці як суспільної. До них належать, по-перше, незавершеність еквівалентної форми вартості, через яку кількість товарів-еквівалентів з розвитком обміну могла нескінченно зростати. По-друге, велика кількість таких еквівалентів зумовлювала велику кількість різних мінових пропорцій, що ускладнювало проведення обмінних операцій. По-третє, неможливість у багатьох випадках безпосереднього обміну товарів внаслідок існування невідповідності між попитом і пропонуванням окремих товарів на конкретному ринку. По-четверте, зумовленість пропорцій обміну значною мірою споживчими властивостями товарів.

Оскільки і при повній формі вартості відбувається безпосередній обмін товару на товар, на ринку створюється така ситуація, коли власнику зерна потрібна вівця, але власнику вівці не потрібне зерно, а потрібен костюм. Власнику костюма потрібна не вівця, а золото. Тому має відбутися багато обмінів, поки кожний виробник одержить потрібний йому товар.

Тому кожний з товаровиробників прагне обмінювати свій товар на такий товар, який на ринку завжди користується великим попитом. В результаті безпосередній обмін товару на товар поступово замінюється обміном всіх товарів на один товар, який виступає в ролі загального еквіваленту, вартість якого проявляється у формі загальної мінової вартості.

Таким чином, здійснюється перехід до загальної форми вартості, формула якої матиме такий вигляд:

$$\text{одна вівця} =$$

один костюм = одному мішку зерна

3 грами золота і ін. =

Як бачимо, на відміну від повної форми вартості, де одному товару, що перебуває у відносній формі вартості, протистоять багато товарів в ролі еквівалентів вартості, при загальній формі вартості відносним вартостям безлічі найрізноманітніших товарів протистоїть в ролі еквіваленту вартості лише один товар.

При загальній формі вартості всі товари спочатку обмінюються на товар, що виступає в ролі еквіваленту вартості, а потім власники такого товару обмінюють його на потрібні їм товари особистого чи виробничого споживання.

Споживна вартість такого товару проявляється саме в його здатності бути еквівалентом відносної вартості безлічі всіх інших товарів.

При загальній формі вартості безпосередній обмін товару на товар вже відсутній, він здійснюється через посередника – загальний еквівалент.

В різних місцях роль загального еквівалента виконували різні товари: худоба, хутро, сіль, риба, зерно тощо. Це ускладнювало обмін. Тому з виникненням другого великого суспільного поділу праці – з відокремленням ремесла від землеробства – здійснюється перехід до металевих грошей, грошової форми вартості. Металеві гроші стають загальним еквівалентом тому, що на видобуток якогось металу затрачається багато праці. Історії відомі мідні, свинцеві, бронзові, олов'яні та інші металеві гроші. В кінцевому плані роль грошей почали виконувати такі товари, як срібло і золото. Золото і срібло виконують роль грошей тому, що вони самі є товаром, а їх властивості найбільше відповідають функції загального еквівалента. Світ товарів розпадається на два полюси: на одному полюсі – рядові товари, на другому – товар, що відіграє роль грошей.

Як бачимо, гроші виникли як стихійний продукт розвитку товарного виробництва і обміну.

Гроші – це товар, який є загальним еквівалентом всіх інших товарів. Таким товаром були золото і срібло, бо їм властиві такі якості, котрі робили їх найбільш придатними для виконання суспільних функцій загального еквівалента.

Ці властивості такі: однорідність, подільність, портативність, добре зберігаються.

Система грошового обігу, яка базувалась на використанні як грошей двох різних металів, отримала назву біметалічної. Однак

паралельне використання двох металів як грошей мало свої вади. Найважливіша полягала в тому, що кількісне обмінне співвідношення між цими металами мало бути закріплене державою законодавчо. У той самий час реальне обмінне співвідношення, яке визначалось співвідношенням витрат виробництва на видобуток цих металів, постійно змінювалось під впливом багатьох чинників. А це викликало необхідність постійної зміни законодавчо встановлених пропорцій обміну цих металів між собою, що фактично ніколи своєчасно та оперативно не робилось, тому призводило до значних втрат як для окремих суб'єктів економіки, так і для держави. Через це в XIX ст. в більшості країн роль грошей монополюю було закріплено за золотом, що означало встановлення золотого стандарту та перехід від біметалічної грошової системи до монометалічної. Монометалічною називається така грошова система, в межах якої лише один певний метал визнається за матеріальну основу грошей.

На початкових етапах функціонування металевих грошей в обігу були зливки, тобто переплавлені у певну форму шматки металу, вага та проба яких іноді досить суттєво різнились. В подальшому їх замінила монета, тобто певна кількість металу визначеної форми, ваги та проби з відповідним державним клеймом. Монета з'явилась як розвинута форма зливка і початково відрізнялась від нього лише зовнішньо. Проте монета – це не тільки товар, який відіграє роль загального еквівалента, але й знак вартості. У монеті позначена наявність певної вартості чи певних витрат на її виробництво, що й надає їй можливості бути грішми – загальним еквівалентом. При цьому сам по собі грошовий знак є зовнішнім відносно вмісту, позначуваного ним. Тому вміст може змінитись, а грошовий знак залишається тим самим і буде позначати зовсім інший вміст, ніж той, що був на початку. Тобто може мати місце обіг неповновагових монет з дорогоцінних металів, які втратили частину ваги внаслідок природного стирання у процесі обміну. В зв'язку з цим виникла можливість цілеспрямованого випуску неповноцінних монет з неблагородних металів, поява яких стала ознакою переходу до другого етапу монетно-знакової форми грошової вартості. Це дозволило не тільки уникнути втрат, пов'язаних зі стиранням монети з дорогоцінних металів, але й дало змогу значно зменшити потребу у видобутку самих цих металів. Через значно менші витрати виробництва на виготовлення неповноцінних монет їх реальний

вартісний зміст майже зникає. А це дає можливість перейти до паперових грошей.

Паперові гроші – це такі гроші, які є лише знаками вартості, виготовленими з паперу, і які заміщують в обігу певну кількість повноцінних грошей. Паперові гроші початково випускалися державними казначействами у формі казначейських білетів для покриття дефіциту державного бюджету і були обов'язковими для приймання за всіма видами платежів відповідно до того номіналу, який на них зазначався. Оскільки реальна вартість паперових грошей майже відсутня, то запровадження їх в обіг відбувалося на основі законодавчого зобов'язання та відповідного примусу з боку держави. При цьому методом підтримання їх примусового курсу на початкових етапах запровадження було часткове збереження їх обміну на золото.

Дальшим запереченням реального вартісного змісту повноцінних грошей є кредитні гроші. Кредитні гроші – це такі гроші, які являють собою боргові зобов'язання суб'єктів економіки і завдяки цьому виконують роль знаків вартості в обігу. Першою формою кредитних грошей став вексель. Вексель – це торгове боргове зобов'язання, яке передбачає сплату певної суми грошей певною особою у визначений строк. Поява векселя зумовлена продажем товарів у кредит, коли покупець, не маючи в даний момент грошей, зобов'язується сплатити їх продавцю за отриманий від останнього товар тоді, коли гроші в нього з'являться. Тобто продавець стає кредитором, а покупець боржником. У цьому разі отриманим від власного боржника зобов'язанням кредитор сам може розрахуватись за придбані ним товари у третіх осіб, поставивши попередньо на векселі свій іменний підпис – індосамент. Таким чином векселі переходять із рук у руки і породжують вексельний обіг. Однак його межі дуже вузькі, оскільки не всі продавці можуть погодитись отримати у сплату за свій товар боргове зобов'язання невідомої особи. Цю проблему вирішила поява банкноти – боргового зобов'язання (векселя) банку. Банки, скуповуючи звичайні векселі, розплачувались за них своїми власними векселями. У цьому разі векседавцем виступала не окрема особа, а банк, який був не тільки більш відомим, а й більш платоспроможним, ніж будь-який інший комерційний векседавець, що давало змогу значно розширити сферу кредитних відносин.

Поява кредитних грошей, з одного боку, заперечує повноцінні гроші у такій їх істотній функції, як засіб обігу, оскільки в обмін

на товар замість грошей видається боргове зобов'язання. На основі вексельного обігу виникає банкнота, що починає функціонувати і як звичайний засіб обігу. Саме тому рух кредитних і паперових грошей поєднується в єдине ціле. Нині випуском паперових грошей займається не казначейство, а центральний банк відповідної країни, який випускає власні боргові зобов'язання (монети та банкноти).

Це приводить до того, що паперові гроші перетворюються за сучасних умов на кредитно-паперові, економічною основою яких є боргові зобов'язання держави в цілому. З припиненням вільного обміну паперових грошей на золото за твердо встановленим курсом воно перестає навіть номінально бути загальним еквівалентом, залишаючись при цьому звичайним товаром. Тобто втрачається останній зв'язок реальної вартості з її знаком на боці загального еквівалента у формулі обміну. Сьогодні у грошовому обігу все більше відбувається заміна руху навіть кредитно-паперових знаків вартості (монет і банкнот), які є борговими зобов'язаннями центральних банків відповідних країн, на рух певних доручень (чеків, квитанцій тощо).

Виникнення цих доручень є результатом існування депозитів, тобто внесків певних сум грошей клієнтів банку на власний рахунок у цьому банку, а чеки та квитанції є дорученнями банку перерахувати кошти з належного власникові рахунку на інший. Усе це дає підстави говорити про появу нового різновиду кредитних грошей – грошей депозитних, які існують у формі записів на банківському рахунку. Хоча ці доручення ще вільно не обертаються, але така перспектива не виключена.

Останнім часом значного поширення у розвинутих країнах набули кредитні картки, що являють собою пластиковий носій, на якому записана в електронній формі інформація про розміри кредиту, що наданий власнику картки банком. У цьому разі під час купівлі товарів продавець відразу одержує свої гроші від банку, а покупець – банківський кредит на суму конкретної покупки. Через певний час цей кредит має бути повністю погашений власником картки. Кредитні картки є іменними і не обертаються.

Поряд з кредитними починають застосовуватися і дебетні картки. Вони виконують усі функції кредитних грошей і водночас дозволяють попередньо вносити гроші на рахунки своїх власників. Кредитні та дебетні картки є носіями електронної інформації, а тому нині все частіше говорять про появу електронних грошей, які,

будучи одним з різновидів депозитних грошей, існують у вигляді електронного запису в пам'яті банківського комп'ютера.

Отже, відповідно до розвитку грошової форми вартості можна виділити два найважливіших типи грошей: повноцінні та неповноцінні. Повноцінні гроші – це ті, які є загальним еквівалентом завдяки витратам виробництва на виготовлення їх матеріалу на рівні номінального знака вартості, який на них позначений. До повноцінних належать продуктові та ті металеві гроші, які виготовлені з благородних металів. Неповноцінні гроші – це ті, витрати на виготовлення яких є значно меншими ніж той номінальний знак вартості, який на них позначений. До них належать монети з недорогоцінних металів, паперові та всі види кредитних грошей.

2. Функції грошей

В літературі існують різні підходи до визначення функцій грошей. Вони в певній мірі пов'язані з тим, як той чи інший вчений визначає суть грошей, бо сама суть грошей як загального еквівалента проявляється в їх функціях, що виражають ті певні відносини, в які вступають товаровиробники в процесі обміну товарів. Гроші, як зазначав К. Маркс, виконують такі функції: міра вартості, засіб обігу, засіб нагромадження, засіб платежу, світові гроші.

Суть функції грошей як міри вартості полягає в тому, що за допомогою грошей вимірюється вартість всіх товарів. Вартість всіх товарів виражається в золоті. Цим самим створюється можливість і кількісно порівнювати різні товари між собою. Але не гроші роблять товари співмірними. Всі товари, в тому числі і золото, самі по собі співмірні, тому що всі вони є продуктами суспільної праці.

Функцію міри вартості гроші (золото і срібло) можуть виконувати лише тому, що вони самі є товаром і мають вартість.

Золото виконує свою роль міри вартості лише ідеально, цебто вартості величезної маси товарів можуть бути виражені в грошах без наявності в товаровиробника навіть однієї золотої монети.

Вартість товару виражена в грошах, є його ціною.

Оскільки величина вартості різних товарів різна, то вартості різних товарів вимірюються різною кількістю золота. Тому співставлення цін в грошах здійснюється на основі прийнятої за одиницю виміру кількості золота.

Така одиниця називається масштабом цін.

Отже, масштаб цін – це фіксована суспільством вагова кількість грошового матеріалу (золота), що приймається за грошову одиницю, в якій виражаються ціни товарів в межах країни, а інколи і в міжнародній торгівлі і міжнародних платежах.

Ціни товарів залежать від їх власної вартості і від вартості грошей (золота).

Ціни товарів змінюються прямопропорційно змінам їх вартості і оберненопропорційно вартості грошей (золота).

Гроші як засіб обігу виконують роль посередника в обміні товарів.

Спочатку, як ми вже знаємо, товарний обмін здійснювався шляхом безпосереднього обміну товару на товар, цебто за формою $T - T$.

З появою грошей обмін товару на товар змінився обміном товару на гроші. Товар спочатку продається за гроші, а потім на одержані гроші товаровиробник купує необхідні йому товари.

Обмін відбувається тепер за формулою: $T - G - T$. Процес обміну включає два акти: $T - G$ (продаж товару) і $G - T$ (купівлю товару).

При обміні товару на товар продаж і купівля співпадають і в часі, і в просторі.

При обміні товарів при посередництві грошей продаж і купівля можуть не співпадати ні в часі, ні в просторі.

Перетворення прямого товарного обміну в товарний обіг створює можливість виникнення економічних криз, тобто криз надвиробництва товарів.

Якщо в функції міри вартості гроші можуть функціонувати ідеально, то для виконання функції засобу обігу гроші (або їх знаки) повинні обов'язково бути в наявності. Проте оскільки їх роль в цій функції скороминуща, то функцію грошей як засобу обігу можуть виконувати паперові гроші, символи грошей.

З розвитком товарного виробництва виникає необхідність нагромадження, оскільки, щоб виробити товар, товаровиробник повинен збудувати підприємство, обладнати його машинами, закупити сировину тощо.

Отже, в нього повинен бути грошовий капітал.

Як засіб нагромадження (утворення скарбів) гроші можуть виступати лише в чистому вигляді, як золоті гроші. Хоча на практиці товаровиробники нагромаджують не тільки золоті гроші, але й металеві і паперові знаки грошей.

Як засіб платежу гроші виступають при погашенні сум цін товарів, куплених в кредит. Як засіб платежу гроші функціонують і поза сферою обігу, зокрема, при виплаті заробітної плати, при сплаті різних фінансових зобов'язань (податків, позик, орендної плати тощо).

В цій функції гроші можуть сприяти виникненню економічних криз.

На світовому ринку гроші виступають в формі злитків благородних металів. Вони, як вказував Маркс, скидають свої національні мундири.

В світовому обороті гроші існують передусім як загальний засіб платежу і загальний купівельний засіб.

Похідними від грошових функцій є функціональні форми грошей. Вони виступають як форма реалізації цих функцій в умовах структурно розвинених товарних відносин. Різні види грошових форм поєднуються у грошові агрегати. Грошовий агрегат – це встановлене законодавством відповідно до принципу ліквідності специфічне групування грошових форм. Під ліквідністю розуміється можливість використання певного активу в ролі засобу обігу (чи платежу) і одночасно його здатність зберігати свою вартість. Саме єдність цих двох властивостей є істотною для розуміння ліквідності. Недостатність визначення ліквідності лише як здатності якогось активу виконувати функцію засобу обігу або швидко перетворюватись на готівку добре помітна в умовах високої інфляції. Тоді окремим платіжним засобам починають віддавати перевагу перед знеціненими кредитно-паперовими грошми.

Розрізняють грошові агрегати M0, M1, M2, M3. Першим групуванням функціональних форм грошей є грошовий агрегат M0, який являє собою готівку чи гроші поза банками. Грошовий агрегат M0 має найбільшу ліквідність. Його структурними елементами є монети, що їх карбують державні установи, скарбничі білети, що є казначейськими зобов'язаннями, випуск яких пов'язаний з фінансуванням дефіциту державного бюджету (ця форма грошей нині в Україні не використовується), банкноти, що являють собою різновид кредитних грошей, емісія яких здійснюється центральними банками (в Україні Національним банком). Банкнота має загальну оборотність і, як і монета, абсолютну ліквідність.

Другим групуванням функціональних форм грошей є грошовий агрегат M1. Його ще називають грошовою масою у вузькому розумінні. Функціональні форми грошей, що поєднані в агрегат M1,

використовуються переважно у функції засобу обігу. Структурними елементами грошового агрегату М1 є готівкові гроші (агрегат М0) та трансакційні депозити. Трансакційні депозити – це вклади фізичних та юридичних осіб у комерційні банки й ощадні установи, кошти з яких можуть бути передані іншим особам у вигляді відповідних платежів, що здійснюються за допомогою чеків або електронних грошових переказів. Трансакційні депозити являють собою вклади до запитання на поточні та розрахункові рахунки. Вони можуть не приносити відсотків, а лише дають змогу їхнім власникам користуватись чеками та електронними переказами (в тому числі й кредитними картками). За своїм обсягом чекові вклади, що забезпечують безготівковий обіг грошей, є найпоширенішими.

Третім групуванням функціональних форм грошей є грошовий агрегат М2. Його називають грошовою масою в широкому розумінні. Функціональні форми грошей агрегату М2 використовуються не тільки як засіб обігу, але і як засіб нагромадження чи збереження купівельної спроможності. Його структурними елементами є грошовий агрегат М1 та строкові депозити. Строкові депозити являють собою гроші, які зберігаються на безчекових ощадних рахунках у комерційних банках та ощадних установах, про що їх власники отримують певні свідоцтва – сертифікати. Перетворення цих грошей на готівку чи інший високоліквідний платіжний засіб обумовлене певним строком. Гроші на таких рахунках застосовуються здебільшого у функції засобу нагромадження, а не засобу обігу, тому їх ліквідність є більш низькою.

Четвертим групуванням функціональних форм грошей є грошовий агрегат М3. Він включає ті гроші, які клієнти зберігають на рахунках, відкритих для ведення банками довірчих операцій, і грошовий агрегат М2. Ці гроші мають найнижчу ліквідність.

3. Закони грошового обігу

Рух грошей по обслуговуванню виробництва, розподілу, обміну та споживання сукупного суспільного продукту називається грошовим обігом.

Кожне суспільство зацікавлене у забезпеченні стійкості грошей в обігу. Це досягається, як вже говорилося, завдяки підтриманню

пропорційності між товарною масою і обсягом грошових послуг населенню, з одного боку, і грошовою масою в обігу – з іншого.

Оскільки гроші реалізують ті ціни, які склалися раніше, то кількість грошей, що потрібна для обігу, повинна відповідати сумі цін товарів.

Проте сума цін товарів – це не єдиний фактор, що визначає кількість грошей. Кількість грошей залежить ще від кількості оборотів грошових одиниць, від продажу товарів в кредит, від суми платежів, яким наступив строк, від обміну товару на товар.

З врахуванням сказаного, сума грошей, що потрібна для забезпечення товарного обігу протягом року, визначається за формулою:

$$K = \frac{СЦ - K + П - В}{O \text{ (річне)}}$$

де: К – кількість грошей, необхідних для обігу,
СЦ – сума цін товарів, що підлягають реалізації,
К – сума цін товарів, що продані в кредит,
П – сума платежів, яким надійшов строк,
В – сума безготівкових розрахунків,
О – число оборотів грошової одиниці протягом року.

Проте слід мати на увазі, що закони грошового обігу діють по-різному за функціонування повноцінних і неповноцінних грошей. За функціонування повноцінних грошей поява в обігу певного надлишку таких грошей не викличе зміни загального рівня цін (за умови незмінності витрат виробництва на виготовлення як самих грошей, так і товарів). Такі гроші у разі появи їх надлишку в обігу просто тимчасово випадуть з нього, утворюючи скарб для своїх власників. Оскільки повноцінні гроші можуть зберігатись тривалий час без втрати своєї купівельної спроможності, то вони і лежатимуть у запасах до того моменту, коли в обігу не з'явиться дефіцит грошей, який приведе до їх зворотного залучення в обіг. Нагромадження таких повноцінних грошей (а в сучасних умовах золота) отримало назву тезаврації. Тобто в умовах функціонування повноцінних грошей не рівень цін товарів залежить від кількості грошей в обігу, а навпаки, кількість грошей, які перебувають в обігу, залежить від рівня цін.

Перехід до неповноцінних грошей зумовлює зовсім інші наслідки. Оскільки витрати виробництва на виготовлення неповноцінних грошей є незначними, то випадіння їх з обігу та утворення скарбів з таких грошей за появи їх надлишку

не відбувається. Тобто, якщо з'являється надмірна кількість неповноцінних грошей, останні не зникають з обігу, а продовжують там перебувати. Це приводить до того, що в умовах, коли кількість грошей перевищує потреби в них у грошовому обігу, відбувається загальна зміна номінального рівня цін.

Перевищення кількості грошових одиниць в обігу над сумою товарних цін означає інфляцію. Вона призводить до зростання цін на товари. Причиною інфляції є порушення закону грошового обігу, внаслідок чого кількість наявних неповноцінних грошей в обігу перевищує потребу в них. Це й викликає зростання загального рівня цін. Провідним чинником інфляції є зростання грошової маси. Проте саме по собі зростання грошової маси не спричиняє інфляції. Інфляція з'являється лише тоді, коли темпи зростання грошової маси випереджають не тільки темпи зменшення швидкості обігу грошової одиниці, а й темпи зростання суспільного продукту, реалізацію якого й обслуговує грошова маса.

У сучасних умовах розрізняють три види інфляції залежно від того, яким темпом зростають ціни. Якщо ціни зростають темпом до 10% на рік, то такий стан визначають як повзучу інфляцію. Якщо зростання цін становить від 10 до 100% на рік, то маємо галопуючу інфляцію. А коли темпи зростання цін перевищують 100% рік, то йдеться про наявність гіперінфляції.

Існує дві форми інфляції: відкрита та придушена.

Відкритою називають інфляцію, якщо порушення законів грошового обігу проявляється у підвищенні цін.

Придушеною називають інфляцію, якщо порушення законів грошового обігу призводить до появи дефіциту товарів, а не до підвищення цін.

Слід зазначити, що в умовах інфляції гроші поступово припиняють виконувати функцію засобу нагромадження. А це призводить до того, що їх намагаються якомога швидше позбутись і все менше роблять заощаджень у грошовій формі.

Одним із засобів відновлення довіри до національної грошової одиниці є грошові реформи. Вони, крім усього іншого, можуть сприяти зменшенню вже наявної в обігу грошової маси. Грошова реформа — це перебудова державою наявної в країні грошової системи. Розрізняють три основних види грошових реформ: формальну, деномінаційну та конфіскаційну. Формальна грошова реформа зводиться до впровадження нового зразка купюри з одночасним або поступовим вилученням тієї, що функціонує.

Деномінаційна полягає в тому, що разом зі зміною зразка купюри відбувається зміна існуючого масштабу цін (зменшення кількості нулів на купюрах). Конфіскаційна грошова реформа полягає в безоплатному вилученні державою частини грошей суб'єктів економіки. Слід пам'ятати, що проведення грошових реформ – це досить серйозне потрясіння для всіх суб'єктів економіки, а тому їх здійснення має бути максимально зрозумілим і виваженим.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть форми вартості.
2. Що являють собою металеві гроші?
3. Що являють собою паперові та кредитні гроші?
4. Назвіть основні функції грошей.
5. Чому відбувся перехід від золотих грошей до кредитно-паперових?
6. Як визначається сума грошей, необхідних для обігу?
7. В чому полягає дія закону грошового обігу?
8. В чому полягає суть інфляції і чому вона виникає?
9. Назвіть основні види грошових реформ.

ТЕМА 8. КАПІТАЛ І НАЙМАНА ПРАЦЯ

Як зазначалося, розвинута форма товарного виробництва має місце в умовах капіталізму. Саме тут речові фактори виробництва приймають суспільну форму капіталу, а робоча сила людини виступає як об'єкт купівлі-продажу, тобто є товаром. Тільки за таких умов може відбутися з'єднання робочої сили із засобами виробництва.

Про те, як саме відбувається перетворення грошей у капітал, а робочої сили в товар, можна дізнатися, вивчаючи цю проблему за таким планом:

1. Загальна формула руху капіталу. Робоча сила як товар.
2. Капітал як економічна категорія товарного господарства.
3. Норма і маса додаткової вартості.
4. Суть і форми заробітної плати.
5. Суть і фактори нагромадження.

1. Загальна форма руху капіталу. Робоча сила як товар

Як відомо, існують кілька форм товарного виробництва: просте, капіталістичне і соціалістичне. Про спільні риси та відмінності було сказано в одній із попередніх тем. Про особливості капіталістичного товарного виробництва йтиме мова в даній темі.

В умовах товарного виробництва гроші виконують п'ять функцій: міри вартості, засобу обігу, засобу нагромадження, засобу платежу і світових грошей. На певному етапі розвитку товарного виробництва та обміну гроші можуть виступати формою існування капіталу. Історично капітал у вигляді купецького та лихварського починав своє існування у формі грошей. Кожний новий капітал на товарному ринку, ринку праці та грошовому ринку також виступає у вигляді грошей, які тільки шляхом певних процесів можуть перетворитися у капітал. Збирачі скарбів знімали гроші з обігу і зберігали їх в потаємних місцях. Пригадаймо ті скарби, про які ми знаємо із кінофільмів “Острів скарбів”, “Граф Монте-Крісто” та ін. Нагромаджені таким чином гроші не були капіталом.

Гроші як гроші і гроші як капітал, зазначав К. Маркс, відрізняються одні від одних неоднаковою формулою руху. Коли гроші не є капіталом, то вони виступають посередником в обміні товарів і здійснюють свій рух за формулою $T - G - T$. При цій формулі продаж товару здійснюється задля купівлі іншого товару. Формула обігу грошей як капіталу має вигляд

$$G - T - G'$$

Між цими формулами є певна спільність та відмінність. Спільність між ними полягає в тому, що:

- 1) кругообороти $T - G - T$ і $G - T - G'$ розпадаються на однакові протилежні фази – купівлю і продаж;
- 2) в цих формулах протистоять один одному однакові елементи – товар і гроші;
- 3) кожний із кругооборотів здійснюється за участю трьох осіб, одна з яких тільки продає, друга – тільки купує, а третя – то продає, то купує.

Відмінність між кругооборотами $T - G - T$ і $G - T - G'$ виражається передусім в тому, що в них зворотна послідовність одних і тих же протилежних процесів – купівлі і продажу. Це відбиває істотні відмінності у меті та змісті кожного кругообороту. Так, у формулі $T - G - T$ рух починається з продажу товару і закінчується купівлею іншого товару, який виходить з обігу і поступає в споживання. Отже, гроші в даному випадку витрачаються їх власником остаточно. Кінцева мета даного

кругообороту – задоволення потреб споживання. Його змістом є обмін якісно різними споживними вартостями, в яких втілена суспільна праця.

В формулі $G - T - G'$ рух розпочинається з купівлі товару і закінчується продажем. Вихідний і кінцевий пункти даного процесу – гроші. Тут гроші не витрачаються, а авансуються. Рух грошей як капіталу безкінечний. Змістом кругообороту грошей як капіталу є зростання вартості, одержання з обігу більше грошей ніж було кинуто в нього. Приріст, тобто надлишок грошей над первісно авансованою сумою, К. Маркс назвав додатковою вартістю і позначив буквою m . Таким чином, капітал – це самозростаюча вартість, тобто вартість, що приносить додаткову вартість.

Формулу $G - T - G'$ К. Маркс назвав загальною формулою капіталу, оскільки вона відноситься до всіх видів капіталу: купецького, лихварського і промислового.

Формула $G - T - G'$ на перший погляд суперечить закону вартості і безпосередньо не дає відповіді на запитання: де і ким створюється додаткова вартість. Як було сказано купівля товару задля його продажу відбувається у сфері товарного обігу. Але в цій сфері відбувається лише зміна форм вартості – грошова форма змінюється товарною, товарна – грошовою. Виходить, що в сфері обігу не може зрости вартість, не може бути створена додаткова вартість. Звичайно, можна припустити, що в окремих актах обміну товари купуються та обмінюються за цінами, що відхиляються від вартості. Але таке припущення також не дає відповіді про джерело зростання вартості. Адже капіталіст виступає то в ролі продавця, то в ролі покупця. Якщо він виграє як продавець, то програє як покупець. Зрозуміло, що окремі капіталісти можуть наживатися в результаті нееквівалентного обміну. Але весь клас капіталістів не може нажитися за рахунок самого себе, оскільки в обігу ніякої вартості не створюється.

Для того, щоб знайти джерело зростання вартості, розглянемо речові елементи процесу $G - T - G'$. Такими елементами є гроші і товар. Розглядаючи їх, можна прийти до висновку, що зростання вартості виникає лише із споживної вартості товару, з його споживання. Додаткова вартість може виникнути лише тоді, коли власник грошей знайде на ринку товар, споживна вартість якого мала б оригінальну властивість, а саме: бути джерелом вартості більшої, ніж вартість самого цього товару. І власник грошей знаходить такий товар. Ним є робоча сила. Робоча сила становить

собою сукупність фізичних та духовних здібностей, якими володіє організм людини, і які пускаються нею в дію кожного разу, коли виробляються які-небудь споживні вартості. Робоча сила як здатність людини до праці існує в будь-якому суспільстві, незалежно від його історичної форми. Але товаром вона стає лише при капіталізмі.

Для того, щоб робоча сила стала товаром, необхідні дві умови. По-перше, власник робочої сили повинен бути особисто вільним і сам розпоряджатися своєю робочою силою.

По-друге, власник робочої сили повинен бути позбавлений засобів виробництва і засобів існування. Тому він змушений буде продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва.

Оскільки робоча сила стає товаром при капіталізмі, то вона, як і будь-який інший товар, має дві властивості: вартість і споживну вартість. Вартість робочої сили, як і будь-якого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для виробництва і відтворення цього специфічного товару. Виробництво і відтворення товару робоча сила означає передусім відтворення самої людини, збереження її нормальної життєдіяльності, що можливо тільки шляхом задоволення її потреб. Життєві засоби, необхідні для задоволення потреб робітника, мають певну вартість. Отже, робочий час, необхідний для відтворення робочої сили, зводиться до робочого часу, необхідного для створення цих життєвих засобів, а вартість робочої сили є вартість засобів існування робітника і членів його сім'ї.

Причому, необхідні для відтворення робочої сили життєві засоби не обмежуються лише засобами, що задовольняють природні потреби людини в їжі, одязі, житлі, паливі тощо. До них відносяться також засоби, що задовольняють культурні запити робітника. Обсяг і структура життєвих потреб, а також способи їх задоволення залежать від економічного та культурного рівня розвитку даної країни і в значній мірі від того, при яких умовах і з якими життєвими запитами сформувався її робітничий клас. Як наголошував К. Маркс, на противагу іншим товарам визначення вартості робочої сили включає в себе історичний і моральний елементи. Проте для певної країни і для певного періоду обсяг і склад необхідних для робітника життєвих засобів в середньому є величина відома. Щоправда, на різних етапах розвитку в тих чи інших країнах можуть проявлятися дві протилежні тенденції в динаміці вартості робочої сили: тенденція до зростання і тенденція до зниження.

Споживна вартість товару робоча сила полягає в здатності робітника своєю працею створювати нову вартість, причому більшу, ніж вартість його робочої сили. Споживна вартість робочої сили як товару проявляється в процесі її використання, споживання. Таким чином, капіталіст на ринку праці купує товар робочу силу для того, щоб в процесі її споживання одержати додаткову вартість.

Використання споживної вартості робочої сили відбувається поза межами ринку, поза сферою обігу, в процесі виробництва. Саме тут капіталіст примушує робітника витратити більшу кількість праці, ніж йому потрібно для відтворення необхідних засобів існування. У вартості робочої сили виражаються виробничі відносини капіталістичного способу виробництва – купівля-продаж робочої сили і її використання власниками засобів виробництва для одержання додаткової вартості. Останнє відбувається в процесі споживання робочої сили, тобто в процесі праці.

Споживання робочої сили капіталістом характеризується двома особливостями. По-перше, процес праці відбувається для капіталіста і під його контролем. Капіталіст монополює засобами виробництва і протягом робочого часу вільно розпоряджається робочою силою, яку він купив як товар. По-друге, створений у процесі виробництва продукт належить не найманому робітникові, який його створив, а капіталістові.

2. Капітал як економічна категорія товарного виробництва

Серед економістів немає єдиної думки щодо суті капіталу. Широкого розповсюдження набули так звані “речові”, “грошові”, “часові” підходи до визначення капіталу.

Основу речового підходу заклали ще А. Сміт і Д. Рікардо. Перший розглядав капітал як нагромаджену працю, другий вважав, що капітал – це засоби виробництва. Ототожнення капіталу з речами має місце в працях багатьох сучасних економістів, зокрема таких, як П. Самуельсон, Дж. Робінсон, С. Фішер, У. Нордхаус та ін.

Грошові концепції зв'язують поняття капіталу з грошима, цінними паперами, фінансовими ресурсами. Абсолютизація грошової форми капіталу бере початок від меркантилізму. В сучасних умовах вона характерна передусім для представників монетаризму.

Чимало економістів витлумачує суть капіталу на основі концепції “продуктивності капіталу”. Вони вважають, що кожний

фактор виробництва має фізичну продуктивність, тобто створює свою частку доходу.

Ряд авторів при визначенні капіталу в центр уваги кладе фактор часу. На їх думку, одержуваний капіталістом дохід становить собою своєрідну винагороду за відмову непродуктивного використання коштів, за відмову від задоволення особистих потреб, за очікування благ майбутніх.

Під впливом зростання ролі освіти та особистості людини виникли різноманітні теорії людського капіталу. Їх автори вважають, що капіталом є знання, уміння, навички і всі вони можуть бути використані з метою виробництва товарів та послуг, а в кінцевому плані – для одержання доходу.

Проте таке розуміння капіталу не може дати пояснення, чому використання засобів виробництва, грошей та інших факторів в одних суспільствах породжує одні відносини, а в інших – інші, протилежні. Це можна пояснити, якщо розглядати капітал як специфічне виробниче відношення, як вартість, що приносить додаткову вартість. Ця остання виникає тільки тоді, коли має місце експлуатація найманої праці.

Купуючи робочу силу і засоби виробництва, капіталіст, по-перше, хоче виробити споживну вартість, яка б мала мінову вартість, тобто товар.

По-друге, він хоче виробити такий товар, вартість якого була б більшою, ніж вартість куплених ним факторів виробництва і тим самим забезпечувала б йому додаткову вартість. Як бачимо, капіталіста не цікавить споживна вартість сама по собі. Його цікавить додаткова вартість. Тому капіталіст буде прагнути виробляти ті споживні вартості, які в сучасних умовах приносять йому високу додаткову вартість.

Процес створення додаткової вартості і перетворення грошей у капітал можна простежити на такому прикладі. Припустимо, що тривалість робочого дня на бавовняному комбінаті становить 8 годин. Робітник за цей час переробляє 20 кг бавовни, за які, як за сировину, капіталіст заплатив 20 дол. Припустимо також, що для перероблення 20 кг бавовни на пряжу капіталіст витрачає 4 дол. засобів праці (зношення приміщення, споруд, машин тощо). Крім того, капіталіст витрачає 2 дол. на купівлю робочої сили. І нарешті, припустимо, що робітник, витрачаючи свою абстрактну працю, створює протягом кожної години нову вартість в 0,5 дол. За таких вихідних даних робітник протягом 4 годин роботи створить

нову вартість у 2 дол., тобто таку, яка дорівнює вартості його робочої сили. За цей же період буде виготовлено 10 кг пряжі, загальною вартістю 14 дол. (10 дол. вартість 10 кг переробленої бавовни, 2 дол. вартість спожитих засобів праці і 2 дол. відтворена вартість робочої сили).

Проте після виробництва 10 кг пряжі вартістю в 14 дол. робітник не може залишити робоче місце, оскільки згідно з актом купівлі-продажу робочої сили капіталіст одержав право використовувати робочу силу протягом всього робочого дня, тобто протягом 8 годин. Таким чином, робітник змушений працювати ще 4 години, протягом яких він своєю абстрактною працею ще створить нову вартість у 2 дол. За цей же період буде виготовлено ще 10 кг пряжі вартістю 14 дол. (10 дол. вартість 10 кг переробленої бавовни, 2 дол. вартість спожитих засобів праці і 2 дол. нова вартість). В цілому протягом робочого дня буде вироблено 20 кг пряжі загальною вартістю 28 дол. А капіталіст витратить на її виробництво 26 дол. (20 дол. вартість бавовни, 4 дол. вартість спожитих засобів праці і 2 дол. вартість робочої сили). Різниця між вартістю 20 кг пряжі і вартістю, авансованою на її виробництво, становитиме 2 дол. (28 дол. – 26 дол.). Це і буде додатковою вартістю.

Таку ж величину можна визначити і іншим шляхом: нова вартість, створена робітником протягом дня – 4 дол., а денна вартість робочої сили – 2 дол. Різниця між новою вартістю і денною вартістю робочої сили становить додаткову вартість. Її безплатно привласнює капіталіст. Таким чином, гроші перетворилися у капітал.

При цьому присвоєння капіталістом додаткової вартості відбувається без жодного порушення закону вартості. Капіталіст купував засоби виробництва і робочу силу за вартістю, продавав вироблений продукт за вартістю і все ж одержав додаткову вартість, тобто одержав грошей більше, ніж авансував.

Ми розглянули приклад виробництва додаткової вартості одним робітником за один робочий день. Але ж на капіталістичному підприємстві працює не один, а сотні й тисячі робітників і працюють не один день, а протягом року. Відповідно цьому зростає і додаткова вартість.

Отже, одержання додаткової вартості не випадкове явище, а об'єктивно закономірний процес капіталістичного виробництва. Навіть якщо капіталісти сплачують повну вартість робочої сили, то все одно одержують додаткову вартість. Проте слід мати на увазі, що тільки при ідеальних умовах капіталісти купують робочу силу

за її вартістю. В дійсності досить часто вони купують робочу силу за ціною, нижчої від її вартості.

Процес виробництва і привласнення додаткової вартості передбачає єдність сфери обігу і сфери виробництва. В сфері обігу капіталіст купує робочу силу і засоби виробництва, в ній же, продаючи вироблений товар, реалізує додаткову вартість. В сфері виробництва в результаті праці найманих працівників авансована вартість зростає, створюється додаткова вартість.

Як було показано вище, робочий день на капіталістичному підприємстві поділяється на дві частини. Протягом однієї частини робочого дня робітник відтворює вартість своєї робочої сили. Цю частину робочого дня прийнято називати необхідним робочим часом, а працю, затрачену протягом цього часу, – необхідною працею. Протягом другої частини робочого дня робітник створює додаткову вартість. Цю частину робочого дня прийнято називати додатковим робочим часом, а працю, затрачену протягом цього часу, – додатковою працею.

Необхідно мати на увазі, що додаткова праця і додатковий продукт властиві кожному суспільству, а додаткова вартість – тільки капіталізму. Додатковий продукт стає матеріальним носієм додаткової вартості тільки тому, що при капіталізмі товарне виробництво носить загальну форму і товаром стала робоча сила. Додаткова вартість безплатно привласнюється капіталістами. Вона характеризує виробничі відносини між власниками засобів виробництва і робітниками, тобто відносини, в яких капіталісти експлуатують найманих робітників. Особливістю капіталістичної експлуатації є те, що вона приховує примусовий характер праці робітника і безплатне присвоєння капіталістом додаткової праці робітника. Таке маскування породжується тим, що при капіталізмі робітник особисто вільний і сам розпоряджається своєю робочою силою. Але відсутність у робітника засобів виробництва змушує його продавати свою робочу силу капіталістам. Тобто при капіталізмі має місце економічний примус до праці на власника засобів виробництва.

Необхідно мати на увазі, що ні гроші, ні засоби виробництва, ні життєві блага самі по собі не є капіталом. Вони перетворюються у капітал тільки тоді, коли їх використовують для присвоєння неоплаченої чужої праці. Капітал, наголошував К. Маркс, це не річ, а певне, суспільне, притаманне певній історичній формації

суспільства виробниче відношення, яке представлене у речі і надає цій речі специфічного суспільного характеру.

При розгляді процесу виробництва додаткової вартості і перетворення грошей у капітал, було помічено, що засоби виробництва і робоча сила як фактори процесу праці беруть різну участь у створенні вартості продукту. Вартість засобів виробництва переноситься на створюваний продукт конкретною працею робітника. Тобто в новому продукті вартість засобів виробництва лише зберігається. Водночас робітник своєю абстрактною працею створює нову вартість, додаючи її до старої вартості – вартості спожитих засобів виробництва. Нова вартість містить в собі відтворену вартість робочої сили і додаткову вартість. Отже, робоча сила створює вартість і додаткову вартість.

Ту частину капіталу, яка витрачається на купівлю засобів виробництва і яка в процесі праці не змінює свою величину К. Маркс назвав постійним капіталом і позначив буквою *C* (від початкової букви латинського слова *constantes* – “постійний”). В нашому прикладі це капітал, авансований на купівлю 20 кг бавовни і вартість зношення засобів праці (20 дол. і 4 дол.).

Ту частину капіталу, яка потрачена на купівлю робочої сили і яка в процесі виробництва змінює свою вартість, К. Маркс називає змінним капіталом і позначає буквою *V* (*variables* – “змінюваний”). В нашому прикладі це денна вартість робочої сили (2 дол.).

В умовах капіталізму засоби виробництва і робоча сила виступають як частини капіталу, а тому вартість товару набуває специфічну форму вираження. Минула праця тепер вже проявляється як вартість постійного капіталу (*c*), перенесена із засобів виробництва на новостворений продукт. Жива праця, втілена в товарі, виступає як новостворена вартість у формі $v + m$, де *v* – еквівалент вартості робочої сили, *m* – додаткова вартість. Таким чином, вартість (*W*) товарів, вироблених на капіталістичних підприємствах, можна виразити формулою $W = c + v + m$. Інакше кажучи, вартість товарів, вироблених на капіталістичних підприємствах, виражає виробничі відносини капіталістичного суспільства – експлуатацію найманих робітників капіталом.

3. Норма і маса додаткової вартості

В “Капіталі” К. Маркс розробив вчення про норму та масу додаткової вартості. В будь-якому суспільстві, що базується

на приватній власності на засоби виробництва відношення додаткової праці до необхідної праці виражає ступінь експлуатації безпосередніх виробників. В капіталістичному суспільстві ступінь експлуатації найманих робітників одержує і свою специфічну форму вираження – як відношення додаткової вартості до змінного капіталу. Це відношення К. Маркс називає нормою додаткової вартості і позначає буквою m' . Тобто формула норми додаткової вартості має такий вигляд:

$$m' = \frac{m}{v} \cdot 100$$

У додатковій вартості втілена додаткова праця найманих робітників, і вона (додаткова вартість) є прирощенням змінного капіталу.

Вартість змінного капіталу дорівнює вартості купленої капіталістом робочої сили. Причому ця вартість відтворюється необхідною працею. Тому додаткова вартість відноситься до змінного капіталу так само, як відноситься додаткова праця до необхідної праці. Тобто можна скласти таке рівняння:

$$\frac{m}{v} = \frac{\text{додаткова праця}}{\text{необхідна праця}}$$

У випадку відношення ступінь експлуатації виражається у формі уречевленої праці, у відношенні між додатковою і необхідною працею вона виражена у формі поточної праці.

У зв'язку з цим К. Маркс зазначає, що норма додаткової вартості є точним вираженням ступеню експлуатації робочої сили капіталом, тобто експлуатації робітника капіталістом.

Норма додаткової вартості показує в яких пропорціях розподіляється новостворена вартість ($v + m$) між капіталістом і найманим робітником, а також яку частку робочого дня робітник працює на капіталіста і яку на себе. Якщо робітник половину робочого дня (як це було в нашому прикладі) буде працювати на себе, а половину на капіталіста, то ступінь експлуатації становитиме 100%.

Абсолютну величину експлуатації робітників характеризує маса додаткової вартості, яка являє собою всю додаткову вартість, створену неоплаченою працею робітників, яких експлуатує один і той же капітал. Масу додаткової вартості можна визначити шляхом множення величини авансованого капіталу на норму додаткової вартості, тобто це можна зробити за формулою:

$$M = V \frac{m}{V}$$

З розвитком капіталізму норма і маса додаткової вартості зростають. Якщо в період написання “Капіталу” К. Марксом норма додаткової вартості у найбільш розвинених країнах становила 98-100%, то в наш час, за оцінками зарубіжних авторів, вона становить 300-350%, а в обробній промисловості Японії – понад 500%.

Збільшення виробництва додаткової вартості може здійснюватися різними способами. Одним з них є подовження робочого дня за межі існуючого. Припустимо, що робочий день становить 8 годин, з яких 4 години – необхідний робочий час і 4 години – додатковий робочий час.

Якщо робочий день при незмінній вартості робочої сили збільшити з 8 годин до 10 годин, то тоді додатковий робочий час зросте з 4 годин до 6 годин. Це приведе до зростання норми і маси додаткової вартості і до підвищення ступеня експлуатації найманої праці капіталом. При тривалості робочого дня у 8 годин ступінь експлуатації становив 100%, а при 10-годинному робочому дні – 150%.

Додаткову вартість, одержану шляхом подовження робочого дня за межі існуючого прийнять називати абсолютною додатковою вартістю.

Проте тривалість робочого дня має свої фізичні та соціальні межі. Людина не може працювати усі 24 години за добу. Вона повинна відпочивати, споживати їжу, а також задовольняти свої інтелектуальні та соціальні потреби. Тому робітники добиваються скорочення тривалості робочого дня. І сьогодні в багатьох країнах унормовано 40-годинний робочий тиждень.

За таких умов збільшення виробництва додаткової вартості досягається шляхом підвищення інтенсивної праці, тобто збільшення затрат праці в одиницю часу. Підвищення інтенсивності праці економічно рівнозначне подовженню робочого дня, тому додаткову вартість, вироблену в результаті зростання інтенсивності праці, також прийнято називати абсолютною. Виробництву абсолютної додаткової вартості служить також зменшення заробітної плати нижче вартості робочої сили.

Другим способом збільшення виробництва додаткової вартості є скорочення необхідного робочого часу і відповідне подовження додаткового робочого часу, яке відбувається в результаті підвищення продуктивності праці. В результаті зростання

продуктивності праці може мати місце навіть скорочення загальної тривалості робочого дня, але співвідношення між додатковим робочим часом і необхідним робочим часом може свідчити про зростання норми додаткової вартості і ступеня експлуатації найманих працівників капіталом.

Додаткову вартість, одержану шляхом скорочення необхідного робочого часу, в результаті підвищення продуктивності праці, і відповідного подовження додаткового робочого часу, прийнято називати відносною додатковою вартістю.

Окремі власники засобів виробництва можуть одержувати надлишкову додаткову вартість, яка виникає в результаті зростання індивідуальної продуктивності праці, що досягається на їхніх підприємствах завдяки застосуванню більш досконалих знарядь праці та організації виробництва.

Відносини між найманими робітниками і капіталом пронизують всю систему відносин капіталістичного суспільства – відносини виробництва, розподілу, обміну та споживання. Виробництво додаткової вартості та привласнення її капіталістами є основним економічним законом капіталізму. Цей закон визначає розподіл засобів виробництва і робочої сили між різними сферами господарства, пропорції між ними, масштаби і темпи розвитку виробництва, зміни його структури, створення нових галузей і сфер діяльності, застосування досягнень науки, вдосконалення техніки, рівень зайнятості найманої праці тощо. Тобто закон додаткової вартості як основний економічний закон визначає всі сторони життя капіталістичного суспільства.

4. Суть і форми заробітної плати

Проблеми заробітної плати завжди перебували в центрі уваги представників усіх шкіл і течій економічної думки. Причому в минулому і сьогодні багато представників немарксистської політекономії визначають суть заробітної плати як ціну праці. Такої думки у свій час дотримувалися фізіократи і в певній мірі А. Сміт. Сьогодні її поділяють такі відомі економісти, як С. Брю, К. Макконнелл, В. Нордхауз, П. Самуельсон та ін. Вони вважають, що заробітна плата становить собою ціну, яку платить підприємець робітникові за використання його праці.

Але ж щоб можна було продати працю і одержати за неї плату у формі заробітної плати, праця повинна б існувати до моменту

купівлі-продажу. Проте на ринку праці робітник виступає лише власником робочої сили, яку капіталіст починає використовувати після її купівлі. Тобто погляд на заробітну плату як ціну праці неминуче нашоує на думку, що якби самостійно існувала праця як товар, то це означало б, що робітник не є найманим працівником, а виступає дрібним приватним виробником, який продає не саму працю, а її продукт – товар.

К. Маркс дійшов висновку, що робітник продає капіталістові робочу силу, а не працю чи її продукт, які на момент купівлі-продажу не існують.

В “Капіталі” він доказав, що заробітна плата в умовах капіталізму становить собою перетворену форму вартості і відповідно ціни товару робоча сила. Її речовим і матеріальним змістом виступає кількість життєвих благ, необхідних для відтворення робочої сили найманого робітника і членів його сім’ї. Заробітна плата є перетвореною формою вартості і ціни товару робоча сила тому, що на поверхні суспільства вона сприймається як ціна праці. Продаж робочої сили сприймається як продаж праці в результаті того, що робітник одержує заробітну плату після завершення процесу праці, що величина заробітної плати змінюється залежно від тривалості робочого дня, а індивідуальні відмінності у заробітній платі обумовлені неоднаковою інтенсивністю праці робітників.

Праця не може ні продаватися, ні бути товаром хоча б тому, що в момент акту купівлі-продажу вона відсутня. Для уточнення наведемо такий приклад. Припустимо, що робітник пропрацював 8 годин і одержав у вигляді заробітної плати 8 дол. На поверхні суспільства ці 8 дол. сприймаються не ціною робочої сили, а вартістю і ціною праці робітника. Виникає враження, що капіталіст нібито оплатив працю робітника протягом всього робочого дня. Таким чином зникає поділ робочого дня на необхідний та додатковий і відповідно праці – на необхідну і додаткову, оплачену і неоплачену. Складається видимість, що вся праця найманого робітника є оплаченою. Саме в цьому полягає одна із особливостей капіталістичної форми експлуатації. У рабовласницькому суспільстві навіть необхідна праця раба здавалася йому неоплаченою, працею на рабовласника. При феодализмі необхідна й додаткова праця чітко розмежовані.

Суть заробітної плати знаходить своє подальше розкриття в різних її формах та системах. Існують дві основні форми заробітної

плати: погодинна і відрядна. Погодинна заробітна плата – це оплата вартості і ціни робочої сили за її функціонування протягом певного робочого часу. Одиницею виміру при погодинній заробітній платі виступає погодинна ставка, яку інколи ще називають “ціною праці”. Вона розраховується шляхом ділення денної вартості робочої сили на середню тривалість робочого дня. Якщо денна вартість робочої сили 2 дол., а робочий день – 8 годин, то ціна однієї години праці (погодинна ставка) буде дорівнювати 0,25 дол. (2 дол.: 8 годин).

Погодинна заробітна плата застосовується, як правило, на підприємствах, де переважає чітко регламентований технологічний режим. Наприклад, у масовому поточному виробництві виробіток працівників визначається швидкістю руху конвеєра. Вигода від застосування погодинної заробітної плати для підприємця пов’язана з тим, що вона дозволяє легше підвищувати інтенсивність праці без підвищення заробітної плати. В останні кілька десятиліть погодинна зарплата у багатьох країнах перетворилася у головну форму оплати праці.

Відрядна (поштучна) заробітна плата – це оплата вартості і ціни товару робоча сила залежно від розмірів виробітку за одиницю часу. Затрати робочої сили за даною формою зарплати вимірюються кількістю та якістю виробленої продукції. Вона є перетвореною формою погодинної заробітної плати. При відрядній заробітній платі виробіток робітника залежить від кількості виготовлених виробів і від розцінок за кожний виріб чи операцію. При встановленні поштучних розцінок береться до уваги погодинна заробітна плата: денну ставку погодинника ділять на кількість виробів, що їх може виробити робітник протягом робочого дня. Причому за норму береться, як правило, найвищий виробіток, досягнутий робітниками на даному підприємстві. Якщо денна погодинна оплата становить 2 дол., а норма виробітку за робочий день 10 виробів, то розцінка за один виріб становитиме 0,20 дол. (2 дол.: 10 виробів).

Погодинна заробітна плата застосовується тоді, коли поштучний облік виробів чи операцій неможливий. Скажімо, в умовах конвеєрного й автоматизованого виробництва з примусовим ритмом роботи, де інтенсивність праці задається швидкістю руху конвеєра. Там, де можливий поштучний облік виробів чи операцій, добитися підвищення інтенсивності дозволяє застосування відрядної форми заробітної плати.

В залежності від конкретних умов застосовуються різні системи і форми заробітної плати.

Всі вони підпорядковані єдиній меті: якомога більше підвищити інтенсивність праці.

Однією з перших систем подібного типу була так звана система Тейлора.

На початку ХХ століття американський інженер Тейлор розробив і застосував на американських підприємствах нову систему організації праці і заробітної плати. При введенні системи бралась група спеціально відібраних найбільш витривалих у фізичному відношенні і найбільш кваліфікованих робітників. За допомогою хронометражу встановлювався в хвилини, секундах і долях секунди робочий час, затрачуваний на кожну трудову операцію. Робота робітників знімалась на кінострічку. Все це потім аналізувалося з метою усунення всіх зайвих рухів робітника. На основі цього встановлювалася дуже висока норма виробітку – так званий урок. За виконання і перевиконання уроку визначалися більш високі розцінки, а для тих, хто не виконував уроку – низькі “штрафні” розцінки. Звичайно, виконати могли урок лише найбільш сильні і вправні робітники.

Однією із розповсюджених систем заробітної плати в сучасних умовах є так звана “система аналітичної оцінки робочих місць”. Суть її полягає в тому, що на основі розробленої шкали показників (факторів), які характеризують складність різних робіт і вимоги, яким повинен відповідати виконавець цих робіт, здійснюється кількісна оцінка в балах. Всі види робіт оцінюються з врахуванням багатьох факторів: важкість праці, кваліфікація виконавця, розумові і фізичні зусилля, затрачувані при даній роботі, відповідальність виконавця за використання устаткування, матеріалів і т. д.

Заробіток робітника, праця якого оцінена найменшою кількістю балів, кладеться в основу тарифної сітки. Для оцінки інших робіт застосовується поправочний коефіцієнт в залежності від факторів, що характеризують ту чи іншу роботу.

На основі “аналітичної оцінки робочих місць” встановлюється багато індивідуальних ставок заробітної плати. Так, на підприємствах “Стального треста” США встановлено понад тисячу ставок заробітної плати.

Існують і такі системи, як “система участі в прибутках” різні “преміальні” форми заробітної плати тощо.

При “системі участі в прибутках” заробітна плата складається з двох частин: основної, яка може бути погодинною або відрядною, і додаткової, яку капіталіст виплачує робітникам в кінці року

як “частку прибутку” підприємства. В дійсності робітник одержує не прибуток, а частину своєї заробітної плати, оскільки основна заробітна плата при цій системі встановлюється на більш низькому рівні.

“Преміальні” форми заробітної плати передбачають підвищення інтенсивності праці і фактичне зниження оплати праці за виробіток, досягнутий понад встановлену норму. Основний заробіток визначається за роботу, виконану в межах норми. А за перевиконання норми виробітку видається премія. Проте премія виплачується в розмірі не більше 50% погодинної ставки заробітної плати. Тому й заробітна плата зростає повільніше, ніж зростає перевиконання встановленої норми виробітку.

На практиці всі системи заробітної плати спрямовуються капіталістами для підвищення інтенсивності праці.

Виходячи із своєї суті, заробітна плата в кожному суспільстві повинна виконувати три основні функції: виступати засобом відтворення робочої сили, формувати платоспроможний попит населення, стимулювати працівників за більш продуктивну працю.

Відтворювальну функцію заробітна плата виконує тому, що вона є грошовим виразом вартості і ціни робочої сили, а речовим змістом її виступає кількість життєвих благ, необхідних для відтворення робочої сили найманого робітника і членів його сім'ї. Зрозуміло, що цю функцію заробітна плата виконує в повному обсягу тільки тоді, коли її рівень відповідає вартості і ціні товару робоча сила. Якщо заробітна плата нижче вартості робочої сили, то остання перебуватиме у стані занепаду. Робітник буде втрачати працездатність і не зможе утримувати й виховувати дітей, які повинні у майбутньому його замінити.

Заробітна плата є основним засобом формування платоспроможного попиту населення. Переважна частина людей одержує свої доходи у формі заробітної плати. Якщо врахувати той факт, що виробництво в кінцевому плані повинне орієнтуватися на потреби споживачів, то є всі підстави говорити, що заробітна плата через механізм попиту на товари і послуги робить вплив на їх виробництво.

Функцію засобу стимулювання праці заробітна плата виконує в результаті залежності її рівня від продуктивності та інтенсивності праці. При цьому необхідно мати на увазі, що зростання заробітної плати відбувається не в тій пропорції, в якій зростає продуктивність праці. Закон зростання продуктивності праці вимагає, щоб

продуктивність праці зростала вищими темпами, ніж зарплата. Випереджаюче зростання продуктивності праці економічно обумовлене тим, що:

– для зростання продуктивності праці суспільство робить великі витрати на технічне озброєння праці кожного робітника;

– за рахунок зростання продуктивності праці збільшується не тільки заробітна плата, а й виплати і пільги із суспільних фондів споживання, які складають значну частину реальних доходів робітників та членів їх сімей;

– більш швидке зростання продуктивності праці забезпечує зниження собівартості продукції і збільшення прибутку підприємства.

Всі названі функції заробітна плата може виконувати лише тоді, коли її рівень в умовах капіталізму відповідає вартості і ціні робочої сили, а в умовах соціалізму – кількості та якості затраченої праці. Про існуючий рівень заробітної плати, а отже, і про соціально-економічні можливості відтворення робочої сили певну уяву дають такі її різновиди, як номінальна та реальна заробітна плата.

Номінальна заробітна плата при капіталізмі – це сума грошей, яку одержує робітник за продану робочу силу. В умовах соціалізму – це сума грошей, яку одержує робітник в залежності від кількості і якості затраченої праці.

Реальна заробітна плата – це кількість матеріальних благ і послуг, яку робітник може фактично купити за свою грошову заробітну плату.

Виходить, що рівень реальної заробітної плати залежить:

1) від величини номінальної, тобто грошової заробітної плати. Чим більша номінальна заробітна плата при сталих цінах на засоби споживання, тим більша реальна заробітна плата;

2) від рівня цін на необхідні засоби існування робітника. Якщо ціни зростатимуть, а номінальна заробітна плата залишиться незмінною, то реальна заробітна плата зменшиться. Якщо ціни зростатимуть більш швидко ніж зростатиме номінальна заробітна плата, то реальна заробітна плата знову ж таки впаде.

На рівень реальної заробітної плати впливають також і такі фактори, як рівень безробіття, рівень податків, рівень плати за житло, медичне обслуговування та навчання, склад робочого класу за кваліфікацією, статтю, національними ознаками, зміни вартості робочої сили тощо. Всі ці фактори не завжди діють

в одному напрямі, а тому й реальна заробітна плата в окремі періоди змінюється по-різному.

В Україні з початком ринкової трансформації економіки реальна заробітна плата постійно знижується.

Об'єктивною характеристикою життєвого рівня населення служить не тільки рівень реальної зарплати, а й питома вага зарплати у структурі ВВП. За даними Міністерства статистики України, в нашій державі частка зарплати у ВВП становила в 1991 році 58%, в 1994 році – 31%. В наші дні цей показник ще менший.

При вирішенні проблем заробітної плати важливо правильно встановити вихідний пункт – розмір мінімальної заробітної плати. Мінімальна заробітна плата – це офіційно затверджений рівень зарплати, який є не нижче фізіологічного прожиткового мінімуму і не перевищує вартісну величину мінімального споживчого бюджету. В Україні мінімальна зарплата і мінімальна пенсія до початку ринкових перетворень становили 70 радянських карбованців, що дорівнювало 116 дол. А Закон України “Про оплату праці” встановив, що мінімальна заробітна плата повинна дорівнювати межі малозабезпеченості, тобто фізіологічному прожитковому мінімуму, проте ця вимога закону не діє. Уряд України вважає, що такий крок призведе до значного збільшення дефіциту державного бюджету.

Низький рівень заробітної плати негативно позначається на процесі відтворення робочої сили.

5. Суть і фактори нагромадження

Процес виробництва незалежно від його суспільної форми повинен бути безперервним, оскільки суспільство не може припинити на більш-менш тривалий час споживання. Обов'язковою умовою процесу виробництва є купівля капіталістом робочої сили. Цей вихідний пункт виробництва повинен постійно відновлюватися по закінченню строку, на який була куплена робоча сила. Лише за цієї умови виробництво може бути безперервним.

Якщо спостерігати цей процес як одиничний акт, то здається, ніби капіталіст виплачує заробітну плату із власного фонду, авансує робітника. Таке враження, спотворюючи справжню природу змінного капіталу, може скластися хоча б тому, що заробітна плата виплачується раніше, ніж продано товар, вироблений робітником протягом періоду, за який виплачується заробітна плата.

В іншому плані буде виглядати акт купівлі-продажу робочої сили, якщо, по-перше, розглядати капіталістичне виробництво в процесі його постійного поновлення, і, по-друге, замість окремого робітника і окремого капіталіста розглядати клас робітників і клас капіталістів. В цьому випадку стане зрозумілим, що джерелом грошей, виплачуваних у вигляді заробітної плати за вироблену але ще не реалізовану продукцію, є виручка від реалізації продуктів минулої праці робітників, незалежно чи нинішніх робітників, чи тих, котрі вже звільнилися.

Таким чином, вже з аналізу простого відтворення можемо зробити висновок, що не капіталісти авансують робітників, а навпаки, робітники авансують капіталістів, оскільки джерелом заробітної плати є не власний фонд капіталіста, а вартість, створена самими робітниками в попередній період.

При розгляді капіталістичного виробництва в його безперервному повторенні стає очевидним, що незалежно від первісних джерел свого виникнення (навіть якщо таким джерелом була власна праця капіталіста) будь-який капітал з часом неминуче перетворюється в нагромаджений капітал, в капіталізовану додаткову вартість, тобто стає результатом привласнення чужої неоплаченої праці.

Скажімо, капітал в 10 тисяч доларів, який розпадається на 8000с і 2000v, щороку виробляє додаткову вартість в 2 тисячі доларів, яку капіталіст повністю витрачає на своє особисте споживання, поновлюючи виробництво в незмінних масштабах. При таких умовах, витрачаючи щороку 2 тисячі доларів на особисте споживання, капіталіст через 5 років повністю витратив би свій капітал, якби цей капітал не поповнювався за рахунок додаткової вартості.

Отже, через п'ять років застосований у виробництві капітал в розмірі 10 тисяч доларів стане капіталізованою додатковою вартістю, тобто продуктом експлуатації найманих робітників.

Проте капіталізму властиве розширене відтворення.

Розширене капіталістичне відтворення – це таке відтворення, при якому певна частина додаткової вартості систематично перетворюється в елементи функціонуючого капіталу шляхом купівлі додаткових засобів виробництва і додаткової робочої сили, а процес виробництва повторюється в збільшених масштабах.

При розширеному капіталістичному відтворенні додаткова вартість спрямовується на особисте споживання капіталістів і на створення фонду капіталістичного нагромадження.

Частина додаткової вартості, що спрямовується на створення фонду капіталістичного нагромадження, є капіталізованою додатковою вартістю, додатковим капіталом, який використовується для придбання додаткових засобів виробництва (додатковий постійний капітал) і купівлю додаткової робочої сили (додатковий змінний капітал).

Використання “додаткової вартості як капіталу, або зворотне перетворення додаткової вартості в капітал” К. Маркс називає нагромадженням капіталу.

Розширене відтворення або нагромадження капіталу може здійснюватися лише за таких умов:

- за наявності на ринку додаткових засобів виробництва;
- за наявності на ринку додаткових життєвих засобів для вперше залучених у виробництво робітників;
- за наявності на ринку додаткової робочої сили.

І капіталіст завжди знаходить на ринку усі ці елементи, необхідні для здійснення розширеного відтворення.

Візьмемо для прикладу капітал в 10 тисяч грошових одиниць, в якому постійний капітал відноситься до змінного, як 4:1, а річна норма додаткової вартості дорівнює 100%.

Розглянемо, як буде зростати цей капітал на протязі трьох років при умові, що норма додаткової вартості і органічна будова капіталу (відношення C до V), як і в первісному капіталі, так і в додаткових капіталовкладеннях залишаються незмінними, а у фонд нагромадження відраховується кожного року 50% виробленої в даному році додаткової вартості.

$$\text{I рік: } 8000c + 2000v + 2000m = 12000;$$

$$\text{II рік: } 8800c + 2200v + 2200m = 13200;$$

$$\text{III рік: } 9680c + 2420v + 2420m = 14520.$$

Як зазначалось, додаткова вартість розпадається на фонд нагромадження і фонд особистого споживання капіталіста. Якщо частка кожного з цих фондів відома, то величина фонду нагромадження залежить від тих же факторів, які визначають загальну масу додаткової вартості.

Конкретно на розміри нагромадження роблять вплив такі фактори:

1) ступінь експлуатації робочої сили. Чим вищий ступінь експлуатації робочої сили, тим більші розміри нагромадження;

2) зростання продуктивності праці. Зростання продуктивності праці, знижуючи вартість засобів виробництва, а також засобів відтворення робочої сили, дозволяє, навіть не збільшуючи розмірів капіталу, експлуатувати більшу масу робочої сили і використовувати більше засобів виробництва;

3) розміри авансованого капіталу. Чим більший авансований капітал, тим швидше він нагромаджується;

4) різниця між застосовуваним і споживаним капіталом.

Частина постійного капіталу, що представлена засобами праці, бере участь у багатьох виробничих циклах, а свою вартість на створюваний продукт переносить поступово, частинами, повертаючись до капіталіста у формі фонду амортизації. Виходить, що різниця між застосовуваним і споживаним капіталом служить ніби дармовою силою природи.

Процес нагромадження капіталу здійснюється у двох формах: у формі концентрації капіталу та у формі централізації капіталу.

Концентрація капіталу становить собою збільшення капіталу шляхом капіталізації частини додаткової вартості, тобто це відтворення капіталу в розширених масштабах.

Однак процес нагромадження капіталу за допомогою його концентрації є процесом повільним. Суспільству довелося би довго чекати, поки розміри індивідуальних капіталів стануть достатніми для будівництва, наприклад, залізниць, каналів та інших великих підприємств і споруд.

Прискоренню зосередження суспільного капіталу в руках незначної кількості самостійно функціонуючих капіталістів служить централізація капіталу. Централізація капіталу становить собою збільшення розмірів капіталу в результаті об'єднання кількох капіталів в один, більш великий. Централізація протидіє дробленню індивідуальних капіталів. Вона стає могутньою силою завдяки двом важелям: конкуренції і кредиту. Великий капітал побиває в конкурентній боротьбі своїх суперників і поглинає підприємства, що зазнали банкрутства.

За допомогою кредиту відбувається прискорення централізації капіталу, оскільки виникає можливість створювати акціонерні товариства і таким чином стягувати в руки індивідуальних або асоційованих капіталістів розсіяні по всій країні, а то й по світу, грошові кошти. Централізація капіталістів відбувається двома

шляхами. По-перше, шляхом насильницького захоплення слабких підприємств сильними. По-друге, шляхом злиття багатьох індивідуальних капіталів за допомогою утворення акціонерних товариств.

Концентрація і централізація капіталу нерозривно зв'язані з концентрацією виробництва. В міру розвитку капіталізму виробництво все більше і більше зосереджується в руках незначної кількості величезних підприємств. В результаті концентрації виробництва в суспільстві набувають поширення такі процеси, як виникнення монополій, прискорене розорення малих і середніх підприємств, зростання рівня усупільнення виробництва, загострення внутрішніх суперечностей капіталізму, передусім між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним способом привласнення його результатів.

З нагромадженням капіталу, незалежно від того, чи воно відбувається шляхом концентрації чи централізації капіталу і виробництва, зростає будова капіталу.

Оскільки капітал має речову та вартісну форми, остільки до його будови можна підходити з двох точок зору. По-перше, з точки зору технічного складу, під яким розуміється кількісне співвідношення між масою засобів виробництва і кількістю робітників, що ці засоби виробництва використовують. Таке співвідношення прийнято називати технічною будовою капіталу. З розвитком капіталізму, із застосуванням більш досконалих знарядь праці та методів виробництва зростає кількість машин, механічної енергії, перероблюваної сировини, що припадають на одного робітника. Цей процес означає зростання технічної будови капіталу. По-друге, до будови капіталу можна підходити і з точки зору його вартісного складу. Вартість капіталу, що функціонує у виробництві, ділиться на вартість засобів виробництва (постійний капітал) і вартість робочої сили (змінний капітал). Відношення постійного капіталу до змінного капіталу прийнято називати вартісною будовою капіталу. Вартісна будова капіталу може змінюватися, якщо відбуваються зміни у вартості постійного чи змінного капіталу. Між технічною будовою капіталу і вартісною будовою капіталу існує тісний взаємозв'язок. Як правило, зміни в технічній будові капіталу ведуть до змін у вартісній будові. Відношення між постійним та змінним капіталом ($C : V$), тобто вартісна будова, оскільки вона визначається його технічною будовою і відбиває в собі зміни останньої, називають органічною будовою капіталу.

З розвитком капіталізму, з підвищенням продуктивності праці зростає органічна будова капіталу. Тобто його постійна частина зростає відносно швидше, ніж змінна. Хоча з нагромадженням капіталу абсолютно зростає як постійний, так і змінний капітал.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою капітал і яка загальна формула його руху?
2. В чому полягає суперечність загальної формули капіталу?
3. Що являє собою робоча сила і за яких умов вона стає товаром?
4. В чому полягає споживна вартість і вартість товару робоча сила?
5. Що таке додаткова вартість і як вона створюється?
6. Що являє собою постійний та змінний капітал?
7. Як визначається норма додаткової вартості і як вона змінюється з історичним розвитком?
8. Як визначається маса додаткової вартості?
9. Охарактеризуйте основні способи збільшення виробництва додаткової вартості.
10. Розкрийте суть та форми заробітної плати.
11. Назвіть основні системи заробітної плати.
12. Які основні функції виконує заробітна плата?
13. Що являє собою номінальна та реальна заробітна плата?
14. В чому полягає суть нагромадження капіталу?
15. Розкрийте основні фактори нагромадження.
16. Охарактеризуйте суть централізації та концентрації капіталу.

ТЕМА 9. ПІДПРИЄМСТВО І ПІДПРИЄМНИЦТВО

Господарство будь-якої країни становить собою єдиний народногосподарський комплекс, кожна ланка якого має певну специфіку, що позначається на процесі відтворення.

Особливе місце в цьому комплексі належить підприємствам (об'єднанням), які є основними ланками економіки. Від того, як працюють підприємства, залежить рівень економічного та соціального прогресу даної країни.

Щоб зрозуміти місце та роль підприємств у народногосподарському комплексі, вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Підприємство як суб'єкт ринкової економіки.
2. Кругооборот капіталу.
3. Оборот капіталу. Основний і оборотний капітал.

4. Підприємництво в ринковій економіці.

1. Підприємство як суб'єкт ринкової економіки

Підприємство – це самостійний господарський суб'єкт, що має право юридичної особи і здійснює виробничу, науково-дослідну та комерційну діяльність з метою одержання прибутку. Воно є основною, первинною ланкою економіки. Від рівня діяльності підприємства залежать процес виробництва матеріальних благ, задоволення потреб населення та його життєвий рівень, науково-технічний прогрес, тобто ефективність господарювання.

Першою ознакою підприємства є самостійність його у системі господарства країни. Підприємство має самостійний баланс, розрахунковий рахунок у банку, печатку з назвою підприємства, товарний знак, якщо це промислове підприємство.

Товарний знак – це оригінально оформлене графічне або літерне позначення, зареєстроване у встановленому порядку, що використовується для товарів певного підприємства для того, щоб відрізнити їх від однорідних товарів інших підприємств.

З економічної точки зору, підприємство самостійно здійснює індивідуальне відтворення, тобто організує виробництво, для чого наймає робочу силу, купує сировину, матеріали та напівфабрикати в інших підприємств, платить за це готівково або безготівково, свої товари продає або тимчасово складає.

Поряд з організаційною формою господарювання підприємство є певним майновим комплексом, що складається з основного та оборотного капіталу. Факторами виробництва підприємства є робоча сила і засоби виробництва.

Існує багато правових форм підприємств. Причому при їх класифікації застосовують різні критерії.

Однак, найперше, підприємства класифікують за типами і формами власності, поділяючи їх на приватні, державні, комунальні, колективні (кооперативні) та змішані. Формою організації державних, комунальних, приватних, колективних і змішаних підприємств може бути акціонерне товариство.

Акціонерне товариство – це об'єднання, що засноване на залученні грошових коштів шляхом продажу акцій і має статутний капітал, поділений на частини, рівні номінальній вартості акцій.

Акція – це цінний папір, який свідчить, що її власник є співвласником акціонерного капіталу і має право на одержання доходу у вигляді дивіденду.

Відповідно до чинного законодавства України, підприємства можуть об'єднуватися в асоціації, корпорації, консорціуми, концерни та інші об'єднання за галузевим, територіальним і іншими принципами.

Асоціація – це договірне об'єднання, створене з метою координації господарської діяльності засновників. Асоціація не має права втручатися у виробничу та комерційну діяльність її учасників.

Корпорація являє собою договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових та комерційних інтересів з делегуванням окремих повноважень центральному органу (повноважень щодо регулювання діяльності учасників).

Консорціум – це тимчасове статутне об'єднання промислового і банківського капіталу для досягнення спільної мети.

Концерн являє собою статутне об'єднання підприємств промисловості, наукових організацій, банків, підприємств транспорту, торгівлі та інших на основі повної фінансової залежності від одного або групи підприємців.

В багатьох країнах існують й інші об'єднання, зокрема такі, як картель, синдикат, трест.

Картель – об'єднання самостійних підприємств заради встановлення єдиних цін, розподілу ринків збуту і сировини, частки у загальному обсягу виробництва. Учасники цього об'єднання зберігають виробничу і комерційну самостійність.

Синдикат становить собою об'єднання підприємств, які зберігають свою юридичну й виробничу самостійність, але збут готової продукції та постачання сировиною здійснює синдикатська контора. Тобто учасники цього об'єднання втрачають комерційну самостійність.

Трест – це господарське об'єднання, учасники якого втрачають повністю свою виробничу і фінансову самостійність.

Усі ці об'єднання можуть породжувати монополізм. Щоб цього не сталося, необхідно здійснювати антимонопольну політику.

Функціонування ринкових відносин пов'язане також з виникненням цілого ряду фірм, що обслуговують ринок. Лізингові фірми – це фірми, що надають кредити орендарю з правом користування певними об'єктами. Найпоширенішими об'єктами лізингу є транспортні засоби, обладнання, технології, ліцензії, “ноу-

хау”, програмне забезпечення і т.ін. Інноваційні фірми впроваджують винаходи, науково-технічні розробки та послуги, реалізують різні проекти. Венчурні фірми проводять комерційну апробацію науково-технічних розробок. Здебільшого вони виникають у наукомістких галузях економіки і працюють з певним ризиком. Брокерські (маклерські) фірми виступають як посередники в торгівлі товарами та послугами, під час виконання біржових операцій з товарами та цінними паперами, а також фрахтування суден і страхування. Вони можуть надавати додаткові послуги для вивчення ринку, реклами, кредитування тощо. Аудиторські фірми (контори) за замовленням підприємств перевіряють їх фінансово-господарську діяльність, а також видають рекомендації щодо поліпшення справ.

Помітна роль в економічному житті належить фінансово-промисловим групам. Вони здійснюють контроль над виробничо-розподільним циклом з одного центру. Це дає можливість сформуванню потужні виробничі комплекси, які здатні конкурувати з найбільшими світовими компаніями.

За розміром підприємства розрізняються як малі, середні та великі. Перехід до ринкової економіки передбачає оптимальне поєднання великих, середніх і малих підприємств. До малих підприємств українським законодавством віднесено підприємства з кількістю зайнятих 15 – 200 осіб залежно від галузі або виду діяльності. Малі підприємства засновуються на будь-якій формі власності та здійснюють діяльність у виробничій, комерційній, фінансовій, страховій та інших сферах. Малі підприємства відіграють важливу роль у ринковій економіці. Вони роблять її гнучкою, активно впливають на кон’юнктурні зміни, забезпечують насичення ринку товарами, послугами, сприяють послабленню монополізму. Особливо важливе значення цих підприємств – у розвитку сфери послуг і торгівлі.

Середні підприємства здійснюють виробництво невеликої, але стійкої номенклатури виробів у значних кількостях.

Великі підприємства виготовляють масову продукцію стабільного асортименту, здійснюють великомасштабне фінансування у розробку науково-технічних проектів. Вони існують з багатьох причин, але найважливіші полягають у тому, щоб використати переваги, зумовлені зростанням масштабів виробництва. Ефективне виробництво потребує спеціалізованого устаткування, потужних складальних ліній, великих фабрик

і заводів, поділу праці на величезну кількість вузьких операцій. До великих, як правило, відносять підприємства з кількістю зайнятих понад 1000 осіб.

Підприємства класифікують також за сферою, видом господарської діяльності. Зумовлене це тим, що існує суспільний поділ праці, відповідно до якого утворюються підприємства сільськогосподарські, промислові, будівельні, транспортні, фінансові, торговельні, наукові, сфери обслуговування. Виходячи з цього підприємства різних галузей можна згрупувати за видом діяльності так: виробничі, фінансові, посередницькі, страхові.

Підприємства незалежно від того, на якому типі і формі власності вони базуються, виконують такі функції: виробляють блага для задоволення потреб суспільства; одержують прибуток, який в умовах капіталізму привласнюють приватні власники і суспільство в особі держави, в умовах соціалізму – суспільство; забезпечують умови відтворення робочої сили і сукупного суспільного продукту; здійснюють розвиток науки і техніки; розвивають соціальну базу.

Здійснюючи виробництво, підприємство постійно натикається на проблему обмеженості економічних ресурсів. Економічні ресурси – це природні, людські та вироблені людиною ресурси, які використовуються для виробництва товарів і послуг.

Із сказаного можна зробити висновок, що ресурси, поділяються на 2 види: матеріальні (земля, сировина, капітал у вигляді грошей та засобів виробництва) і людські ресурси. Всі вони кількісно обмежені, а тому кожне підприємство і суспільство в цілому повинні дбати про економію живої та уречевленої праці, про те, щоб найкраще задовольняти потреби при менших витратах ресурсів.

Досягти цього можна шляхом забезпечення повної зайнятості і повного використання виробничих потужностей, збільшення фондів віддачі, зменшення матеріаломісткості, впровадження безвідходних та маловідходних технологій, бережного використання землі тощо.

Використовуючи ці та інші шляхи подолання обмеженості ресурсів, необхідно пам'ятати про дію закону спадної віддачі ресурсів. Суть цього закону полягає в тому, що кожна додаткова затрата якогось ресурсу при незмінних інших забезпечує менший приріст, ніж попередня. Цей закон діє лише тоді, коли розвиток здійснюється на одних і тих же наукових і технічних принципах.

Знаючи про дію цього закону, вказував Маркс, суспільство може шукати нові науково-технічні принципи організації виробництва.

Дехто з дослідників цього закону робить висновок про неминучість голоду й злиднів. Вони радять робити все для того, щоб скорочувалось населення Землі або нічого не робити заради його виживання. За їх твердженням, війни, хвороби, голод, вимирання – це благо, бо дасть можливість утримувати певну кількість людей на нашій планеті.

2. Кругооборот капіталу

Засоби виробництва та обігові кошти функціонують як капітал за умов приватної власності на засоби виробництва, існування відносин найманої праці та ринку праці, свободи підприємницької діяльності.

Капітал капіталістичного підприємства – це засоби виробництва, інше майно та цінності, які обслуговують процес виробництва, а також просте і розширене відтворення підприємства.

Хоч би яка була суспільна форма процесу виробництва на підприємстві, він має бути безперервним, тобто повинен періодично знов і знов пробігати одні й ті самі стадії. Тому всякий процес виробництва на підприємстві, який розглядається в постійному зв'язку і безперервному потоці свого відновлення, є водночас процесом відтворення.

У залежності від сфери використання розрізняють промисловий, торговий, позичковий та земельний капітали. Промисловий капітал – це капітал, який здійснює свій рух за формулою:

$$\Gamma - T < \begin{matrix} PC \\ \dots V \dots T' = \Gamma' \\ ZB \end{matrix}$$

Будь-який промисловий капітал починає свій рух у вигляді певної суми грошей і проходить три стадії, які охоплюють сферу виробництва і сферу обігу.

Перша стадія. Власник грошей купує на ринку товари, необхідні для продуктивного споживання, тобто робочу силу (PC) і засоби виробництва (ЗВ). В результаті цього акту грошовий капітал (Г) перетворюється у продуктивний капітал.

Перетворення грошового капіталу в продуктивний позначається формулою:

$$\Gamma - T < \begin{matrix} PC \\ \dots \\ ZB \end{matrix}$$

Після цього обіг переривається і починається процес виробництва, тобто друга стадія.

Друга стадія. В процесі виробництва робітники своєю працею переносять на вироблений товар вартість спожитих засобів виробництва і створюють нову вартість, яка складається з відтвореної вартості робочої сили та додаткової вартості.

Вироблений товар відрізняється від товарів, закуплених капіталістом на першій стадії руху капіталу, не тільки за своєю натуральною формою, але і за вартістю: він включає в себе додаткову вартість. В результаті другої стадії руху продуктивний капітал перетворюється в товарний.

Це перетворення здійснюється за формулою:

$$Г - Г < \frac{PC}{ЗВ} \dots V \dots Г'$$

Третя стадія. Капіталіст повертається на ринок, де реалізує вироблені товари, перетворює їх в гроші. Тобто капітал з товарної форми знову переходить в грошову.

Це перетворення здійснюється за формулою $Г' - Г'$.

Таким чином, капітал в своєму русі послідовно проходить три стадії і приймає три функціональні форми – грошову, продуктивну і товарну.

Грошовий капітал є першою формою капіталу. Гроші тут стають капіталом тому, що вони використовуються для купівлі не будь-яких товарів, а лише таких, які можуть функціонувати як продуктивний капітал, тобто засобів виробництва і робочої сили.

Функція грошового капіталу полягає в тому, що він створює умови для з'єднання робочої сили із засобами виробництва.

Продуктивний капітал є другою формою капіталу. З перетворенням грошового капіталу в продуктивний, процес обігу переривається і починається процес виробництва.

Функція продуктивного капіталу заключається у виробництві додаткової вартості. В цьому ж полягає і мета капіталістичного виробництва. Капітал стає продуктивним лише тому, що виробляється додаткова вартість.

Товарний капітал є третьою формою капіталу. Зрослу капітальну вартість, що міститься у вироблених товарах, необхідно реалізувати, перетворити в грошову форму.

Функція товарного капіталу заключається в реалізації зрослої капітальної вартості.

Послідовне перетворення капіталу із однієї функціональної форми в іншу і повернення його до вихідної форми називається кругооборотом капіталу.

Капітал, який в ході свого повного кругообороту приймає і скидає ці форми і в кожній із них виконує відповідну їй функцію, називається промисловим капіталом. Слово “промисловий” вживається тут в тому значенні, в якому воно ведеться капіталістично.

Промисловий капітал – це капітал, який не лише привласнює додаткову вартість, але і сам її створює.

Звичайно, рух промислового капіталу не обмежується одним кругооборотом. Оскільки процес виробництва є процесом безперервним, остільки рух промислового капіталу постійно відновлюється, а формула кругообороту набирає вигляду безкінечної спіралі

$$\Gamma - T < \frac{PC}{ЗВ} \dots V \dots \Gamma' - \Gamma' - T'' < \frac{PC}{ЗВ} V' \dots T'' - \Gamma'' \text{ і т. д.}$$

При безперервному повторенні кругообороту промисловий капітал не тільки послідовно приймає три вказані форми – грошову, продуктивну і товарну – але і в кожний даний момент перебуває в усіх цих трьох формах. Одночасне перебування капіталу в трьох формах – необхідна умова безперервності виробництва. Поряд з цим кожна форма капіталу здійснює свій власний рух у вигляді самостійного кругообороту.

3. Оборот капіталу. Основний і оборотний капітал

Процес кругообороту капіталу, що безперервно повторюється, в ході якого до підприємця повертається в грошовій формі авансований капітал, називається оборотом капіталу.

Оборот капіталу відбувається у часі.

В своєму русі він проходить стадію виробництва і дві стадії обігу.

Час, на протязі якого авансований капітал проходить стадію виробництва і стадію обігу, становить собою час обороту капіталу.

Час обороту в свою чергу складається з часу виробництва, тобто часу, протягом якого капітал перебуває в сфері виробництва і з часу обігу, тобто часу, протягом якого капітал перебуває в сфері обігу.

Важливу частину часу виробництва становить робочий період, тобто час, протягом якого предмет праці піддається безпосередній дії праці і створюється готовий продукт.

В робочий період створюється додаткова вартість.

Підприємець зацікавлений, щоб час виробництва відповідав робочому періодові.

В силу різних умов виробництва і обігу час обороту індивідуальних капіталів різний.

Скажімо, капітал, вкладений у важку промисловість, як правило, обертається повільніше, ніж капітал, вкладений в галузі легкої промисловості.

Внутрі кожної з цих галузей є істотні відмінності в швидкості обороту капіталу.

Для виміру і порівняння швидкості обороту різних індивідуальних капіталів береться рік.

Визначення кількості оборотів капіталу здійснюється за формулою:

$$N = \frac{O}{o}$$

де N – кількість оборотів капіталу, O – рік, o – час обороту даного капіталу.

Так, капітал, що здійснює свій оборот за 3 місяці, зробить 4 обороти протягом року.

При розгляді процесу виробництва капіталу було встановлено, що різні частини продуктивного капіталу відіграють різну роль в процесі створення додаткової вартості.

$$N = \frac{O}{o} = \frac{12 \text{міс.}}{3 \text{міс.}} = 4$$

Відповідно до цієї різної ролі робився поділ на постійний і змінний капітал.

А з точки зору особливостей обороту продуктивний капітал розпадається на основний і оборотний.

Основний капітал – це та частина продуктивного капіталу, яка бере участь в кількох виробничих циклах, свою вартість переносить на створюваний продукт частинами і в процесі виробництва не змінює своєї натуральної форми (будівлі, споруди, машини, обладнання і т. д.).

Оборотний капітал – це та частина продуктивного капіталу, яка бере участь лише в одному виробничому циклі, свою вартість переносить на створюваний продукт відразу повністю і в процесі виробництва змінює натуральну форму (сировина, матеріали, паливо і робоча сила). Правда, робоча сила не переносить свою вартість на продукт, вона створює нову вартість.

Поділ капіталу на основний та оборотний властивий лише продуктивному капіталу. Грошовий і товарний капітали функціонують лише в сфері обігу і тому на основний і оборотний не поділяються.

Не слід змішувати поділ продуктивного капіталу на основний і оборотний з його поділом на постійний і змінний.

Поділ капіталу на постійний і змінний обумовлений їх різною роллю у виробничій вартості і додаткової вартості.

Поділ продуктивного капіталу на основний і оборотний обумовлюється відмінностями обороту його складових частин.

Змінний капітал – це лише капітал, авансований на купівлю робочої сили. Він вужчий, ніж оборотний.

Оборотний капітал – це капітал, авансований на сировину, матеріали, паливо і купівлю робочої сили.

Отже, це поняття ширше, ніж поняття змінний капітал.

Постійний капітал – це капітал, авансований на засоби виробництва, тобто і на засоби праці і на предмети праці.

Основний же капітал – це капітал, авансований на засоби праці. Тобто, це поняття вужче, ніж поняття постійний капітал.

Поділ капіталу на основний і оборотний приховує джерело зростання вартості.

В процесі виробництва засоби праці зазнають фізичного і морального зношування.

Фізичне зношування основного капіталу викликається самим використанням засобів праці в праці виробництва, а також дією сил природи – повітря, води, спеки, холоду і т.д.

Моральне зношування основного капіталу відбувається в двох випадках:

1) коли в результаті підвищення продуктивності праці машини з даною технічною характеристикою виробляються з меншими затратами праці, в результаті чого їх вартість зменшується; 2) коли створюються машини нової конструкції, більш продуктивні і більш дешеві з розрахунку на одиницю потужності.

Моральне зношування основного капіталу, викликане здешевленням виробництва машин даної конструкції, називають моральним зношуванням першого роду.

Моральне зношування основного капіталу, викликане появою машин більш продуктивних і більш дешевих з розрахунку на одиницю потужності називається моральним зношуванням другого роду. Моральне зношування відбувається незалежно від

фізичного. Машина може бути зовсім новою, але морально застарілою.

Вартість основного капіталу, яка переноситься на заново створені товари і повертається до підприємця в грошовій формі після реалізації товарів, утворює амортизаційний фонд.

Загроза знецінення основного капіталу в результаті його морального зношування спонукає капіталістів вживати заходів для того, щоб вартість основного капіталу окупилася задовго до його фізичного зносу.

Серед заходів, здійснюваних з цією метою найбільш поширеним є прискорення амортизації основного капіталу. Проте штучне завищення норми амортизації веде до здороження продукції і послаблення конкурентоздатності даного підприємства. Тому прискорення амортизації основного капіталу здійснюється, як правило, шляхом відрахування в амортизаційний фонд частини прибутку. Зовні може видатись, що це не вигідно для капіталіста. Насправді це вигідно. Суми, що віднесені на амортизаційний фонд, не обкладаються податком. Якщо ж вартість основного капіталу окупиться до його фізичного зносу, то він продовжує діяти як даремна сила природи. Проте і надалі його вартість переноситься частинами на заново створювані товари відповідно до середньої норми амортизації. Це додатковий прибуток для капіталіста. Крім того, держава може встановити нові, більш високі, норми амортизації.

Розрізняють два види обороту капіталу: реальний і загальний.

Реальний оборот капіталу – це заміщення складових частин капіталу у вартісній і в натуральній формах. На практиці оборот капіталу по вартості відбувається швидше, ніж відбувається заміщення складових частин капіталу в натуральній формі. Це стає можливим в результаті різної швидкості обороту основного і оборотного капіталу. Поки основний капітал зробить один оборот, оборотний капітал може зробити кілька оборотів. Більш швидка оборотність оборотного капіталу приводить до того, що загальна сума авансованого капіталу може повернутися ще до того, як здійснить свій повний оборот основний капітал.

Загальний оборот капіталу – це оборот капіталу за вартістю, виведений як середня величина з оборотів його складових частин. Загальний оборот капіталу, як правило, не співпадає з реальним оборотом капіталу.

Змінний капітал, як вже говорилося, входить до складу оборотного капіталу і його оборот здійснюється так само, як здійснюється оборот інших частин оборотного капіталу – вартості сировини, палива, допоміжних матеріалів.

Правда, оборот змінного капіталу має свої особливості. На відміну від інших частин оборотного капіталу, вартість змінного капіталу в стадії виробництва не відтворюється працею робітників.

Тому в стадії обігу реалізується не авансований змінний капітал, а нова вартість, яка відшкодовує авансований змінний капітал.

Від обороту змінного капіталу і тривалості його функціонування залежить маса і річна норма додаткової вартості.

Маса додаткової вартості, що виробляється протягом одного обороту змінного капіталу, залежить від норми додаткової вартості і від розміру змінного капіталу.

А маса додаткової вартості, що виробляється протягом року, залежить, крім цього, і від кількості оборотів змінного капіталу.

Для наочності розглянемо такий приклад:

Змінні капітали	Величина капіталу	Швидкість обороту	m'	Річна маса додаткової вартості	Річна норма додаткової вартості
А	10000	1 оборот за рік	100%	10000 x 1 = 10000	$M' = \frac{10000m}{10000v} \times 100 = 100\%$
Б	10000	12 оборотів за рік	100%	10000 x 12 = 12000	$M' = \frac{120000m}{10000v} \times 100 = 1200\%$

Швидкість обороту змінного капіталу впливає не тільки на масу додаткової вартості, але і на річну норму додаткової вартості.

Річна норма додаткової вартості – це відношення всієї маси додаткової вартості, одержаної протягом року, до авансованого змінного капіталу. В розглянутому вище прикладі річна норма додаткової вартості становить у власника капіталу А 100% (і у власника капіталу Б – 1200%).

Отже, однакові за величиною авансовані змінні капітали при однаковій нормі додаткової вартості, але при різній швидкості обороту приносять за рік різні маси додаткової вартості і мають різні річні норми додаткової вартості.

Подібне становище, зауважує К. Маркс викликає враження, що начебто норма додаткової вартості залежить не лише від маси робочої сили, але й, крім цього, від якихось факторів, що відбуваються в процесі обігу.

Таке зовнішнє враження зникає, якщо провести розмежування між розміром авансованого і розміром дійсно застосованого змінного капіталу.

В нашому прикладі авансовані змінні капітали А і Б однакові – 10 тисяч доларів кожний.

Проте дійсно застосовані протягом року змінні капітали в силу різної швидкості обороту різні. Кожний з капіталістів використовував в один і той же час різну кількість робітників.

Власник капіталу А купував щомісяця робочу сили на одну дванадцятку всього змінного капіталу в 10 тисяч доларів, авансованого на рік. Скажімо, він щомісяця наймав 10 робітників. Загальна сума виплаченої за рік заробітної плати становила 10 тисяч доларів. Це дійсно застосований капітал.

Тобто в нього авансований на рік змінний капітал (10 тисяч доларів) і дійсно застосований у виробництві змінний капітал співпали.

Інша картина у власника капіталу Б. Власник капіталу Б купував щомісяця робочу сили на 10 тисяч доларів, тобто щомісяця в нього працювало 120 робітників.

Загальна сума виплаченої за рік заробітної плати становила $10 \text{ тисяч} \times 12 = 120 \text{ тисяч}$ доларів.

Проте для виплати заробітної плати робітникам щомісяця потрібна була сума лише в 10 тисяч доларів. І капіталіст авансував саме таку суму, а надалі авансовані 10 тисяч доларів поверталися до капіталіста знову і знову, і виплата зарплати здійснювалася за рахунок цих грошей.

Отже, в даному випадку, величина авансованого на рік змінного капіталу була значно меншою, ніж величина дійсно застосованого протягом року змінного капіталу. Звідси ясно, що причина, в силу якої один капіталіст при тій же величині авансованого змінного капіталу одержує більше додаткової вартості на рік, ніж інший, лежить не в сфері обігу, а в сфері виробництва.

Слід мати на увазі, що річна норма додаткової вартості, яка визначається як відношення річної маси додаткової вартості до авансованого змінного капіталу, не дає правильної уяви про дійсну норму додаткової вартості. Річна норма додаткової вартості може бути значно вищою, ніж дійсна норма додаткової вартості.

В нашому прикладі в капіталіста Б річна норма додаткової вартості становить 1200%, тоді як дійсна норма додаткової вартості була 100%.

Щоб в'яснити дійсну норму додаткової вартості, треба брати річну масу додаткової вартості у відношенні не до авансованого змінного капіталу, а до дійсно застосованого. В нашому прикладі це буде

$$\frac{120000}{120000} \times 100 = 100\%$$

Отже, дійсна норма додаткової вартості становитиме 100%.

4. Підприємництво в ринковій економіці

До початку останньої третини ХІХ ст. підприємець одночасно був власником капіталістичного підприємства. З кінця ХІХ ст. і до наших днів підприємець необов'язково є власником. Щоб стати підприємцем у наш час, необов'язково мати реальний капітал і бути власником майна, оскільки головним капіталом підприємця є не гроші, не знаряддя або предмети праці, а його господарський хист, уявлення про суспільні потреби, знання психології споживача.

Підприємництво становить собою діяльність господарюючих суб'єктів по виробництву матеріальних благ та послуг з метою отримання прибутку.

В основі підприємництва лежать такі принципи:

- свобода вибору строків і методів діяльності, самостійність у прийнятті рішень;
- постійна наявність фактора ризику;
- орієнтація на досягнення комерційного успіху;
- інноваційний характер діяльності.

Суть підприємництва найбільш повно проявляється у функціях, які воно виконує. Ці функції такі: творча, ресурсна, організаційна.

Творча функція підприємництва полягає у генеруванні та реалізації нових ідей, здійсненні техніко-економічних проєктів з метою досягнення мети виробництва.

Ресурсна функція підприємництва передбачає найбільш ефективне використання матеріальних, трудових, фінансових і інформаційних ресурсів з урахуванням досягнень науки і техніки, управління та організації виробництва.

Організаційна функція підприємництва полягає в умінні поєднувати ресурси виробництва в оптимальних пропорціях та здійснювати контроль за використанням їх.

Для існування підприємництва необхідні певні передумови, зокрема економічні, політичні, юридичні та психологічні.

Економічні передумови – це наявність різноманітних суб’єктів господарювання, які мають певну економічну відособленість.

Політичні передумови полягають у створенні в країні сприятливого політичного клімату для підприємництва, тобто має бути стабільна політика щодо підприємництва і передусім така, що сприяла б вияву ініціативи і творчості підприємців різних форм власності.

Юридичні передумови означають наявність в країні такої нормативної бази, яка б гарантувала невторчання чиновників у господарську діяльність і сприяла розвитку творчості та ініціативності підприємців.

Психологічні передумови означають створення позитивної думки суспільства про підприємництво та його роль в суспільстві.

Об’єктом підприємництва є певний вид діяльності – виробництво, торгівля, посередництво, операції з цінними паперами тощо. Правда, є види діяльності, де підприємництвом мають право займатися лише державні підприємства (виробництво медикаментів, зброї, хімічних речовин та ін.).

Суб’єктами підприємництва можуть бути фізичні та юридичні особи, причому як вітчизняні, так і зарубіжні.

Закон України “Про підприємництво в Україні” забороняє займатися підприємницькою діяльністю військовослужбовцям, службовим особам прокуратури, суду, держбезпеки, внутрішніх справ, держарбітражу, держнотаріату, держвлади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств.

Обмежуючим фактором підприємницької діяльності є відсутність або недостатня кількість капіталу. Отже, підприємцями всі бути не можуть.

Щоб отримувати прибуток і бути конкурентоспроможним, підприємець повинен дбати про науково-технічний прогрес, якість товару як виробничого призначення, так і особистого споживання, а також його здешевлення. Тому розвиток підприємництва неодмінно пов’язується з постачання на ринок якісних і дешевих товарів.

Актуальною рисою підприємництва є прозорість його виробничо-комерційної діяльності відповідно до чинного законодавства та принципів добросовісної конкуренції. Одна з хвороб вітчизняного підприємництва, яка спотворює його суть, а отже, і суть економічних та політичних перетворень, – формування

потужного тіньового підприємництва, яке контролює близько 50% суспільного капіталу, продукції і ринку.

Найбільшого поширення в кожній країні набуло дрібне (мале) підприємництво. В Україні класифікація підприємств, що належать до малого бізнесу, здійснюється залежно від сфери виробництва та кількості осіб, що працюють на даному підприємстві. До того ж, в Україні малий бізнес здійснюється шляхом створення розгалуженої системи малих підприємств. Згідно із Законом України “Про підприємництво” до малих належать такі підприємства:

- у промисловості й будівництві – з кількістю працюючих до 200 осіб;
- у науці й науковому обслуговуванні – до 100 осіб;
- в інших галузях виробничої сфери (крім роздрібної торгівлі) – до 50 осіб;
- у галузях нематеріального виробництва – до 25 осіб;
- у роздрібній торгівлі – до 15 осіб.

Світова практика свідчить, що малий бізнес має дуже велике значення для підтримки і розвитку ініціативи і вільного підприємництва, збереження в суспільстві атмосфери змагання та ділової активності.

Розвиток національного підприємництва, у першу чергу дрібного, малого та середнього бізнесу, є головним напрямом політики ринкової трансформації економіки України. Найважливішими об'єктивними умовами розвитку підприємництва в Україні є наявність ринкових відносин і різноманітних форм власності, економічна свобода та самостійність товаровиробників і дієздатність товарно-грошового механізму; розвиненість фінансово-кредитної системи; послідовність і стабільність економічної та соціальної політики держави; наявність розвинутої інфраструктури підтримки підприємництва, сформованість економічної культури та позитивний соціальний фон підприємницької діяльності.

Розвиток малого підприємництва значною мірою залежить від надання йому фінансової допомоги. Аналіз практики діяльності суб'єктів малого бізнесу свідчить про те, що багато створених дрібних та малих підприємств не можуть почати діяльність через обмеженість фінансових ресурсів, сировини та матеріалів, виробничих площ та устаткування, практичних навичок. Через невеликі обсяги господарської діяльності деякі малі підприємства

не можуть залучати кваліфікованих фахівців, наймати здібних працівників з високою оплатою їх праці.

Основними причинами, які стримують розвиток дрібного і малого підприємництва в Україні, є:

- недосконалість законодавства з питань розвитку дрібного та малого бізнесу, як і підприємництва в цілому;

- високі податки, що примушує деяких суб'єктів дрібного і малого підприємництва йти в тіньову економіку;

- недостатня державна фінансово-кредитна підтримка дрібних і малих підприємств;

- відсутність дієвого механізму реалізації державної політики з підтримки дрібного та малого бізнесу;

- недосконалість системи обліку та статистичної звітності дрібних і малих підприємств;

- обмеженість інформаційного та консультативного забезпечення;

- недосконалість системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для підприємницької діяльності;

- відсутність стимулів для інвестицій.

Ліквідація цих недоліків може позитивно вплинути на розвиток вітчизняного підприємництва.

Контрольні запитання та завдання

1. Які види підприємств розрізняють за типами і формами власності?
2. Що являють собою лізингові, венчурні, брокерські та аудиторські фірми?
3. Як класифікують підприємства за розміром та сферою діяльності?
4. Назвіть основні функції підприємств.
5. Що являє собою кругооборот капіталу?
6. Охарактеризуйте оборот капіталу.
7. Що являє собою основний та оборотний капітал?
8. Чому поділ капіталу на основний та оборотний не слід ототожнювати з поділом капіталу на постійний та змінний?
9. Назвіть суть та види зношення основного капіталу.
10. В чому полягають особливості обороту змінного капіталу?
11. Розкрийте основні функції підприємництва.
12. Назвіть причини, що гальмують розвиток підприємництва в Україні.

ТЕМА 10. ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА, ПРИБУТОК І ВАЛОВИЙ ДОХОД

В процесі руху капіталу відбувається не тільки виробництво і реалізація додаткового продукту (додаткової вартості), а також його розподіл між різними групами виробників. Механізм цього розподілу порівняно складний, і щоб його зрозуміти, варто вивчати за таким планом:

1. Суть та види витрат виробництва.
2. Середній прибуток і ціна виробництва.
3. Валовий дохід підприємства та проблеми його розподілу.

1. Суть та види витрат виробництва

Існує багато концепцій витрат виробництва. А. Сміт і Д. Рікардо під витратами розуміли суспільні середні витрати на одиницю продукції. Крім того, витрати визначалися як ціна виробництва з урахуванням рентних платежів.

У маржиналістів витрати виглядають як явище, що базується на граничній корисності. На думку Менгера, Візера та інших маржиналістів, сума, яку фірма виплачує за фактори виробництва, визначається граничною корисністю, яку вони мають з точки зору продавця.

Прихильники інституціоналізму вважають, що витрати вимірюються якістю і характером трудових зусиль, здібностей людей, які роблять ці зусилля.

Неокласичні концепції розглядають витрати виробництва як суму витрат на придбання факторів виробництва.

Згідно з марксистською концепцією витрати виробництва – це витрати ресурсів, що набувають на ринку вартісної форми, це грошове вираження використаних виробничих ресурсів. Витрати виробництва поділяються на витрати суспільства і витрати його первинних ланок — підприємств.

Суспільні витрати виробництва визначають вартість товару. Вартість виробленого товару визначається за формулою:

$$w = c + v + m,$$

де w – вартість виробленого товару;

c - вартість спожитого постійного капіталу;

m - додатковий продукт (додаткова вартість).

До вартості виробленого товару можна підходити з двох точок зору.

По-перше, з точки зору створення вартості, внаслідок чого можна перетворити формулу $w = c + v + m$ у формулу $w = c + (v + m)$ яка показує, що вартість товару складається із старої (c) і нової вартості ($v + m$).

По-друге, з точки зору зростання капіталу. При цьому формулу $w = c + v + m$ можна перетворити у формулу $w = (c + v) + m$. Ця формула показує, що у вартості товару складові ($c + v$) становлять авансований капітал, тобто капітал, яким володіло підприємство (капіталіст) ще до початку процесу виробництва.

Це те, чого коштує товар підприємству (капіталістові). Це – витрати виробництва. Відповідно m виступає як приріст капіталу, як лишок над витратами виробництва.

Отже, вказував Маркс, те, в що обходиться товар підприємцеві, вимірюється затратами капіталу; те, чого товар дійсно коштує, вимірюється затратами праці.

Витрати виробництва стирають межі між постійним і змінним капіталом і цим самим приховують той факт, що єдиним джерелом вартості і додаткової вартості є праця.

Отже, якщо підходити до витрат виробництва з позиції соціально-економічних відносин, то їх слід поділяти на витрати суспільства і витрати підприємства. Витрати суспільства виступають у формі вартості, тобто вони включають всі витрати живої та уречевленої праці. Витрати підприємства виступають у формі собівартості, тобто вони включають в себе лише затрати на купівлю засобів виробництва і робочої сили.

Прийнято розрізняти постійні і змінні витрати виробництва. Постійні витрати це витрати, на загальну величину яких не впливають обсяги виробництва. До них відносяться плата за оренду засобів праці, сплата процентів за кредити, виплати заробітної плати службовцям тощо. Змінні витрати прямо залежать від обсягів виробництва. Це витрати на сировину, матеріали, тару, електроенергію, заробітну плату робітників. Витрати можуть бути або зовнішніми, або внутрішніми. Зовнішні витрати являють собою плату постачальникам ресурсів (праці, сировини, енергії і т.д.). Витрати на власний і самостійно використаний ресурс є внутрішніми витратами.

Розрізняють також валові, середні й граничні витрати. Валові витрати підприємства – це загальна сума постійних та змінних

витрат. Середні витрати – це витрати в розрахунку на одиницю продукції. Граничні витрати – це додаткові витрати, необхідні для виробництва додаткової одиниці продукції. Підприємство буде розширювати виробництво, якщо додаткова одиниця продукції коштуватиме йому дешевше, ніж продажна ціна.

Динаміку граничних витрат пояснює дія закону спадної віддачі. Його суть полягає в тому, що кожна одиниця приросту витрат праці додає щоразу менше одиниць продукції, якщо інші фактори виробництва залишаються сталими. Витрати підприємства на виробництво продукції у вітчизняній науці визначаються за допомогою такої категорії як собівартість. За економічним змістом ці витрати можна згрупувати таким чином: матеріальні витрати, витрати на купівлю робочої сили (оплату праці), відрахування на соціальне страхування, відрахування на обов'язкове медичне страхування, амортизація основних фондів, інші витрати.

На практиці розрізняють: 1) цехову собівартість – всі затрати на виробництво, за виключенням загальнозаводських; 2) виробничу (фабрично-заводську) – всі затрати на виробництво, за виключенням позазаводських; 3) повну собівартість – всі затрати, пов'язані з виробництвом продукції та послуг, і плюс позазаводські затрати (затрати на тару, упаковку, доставку продукції тощо).

При калькуляції продукції розрізняють прямі витрати, тобто пов'язані з процесом виробництва (затрати на сировину, зарплату основних виробничих працівників тощо), і непрямі, тобто пов'язані з роботою підприємства в цілому.

За економічним змістом затрати діляться на основні і накладні. Основні – це витрати, пов'язані безпосередньо з виробництвом продукції. Накладні – витрати на організацію, управління, технічну підготовку й обслуговування виробництва, проценти за кредит, витрати на охорону праці, оплату праці управлінського апарату, канцелярські витрати тощо.

Кожне підприємство зацікавлене у зниженні собівартості. Основними шляхами зниження собівартості є: 1) скорочення витрат, пов'язаних з використанням предметів праці; 2) зменшення витрат, пов'язаних з використанням засобів праці; 3) зменшення витрат на виплату заробітної плати, яке може мати місце якщо продуктивність праці буде зростати більш швидко, ніж зростатиме зарплата; 4) зменшення інших витрат (сплата проценту за позики, штрафи, відшкодування збитків тощо).

2. Прибуток, середній прибуток і ціна виробництва

Прибуток посідає одне з важливих місць у системі вартісних інструментів товарного виробництва.

Найчастіше прибуток визначається як валова виручка мінус валові витрати. Після того як фірма сплатила всі витрати, залишився прибуток або чиста виручка. Ще простіше кількісно можна визначити прибуток як різницю між сумою, що отримана з продажу, і собівартістю продукції. Проте при цьому слід мати на увазі, що бухгалтери та економісти по-різному підходять до розуміння прибутку.

Бухгалтерський прибуток являє собою загальну виручку фірми за мінусом зовнішніх витрат або витрат на залучення ресурсів.

Економічний прибуток – це загальна виручка за мінусом валових витрат (зовнішніх і внутрішніх, включаючи в останні і нормальний прибуток підприємця) по залученню ресурсів з урахуванням їх альтернативної вартості. Якщо сума грошових надходжень перевищує економічні витрати фірми, то будь-який залишок нагромаджується в руках господарюючого суб'єкта. Цей залишок і є економічним, або чистим прибутком, який може бути або позитивним, або негативним.

Теорія прибутку розроблялася багатьма економістами з часів класичної буржуазної політекономії. Першими визначення прибутку дали меркантилісти, які вважали, що прибуток виникає в сфері обігу, і передусім у зовнішній торгівлі, як результат продажу за більш високу ціну.

Фізіократи вважали, що прибуток створюється лише в сільському господарстві, коли вплив сил природи приводить до перевищення споживних вартостей над витратами виробництва.

А. Сміт визначав прибуток як вирахування з продукту праці робітника на користь капіталіста. Чимало теорій прибутку виникло у ХХ столітті, але всі вони джерелом прибутку вважали діяльність підприємця.

К. Маркс називав прибуток перетвореною формою додаткової вартості. Перетвореність полягає в тому, що при певних умовах додаткова вартість сприймається як результат всього авансованого капіталу. Справа в тому, що капіталістичні витрати виробництва, які об'єднують авансований постійний і змінний капітал, породжують уяву, що начебто приріст вартості впливає з усього капіталу. Здається, що цей приріст створюється не лише змінною частиною

капіталу, а всім авансованим капіталом. Капіталіст порівнює цей приріст не зі змінною частиною капіталу, а з усім капіталом.

В такому разі додаткова вартість, виступаючи як породження всього авансованого капіталу, набирає перетвореної форми прибутку.

Якщо прибуток позначимо через p , а витрати виробництва – через k , то формула $w = c + v + m$ набирає вигляду $w = k + p$ (витрати виробництва плюс прибуток).

Розглядаючи капітал і додаткову вартість в тому вигляді, в якому вони виступають на поверхні суспільства, ми знаходимо, що рушійним мотивом капіталістичного виробництва виступає прибуток.

Для визначення ступеня зростання капіталу вживається показник норми прибутку.

Норма прибутку – це відношення додаткової вартості до всього авансованого капіталу, виражене в процентах.

Якщо норму прибутку позначимо через p' , то її формула матиме такий вигляд:

$$p' = \frac{m}{c+v} \cdot 100 \quad \text{або} \quad p' = \frac{m}{k} \cdot 100$$

Норму прибутку не можна змішувати з нормою додаткової вартості. Норма прибутку показує ступінь самозростання всього капіталу за рахунок додаткової вартості. Вона завжди менша ніж норма додаткової вартості. Норма додаткової вартості показує ступінь зростання змінного капіталу, ступінь експлуатації найманих робітників капіталом.

На норму прибутку роблять вплив такі фактори: норма додаткової вартості (прямопропорційно), органічна будова капіталу (оберненопропорційно), швидкість обороту капіталу (прямопропорційно), економія на постійному капіталі (прямопропорційно).

Саме норма прибутку є рушійною силою капіталістичного виробництва. К. Маркс у “Капіталі” наводить слова англійського публіциста, який писав, що капітал боїться відсутності прибутку або надто маленького прибутку, як природа боїться пустоти. Але раз є в наявності достатній прибуток, капітал стає сміливим. Забезпечте 10 процентів, і капітал згоден на всяке застосування. При 20 процентах він стає жвавим, при 50 процентах просто готовий скрутити собі в’язи, при 100 процентах він топче ногами всі людські

закони, при 300 процентах нема такого злочину, на який він не ризикнув би, хоч би під страхом шибениці.

Кожний капіталіст прагне одержати якомога вищу норму прибутку. При цьому відбувається зіткнення інтересів різних капіталістів, виникає гостра конкурентна боротьба.

К. Маркс розглядає два типи капіталістичної конкуренції. Внутрігалузеву, тобто боротьбу між капіталістичними підприємствами, які виробляють однорідну продукцію, за більш вигідні умови виробництва і ринки збуту продукції та одержання надприбутку. Міжгалузеву, тобто боротьбу, яку ведуть капіталісти різних галузей за більш прибуткове прикладання своїх капіталів.

На перший погляд здається, що не може бути конкуренції між виробниками різних товарів, тобто між капіталістами різних галузей.

Проте в дійсності вона існує і ведеться шляхом переливу капіталу з одних галузей в інші, з менш прибуткових у більш прибуткові. Більш прибутковими є ті галузі, в яких нижча органічна будова капіталу і швидший оборот капіталу.

Перелив капіталу приводить до зміни співвідношення між попитом і пропозицією товарів певних галузей, а це в свою чергу викликає відхилення цін товарів від їх вартостей в той чи інший бік. Масовий приплив капіталу, а разом з ним і праці в більш прибутковій галузі викличе перевищення пропозиції даного виду товару над попитом на нього і призведе до відхилення цін вниз від вартості й до зменшення норми прибутку. Масовий відплив капіталу, а заодно і робочої сили з менш прибуткових галузей загальмує розвиток виробництва, призведе до відставання пропозиції від попиту, викличе відхилення цін вгору від вартості товару й забезпечить зростання норми прибутку.

Переливання капіталу буде відбуватися доти, доки норма прибутку в усіх галузях виробництва не вирівняється в середню або загальну норму прибутку.

Середня норма прибутку визначається як відношення всієї створеної в суспільстві додаткової вартості до всього вкладеного у виробництво капіталу. Перетворення прибутку в середній прибуток приводить до того, що товари починають продаватися не по вартості, а по ціні виробництва.

Ціна виробництва – це сума витрат виробництва товару плюс середній прибуток на авансований капітал, тобто $C+V+P_c$ (середній прибуток).

Проілюструємо сказане прикладами за таблицею

Галузі промисловості	Величина авансованого капіталу і його органічна будова	m'	m	w	p'	p	p' _c	p _c	Ціна виробника
Електротехнічна	90c+10v	100%	10	110	10%	10	20%	20	120
Машинобудівна	80c+20v	100%	20	120	20%	20	20%	20	120
Деревообробна	70c+30v	100%	30	130	30%	30	20%	20	120
	300		60	360					360

В нашому прикладі вся створена в суспільстві додаткова вартість 60гр.од., весь вкладений у виробництво капітал 300гр. од.

Звідси середня норма прибутку становить

$$P'_c = \frac{60}{300} \cdot 100 = 20\%$$

Як видно з таблиці, товари, вироблені в кожній з трьох галузей, продаються по ціні виробництва, яка становить 120 грошових одиниць.

В деревообробній промисловості (в нашому прикладі) органічна будова капіталу є нижчою від середньої будови, а тому й тут виробляється додаткової вартості більше, ніж в інших галузях (на 10 грошових одиниць більше, ніж у машинобудівній).

В електротехнічній промисловості органічна будова капіталу є вищою від середньої будови, а тому тут виробляється додаткової вартості менше, ніж в інших галузях (на 10 грошових одиниць в порівнянні з машинобудівною).

Створений в галузях з низькою органічною будовою (в деревообробній) лишок додаткової вартості над середнім прибутком (10 одиниць) реалізується капіталістами тих галузей, де органічна будова більш висока (електротехнічна).

Зрозуміло, такий розподіл здійснюється стихійно.

Раніше вже зазначалося, що норма прибутку може змінюватися незалежно від маси додаткової вартості. Причому фактори, що впливають на норму прибутку, можуть діяти в протилежних напрямках, породжуючи то одну, то іншу тенденцію у змінах середньої норми прибутку. Тенденцію середньої норми прибутку до зниження породжують такі фактори, як зростання органічної будови капіталу та уповільнення його обороту. Обидва названі фактори проявляються з розвитком виробництва. Зростання органічної будови означає відносне зменшення змінного капіталу,

тобто тієї частини авансованого капіталу, яка створює додаткову вартість. Уповільнення обороту капіталу відбувається внаслідок більш швидкого зростання основного капіталу в порівнянні з оборотним.

Падінню середньої норми прибутку протидіють такі фактори, як підвищення норми додаткової вартості, зниження заробітної плати нижче вартості робочої сили, здешевлення елементів постійного капіталу, економія на постійному капіталі, нееквівалентний обмін у зовнішній торгівлі.

На підставі викладеного, можна зробити висновок про те, що прибуток в суспільстві виконує три функції: стимулюючу, розподільчу і оцінювання ефективності затрат праці.

3. Валовий дохід підприємства та проблеми його розподілу

Валовий дохід підприємства (чистий продукт) – це виручка від реалізації продукції, за виключенням матеріальних затрат. Він становить грошову форму чистої продукції підприємства. В масштабах суспільства валовий дохід (чистий продукт) являє собою національний дохід.

Складовими валового доходу є змінний капітал (оплата праці) і додаткова вартість (прибуток). Тобто його структура безпосередньо зачіпає інтереси безпосередніх виробників, власника підприємства і суспільство в цілому. Тому вкрай важливою проблемою є проблема розподілу валового доходу.

В розподілі валового доходу можна виділити два етапи: 1) розподіл валового доходу на фонд оплати праці і прибуток; 2) розподіл прибутку.

Розподіл валового доходу на фонд оплати праці і прибуток має важливе значення в тому плані, що необхідно встановити такий фонд оплати праці, який давав би можливість встановити рівень заробітної плати не нижче визначеного чинним законодавством. Причому цей рівень має бути достатнім і для відтворення робочої сили, і для стимулювання високоефективної праці.

Водночас розподіл валового доходу має бути оптимальним і щодо утворення прибутку підприємства. Це важливо тому, що прибуток має забезпечити підприємство власними коштами для розширення виробничих фондів, стимулювати підвищення ефективності виробництва та формування централізованого грошового фонду.

Пропорції розподілу валового доходу в значній мірі залежать від рівня економічного розвитку, від пануючих відносин власності на засоби виробництва і від конкретних цілей, які в той чи інший період свого розвитку вирішує підприємство та суспільство в цілому.

В зв'язку з цим зазначені пропорції можуть бути різними в різних країнах і на різних підприємствах. Скажімо, в розвинутих країнах співвідношення між фондом заробітної плати (змінним капіталом) і прибутком дозволяє виплачувати заробітну плату на рівні вартості робочої сили і задовольняти потреби підприємства в розвитку й формуванні достатнього за величиною централізованого доходу.

В Україні в період належності до СРСР це співвідношення дозволяло мати заробітну плату, яка вкупі з суспільними фондами споживання забезпечувала відтворення і розвиток робочої сили, і формувати фонд розвитку виробництва й централізований фонд. З початком ринкових перетворень в силу певних об'єктивних і суб'єктивних причин підприємства виявилися неспроможними забезпечити ні належні обсяги виробництва валового доходу, ні оптимальний його розподіл на фонд заробітної плати і прибуток. Свідченням цього є хоча б той факт, що в кінці 90-х років питома вага зарплати у ВВП в Україні становила трохи більше 25% проти 58% у 1991 році.

Не менш важливе значення має забезпечення оптимального розподілу прибутку між підприємством і державою. Від нього залежить нормальна життєдіяльність підприємства. Оскільки частина прибутку у вигляді різноманітних податків і платежів надходить державі, то необхідно щоб вони не були занадто обтяжливими для підприємства.

У високорозвинутих країнах прибуток підприємств оподатковується за ставкою 37-53%. У нашій країні різноманітні прямі і непрямі податки й платежі віднімають у виробничих підприємств 70-80% прибутку. А інколи навіть і більше. І це в той час, коли кожне підприємство повинне формувати два фонди економічного стимулювання: фонд споживання і фонд нагромадження. Повний обсяг фонду споживання включає в себе такі елементи (витрати в грошовій та натуральній формах):

– фонд оплати праці з поділом на фонд основної заробітної плати і фонд додаткової заробітної плати;

– грошові виплати і заохочення (витрати підприємства на надання матеріальної допомоги, трудових і соціальних пільг працівникам);

– доходи (дивіденди, проценти), виплачені за акції трудового колективу і вклади членів колективу акціонерного підприємства у майно підприємства, доходи від пайової участі у діяльності спільних підприємств, оренди окремих категорій майна.

Фонд нагромадження використовується на виробничий і соціальний розвиток підприємства.

В Україні підприємства практично позбавлені нормальних умов для формування названих фондів.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являють собою витрати виробництва?
2. Назвіть основні види витрат виробництва.
3. Що таке собівартість та її види?
4. Назвіть основні шляхи зниження собівартості.
5. Що являє собою прибуток і які основні шляхи його збільшення?
6. Як визначається норма прибутку?
7. Як утворюється середній прибуток?
8. Що таке ціна виробництва?
9. Що являє собою валовий дохід підприємства і як він розподіляється?

ТЕМА 11. ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ І ТОРГІВЛЯ

В ході вивчення попередньої теми було з'ясовано, що в процесі свого кругообороту промисловий капітал послідовно приймає і скидає грошову, продуктивну і товарну форму. Грошова і товарна форми промислового капіталу на певному ступені розвитку капіталістичного виробництва відособлюються від промислового у самостійні капітали, хоча і підпорядковані йому. Ці самостійні капітали виступають як торговий і позичковий капітали.

В даній темі буде з'ясовано процес відособлення торгового капіталу і особливості його руху. Вивчення теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Торговий капітал і торговий прибуток.
2. Витрати обігу.
3. Форми торгівлі.

1. Торговий капітал і торговий прибуток

Торговий капітал історично передував промисловому капіталу. У формі купецького капіталу він існував ще в рабовласницькому суспільстві. В докапіталістичних формаціях торговий капітал поряд з лихварським капіталом був самостійною і головною формою існування капіталу.

Для його функціонування потрібен був певний рівень розвитку товарного виробництва, товарний і грошовий обіг. Всі ці умови існували задовго до капіталізму, що й послужило матеріальною передумовою появи торгового капіталу.

З виникненням капіталізму торговий капітал втрачає свою самостійність. Він, як зазначав К. Маркс, існує вже як агент промислового капіталу. На ранній стадії капіталістичного виробництва функціями виробництва товару і його реалізації займалися одні й ті ж самі капіталісти. Проте з розвитком капіталізму, в міру загострення конкурентної боротьби функції реалізації відособлюються. Можливість такого відособлення міститься вже в самому характері руху промислового капіталу в процесі відтворення. На третій стадії кругообороту рух капіталу зводиться до перетворення товарного капіталу в грошовий ($T' - G'$). Основне завдання промисловця – виробництво додаткової вартості, а функція реалізації товару для нього побічна. Тому й вона відособлюється й обслуговується операціями торгового капіталу. Формула руху (кругообороту) торгового капіталу така ж, як і загальна формула капіталу, тобто $G - T - G'$.

Як бачимо, даний капітал обмежується лише сферою обігу.

Хоча торговий капітал не бере безпосередньої участі у виробництві вартості і додаткової вартості, проте він опосередковано сприяє збільшенню маси додаткової вартості і середньої норми прибутку, а отже й ВВП і національного доходу.

Досягається це в результаті того, що, по-перше, існування торгового капіталу зменшує частину капіталу, яка потрібна для обслуговування торгівлі, і відповідно збільшує ту частину капіталу, яка зайнята у виробництві. По-друге, торгові капіталісти краще знають ринки, а тому й швидше реалізують товари і цим самим прискорюють оборот капіталу. По-третє, існування торгового капіталу сприяє безперервності виробництва.

Із самої формули руху торгового капіталу ($G - T - G'$) видно, що функціонування торгового капіталу своєю кінцевою метою має

одержання прибутку. І хоча торговий капітал, якщо не враховувати деяких виробничих операцій, таких як транспортування товарів, їх розфасування, зберігання і т.д., не створює ні вартості, ні додаткової вартості, все ж таки він приносить прибуток. Він виникає тому, що промислові капіталісти передають торговим капіталістам частину додаткової вартості, створеної на їх підприємствах.

Промисловий капіталіст продає товар торговому капіталістові по ціні, яка покриває витрати на виробництво товару і забезпечує середню норму прибутку на капітал. Ця ціна є нижчою від суспільної ціни виробництва товарів. Торговий капіталіст продає товари по ціні, яка покриває його затрати на купівлю і продаж товару і забезпечує йому середню норму прибутку на торговий капітал. Ця норма прибутку така ж сама, як і в промислового капіталіста. Ціна, по якій торговий капіталіст реалізує товар, відповідає суспільній ціні виробництва.

Процес розподілу додаткової вартості між промисловим і торговим капіталом можна проілюструвати на такому прикладі. Припустимо, що весь авансований промисловий капітал становить 900 гр. од. ($720c+180v$), норма додаткової вартості – 100%, вартість основного капіталу протягом року повністю переноситься на створені продукти. Тоді вартість річного продукту буде рівнятися $720c+180v+180m=1080$ гр. од.

Ціна виробництва, оскільки мова йде про весь суспільний капітал, також становитиме 1080 гр. од. В цих умовах середня норма прибутку без врахування торгового капіталу буде становити

$$p' = \frac{180m}{720c+180v} \cdot 100\% = 20\%$$

А середня норма прибутку на весь суспільний капітал становитиме:

$$p' = \frac{180m}{900k+100k} \cdot 100\% = 18\%$$

Весь вироблений в суспільстві прибуток буде розподілений між промисловцями і торговцями пропорціонально авансованому ними капіталу.

В нашому прикладі капіталісти одержать прибуток в розмірі $\frac{900 \cdot 18}{100}$, а торгові капіталісти – 18 гр. од. ($\frac{100 \cdot 18}{100}$).

Промислові капіталісти реалізують товари торговцям по ціні $720c+180v+162p=1062$ гр. од. Ця ціна є нижчою від суспільної ціни

виробництва. Торгові капіталісти реалізують товари безпосереднім споживачам по суспільній ціні виробництва, яка включає в себе $720c+180v+162p+18h=1080$ гр. од.

Слід мати на увазі, що норма торгового прибутку визначається річною нормою середнього прибутку і не залежить від швидкості обороту торгового капіталу. Норма торгового прибутку обчислюється на весь торговий капітал, авансований на рік, незалежно від швидкості обороту цього капіталу. Скажімо, якщо середня річна норма прибутку 15%, весь авансований капітал 100 гр. од., то при одному обороті цього капіталу за рік загальна продажна ціна товарів становитиме 115 гр. од. Торговці одержать прибуток в 15 гр. од. Якщо протягом року торговий капітал робитиме 5 оборотів, то продажна ціна в кожному обороті становитиме 103 гр. од. Норма прибутку в кожному обороті зменшиться пропорціонально кількості оборотів, а річна норма прибутку залишиться на рівні 15%. Отже, джерелом торгового прибутку, як і промислового, є додаткова вартість, створена у сфері виробництва. Беручи участь у привласненні частини додаткової вартості, створеної виробничими робітниками, торгові капіталісти тим самим опосередковано беруть участь в експлуатації найманих робітників виробничої сфери. Безпосередньо торговий капіталіст експлуатує робітників та службовців, зайнятих в торгівлі.

Торговий робітник продає свою робочу силу торговому капіталісту.

Вартість робочої сили працівників торгівлі регулюється тими ж законами, що і вартість робочої сили робітників виробництва. Робочий день торгового працівника поділяється на необхідний робочий час та додатковий робочий час. Протягом необхідного робочого часу він реалізує товари, в яких втілена частина додаткової вартості, що йде на оплату вартості його робочої сили. Протягом додаткового робочого часу реалізуються товари, в яких втілена частина додаткової вартості, яку привласнює торговий капіталіст у формі торгового прибутку.

Ступінь експлуатації найманих працівників торгівлі визначається як відношення частини реалізованої вартості, яка відповідає торговому прибутку, до другої частини реалізованої вартості, за рахунок якої відбувається заміщення витрат на оплату робочої сили. На практиці норму експлуатації торгових працівників можна визначити як відношення суми торгового прибутку до суми виплаченої заробітної плати.

З розвитком капіталізму відбувається посилення ступеня експлуатації торгових працівників. Досягається це такими шляхами:

1) шляхом продовження робочого дня і підвищення інтенсивності та продуктивності праці;

2) шляхом зниження заробітної плати нижче вартості робочої сили;

3) шляхом експлуатації дрібних товаровиробників (селян і ремісників) в результаті нееквівалентного обміну.

2. Витрати обігу

Відповідно до того, як виробництво виступає, з одного боку, виробництвом споживних вартостей, а з другого – виробництвом вартості і додаткової вартості, так і обіг є, з одного боку, рухом споживних вартостей, а з другого – зміною форми вартості.

Рух споживних вартостей, перехід їх від одного власника до іншого шляхом купівлі-продажу становить матеріальний зміст обігу.

Проте характерна особливість обігу заключається не в цьому переміщенні споживних вартостей, а в самих актах купівлі і продажу. При продажу товару, скажімо, мотоцикла, відбувається відчуження (передача) його споживної вартості, а вартість мотоцикла не відчужується (не передається), а лише реалізується, тобто змінює свою форму – товарну на грошову.

Отже, в процесі обігу відбувається лише зміна форм вартості: вартість з товарної перетворюється на грошову, з грошової – в товарну.

Обіг в чистому вигляді (без переміщення споживних вартостей) можна спостерігати при продажу будинку, будов, залізниць (без їх зносу), а також при біржовій торгівлі. Будинок, що продається, знаходиться в обігу як товар без фізичного переміщення. При біржовій торгівлі товар може лежати десь на складі і в той же час буде перебувати в обігу на біржі як об'єкт купівлі і продажу. Він тут стає власністю то однієї, то іншої, то третьої особи і т.д.

Отже, обіг у власному розумінні слова – це зміна форми вартості.

Капіталістичний обіг відрізняється від простого товарного обігу і формою, і змістом. Простий товарний обіг здійснюється за формулою $T - G - T$. Зміст простого товарного обігу заключається

в обміні споживної вартості на іншу. Вартість тут є умовою, а не метою обігу.

Капіталістичний обіг здійснюється за формулою $G - T - G'$. Тут метою і рушійним мотивом є збільшення вартості. Обмін споживних вартостей тут є лише умовою, без якої не можливе виробництво і реалізація додаткової вартості. Виходячи з єдності виробництва та обігу і визначальної ролі виробництва по відношенню до обігу, слід мати на увазі, що праця в сфері обігу має свої особливості. У власне сфері обігу відбувається лише зміна форм вартості, тобто перетворення її з грошової в товарну і товарної в грошову. В результаті цього праця, зайнята в сфері обігу, є непродуктивною працею. Вона не створює вартості і споживної вартості. Аналіз процесу обігу капіталу показує, що затрати капіталіста не обмежуються затратами на купівлю засобів виробництва і робочої сили.

Для здійснення процесу обігу капіталу на першій і третій стадіях кругообороту потрібні додаткові затрати.

Витрати уречевленої і живої праці, пов'язані з перетворенням капіталу із грошової форми у товарну і з товарної в грошову, є витратами обігу.

Витрати обігу діляться на дві групи: чисті витрати обігу і додаткові витрати виробництва в обігу (продуктивні витрати обігу).

До чистих витрат обігу належать:

1) витрати, пов'язані безпосередньо із зміною форм вартості (тобто затрати на купівлю і продаж. Вони не створюють додаткової вартості);

2) витрати, пов'язані з веденням обігу в грошовій формі (затрати на оплату праці бухгалтерського персоналу, купівлю канцтоварів і т. д. Ці витрати також не створюють додаткової вартості);

3) витрати по забезпеченню грошового обігу (чеканка монет, друкування паперових грошей, папір, витрати кредитної системи і т. д.).

Перехід споживних вартостей не може здійснюватися без переміщення товарів з одного місця в інше, без упаковки, зберігання тощо. Витрати на здійснення цих операцій є додатковими витратами виробництва в обігу. А сама праця, зайнята цими операціями, є продуктивною працею, бо вона створює вартість і додаткову вартість.

До продуктивних витрат обігу належать:

1) витрати зберігання – тобто витрати уречевленої і живої праці на зберігання різних видів запасів (на будування складів, елеваторів, на перевірку, сортування, упаковку товарів, на оплату праці працівників складського господарства). Але якщо зберігаються запаси із спекулятивною метою, або це зберігання викликане труднощами в збуті, то витрати на зберігання будуть чистими витратами;

2) витрати транспорту – тобто витрати на перевезення товарів з місць виробництва до місць споживання. Праця на транспорті є продуктивною в тій мірі, в якій вона безпосередньо обслуговує перевезення товарів. Вона переносить на товари, що перевозяться, вартість зносу засобів транспорту і приєднує до товарів нову вартість. Якщо перевезення товарів не обумовлене нормальним ходом виробництва і реалізації, то транспортні витрати приймають форму чистих витрат (перевезення з метою спекуляції чи викликані труднощами збуту).

3. Форми торгівлі

Торговий капітал виконує свою основну функцію, тобто реалізацію товарного капіталу, шляхом здійснення внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Принципової різниці між внутрішньою і зовнішньою торгівлею немає. Економічна суть їх обох одна і та ж – посередництво в реалізації товарного капіталу. За своїм обсягом внутрішня торгівля посідає провідне місце. На її долю припадає до 80% усієї валової продукції економічно розвинутих країн. За формами організації товарооборот на внутрішньому ринку поділяється на оптову і роздрібну торгівлю. Оптова торгівля – це посередницька торгівля між промисловими і торговими капіталістами, а також між самими торговими капіталістам. Об'єктами купівлі-продажу тут є великі партії товарів. Оптова торгівля здійснюється, як правило, на першій стадії руху торгового капіталу, тобто на стадії Г – Т.

Форми оптової торгівлі такі:

1) ярмарки (своєрідні періодичні з'їзди промисловців і торговців);

2) товарні біржі – це постійно діючі оптові ринки. Тут можуть продаватися товари двояким способом: з реальним рухом товару і розрахунком за готівку і без реального руху товарів – так звана біржова спекулятивна гра;

3) аукціони – це ярмарково-біржева форма торгівлі. Через аукціони реалізується значна маса продукції, особливо сільськогосподарської.

Роздрібна торгівля – це продаж товарів безпосередньо споживачам в магазинах, підприємствах харчування. Особливість роздрібною торгівлі полягає в тому, що тут реалізуються товари різноманітного асортименту і торгівля ведеться невеликими партіями товару. В усіх країнах є такі підприємства роздрібною торгівлі: універсальні магазини; магазини стандартних цін – в таких магазинах реалізуються, як правило, промислові товари різноманітного асортименту, згруповані за рівнем цін; багатофіліальні магазини (великі підкоряють малі); магазини самообслуговування.

Зовнішня торгівля виступає як одна із форм реалізації товарного капіталу. Вона включає в себе: ввезення (імпорт) товарів і вивіз (експорт) товарів. Підсумки зовнішньої торгівлі кожної країни відбиваються в торговому балансі. Торговий баланс – це співвідношення між вартістю експорту і імпорту товарів за певний період часу (квартал, рік). Різниця між вартістю вивезених і ввезених товарів утворює сальдо торгового балансу. Торговий баланс називається активним, якщо вартість вивезених товарів перевищує вартість ввезених. А якщо вартість вивезених товарів менша вартості ввезених, то торговий баланс називається пасивним.

Остаточні розрахунки між країнами визначаються не торговим, а платіжним балансом. Платіжний баланс – це співвідношення між сумою платежів, що надійшли в дану країну з-за кордону, і сумою платежів, здійснених нею за кордоном за певний період (квартал, рік).

Ще на зорі капіталізму склалися два основних види зовнішньої торгової політики:

1) політика протекціонізму – сприяння розвитку вітчизняної промисловості, перешкоди для проникнення закордонного капіталу на внутрішній ринок;

2) політика фрітредерства – вільної торгівлі.

Зовнішня торгівля – важливе джерело високих прибутків, надходжень іноземної валюти, а також покриття потреб однієї країни в товарах інших країн. В сучасних умовах дедалі більшого значення набуває на світовому ринку торгівля послугами і науково-технічними досягненнями, тобто торгівля патентами і ліцензіями. Патент дає виключне право на користування винаходом. У випадку

продажу патенту монопольне право на користування винаходом переходить до покупця. Ліцензія – це дозвіл на право використання іншою фірмою винаходу, захищеного патентом.

В міру розвитку міжнародного поділу праці і втягнення різних країн у світове господарство вартість стає інтернаціональною категорією. Вона визначається середньосвітовим суспільно необхідним робочим часом. В розвинутих країнах широкого розповсюдження набула система маркетингу. Основними рисами його є вивчення кон'юнктури ринку, прогноз нових потреб і перебудова підприємств до цих потреб, оцінка конкурентів тощо.

Контрольні запитання та завдання

1. Яку роль відіграє торговий капітал у суспільному відтворенні?
2. Що є джерелом прибутку торгового капіталу?
3. Як визначається норма торгового прибутку?
4. Як визначається ступінь експлуатації найманих працівників торгівлі?
5. Охарактеризуйте чисті витрати обігу.
6. Охарактеризуйте продуктивні витрати обігу.
7. Які існують форми оптової торгівлі?
8. Що являє собою активний та пасивний торговий баланс?
9. Які основні види зовнішньої торгової політики?
10. Яку зовнішню торгову політику доцільно було б здійснювати в наш час Україні?

ТЕМА 12. ПОЗИЧКОВИЙ КАПІТАЛ У СИСТЕМІ ТОВАРНИХ ВІДНОСИН. БАНКИ

Умови капіталістичного відтворення визначають необхідність грошової форми промислового капіталу. Рух грошового капіталу має певні особливості у порівнянні з рухом продуктивного і товарного капіталів. В результаті цього руху грошовий капітал робить відповідний вплив на процес суспільного відтворення. Щоб усі ці моменти з'ясувати, вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Позичковий капітал і позичковий процент.
2. Кредит як форма руху позичкового капіталу
3. Банки та їх функції.

1. Позичковий капітал і позичковий процент

Позичковий капітал – це відособлена частина промислового капіталу. Це капітал який приносить проценти.

Позичковий капітал у формі лихварського капіталу існував ще задовго до капіталізму. Він виник ще в період розкладу первіснообщинного ладу і особливого розвитку набув у рабовласницькому і феодальному суспільстві.

Лихварський капітал виступав у формі грошової позики представникам панівних класів і грошової позики дрібним товаровиробникам.

Лихварський капітал характеризувався надзвичайно високим процентом. Інколи він досягав 1000. Будучи попередником промислового капіталу, лихварський капітал сприяв створенню передумов для капіталістичного виробництва, оскільки він розорвав дрібних товаровиробників, сприяв перетворенню їх в найманих робітників і нагромаджував величезні грошові багатства, які пізніше використовувалися для організації капіталістичних промислових підприємств.

Із зародженням і становленням капіталізму становище лихварського капіталу підринається. Промисловим і торговим капіталістам не вигідно було сплачувати високі проценти лихварям. Тому вони самі починають надавати один одному кредити під низький процент, організовуючи кредитні товариства.

З переходом до капіталізму позичковий капітал відособлюється від промислового, але перебуває заодно і під його впливом.

Можливість утворення вільного грошового капіталу вже міститься в самому кругообороті промислового капіталу.

Джерелами позичкового капіталу є:

1) тимчасово вільні грошові кошти у формі амортизаційних відрахувань;

2) тимчасово вільний оборотний капітал в зв'язку з неспівпаданням часу реалізації товарів з часом придбання нових партій сировини, палива, матеріалів;

3) нагромаджувана капіталістами, але ще не використана для розширення виробництва додаткова вартість;

4) тимчасово вільний грошовий капітал, призначений для виплати заробітної плати робітникам;

5) грошові доходи і заощадження населення;

6) вільні грошові кошти держави, страхових компаній тощо.

Формула руху позичкового капіталу

$G - G'$

Таким чином, виникає враження начебто гроші самі по собі мають властивість приносити прибуток.

В дійсності процент на позичковий капітал стає можливим тому, що цей капітал в руках капіталісту-підприємця робить свій справжній кругообіг, тобто перетворюється з грошового в продуктивний, в результаті чого у виробництві створюється додаткова вартість.

В умовах розвинутого товарного виробництва гроші-капітал виступають як своєрідний товар.

Як товар гроші-капітал мають властивості товару: споживну вартість і вартість.

Споживна вартість товару-капіталу полягає в тому, що він приносить додаткову вартість (прибуток) тому, хто взяв гроші в позику.

Крім своєї дійсної вартості, гроші-капітал набувають ще й фіктивну вартість як товар-капітал. Цією вартістю є процент, як своєрідна ціна, яку одержує власник грошей-капіталу.

Якщо 1000 дол. даються в позику із сплатою 4% річних, то ціна капіталу становитиме 40 дол.

Звичайно, 40 дол. не виражають справжньої вартості грошей-капіталу.

Позичковий процент утворюється в результаті поділу середнього прибутку, одержаного на взятий в позику капітал, на підприємницький дохід і процент.

Той, хто взяв гроші в позику, перетворює їх в продуктивний капітал, вкладаючи їх у виробництво або торгівлю.

Він одержує прибуток на цей капітал. Прибуток одержано на чужий капітал, тому його слід поділити між функціонуючим капіталістом і власником позичкового капіталу.

Отже, середній прибуток розпадається на дві частини: процент – тобто ту частину прибутку, яку функціонуючий капіталіст передає власникові позичкового капіталу, і підприємницький дохід – тобто частину прибутку, яку привласнює функціонуючий капіталіст.

Джерелом проценту є додаткова вартість.

Процент – це частина, одна із форм додаткової вартості.

Норма проценту визначається відношенням річного доходу позичкового капіталу до величини позичкового капіталу.

Скажімо, якщо позичковий капітал становить 1000 гр. од., а річний дохід на нього – 40 гр. од., то норма проценту становитиме 4%

$$\left(\frac{40}{1000} \cdot 100 \right)$$

Норма проценту має верхню і нижню межу. Верхня – наближена до середньої норми прибутку. Але при такому рівні проценту для промислового капіталіста немає сенсу вдаватися до позики. Йому нічого не залишається. Нижня – наближена до нуля. Але ж за “дякую” гроші в позику ніхто не дасть.

Тому в цих межах відбувається коливання рівня проценту.

Історично нормі проценту властива тенденція до зниження, оскільки середня норма прибутку має тенденцію до зниження та з розвитком капіталізму зростає пропозиція позичкового капіталу.

З розвитком капіталізму позичковий капіталіст виступає виключно як власник капіталу, а застосування, функціонування капіталу у виробництві відбувається в руках іншого капіталіста. Тобто відбувається відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції.

2. Кредит як форма руху позичкового капіталу

Рух позичкового капіталу здійснюється у формі кредиту. Кредит (кредитні відносини) – це відносини між кредитором і позичальником з приводу мобілізації тимчасово вільних коштів та використання їх на умовах повернення і платності.

Прийнято розрізняти кредитний механізм і кредитну політику. Кредитний механізм являє собою певну сукупність принципів, організаційних форм, методів і правил, що регулюються чинним законодавством і забезпечують необхідні умови для реалізації кредитних відносин. Кредитна політика становить собою систему заходів держави, спрямованих на досягнення певних економічних цілей.

Класифікація кредиту може здійснюватися з урахуванням строку кредиту, об'єкта і сфери кредитування, а також за іншими параметрами.

За строком надання, кредити поділяються на короткострокові і довгострокові. Короткострокові надаються на термін, як правило, не більше року і використовуються для поповнення оборотних

засобів, довгострокові – на рік і більше й використовуються для збільшення основного капіталу.

Відповідно до специфіки об'єктів кредитування, кредит поділяється на комерційний, банківський, споживчий, державний та міжнародний.

Комерційний кредит надається одним підприємством іншому у вигляді продажу товарів або послуг з відстрочкою платежу. Комерційний кредит утворює основу кредитної системи.

В ринковій економіці він обслуговується вексельними білетами, обіг яких опосередковується банками і регулюється законодавством. Основне завдання комерційного кредиту прискорити рух товарів від виробників до споживачів. Комерційний кредит, як правило, є короткостроковим.

Банківський кредит – це кредит, що надається банками та спеціалізованими кредитно-фінансовими установами економічним суб'єктам підприємницької діяльності, державі та населенню у вигляді грошових позик. Об'єктом банківського кредиту є грошовий капітал. Позики можуть бути попередньо забезпечені матеріальними цінностями і незабезпечені.

Споживчий кредит становить кредит підприємств торгівлі та сервісних послуг у вигляді товарів і послуг, що продаються в розстрочку. Його об'єктом є, як правило, товари тривалого користування, а також окремі види послуг. Специфічним різновидом споживчого кредиту є надання приватним особам довгострокових позик на купівлю чи будівництво житла.

Державний кредит – це кредит, де кредитором чи позичальником є держава або окремі державні виконавчі структури. Об'єктом державного кредиту є, як правило, позичковий капітал, що реалізується шляхом розміщення на відкритому ринку державних цінних паперів.

Міжнародний кредит – це кредит, що обслуговує міграцію позичкового капіталу в сфері міжнародних економічних відносин. Його суб'єктами (кредиторами і позичальниками) виступають держави в особі національних банків, міністерств фінансів, міждержавних організацій. Об'єктом міжнародного кредитування є товарні цінності, послуги, валютні ресурси.

Кредит в будь-якому суспільстві робить певний вплив на розвиток економічних процесів та явищ.

Передусім розвиток кредитних відносин забезпечує капіталізацію всієї системи виробничих відносин за допомогою

банківських установ, перетворення грошей у капітал і капіталізацію на цій основі системи грошових відносин, трансформацію лихварського капіталу у позичковий і перетворення останнього в суспільний капітал, формування акціонерної форми власності.

Крім цього, кредит виконує цілу низку прикладних функцій, серед яких найбільш вагомими є такі:

1. Функція перерозподілу наявних у суспільстві грошово-фінансових ресурсів і зосередження їх на найбільш пріоритетних з точки зору конкретної ситуації сфери економічної діяльності. Таким чином кредит робить пропозицію капіталу більш еластичною і більш ефективною.

2. Підвищення купівельної спроможності юридичних та фізичних осіб, а через нього впливає на підвищення та раціональне використання економічного потенціалу країни.

3. Капіталізація вільних грошових коштів, тобто нагромадження позичкового капіталу за рахунок заощаджень фізичних та юридичних осіб.

4. Грошове обслуговування кругообороту капіталу в процесі його виробничого відтворення, тобто забезпечення тимчасових потреб суб'єктів виробництва у додаткових грошових засобах за рахунок нагромаджених тимчасово незадіяних капіталів.

5. Прискорення концентрації та централізації капіталу, що здійснюється на основі використання цінних паперів акціонерних компаній.

6. Забезпечення інноваційного процесу, розвитку малих та середніх підприємств, підготовки та перепідготовки кадрів.

7. Забезпечення стійкості грошового обігу шляхом взаємного зарахування платежів, прискорення обороту грошей і утворення різноманітних форм банківських грошей, що скорочують потреби безпосереднього обігу банкнот.

Інакше кажучи, кредит відіграє важливу роль в процесі відтворення як на мікроекономічному, так і на макроекономічному рівні.

Ефективне використання кредитних відносин з метою реалізації зазначених функцій в Україні ускладнюється головним чином високим позичковим процентом.

3. Банки та їх функції

Банки – це підприємства, що виконують посередницькі функції при здійсненні платежів та кредитних операцій між суб'єктами економічної діяльності. Як юридичні особи вони економічно незалежні від органів державної влади у рішеннях, пов'язаних з їхньою оперативною діяльністю. Вони діють у межах чинного законодавства.

Банки володіють капіталом, який складається з двох частин: власного капіталу банкірів та залученого у формі вкладів.

Діяльність банків щодо залучення вільних засобів та кредитування суб'єктів господарської діяльності здійснюється через банківські операції. Останні поділяють на два види: пасивні та активні.

Пасивні операції – це операції банку по залученню тимчасово вільних коштів і створенню ресурсів банку. При цьому вклади бувають строковими, що можуть бути вилучені кредиторами після встановленого строку, і до запитання, які можуть вилучатися в будь-який час. За строковимикладами виплачується більш високий процент, оскільки банк має можливість вільно використовувати ці вклади протягом відповідного строку.

Активні операції – це операції банку по розміщенню грошового капіталу. До них належать облік векселів, надання позик під заставу товару, товарних документів і цінних паперів, надання позик, які не мають певного забезпечення.

Як підприємства, банки одержують прибуток. Він утворюється переважно за рахунок різниці між сумою процентів за надання кредитів і сумою процентів, що банки сплачують вкладникам. Крім того, банки отримують прибуток від біржових операцій з цінними паперами, надання позик власного капіталу тощо.

Банківська система включає в себе різні види банків, зокрема, емісійні, комерційні, іпотечні. Кожен вид банків виконує певні функції. Емісійні банки здійснюють випуск (емісію) банкнот, мобілізують грошові резерви комерційних банків, зберігають золоті та валютні запаси держави, надають кредити комерційним банкам і державі. Емісійні банки практично виконують роль центрального банку країни.

Комерційні банки акумулюють грошові засоби у вигляді внесків, а також за рахунок випуску власних цінних паперів. Вони кредитують суб'єктів господарської діяльності.

Іпотечні банки надають позики під заставу нерухомого майна (землі, будівель) землевласникам, селянам, власникам житла.

В Україні згідно із законом України “Про банки і банківську діяльність” діють Національний банк України і комерційні банки.

Національний банк України є центральним банком держави, тобто він виступає емісійним центром, здійснює єдину державну політику в сфері грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи в цілому, визначає курс грошової одиниці відносно валют інших країн. Крім того, він володіє монопольним правом на виготовлення грошей та випуск їх в обіг, зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінних металів та золотовалютних запасів, здійснює операції щодо розміщення їх, у тому числі в іноземних банках.

Статутний фонд національного банку України утворюється за рахунок держави.

Комерційні банки України утворені на акціонерних або пайових засадах на базі різних типів і форм власності. Перший комерційний банк України було створено в 1989 році на базі Акціонерного товариства “Український інноваційний банк” (АТ “Укрінбанк”). Він є кредитно-фінансовою установою, створеною у формі відкритого акціонерного товариства. Основним його завданням є підтримка інноваційної діяльності за допомогою усіх видів банківських операцій.

Акціонерний банк “Україна” створений в 1990 році як правонаступник Агропромбанку СРСР на території України. Його завданням було обслуговування підприємств, організацій та громадян агропромислового комплексу.

Ощадний банк України це також комерційний банк, який забезпечує організацію заощаджень у країні, безготівкові розрахунки і касове обслуговування населення, а також кредитування потреб населення. Крім того, він здійснює безготівкові розрахунки, розповсюдження і погашення цінних паперів, валютне обслуговування іноземних громадян тощо.

До числа комерційних належить і Зовнішньоекономічний банк України, який здійснює операції по обслуговуванню зовнішньої торгівлі та іншої зовнішньоекономічної діяльності.

В умовах ринкової трансформації України набувають розповсюдження комерційні кооперативні банки. Джерелом засобів кооперативних банків є вільні кошти підприємств, громадян і позики спеціалізованих банків.

Поряд з банками виникають небанківські кредитно-фінансові установи. До них належать Пенсійний фонд, Фонд державного соціального страхування, ломбарди, каси взаємодопомоги, кредитні спілки тощо.

Контрольні запитання та завдання

1. Що зумовило заміну лихварського капіталу позичковим?
2. Назвіть основні джерела позичкового капіталу.
3. Що являє собою процент і яка його динаміка?
4. Що є джерелом проценту?
5. Охарактеризуйте основні форми кредиту.
6. Які функції виконує кредит?
7. Охарактеризуйте пасивні та активні операції банків.
8. Які види банків включає в себе банківська система?
9. Охарактеризуйте банківську систему України.
10. Що слід зробити, щоб зростала довіра до банків?

ТЕМА 13. АКЦІОНЕРНІ ТОВАРИСТВА. АКЦІОНЕРНИЙ КАПІТАЛ

З розвитком кредиту і банку виникають акціонерні товариства і акціонерний капітал, які відіграли і продовжують відігравати помітну роль у процесі суспільного відтворення. В сучасних умовах, наприклад, в розвинутих країнах переважна частина промислових товарів виробляється на акціонерних підприємствах. На засадах акціонерного капіталу функціонує значна частина банків, будівельних і транспортних компаній. Для з'ясування суті акціонерних товариств і їх ролі в суспільстві, вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

4. Акціонерне товариство і його основні риси.
5. Акціонерний капітал: реальний і фіктивний.
6. Прибуток акціонерних товариств. Фондові біржі.

1. Акціонерне товариство і його основні риси

В міру збільшення масштабів виробництва підприємці наштовхувалися на обмежені розміри індивідуальних капіталів. Розміри окремих індивідуальних капіталів виявлялися недостатніми для будівництва залізниць, каналів, електростанцій, великих промислових підприємств тощо. Завдання об'єднання багатьох

індивідуальних капіталів в один великий капітал було вирішене шляхом організації підприємств у формі акціонерних товариств. Акціонерні товариства виникли ще у XVIII ст. і сьогодні посідають панівне становище в економіці розвинутих країн. В США, наприклад, акціонерні компанії виробляють понад 90% валової продукції промисловості.

Акціонерне товариство – це підприємство, засноване на паях. У Законі України “Про господарські товариства” зазначається, що акціонерне товариство – це організація, яка має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов’язання тільки майном товариства.

Щоб одержати право на створення акціонерного товариства, його засновники, а це, як правило, великі власники чи великі підприємства, повинні попередньо зібрати велику суму грошей. Конкретний розмір цього капіталу, порядок затвердження статуту і вся процедура засновництва акціонерних товариств регулюються законодавством кожної країни.

Капітал акціонерного товариства утворюється шляхом випуску і продажу засновниками акцій створюваного товару. Акція являє собою цінний папір, який свідчить про внесення його власнику на одержання певного доходу у вигляді дивіденду.

Після того як зібраний засновниками акціонерний капітал досягне визначеної статутом суми, товариство вважається заснованим і скликаються загальні збори акціонерів, на яких вибирається правління товариства, наглядова рада і ревізійна комісія. На щорічних загальних зборах акціонерів заслуховується звіт правління і затверджується баланс. При вирішенні будь-яких питань кожний акціонер має стільки голосів, скільки у нього акцій. Якщо, наприклад, в однієї особи зосереджено 51% усіх випущених акцій, то вона має 51% голосів, тобто практично може вирішувати всі справи товариства.

Формально найвищим органом акціонерного товариства є загальні збори акціонерів. Проте на практиці всі справи товариства визначає група найбільших акціонерів, яким належить контрольний пакет акцій. Досвід показує, що контрольний пакет акцій не обов’язково повинен дорівнювати 51% всіх акцій. Він може бути значно меншим. Як зазначав Дж. Гелбрейт, у великих корпораціях, таких як “Дженерал моторз”, “Форд мотор”, “Крайслер” і інших, для контролю над корпорацією достатньо мати 7-10% акцій. Власники контрольного пакету акцій формально більшістю голосів вирішують

на загальних зборах акціонерів всі питання: вибирають правління товариства, призначають директорів підприємств, встановлюють розміри дивідендів тощо. Низька величина контрольного пакету акцій обумовлена тим, що сьогодні досить великою є чисельність дрібних і середніх акціонерів, котрі живуть у віддалених районах або за кордоном. Такі акціонери не беруть участі у загальних зборах, а своє право голосу передають за дорученням керівництву компанії.

Акціонери не відповідають своїм власним майном за справи товариства. Вони несуть лише обмежену відповідальність в розмірі вкладеного паю, тобто суми, виплаченої за акції. Якщо акціонерне товариство зазнає краху, то його власний і резервний капітал використовується для задоволення вимог кредиторів і тільки залишок, якщо такий виявиться, буде виплачений акціонерам.

Для збільшення розмірів капіталу, крім акцій, акціонерне товариство може випускати облігації. Облігації являють собою цінні папери, які дають право їх власникам на одержання щорічного гарантованого доходу. На відміну від акцій облігації не дають право голосу при вирішенні справ акціонерного товариства, а виплачуваний на них доход не перевищує звичайного процента. Вартість облігації погашається акціонерним товариством після закінчення певного строку. Якщо власники акцій формально вважаються співвласниками акціонерного товариства, то власники облігацій є лише його кредиторами.

Акціонерна форма підприємства забезпечує власникам акцій в одних випадках більш високий фактичний доход, ніж звичайний процент, а в інших – надію на нього. Це робить вкладання грошових капіталів в акції більш популярними у порівнянні зі звичайним вкладанням в банк.

Розрізняють акціонерні товариства відкриті і закриті. Відкриті акціонерні товариства вільно реалізують свої акції на ринку цінних паперів. Акції закритого акціонерного товариства реалізуються, як правило, серед його працівників – теперішніх і колишніх.

В Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, акціонерна форма підприємств існувала до 1929 року. Пізніше аж до 80-х років, акціонерних підприємств у нас не було. З початком ринкової трансформації економіки України відбувається відновлення акціонерних товариств. Їх створення і діяльність регламентуються Законом України “Про господарські товариства”. Згідно з проголошеними намірами, акціонування повинно було сприяти утвердженню дійсно справедливого характеру

привласнення засобів виробництва та його результатів і подоланню відчуженості від власності безпосередніх працівників підприємств. Проте насправді акціонування стало зручною формою перерозподілу суспільної власності і доходу в інтересах його працівників адміністративно-управлінського апарату підприємств. Рядові акціонери, будучи формальними власниками утворених на базі державних підприємств акціонерних товариств, у переважній більшості не одержують жодної копійки дивідендів.

2. Акціонерний капітал: реальний і фіктивний

Акціонерний капітал утворюється з внесків акціонерів шляхом придбання ними цінних паперів – акцій. У зв'язку з особливостями утворення акціонерний капітал існує в двох вимірах: у формі засобів виробництва, залучених на підприємстві, і у формі цінних паперів – акцій та облігацій. Капітал, що функціонує у виробництві, має певну вартість і в процесі кругообігу та самозростання послідовно виступає в одній із трьох функціональних форм і виконує відповідну функцію. Промисловий капітал з усіма його відособленими формами являє собою реальний капітал. Інакше кажучи, реальний капітал – це той, що функціонує у виробництві.

Але поряд з реальним капіталом, що зайнятий у виробництві, існують акції і облігації, які представляють засоби виробництва. Акції та облігації самі по собі ніякої вартості не мають, крім мізерної вартості паперу, на якому вони віддруковані. Вони становлять собою лише титул власності, який дає право на доход у формі дивіденду чи проценту. Завдяки здатності приносити доход їх власникам акції та облігації сприймаються як капітал. Але це капітал не дійсний, а фіктивний. Отже, фіктивний капітал – це сума всіх акцій та облігацій даного суспільства. В той час як реальний капітал функціонує в процесі виробництва, фіктивний у формі цінних паперів здійснює самостійний рух на фондовій біржі.

Одна з особливостей реального капіталу полягає в тому, що після завершення кругообігу він повертається до його власника. А ось власник акції не має права на одержання назад свого грошового капіталу. Щоб вернути свій капітал, він повинен продати акції на ринку цінних паперів. В залежності від курсу акцій він може одержати при цьому більше чи менше грошей в порівнянні з тими, що сам вклав у акції, проте за будь-яких обставин грошовий капітал,

що повернеться, не буде частиною реального, того що функціонує у виробництві.

Фіктивний капітал виникає на основі реального капіталу. Якби не було капіталу, який створює додаткову вартість, то не міг би виникнути і розвиватися фіктивний капітал, який претендує на присвоєння частини додаткової вартості, хоча сам її не створює.

Фіктивний капітал не є чимось випадковим для розвинутого товарного виробництва: він закономірно виникає на основі позичкового капіталу. Всі цінні папери, які дають право на доход, за своєю економічною суттю – документи, що відображають рух позичкового капіталу.

Щоправда, позичковий капітал у більшості випадків використовується функціонуючим капіталістом, відтворюється в ході кругообороту промислового капіталу і після повертається до його власника з процентом. В той час як фіктивний капітал ніякого безпосереднього відношення до руху промислового капіталу не має. Після першого випуску акцій, коли капітал, що дорівнює їх величині, почав свій рух у виробництві як реальний капітал, цінні папери попадають на фондову біржу і стають об'єктом купівлі-продажу безвідносно до ходу відтворення і руху всього промислового капіталу. Одна і та ж акція може бути продана і куплена десятки разів. Ця особливість фіктивного капіталу є типовою для всіх його форм – векселів, застав, акцій, облігацій тощо.

Грошова сума, що позначена на акції, називається номінальною вартістю акції. Ціна, за якою продаються і купуються акції на ринку цінних паперів, називається курсом акцій.

Покупець купує акції задля одержання доходу у вигляді дивіденду. Тому, чим вищий дивіденд, тим вищим буде курс акцій, і навпаки. Поряд з цим, купуючи акції, покупці розраховують одержати доход на свій капітал не менший, ніж той, який вони могли б одержати, якби свій капітал віддали в позику. Покупець погодиться заплатити за акцію таку суму грошей, яка, будучи покладеною в банк, давала б такий же доход, як і дивіденд на дану акцію. Оскільки дивіденд і процент за величиною, як правило, не співпадають, остільки ціна акції досить часто не співпадає з її номіналом.

Припустимо, що акція приносить щорічний дивіденд в 9 дол. і що позичковий процент дорівнює 3, тобто на кожну сотню доларів, вкладену в банк, вкладник одержує щорічний доход в 3 дол. Щоб

одержувати щорічно 9 дол., йому потрібно було б вкласти в банк 300 дол. Але замість цього власник грошей може придбати акцію, яка приносить протягом року ті ж 9 дол., заплативши за неї ті ж 300 дол.

Курс акцій, таким чином, дорівнює дивіденду поділеному на позичковий процент і помноженому на 100, тобто за формулою :

$$\text{Курс акцій} = \frac{\text{дивіденд}}{\text{позичковий процент}} \cdot 100$$

Отже, курс акцій прямопропорціональний величині дивіденду і оберненопропорціональний рівню позичкового проценту.

Акції, що випускаються акціонерним товариством, поділяються на привілейовані і звичайні (прості). На привілейовані акції гарантується певний щорічний дивіденд, в той час як на звичайні акції величина дивіденду є невизначеною.

3. Прибуток акціонерних товариств. Фондові біржі

Акціонерне товариство, як і будь-яке капіталістичне підприємство, базується на використанні найманої праці і своєю метою має одержання прибутку. Як і кожне підприємство, воно одержує середній прибуток. Його розподіл здійснюється за рішенням товариства. Частина прибутку використовується для розширення виробництва і поповнення резервного капіталу ще одна частина витрачається на виплату посадових окладів та премій керівному персоналу товариства і сплату податків. Після цього частина прибутку, що залишилась, розподіляється між акціонерами пропорційно кількості наявних у них акцій. Тобто виплачуються дивіденди.

Засновники акціонерного товариства одержують високі прибутки від засновництва. Цей прибуток утворюється за рахунок різниці між продажною ціною або курсом акцій, з одного боку, і вартістю реально функціонуючого капіталу акціонерного товариства – з іншого. Припустимо, що капітал, вкладений у підприємство, – 100 тис. доларів, число акцій 1000, тобто номінальна ціна акції – 100 дол. Якщо акціонерне товариство забезпечить дивіденд в розмірі 10 доларів на акцію, а позичковий процент становитиме 5, то ціна однієї акції зросте до 200 дол. Отже, засновники, вклавши в підприємство 100 тис. дол., по закінченню першого року, коли будуть виплачені дивіденди, можуть продати всі акції за 200 тис. дол. Різниця в 100 тис. дол. і буде прибутком від засновництва.

Цей вид прибутку виникає завжди, коли створюється нове акціонерне товариство або відбувається перетворення підприємств в акціонерні товариства.

Для одержання засновницького прибутку таким чином засновники повинні мати власний великий капітал, достатній для організації підприємства, яке давало б звичайний прибуток. Якщо для організації підприємства засновники звертаються за позикою в банк, то прибутком від засновництва вони повинні ділитися з банком.

Тому досить часто застосовується інший спосіб одержання прибутку від засновництва.

Цей спосіб звільняє засновників від необхідності вкладати власний капітал у підприємство, що засновується. Цей спосіб такий. Виходячи з майбутнього нормального прибутку підприємства, здатного забезпечити виплату дивіденду в сумі 10 дол., і враховуючи, що позичковий процент становить 5, засновники при організації акціонерного товариства відразу випускають у продаж акцій на 200 тис. дол., хоча дійсні затрати на організацію підприємства складають 100 тис. дол. Продавши 2000 акцій за їх номінальною ціною по 100 дол. за штуку, засновники зберуть з широкої публіки 200 тис. дол. і привласнять 100 тис. дол. засновницького прибутку. Така операція називається розводненням капіталу. Сплачуючи 100 дол. за акцію, покупець також не зазнає ніяких збитків, оскільки він одержує на неї 5% доходу і може її при потребі продати також за 100 дол.

Вище керівництво акціонерного товариства, а це практично його засновники, добиваються високих прибутків для себе за допомогою впливу на курс акцій та операцій з ними.

Якщо не брати до уваги коливання пропозиції та попиту на акції, то курс акцій, як зазначалось, залежить від двох факторів – від рівня позичкового проценту і розмірів дивіденду. Акціонерне товариство немає можливості впливати на рівень позичкового проценту. Але воно робить вплив на курс своїх акцій шляхом зміни розмірів дивіденду в залежності від розміру прибутку. Проте розміри дивіденду можуть зростати або падати і при незмінній величині прибутку. Якщо правління акціонерного товариства прийме рішення в даному році збільшити відрахування у резервний капітал і в амортизаційний фонд, то це зменшить величину дивіденду і викличе падіння курсу акцій. Якщо навпаки, то частина прибутку, що перебуває в резервному капіталі, буде розподілена між

акціонерами і розмір дивіденду зростає, а водночас при незмінних інших факторах зростає і курс акцій.

Коли в результаті названих дій правління акціонерного товариства курс акцій падає, тоді дрібні акціонери, не маючи правдивої інформації про справжню ситуацію на підприємстві, продають акції по заниженому курсу. В цей час великі акціонери, як правило, власники контрольного пакету акцій, скуповують акції. Пізніше, прийнявши рішення про збільшення виплат на акції, власники контрольного пакету акцій впливають на зростання курсу акцій. В цих умовах вони прагнуть продати раніше скуплені акції. Таким чином, вони добиваються подвійної користі: по-перше, привласнюють різницю між тією сумою грошей, яку вони заплатили раніше за куплені акції і тією, яку одержують від продажу акцій після підвищення їх курсу; по-друге, привласнюють значну частину раніше прихованого від розподілу прибутку.

Акції, облігації та інші цінні папери мають свій власний ринок, головну частину якого становить фондова біржа. Фондова біржа діє на основі певних нормативних документів держави. На фондових біржах купуються і продаються цінні папери багатьох компаній. Головна постать на фондовій біржі – це посередники. Серед них виділяються маклери, брокери, дилери. Маклери здійснюють комунікації між продавцями та покупцями, але умови біржової угоди встановлюють самостійно. За надану послугу маклер одержує винагороду. Брокери сприяють досягненню угод між зацікавленими сторонами – клієнтами. Як правило, брокери укладають угоди за дорученням клієнтів, одержуючи за це винагороду. Дилер за свої кошти купує цінні папери з метою подальшого перепродажу для одержання прибутку.

На фондовій біржі здійснюються два типи операцій: курсові і ф'ючерсні. Курсові операції – це такі, коли за продані цінні папери в той же час сплачуються гроші. Ф'ючерсні (майбутні) операції – це такі, коли за отримані цінні папери плата здійснюється не відразу, а через деякий час. В цьому випадку різницю між курсами цінних паперів на момент продажу і на момент фактичної плати за них привласнює один з партнерів по операції.

На фондовій біржі поширена спекуляція цінними паперами. Спекулянти поділяються на дві групи. Одна група веде лінію на зниження курсу акцій, інша – на підвищення. Прибуток, отриманий внаслідок спекуляції, називається курсовим прибутком.

Стихійні сплески біржової активності іноді призводять до фінансового краху. Тому в розвинутих країнах створений механізм державного контролю за діяльністю бірж.

Як вже зазначалося, в Україні акціонерні товариства відновлювалися в умовах ринкової трансформації економіки і були використані як засіб демонтажу державної форми власності на засоби виробництва. Хоча автори та прихильники ринкових реформ твердять, що впровадження акціонерних форм підприємств сприяло формуванню дійсно справедливого характеру привласнення засобів виробництва і результатів виробництва, насправді створення акціонерних товариств на базі державних підприємств та колгоспів стало засобом перерозподілу суспільної власності в інтересах керівників підприємств, а в закритих акціонерних товариствах також в інтересах їх рядових працівників. Сторонні власники акцій або зовсім не одержують дивідендів, або ж останні становлять копійки.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть причини виникнення акціонерних товариств.
2. Що являє собою акціонерне товариство?
3. Охарактеризуйте форми акціонерних товариств.
4. Що являє собою реальний та фіктивний акціонерний капітал?
5. Від чого залежить курс акцій?
6. Як виникає прибуток від засновництва акціонерних товариств?
7. Що являє собою контрольний пакет акцій і яка його динаміка?
8. Охарактеризуйте типи операцій фондової біржі.
9. В чому полягають особливості створення та функціонування акціонерних товариств в Україні?

ТЕМА 14. ПІДПРИЄМНИЦТВО В АГРАРНІЙ СФЕРІ

В попередніх темах розглядалися виробничі відносини, що виникають на стадіях кругообороту промислового капіталу та його відособлених форм. Основні закономірності розвитку названих виробничих відносин зберігаються в процесі прикладання капіталу до землі. Проте в аграрному секторі економіки є й певні особливості, обумовлені цілою низкою факторів. Щоб з'ясувати їх, доцільно вивчення даної теми здійснювати за таким планом:

1. Суть та особливості аграрних відносин.
2. Форми виробничої діяльності в сільському господарстві.
3. Земельна рента. Ціна землі.

4. Ціноутворення в аграрному секторі економіки. Аграрна біржа.

1. Суть та особливості аграрних відносин

Важливою складовою частиною народного господарства кожної країни є агропромисловий комплекс (АПК). Він становить собою сукупність галузей, зайнятих виробництвом продукції сільського господарства, її зберіганням, переробленням, доведенням до споживачів. Отже, організаційно-господарська структура АПК включає в себе:

- галузі промисловості, що постачають сільському господарству засоби виробництва, а також галузі, які зайняті виробничо-технічним обслуговуванням сільського господарства;
- саме сільське господарство;
- галузі, які забезпечують доставку сільськогосподарської продукції до споживачів (заготівля, переробка, зберігання, транспортування, продаж);
- галузі інфраструктури, які забезпечують загальні умови розвитку АПК, а також умови життєдіяльності людей (дорожньо-транспортне господарство та інше).

Завдання АПК – забезпечити населення продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Це можливо за умови ефективної роботи всіх ланок, що входять до складу АПК. Основною ланкою АПК є сільське господарство, виробничі відносини в якому визначаються відносинами власності на землю. Тому аграрні (земельні) відносини визначаються як економічні відносини, що складаються в суспільстві з приводу володіння і використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва. Аграрним відносинам властиві ті ж сутнісні риси і закономірності, що й виробничим відносинам в цілому. Проте вони мають певні особливості, виникнення яких обумовлюють такі фактори.

По-перше, вирішальним засобом сільськогосподарського виробництва виступає земля, яка не є продуктом праці і не може бути відтворена. Саме використання землі надає сільському господарству таких особливостей, яких немає у промисловості, транспорті, будівництві та інших галузях. У не сільськогосподарській сфері земля є лише просторовим базисом і своєрідною коморою корисних копалин та інших ресурсів.

По-друге, залежність кінцевих результатів не лише від економічних та науково-технічних факторів, а й від природної

родючості ґрунтів, кліматичних і погодних умов. Тому однакова кількість праці може створювати різну кількість продуктів, споживних вартостей.

По-третє, сезонний характер сільськогосподарського виробництва. Це породжує серйозні проблеми щодо відтворення робочої сили, зайнятості працюючих та інше. В деяких галузях сільськогосподарства, перед усім у землеробстві та виробництві м'яса, має місце значний розрив у часі між затратами праці і одержанням продуктів: праця витрачається протягом року, а результати одержують періодично або в кінці року.

По-четверте, значна частина виробничих затрат сільськогосподарських підприємств (насіння, корми, продуктивна худоба тощо) відтворюється в натуральній формі всередині даного господарства.

По-п'яте, специфічна оборотність виробничих фондів, яка проявляється у нетривалому використанні повного комплексу машин, більш повільній оборотності засобів праці порівняно з іншими галузями виробництва, відносно високій фондоємності сільськогосподарського виробництва.

Аграрні відносини тісно пов'язані з власністю на землю. Там, де існує приватна власність на землю, має місце купівля і продаж її. Тобто вона виступає як товар. В умовах ринкових перетворень в країнах колишнього СРСР значного поширення набуло твердження, що тільки приватна власність на землю дає змогу ефективно вести сільське господарство, і здійснюється курс на перетворення землі в об'єкт купівлі-продажу. В Україні першим кроком до цього стало паювання землі та узаконення купівлі-продажу ділянок землі, на яких облаштоване підсобне господарство, побудовані кооперативні гаражі, підприємства тощо. Якими б не були кроки земельної реформи, відправним пунктом має стати визнання соціальної спрямованості її. Введення плати за землю, можливість продажу земельних ділянок, запровадження приватної власності на товарну землю, закріплення права безстрокового володіння землею з наступним її успадкуванням, здача земельних ділянок в оренду іноземним громадянам тощо, повинні вирішуватися виважено, оскільки можуть призвести до розвалу існуючих господарств і цим самим спричинити проблеми в забезпеченні населення продовольством, а промисловістю – сировиною.

2. Форми виробничої діяльності в сільському господарстві

Оскільки, як вже зазначалося, існують різні типи власності на землю, остільки мають місце різні форми господарювання у сільському господарстві. В залежності від типу і форми власності сільськогосподарські підприємства можуть бути державними, колективними та індивідуальними (фермерськими).

Держава в багатьох країнах світу бере на себе створення сортовипробувальних підприємств, елітнонасінницьких і насінницьких господарств, племінних заводів, господарств по вирощуванню ефіроолійних, лікарських та деяких інших рослин.

Колективні сільськогосподарські підприємства – це добровільні об'єднання громадян для спільного виробництва сільськогосподарської продукції. Вони діють на засадах підприємництва і самоврядування.

Економічною основою цієї форми господарювання є колективна власність на землю, яка утворюється в результаті об'єднання приватних ділянок землі або в результаті наділення нею селянської громади. Розподіл доходу у колективному сільськогосподарському підприємстві здійснюється за кількістю та якістю затраченої праці і за кількістю та якістю земельного паю, внесеного у колективний земельний фонд та сукупність інших засобів виробництва.

Вищим органом самоврядування у колективному підприємстві є загальні збори його членів або збори уповноважених. У період між зборами справами підприємства керує правління. Повноваження загальних зборів (зборів уповноважених) і правління визначаються статутом підприємства.

Селянське (фермерське) господарство становить собою форму підприємництва громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробленням і реалізацією. Переважна частина фермерських господарств – це сімейні ферми, тобто такі, де об'єдналися батьки, діти та інші родичі для роботи в цьому господарстві. Хоча в усіх країнах з ринковою економікою є чимало великих фермерських господарств, які здійснюють виробництво на основі найманої праці.

В розвинених капіталістичних країнах фермерські господарства склалися в результаті довготривалої буржуазної аграрної еволюції, яка відбувалася двома шляхами: шляхом поступового перетворення поміщицьких господарств у капіталістичні і шляхом звільнення селянського землеволодіння від пережитків кріпосництва і передачі

на тих чи інших засадах землі селянам, які розвивалися в напрямі капіталізму.

В постсоціалістичних країнах має місце протиставлення колективних сільськогосподарських підприємств фермерським. При цьому спостерігалось адміністративно-командне руйнування колгоспів і вольове насадження приватних селянських (фермерських) господарств та приватної власності на землю. Подібна практика приводила до гострих конфліктів, що виникали у відносинах між фермерськими господарствами, колгоспами та радгоспами. Сказане повністю стосується й України. Незважаючи на те, що Верховна Рада прийняла закони “Про селянське (фермерське) господарство”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про плату за землю” та деякі інші, котрі регулюють аграрні відносини, в країні відсутні ефективні механізми розв’язання суперечностей та узгодження економічних інтересів різних суб’єктів господарської діяльності.

Не вирішує зазначених проблем і акціонування колишніх колгоспів, колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), агрокомбінатів, агрооб’єднань та агрофірм. Будучи досить ефективною формою реалізації власницьких інтересів у розвинутих країнах, воно в умовах нашої дійсності стало засобом розтринькування, розтягування колективного надбання. Тому, як свідчить досвід, після проголошення колгоспу чи КСП акціонерним товариством справи в ньому досить часто не тільки не поліпшуються, а й погіршуються.

Пояснюється це тим, що ефективність механізму пайової власності залежить від того, якою мірою працівник реалізує можливість приватної ініціативи, підприємництва в межах колективної праці. Це, в свою чергу, вимагає відповідних змін у внутрігосподарській організації трудової діяльності.

В результаті господарської діяльності кожне сільськогосподарське підприємство виробляє продукцію. Маса виробленої підприємством протягом року продукції в грошовій формі становить його валову продукцію. Ця продукція призначається для задоволення виробничих і невиробничих потреб даного підприємства і суспільства в цілому. За вартістю валова продукція ділиться на перенесену вартість спожитих засобів виробництва і новостворену вартість. Відповідно до вартості спожитих засобів виробництва формується фонд заміщення. Засоби виробництва, що призначені для відновлення раніше спожитих,

складаються з продукції даного підприємства та індустріальних засобів виробництва, які купуються за межами держави. Матеріальні затрати – це затрати на амортизацію основних фондів, насіння, корми, добрива, нафтопродукти, поточний ремонт тощо.

Різниця між вартістю валової продукції і вартістю матеріальних затрат на її виробництво становить собою валову додану вартість – валовий дохід господарства. Валова додана вартість створюється живою працею і включає в себе вартість необхідного продукту і чисту додану вартість – додатковий продукт (додаткову вартість, чистий дохід). Валова додана вартість – це практично національний дохід, створений на даному підприємстві.

З валового доходу формується фонд заробітної плати, який виступає основною частиною необхідного продукту. Та частина валової доданої вартості, що залишається після утворення фонду заробітної плати, являє собою чисту додану вартість (додаткову вартість) – чистий дохід господарства.

Якщо господарювання здійснюється на власній землі, то чиста додана вартість розпадається на дві частини: одна надходить державі у вигляді податків та платежів, інша використовується для задоволення внутрігосподарських потреб – збільшення основних та оборотних фондів, утворення і поповнення резервного фонду, розвиток соціальної сфери тощо.

Якщо господарювання здійснюється на землі, взятій в оренду або одержаній у безстрокове чи довгострокове володіння, то з чистої доданої вартості, крім податків і платежів, сплачується земельна рента власнику землі.

Частина необхідного і додаткового продукту споживається в господарстві безпосередньо в натуральній формі. Це насіння та корми, що використовуються для розширення виробництва; продукти, що видаються найманим працівникам в рахунок оплати праці (робочої сили); продукти, що використовуються у громадському харчуванні тощо.

3. Земельна рента. Ціна землі

Рента безпосередньо пов'язана з появою та розвитком земельної власності. Вона є економічною формою реалізації земельної власності. І ця обставина ріднить капіталістичну земельну ренту з феодальною. Проте рента за умов капіталізму докорінно відрізняється від феодальної. За умов капіталізму рента виражає

відносини між трьома класами: землевласником, з одного боку, і орендарем – з другого, а також між орендарем і робітником, який наймається працювати на орендованій капіталістом землі. В той час як феодална земельна рента виражала відносини між двома класами – поміщиками та селянами-кріпаками.

Капіталістична земельна рента являє собою частину додаткового продукту, в той час як феодална становила весь додатковий продукт, який привласнював землевласник. Капіталістична земельна рента пов'язана з пануванням товарно-грошового господарства, яке виробляє продукцію в основному на ринок. В той час як феодална земельна рента була пов'язана в основному з натуральним господарством і виступала спочатку у формі відробіткової ренти (панщини), пізніше – у формі оброку продуктами, і, нарешті, – у формі того ж оброку, але у грошовій формі.

Капіталістична земельна рента базується на вільних товарно-грошових відносинах, на економічному примусі до праці. В той час як феодална базувалась на позаекономічному примусі.

Земельна рента за умов розвинутих товарно-грошових відносин виступає у формі орендної плати землевласнику за тимчасове користування земельною ділянкою. Але земельну ренту не можна ототожнювати з орендною платою. Остання може включати платежі не лише за користування земельною ділянкою, а й за користування складами, іригаційними системами та іншими спорудами, що розміщені на земельній ділянці, а також звичайний процент на раніше позичений і вкладений в землю капітал.

У сільському господарстві розрізняють три види ренти: диференціальну, абсолютну, монопольну. Щоб зрозуміти суть кожної з них, необхідно передусім з'ясувати причини, умови та джерело виникнення їх.

Причиною виникнення диференціальної земельної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання. Суть цієї монополії полягає в тому, що землі кращої та середньої якості вже зайняті сільськогосподарськими підприємствами і інші суб'єкти господарювання не можуть проникати в сільське господарство шляхом створення необмеженої кількості нових підприємств на землях кращої та середньої якості.

Вони можуть втягувати у виробництво лише відносно гірші землі. Але суб'єкт господарювання буде застосовувати свій капітал до гірших ділянок землі лише в тому випадку, коли ціни на сільськогосподарську продукцію дадуть йому можливість

відшкодувати витрати виробництва і одержати середню норму прибутку на капітал.

Оскільки попит на продукцію сільського господарства не може бути покритий лише виробництвом її на кращих та середніх за якістю ділянках землі і оскільки доводиться здійснювати виробництво і на гірших землях, оскільки суспільна ціна виробництва продукції визначається не середніми умовами виробництва, як це має місце в промисловості, а умовами виробництва на гірших землях. За такими же цінами буде продаватися і та продукція, яка вироблена на кращих і середніх землях.

В результаті цього праця, прикладена до кращих і середніх ділянок землі, буде приносити додатковий прибуток, тобто лишок прибутку над середнім прибутком. Цей лишок і становить собою диференціальну земельну ренту. Отже, диференціальна земельна рента є різниця між суспільною ціною виробництва, (а нею є ціна виробництва з гірших земель) і індивідуальною ціною виробництва з кращих і середніх земель.

Розрізняють дві форми диференціальної земельної ренти: диференціальна земельна рента I і диференціальна земельна рента II.

Умовами виникнення диференціальної земельної ренти є різна природна родючість ділянок землі та різне місце розташування ділянок землі до ринку збуту продукції. Господарства, що користуються кращими землями або ближче розташовані до ринків збуту продукції, витрачають на одиницю продукції менше праці порівняно з господарствами, що розташовані на гірших ділянках. Тому індивідуальна ціна виробництва одиниці продукції нижче у господарствах, де кращі умови виробництва.

Розглянемо механізм утворення диференціальної земельної ренти I за різною природною родючістю землі на такому прикладі.

Припустимо, що є три однакові за площею, але різні за родючістю ділянки землі. При однакових затратах капіталу (100 гр. од.) зібрано врожай: 4 т. зерна на гіршій ділянці, 5 т. зерна на середній ділянці і 6 т. зерна на кращій ділянці.

Припустимо, що середня норма прибутку в цій країні становить 20%. При таких вихідних даних ціна виробництва всього продукту на кожній ділянці становитиме 120 (100 + 20) грошових одиниць.

В той час як індивідуальна ціна виробництва одиниці продукції (1 тонни) на різних ділянках буде різною:

на 1-й ділянці-30 (120 : 4) гр. од.

на 2-й ділянці-24 (120 : 5) гр. од.

на 3-й ділянці-20 (120 : 6) гр. од.

На ринку вся вироблена продукція буде продаватися по суспільній ціні виробництва, яка визначається умовами гіршої ділянки. В нашому прикладі суспільна ціна виробництва однієї тонни продукції становить 30 грошових одиниць.

Відповідно суспільна ціна виробництва всієї продукції становитиме:

на 1-й ділянці 120 (30 x 4) гр. од.

на 2-й ділянці 150 (30 x 5) гр. од.

на 3-й ділянці 180 (30 x 6) гр. од.

В результаті реалізації продукції орендар гіршої ділянки одержить 120 гр. од., які дорівнюють сумі затрат виробництва і середнього прибутку. Орендарі середньої і кращої ділянок землі виручать за свою продукцію відповідно 150 і 180 грошових одиниць. В них після заміщення витрат виробництва і одержання середнього прибутку залишиться лишок відповідно в 30 і 60 гр. од. Цей лишок і становить диференціальну земельну ренту, яка передається орендарем власникові землі.

Отже, диференціальна земельна рента I за родючістю становить собою різницю між суспільною ціною виробництва сільгосппродуктів та індивідуальною ціною виробництва їх на більш родючих землях.

Диференціальна рента I утворюється на ділянках кращої та середньої родючості і відсутня на гіршій за родючістю землі, що видно з наведеної нижче таблиці.

Ділянки різні за родючістю	Витрати виробництва (C + V)	Середній прибуток	Вироблено продукції (тонн)	Індивідуальна ціна виробництва		Суспільна ціна виробництва		Дифрента I
				Всієї продукції	Однієї тонни	Однієї тонни	Всієї продукції	
Гірша	100	20	4	120 (100+20)	30 (120:4)	30	120 (30×4)	—
Середня	100	20	5	120 (100+20)	24 (120:5)	30	150 (30×5)	30
Краща	100	20	6	120 (100+20)	20 (120:6)	30	180 (30×60)	60

Як зазначалося, диференціальна земельна рента I може виникати і в результаті відмінностей в місцерозташуванні земельних ділянок по відношенню до ринку збуту. Хоча при цьому буде однакова врожайність, тобто ділянки однакової родючості.

Капіталіст, який орендує ділянку землі, що знаходиться ближче до ринку збуту, буде нести менші витрати на перевезення сільгосппродуктів, ніж той, який орендує ділянку землі, що знаходиться далеко від ринку збуту. Але суспільна ціна на сільгосппродукцію встановлюється з врахуванням умов виробництва найвіддаленішої ділянки землі. Тому й капіталіст, який орендує ділянку землі поблизу ринку збуту, одержить надприбуток, який і буде диференціальною рентою I по місцю розташування.

Між диференціальною рентою I за родючістю і диференціальною рентою I за місцерозташуванням принципів відмінностей немає. Обидва види диференціальної ренти I виникають в процесі екстенсивного ведення господарства, при якому кожне нове вкладення капіталу вимагає розширення оброблюваної площі. Щоправда, дві різних основи диференціальної земельної ренти I можуть діяти в протилежних напрямках: ділянка більш родюча, але далеко розташована від ринку збуту; ділянка менш родюча, але близько розташована до місця збуту продукції. Тому загальне правило таке: суспільна ціна виробництва сільгосппродукції визначається індивідуальною ціною виробництва на таких землях, де при середньонормальному рівні техніки і нормальній організації праці загальна сума витрат на виробництво і перевезення одиниці продукції є максимальною при умові, що обробіток цих земель необхідний для задоволення попиту на ринку.

Умовою виникнення диференціальної земельної ренти II є різна економічна родючість ділянок землі, що виникає в результаті додаткових затрат капіталу в одну і ту ж ділянку землі протягом одного і того ж року. Інакше кажучи, умовою виникнення диференціальної земельної ренти є інтенсифікація землеробства. В сучасних умовах інтенсифікація землеробства здійснюється шляхом комплексної механізації виробництва, хімізації, зрошування і осушення земель тощо. В результаті інтенсифікації землеробства господарства одержують надлишковий додатковий продукт. Як правило, додаткові затрати капіталу робляться на кращих і середніх ділянках землі, оскільки тут додаткові затрати дають більший виробничий ефект, ніж на гірших землях.

І доки додаткові затрати капіталу на обробіток кращих і середніх ділянок землі будуть приносити більше продукції, ніж рівновеликі затрати на обробіток гірших ділянок землі, які визначають суспільну

ціну виробництва, доти вони будуть приносити додатковий прибуток, який пізніше перетворюється в диференціальну ренту II.

Припустимо, що на кращій ділянці землі зроблено додаткові затрати капіталу в 100 гр. од., що дало можливість підвищити врожайність на 8 тонн, тобто затрати капіталу в 200 гр. од. дали загальну врожайність в 14 тонн (6т + 8т).

Додаткові затрати капіталу в 100гр.од. знову забезпечують середній прибуток в 20%. Індивідуальна ціна виробництва додаткових 8 тонн в затратах становитиме знову ж таки 120 (100+20) гр. од., а 1т – 15гр.од. Суспільна ціна виробництва додаткових 8т продукту становитиме 240 гр. од.(30×8), оскільки суспільна ціна одиниці продукції (однієї тонни) не змінилась.

Таким чином, орендар, реалізувавши продукцію, вироблену шляхом застосування основних і додаткових затрат капіталу в одному і тому ж році (14 т), одержить, крім 60гр.од. надприбутку від першого вкладення капіталу (дифрента I), ще 120 гр. од. надприбутку від другого, додаткового вкладення, що видно з наведеної нижче таблиці.

Ділянки різні за родючістю	Витрати виробництва (C + V)	P _c	Вироблено продукції (т)	Індивідуальна ціна виробництва		Суспільна ціна виробництва		Дифрента I	Дифрента II
				Всієї продукції	1 тонни	1 тонни	Всієї продукції		
Гірша	100	20	4	120	30	30	120	—	—
Краща									
Основні затрати	100	20	6	120	20	30	180	60	—
Додаткові затрати	100	20	8	120	15	30	240	—	120

Отже, диференціальна рента II в розмірі 120 гр. од. виникла в результаті більшої продуктивності другої затрати капіталу на кращій ділянці землі в порівнянні з рівновеликою затратаю капіталу на гіршій ділянці землі, яка не приносить диференціальної ренти, але визначає суспільну ціну виробництва.

Додатковий прибуток, одержаний в результаті додаткових затрат капіталу, перетворюється в ренту при таких обставинах.

Скажімо орендар взяв ділянку землі в оренду на 5 років і щороку здійснював додаткові затрати. В цьому випадку він сам буде привласнювати одержаний надприбуток. Але після закінчення строку оренди, при переукладанні договору з цим же чи іншим орендарем землевласник врахує цей додатковий прибуток і підвищить орендну плату, а отже почне одержувати диференціальну ренту II.

Тому орендарі борються за збільшення строку оренди, а землевласники – за його скорочення. Це фактично, боротьба за поділ додаткової вартості, створеної сільськогосподарськими робітниками.

Диференціальна рента може виникати і на гіршій ділянці землі, якщо попит на сільгосппродукцію приведе до значного зростання додаткових затрат капіталу на кращих землях, і якщо продуктивність цих додаткових затрат капіталу на кращих землях, буде меншою від продуктивності першої затрати на гіршій землі, яка регулювала раніше суспільну ціну виробництва. В нових умовах суспільна ціна виробництва буде визначатися індивідуальною ціною виробництва, що склалася в результаті менш продуктивних додаткових затрат на кращих землях.

Джерелом диференціальної ренти I і II є чиста додана вартість (додаткова вартість), створена сільськогосподарськими працівниками.

Механізмом вилучення диференціальної ренти I в Україні є плата за землю. За плату у власність громадянам передаються для ведення селянського (фермерського) господарства ділянки в 50 га ріллі або 100 га усіх земель. Цей розмір ділянок перевищує середню земельну частку, вставлену місцевими органами самоврядування.

Власники землі і землекористувачі щороку вносять плату за землю у вигляді земельного податку або орендної плати, розмір яких залежить від якості і місцезнаходження земельної ділянки, а також кадастрової оцінки земель. Розмір земельного податку не залежить від результатів господарської діяльності і встановлюється у вигляді платежів за одиницю земельної площі. На землю встановлено також нормативну ціну на випадок передачі її у спадщину, власність, дарування, одержання банківського кредиту.

При з'ясуванні диференціальної ренти було встановлено, що гірша ділянка землі не приносить диференціальної ренти. Але оскільки земля перебуває у приватній власності, то, зрозуміло, землевласник не віддасть безплатно орендареві цю землю. Землевласник обов'язково зажадає за неї орендну плату. В свою чергу орендар повинен покрити витрати виробництва і одержати з гіршої ділянки землі середній прибуток. Інакше він не буде вкладати свій капітал. В зв'язку з тим, що попит на сільгосппродукцію не може бути покритий лише за рахунок

продукції з кращих земель, у суспільства виникає потреба обробляти і гірші землі.

При цьому ринкова ціна на сільгосппродукцію піднімається вище суспільної ціни виробництва. В таких умовах стає економічно вигідно орендувати і гіршу землю, оскільки ринкова ціна на сільгосппродукцію дає можливість не тільки відшкодувати витрати виробництва і одержати середню норму прибутку на капітал, але й приносить надлишковий прибуток, який може бути переданий землевласнику у вигляді ренти. Цей надлишок і буде становити абсолютну земельну ренту. Отже, абсолютна земельна рента виступає як надлишок вартості над суспільною ціною виробництва. Цей надлишок створюється тому, що в сільському господарстві середня органічна будова капіталу нижча, ніж у промисловості. У зв'язку з цим тут на рівновеликий капітал створюється більше додаткової вартості, ніж у промисловості. Але на відміну від промисловості, цей надлишок додаткової вартості не бере участі у вирівнюванні середньої норми прибутку, а залишається в сільському господарстві і привласнюється земельними власниками.

Механізм утворення абсолютної земельної ренти можна простежити по наведеній нижче таблиці.

Галузі народного господарства	Органічна будова капіталу	m' (в %)	Маса додаткової вартості в гр. од.	Вартість товару	Середня норма прибутку в %	Розподіл додаткової вартості	
						Середній прибуток в гр. од. (P ^с)	Абсолютна рента
Промисловість	80с+20v	100	20	120	20	20	—
Сільське господарство	60с+40v	100	40	140	20	20	20

На відміну від промисловості продукція сільського господарства реалізується не по суспільній ціні виробництва ($60с+40v+20p$), а по її вартості ($60с+40v+40m$). Отже, причиною виникнення абсолютної земельної ренти є монополія приватної власності на землю. Умовами виникнення абсолютної ренти виступають більш низька органічна будова капіталу в сільському господарстві у порівнянні з промисловістю і продаж сільськогосподарської продукції по вартості, а не по суспільній ціні виробництва. Джерелом абсолютної ренти є чиста додана вартість (додаткова вартість), створена сільськогосподарськими працівниками.

Слід мати на увазі, що органічна будова капіталу має тенденцію до зростання. А це означає, що норма абсолютної ренти, тобто

відношення абсолютної ренти до величини вкладеного капіталу має тенденцію до зниження. Але ж на масу абсолютної ренти роблять вплив такі фактори, як норма абсолютної ренти, величина вкладеного у сільське господарство капіталу і загальна сума вартості сільськогосподарської продукції. Два останніх фактори діють в напрямі збільшення маси абсолютної земельної ренти. Якщо навіть припустити, що відбудеться вирівнювання органічної будови капіталу в сільському господарстві і промисловості, то і тоді абсолютна земельна рента не зникне, а лише перетвориться у різновид монопольної ренти.

Монопольна рента виникає тоді, коли на певний вид продукції встановлюється ціна, яка перевищує вартість продукції. Наприклад, є вина, які виробляються з винограду особливих якостей, і цей виноград вирощується лише в рідкісних ґрунтово-кліматичних умовах. Вин таких мало і ціни на них встановлюються вище вартості. Це – монопольні ціни. Різниця між монопольною ринковою ціною такого продукту і його вартістю утворює монопольну земельну ренту, яку привласнює власник землі. Джерелом монопольної ренти є переплата споживачів рідкісних продуктів, тобто воно перебуває поза сільським господарством.

Земельну ренту привласнюють не тільки ті землевласники, які здають свою землю в оренду для ведення сільськогосподарського виробництва, але й ті, котрі здають свої землі в оренду для добування корисних копалин і здійснення будівництва.

Рента в добувній промисловості (диференціальна і абсолютна) виникає так же, як і в сільському господарстві, тільки з врахуванням кількості покладів корисних копалин, глибини залягання і віддалі від ринків збуту.

Рента з будівельних ділянок в значній мірі визначається місцезорозташуванням: чим ближче до міста, промислового підприємства, тим вища земельна рента.

Рента може мати місце в дрібному селянському господарстві. Вона обумовлюється різною родючістю і місцем розташування ділянок землі, що належать селянам.

З кращих земель селяни можуть одержувати диференціальну ренту. Наявність диференціальної ренти служила однією з економічних передумов розшарування селянства і зародження капіталістичних відносин. Проте в умовах великого капіталістичного сільського господарства дрібним селянам важко реалізувати диференціальну ренту, оскільки затрати праці в дрібному

селянському господарстві, як правило значно вищі, ніж на гірших ділянках, які використовуються великими капіталістами із застосуванням машин і найманої праці. Крім цього, дрібні власники продають свою продукцію скупщикам по низьких цінах.

В умовах капіталізму земля стає об'єктом купівлі-продажу. Вона має ціну. Проте ціна землі не може визначатися вартістю, адже сама по собі земля не є продуктом людської праці, а тому й вона не має вартості. На практиці ціна будь-якої ділянки землі визначається сумою ренти, яку вона приносить, і ставкою позичкового проценту. К. Маркс вказував, що то покупна ціна не землі, а тієї земельної ренти, яку вона приносить, обчислена у відповідності до звичайної процентної ставки. Отже, ціна землі - це сума грошового капіталу, яка, будучи покладена в банк, приносить його власникові щорічно у вигляді проценту доход, рівний земельній ренті.

Припустимо, що рента з ділянки землі становить 1000 гр. од., банки виплачують на вклади 5% річних, тоді ціна земельної ділянки становитиме:

$$\frac{1000}{5} \cdot 100 = 20000 \text{ гр. од.}$$

Отже, на ціну землі роблять вплив розмір земельної ренти (прямопропорційно) і величина позичкового проценту (оберненопропорційно).

Оскільки, як було зазначено, маса земельної ренти зростає, а норма позичкового проценту має тенденцію до зниження, остільки ціна землі постійно зростає.

Із всього сказаного можна зробити висновок, що абсолютну ренту привласнюють всі землевласники, а диференціальну – лише власники якісно кращих та середніх ділянок землі. Існування абсолютної земельної ренти є оплатою данини землевласникам. Націоналізація землі звільнює суспільство від сплати цієї данини і веде до зниження цін на продовольчі товари.

7. Ціноутворення в аграрному секторі економіки. Аграрна біржа

Одним із важелів розподілу доходів і піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва виступає ціна. Ціна, як відомо, являє собою грошовий вираз вартості товару і на етапі виходу продукції з виробництва формується на основі дії закону вартості.

Проте дія закону вартості у сільському господарстві, передусім у землеробстві, має певні особливості.

Найважливіша з них полягає в тому, що суспільна вартість, а отже і ціна сільськогосподарської продукції визначається не середніми умовами виробництва, як це має місце у промисловості, а умовами виробництва на відносно гірших за родючістю та розташуванням щодо ринку збуту ділянках землі. Ціна на продукцію, вироблену в гірших умовах, повинна забезпечити покриття витрат виробництва, сплату ренти (там, де вона є) і одержання середнього прибутку.

Друга особливість ціноутворення в сільському господарстві полягає в необхідності забезпечення принципу еквівалентності в обміні між промисловістю і аграрним сектором. В країнах з плановою економікою, де здійснюється єдина державна політика цін, такий паритет оптових (закупівельних) цін на сільськогосподарську продукцію і оптових цін на промислову продукцію для села забезпечує держава. В країнах ринкової економіки ціни на промислову та сільськогосподарську продукцію в сфері обігу визначаються переважно дією закону попиту та пропозиції. Внаслідок цього ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію досить часто не забезпечують еквівалентність в обміні з промисловістю. Тому в усіх країнах з ринковою економікою держава опосередковано впливає на ціни. Скажімо, в несприятливі щодо погодних умов роки, коли ціни не забезпечують покриття витрат виробництва і одержання прибутку, держава надає виробникам сільськогосподарської продукції субсидії. І навпаки, в урожайні роки, коли є загроза зниження ціни порівняно з витратами виробництва, держава купує надлишки продукції у виробників.

Третя особливість ціноутворення на сільськогосподарську продукцію полягає в тому, що прямо чи опосередковано забезпечується диференціація цін за природнокліматичними зонами. При віднесенні того чи іншого району до відповідної зони враховується характер ґрунтів та кліматичні умови, що роблять вплив на врожайність сільськогосподарських культур, собівартість і фондоємність продукції, рівень рентабельності тощо.

Інакше кажучи, ціноутворення на сільськогосподарську продукцію не може виключно розвиватися за законами ринкової економіки. Галузь має високі витрати виробництва і потребує державної допомоги. В усіх розвинутих країнах допомога

сільськогосподарським виробникам здійснюється за такими напрямками:

- держава бере на себе витрати на проведення наукових досліджень у галузях сільського господарства, а також на підготовку відповідних кадрів;

- за рахунок державних коштів здійснюється охорона і правильне використання ґрунтів та водних ресурсів;

- держава надає сільськогосподарським підприємствам кредити на особливо пільгових умовах;

- держава здійснює страхування для всіх форм сільськогосподарського виробництва;

- держава контролює ціни і забезпечує паритет їх.

У ціноутворенні на сільськогосподарську продукцію бере участь аграрна біржа. Аграрна біржа – це асоціація юридичних та фізичних осіб, що здійснює оптові торговельні операції за стандартами у спеціальному місці, де ціни на сільськогосподарську продукцію та продукцію для сільського господарства складаються в умовах вільної конкуренції.

Аграрні біржі створюються для поліпшення торгівлі, швидкого забезпечення товаровиробників необхідними товарами, прискорення обороту капіталу. Члени аграрної біржі відповідно до встановлених біржових правил укладають угоди купівлі-продажу сільськогосподарської продукції та промислової продукції для аграрного сектору економіки за цінами, що складаються безпосередньо в ході торгівлі залежно від співвідношення попиту і пропозиції на них. Це свідчить про те, що біржа є особливим ціноутворюючим механізмом.

Аграрна біржа як складова загального ринку виконує такі функції: збалансовує попит і пропозицію через відкриту купівлю і продаж, упорядковує та уніфікує ринок товарних і сировинних ресурсів, стимулює розвиток ринку, виконує роль економічного індикатора. Аграрні біржі можуть бути універсальними і спеціалізованими. На універсальних біржах обертаються товари різних груп, на спеціалізованих об'єктом торгівлі є окремі товари або їхні групи.

В Україні зареєстровано 8 агропромислових бірж. Переважна більшість з них – спеціалізовані. Серед них виділяється Укראгропромбіржа, через яку реалізується сільськогосподарська та промислова продукція для задоволення потреб АПК.

Біржі можуть створюватися державними установами або вільними підприємцями. Перевагою перших є те, що вони мають відносно розвинену інфраструктуру, а других – доступність для великої кількості різних суб'єктів.

Членами біржі є її акціонери. Вони мають право безплатно відвідувати біржу, користуватися її технічними засобами, укладати угоди. Крім членів біржі, в торгах можуть брати участь відвідувачі – постійні та разові.

Контрольні запитання та завдання

1. Що включає в себе АПК?
2. Назвіть основні особливості аграрних відносин.
3. Яку роль в аграрних відносинах відіграють відносини власності на землю?
4. Охарактеризуйте основні форми виробничої діяльності в сільському господарстві.
5. Які особливості організації виробничої діяльності в сільському господарстві України?
6. Що являє собою валовий дохід сільськогосподарського підприємства?
7. Що являє собою земельна рента?
8. Відносини між яким класами виражає феодална та капіталістична земельна рента?
9. Що являє собою диференціальна, абсолютна та монопольна земельна рента?
10. Назвіть причини, умови та джерело виникнення диференціальної земельної ренти I і II.
11. Назвіть причини, умови та джерело абсолютної земельної ренти.
12. Охарактеризуйте особливості формування земельної ренти в добувній промисловості та будівництві.
13. Від чого залежить ціна землі?
14. Назвіть особливості ціноутворення в сільському господарстві.
15. Назвіть основні напрями допомоги держави сільськогосподарським виробникам.

ТЕМА 15. Домогосподарства

В умовах ринкових перетворень у вітчизняній економічній літературі почали застосовувати термін “домогосподарство”. При

цьому поки що відсутня єдність поглядів на соціально-економічну суть цього феномену. Щоб з'ясувати її, вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Домогосподарства як суб'єкт ринкових відносин.
2. Бюджет домогосподарства та його структура.
3. Витрати домогосподарств.

1. Домогосподарства як суб'єкт ринкових відносин

Одним із суб'єктів економіки є домогосподарства. Домогосподарство становить собою економічну одиницю, що складається з однієї чи більше осіб, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва (робочою силою, а інколи і засобами виробництва) і використовує зароблені на цьому кошти для поточного споживання товарів і послуг, а також здійснює заощадження з метою задоволення своїх потреб. На практиці домогосподарство функціонує у вигляді сім'ї та її діяльності: скільки сімей в суспільстві, стільки й домогосподарств.

Щоправда, окремі вітчизняні науковці вважають, що поняття “домогосподарство” ні в якому разі не слід ототожнювати з поняттям “сім'я”. При цьому вони посилаються на системи національних рахунків ООН. Проте коли справа доходить до підкріплення теоретичних положень даними соціально-економічної статистики, то ці науковці використовують цифри і факти щодо сім'ї. Іншими словами, на наш погляд, сьогодні відсутні підстави для категоричного розмежування понять “домогосподарство” і “сім'я”. Більш того, заперечуючи тотожність домогосподарства і сім'ї і включаючи в нього не членів сім'ї, ці автори все ж таки говорять про біологічне відтворення робочої сили якраз в домогосподарстві.

Домогосподарства в кожному суспільстві виконують функції споживання, постачання факторів виробництва і заощадження. Функція споживання полягає в тому, що домогосподарства є основними споживачами матеріальних і нематеріальних благ. В кінцевому плані вся виробнича діяльність суспільства орієнтується на задоволення потреб домогосподарства. Здійснюючи споживання, домогосподарства сприяють зростанню попиту на товари і послуги, а через нього роблять вплив на розвиток виробництва. Функція постачання полягає в тому, що домогосподарства, будучи соціально-

економічними одиницями, де відтворюється робоча сила, а інколи і засоби виробництва, передають ці фактори виробництва діловим одиницям – підприємствам, організаціям тощо. Функцію заощадження домогосподарство виконує тоді, коли частину доходу, що не використовується ним впродовж поточного періоду, перетворює на заощадження, які за певних обставин можуть стати потужним джерелом економічного розвитку суспільства в цілому.

З точки зору мікроекономічного рівня господарювання провідною функцією виступає функція споживання. Це обумовлено тим, що раніше ніж будуть реалізовані інші функції, домогосподарство повинне споживати матеріальні та духовні блага. При цьому його потреби є варіаційною величиною, а рівень доходів – наявна величина, яка з фінансового боку встановлює межу задоволення потреб. На фінансові можливості домогосподарства впливають розмір отриманого доходу і ціни на блага.

Кожне домогосподарство прагне реалізувати той фінансово можливий план, якому воно віддає перевагу перед іншими, оскільки він означає для нього найвищу корисність.

На попит домогосподарства впливає сукупність факторів, серед яких найвагомішими є: переваги, розмір доходу, рівень цін, обсяг майна господарства. Зміна доходу веде до зміни бюджетного обмеження. Можливі три типи реакції домогосподарства як споживача на зміну доходу: а) зміна обсягу споживання блага в тому ж напрямі; б) зміна обсягу споживання блага в протилежному напрямі; в) відсутність реакції попиту на зміну доходу. Згідно з першими двома типами реакції домогосподарства розрізняють вищі та нижчі блага. Під вищими благами розуміють такі, попит на які зі збільшенням доходу зростає, а зі зменшенням – знижується (блага, що задовольняють духовні потреби). Під нижчими благами розуміють такі, попит на які зі збільшенням доходу знижується, а зі зменшенням – зростає (потреби в певних видах продуктів харчування).

Функція споживання взаємозв'язана з функцією постачання, пропозицію факторів виробництва. Як зазначалося, одним із факторів, що впливає на споживання, є розмір доходу. А цей останній залежить від того, за якою ціною і в якому обсязі домогосподарство продає належні йому виробничі фактори – головним чином робочу силу в умовах капіталізму і працю в умовах соціалізму.

Функція постачання зв'язана не тільки з функцією споживання, а й з функцією заощадження. Адже наявність чи відсутність коштів для заощадження при інших незмінних залежить від того, за яку ціну і в якому обсязі домогосподарство постачає суспільству виробничі фактори.

Виконуючи названі функції, домогосподарство вступає у певні зв'язки і взаємовідносини з підприємствами та організаціями і суспільством в цілому. Причому ці зв'язки не однібічні: домогосподарства сприяють розвитку підприємств і суспільства, а ці останні, в свою чергу, забезпечують відповідні умови домогосподарствам для реалізації їх функцій.

2. Бюджет домогосподарства та його структура

Як вже зазначалося, домогосподарство виконує в економіці три основні функції: функцію споживання, функцію постачання факторів виробництва і функцію заощадження. Проте провідною виступає функція споживання. На обсяги споживання домогосподарства роблять вплив розміри його бюджету і рівень цін на матеріальні та нематеріальні блага. Бюджет домогосподарства – це всі грошові надходження, що їх отримують з різних джерел усі члени сім'ї. Для переважної частини домогосподарств основним джерелом формування бюджету є заробітна плата. В структурі бюджету домогосподарств нашої країни вона становить майже 80%.

Важливим джерелом формування доходів домогосподарства є особисте допоміжне господарство, яке має місце як в умовах капіталізму, так і в умовах соціалізму. Його ведуть трудящі за умови, що заробітна плата за основним місцем роботи є недостатньою для існування сім'ї. В структурі доходів домогосподарств України питома вага доходів від особистого допоміжного господарства в кінці 90-х років становила 5-10%, що втричі більше у порівнянні з кінцем 80-х років.

Джерелом доходу домогосподарства можуть бути надходження від індивідуальної трудової діяльності, виплати за паєм членам кооперативів та дивіденди, якщо в сім'ї є члени акціонерних товариств. Основним джерелом доходів власників промислового, торгового, позичкового і земельного капіталу є відповідно промисловий прибуток, торговий прибуток, позичковий процент і земельна рента.

Важливим джерелом доходів домогосподарства є виплати і пільги із суспільних фондів споживання, про що говорилося вище. В даному випадку лише уточнимо, що грошові виплати із суспільних фондів споживання (пенсії, стипендії, дотації, допомоги і т. п.) використовуються населенням так само, як і заробітна плата. В той час, як пільги, що їх одержує населення за рахунок суспільних фондів споживання, не мають грошової форми. Їх одержують у вигляді безплатного медичного обслуговування, безплатної освіти, дотування витрат на житло і т. п. В структурі доходів домогосподарств нашої країни виплати і пільги із суспільних фондів споживання становлять 10-15 процентів.

Бюджет домогосподарства є засобом задоволення потреб населення. По мірі його зростання не тільки більш повно задовольняються потреби сім'ї, але й істотно змінюється сама система потреб. Відповідно змінюється й структура витрат бюджету домогосподарства. Як свідчить досвід індустріально розвинутих країн, у зміні структури витрат бюджету домогосподарства спостерігаються такі основні тенденції:

- скорочення частки коштів, що використовуються на харчування;
- зростання питомої ваги витрат на купівлю промислових товарів, оплату соціально-культурних і побутових послуг;
- зростання питомої ваги коштів, що їх заощаджує населення;
- істотне збільшення частки доходів, що використовуються на сплату податків та платежів.

Ці тенденції, за винятком останньої, є позитивними. Вони свідчать про підвищення життєвого рівня населення.

Щоправда, в нашій державі в останні роки намітились деякі відхилення від загальних тенденцій зміни структури використання бюджету домогосподарств. Зокрема, майже удвічі виросла питома вага затрат на харчування та оплату податків та платежів і відповідно зменшилась та частка коштів, що використовується на купівлю промислових товарів, оплату соціально-культурних і побутових послуг. Істотно зменшилась і та частина бюджету домогосподарства, що припадає на сімейні заощадження. Поява згаданих тенденцій свідчить про зниження життєвого рівня населення. Адже зростання в структурі бюджету домогосподарства витрат на харчування має місце тоді, коли цей бюджет є недостатнім для задоволення інших потреб.

Бюджет домогосподарства не повинен бути нижчим за прожитковий мінімум. Прийнято розрізняти фізіологічний прожитковий мінімум і соціальний прожитковий мінімум. Фізіологічний прожитковий мінімум розрахований на задоволення тільки головних найелементарніших потреб і послуг, які забезпечують фізичне існування людини або сім'ї. Соціальний прожитковий мінімум, крім мінімального задоволення фізичних потреб, включає і витрати на мінімальні духовні та соціальні запити. Соціальний прожитковий мінімум є нижньою межею бідності, малозабезпеченості.

Соціальний прожитковий мінімум має враховуватися при встановленні мінімального рівня доходів домогосподарства та мінімальних розмірів заробітної плати, пенсій, стипендій та інших виплат і пільг. В більшості країн соціальний прожитковий мінімум гарантується державою шляхом встановлення мінімальної заробітної плати, пенсії, допомоги тощо. В нашій країні офіційно затверджений рівень мінімальної заробітної плати, пенсії, стипендії та деяких інших виплат і допомог є набагато нижчим не тільки за соціальний, але й за фізіологічний прожитковий мінімум.

Верхньою межею бідності є мінімальний споживчий бюджет. Він виражає в грошовій і натуральній формах той обсяг споживання життєвих благ, який є мінімально достатнім для фізичного та розумового розвитку людини й забезпечення простого відтворення її життя і працездатності. Він визначається у середньому на душу населення на підставі системи "споживчий кошик". На жаль, затверджений в нашій країні мінімальний споживчий бюджет є меншим не тільки за верхню, але й за нижню межу бідності. Він не забезпечує простого відтворення життя і працездатності людини. І як наслідок, сьогодні в країні мають місце злидні, бідність, вимирання та моральна деградація населення. Встановлення сімейних доходів нижче прожиткового мінімуму суперечить Конституції України, зокрема статті 48, де вказується, що "кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло".

Бюджет домогосподарства та його структура зазнають впливу державного регулювання. Цей вплив здійснюється передусім шляхом регулювання особистих доходів населення, оскільки держава:

– встановлює мінімальну заробітну плату, пенсію, стипендію та інші допомоги і виплати;

- здійснює індексацію доходів населення;
- встановлює ставки податків та платежів, прямо чи опосередковано регулює ціни на предмети споживання.

Всі ці заходи, якщо вони здійснюються в інтересах населення, становлять собою соціальний захист. Іншими словами, соціальний захист включає в себе комплекс соціально-економічних заходів держави, підприємств, організацій, місцевих органів влади, спрямованих на захист населення від безробіття, зростання цін, знецінення трудових заощаджень та інших негативних наслідків ринкової трансформації економіки.

3. Витрати домогосподарств

Після того, як домогосподарство отримало доход, частина його надходить державі у вигляді особистого прибуткового податку, а залишок використовується на споживання і заощадження. Споживання домогосподарства – це придбання товарів особистого користування, тобто купівля продуктів харчування, одягу, взуття, меблів, предметів культури і побуту, автомобілів, витрати на соціально-культурні та побутові послуги.

Споживчі витрати прийнято класифікувати на такі групи:

- витрати на товари довгострокового користування, тобто такі, які служать більше ніж один рік;
- витрати на товари короткострокового користування – такі, що служать менше ніж один рік;
- витрати на послуги лікаря, установ освіти, культури тощо.

Витрати домогосподарства на споживання пов'язані з попитом та з такими явищами, як ефект доходу та ефект заміщення.

Ефект доходу означає вплив зміни ціни на реальний доход споживачів. Якщо грошовий доход домогосподарства є сталим, то збільшення ціни для нього рівнозначне зменшенню його реального доходу або купівельної спроможності. Якщо ціна зростає, а грошові доходи залишаються сталими, то реальні доходи домогосподарств зменшуються, і вони купують менше товарів. Навпаки, за зниження цін попиту реальні доходи домогосподарств за сталості їх доходів зростатимуть.

Ефект заміни полягає в тому, що коли ціна на товар зростає, то споживачі намагаються замінити цей товар іншим, аби отримати бажане за найнижчу ціну. Тобто домогосподарства діють так, як і підприємства, коли зростання ціни на певний фактор

виробництва змушує їх замінювати дорогі фактори виробництва більш дешевими. Домогосподарства, заміщуючи дорогі товари дешевими, купують задоволення за менші витрати.

Окремі економісти вважають, що для нормального функціонування економіки має існувати рівність заощаджень та інвестування. Це означає, що заощадження, які робить населення, повинні дорівнювати інвестиціям, що здійснюються фірмами. Тільки за даної умови попит на ринку дорівнюватиме пропозиції і за таких обставин ситуація стане стабільною. Порушення ж наведеної рівності, вважають вчені, призводить до виникнення негативних явищ в економіці, до деформації ринкових структур.

Крім того, для забезпечення ринкової рівноваги потрібно, щоб сукупні витрати дорівнювали вартості виробленого продукту. Відсутність цієї умови також призводить до негативних наслідків – до дефіциту або надвиробництва продукції на ринку.

Вивчення сукупного попиту, який формують витрати домогосподарств, дає орієнтир підприємцям у тому, яка продукція користується попитом на ринку, а яка – ні, які товари слід випускати, а які – ні. Існує окрема наука про вивчення попиту – маркетинг. Без знання її методики в сучасному світі не може обійтись жодне підприємство цивілізованої країни.

Вивченням сукупного попиту займаються не тільки приватні фірми, а й держава. Знання основних закономірностей розвитку його дає можливість здійснювати ефективне регулювання економікою. Держава може впливати на сукупний попит, стимулюючи або звужуючи його, і за допомогою цього вирішувати проблеми безробіття, інфляції, стабілізації економічного зростання, забезпечення ефективної зайнятості, піднесення добробуту населення.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою домогосподарство?
2. Які основні функції домогосподарства?
3. Що являє собою бюджет домогосподарства?
4. Назвіть основні джерела формування бюджету домогосподарства.
5. Назвіть основні тенденції у зміні структури витрат бюджету домогосподарства розвинутих країн.
6. Охарактеризуйте суть прожиткового мінімуму.
7. Що являє собою мінімальний споживчий бюджет?

8. Яку роль відіграє держава щодо формування бюджету домогосподарства?
9. Охарактеризуйте структуру витрат домогосподарства.
10. Чому необхідно вивчати сукупний попит, який формують домогосподарства?

ТЕМА 16. Держава та її економічні функції

В сучасних умовах в кожному суспільстві велику роль в економічному житті відіграє держава. Причому сказане в однаковій мірі стосується розвинутих капіталістичних країн, країн, що розвиваються, країн з перехідною економікою та соціалістичних. Для того, щоб краще зрозуміти місце та роль держави передусім в ринковій економіці, вивчення даної теми слід здійснювати за таким планом:

1. Основні причини зростання економічної ролі держави.
2. Економічні функції держави в ринковій економіці.
3. Соціально-економічні наслідки посилення економічної ролі держави.

1. Основні причини зростання економічної ролі держави

Держава виникла на певному етапі еволюції суспільства, зокрема з появою приватної власності і класів. Держава – це політична організація економічно пануючого класу, основна мета якої полягає в захисті цього інтересів. Процес утворення держави полягав у появі особливої публічної влади з її військовими формуваннями, поліцією, тюрмами та різноманітними примусовими установами. В суспільствах, що засновані на приватній власності, держава завжди була, є і буде знаряддям панівного експлуаторського класу, особливою силою для придушення експлуатованих мас незалежно від тих чи інших форм правління. В умовах соціалізму, зазначали К. Маркс та Ф. Енгельс, держава також є знаряддям класової диктатури, але диктатури пролетаріату в інтересах всіх трудящих.

Через свою особливу роль у суспільстві держава з часів свого виникнення втручається в економічні процеси. Але спочатку це втручання було зумовлене її власною необхідністю. На свою користь вона вилучала певну частину суспільного продукту для утримання апарату чиновників державної влади, армії, поліції, судів

та ін. Таке вилучення і перерозподіл доходів вимагали від держави створення відповідного законодавства, яке б стояло на сторожі державних інтересів і визначало обов'язки всіх членів суспільства. Зазначені суто утриманські інтереси держави визначали її обмежену діяльність в економіці.

З часом держава розпочала контроль за обміном всередині країни, генерувала нові торговельні шляхи. Торгове суперництво між країнами призводило до військових конфліктів і застосування владою заходів протекціонізму. На ранньому етапі державна скарбниця була одночасно й особистою скарбницею князя чи короля.

З виникненням централізованих монархій економічна діяльність держави дещо посилилась. Державна скарбниця відокремилась від особистої скарбниці монарха. Джерелом її поповнення ставали постійні податки. Основний податковий тягар лягав, зазвичай, на низові верстви суспільства. З'являлися постійні внутрішні і зовнішні позики, запроваджувалися паперові гроші.

Економічна діяльність держави значно посилилась із зародженням капіталістичних відносин. У країнах Західної Європи ця діяльність була пов'язана з найбільш грубими формами насильства: розоренням дрібних виробників, поневоленням колоній, работоргівлею тощо. На етапі первісного нагромадження торгівлі і колоніальні компанії мали економічні відносини з монархічною державою, що допомагала в централізації та концентрації грошей, готувала їх перетворення в капітал.

З виникненням капіталізму вільної конкуренції в економіці багатьох країн почали все частіше виявлятися негативні процеси: економічні кризи, падіння промислового виробництва, масове безробіття та ін. Ставало все більш очевидним, що природний, стихійний розвиток товарно-грошових відносин у нових умовах сам по собі не може справитися з різкими загостреннями суспільного відтворення, не може забезпечити відносну економічну рівновагу, стабільність, соціальну захищеність населення. Процес розвитку суспільства об'єктивно вимагав посилення втручання в економіку держави з метою регулювання діяльності господарських суб'єктів, оскільки в умовах капіталізму вільного підприємництва економічна роль буржуазної держави полягала головним чином в тому, щоб, по-перше, збирати податки і, по-друге, щоб забезпечувати конкурентоздатність національної буржуазії на світовому ринку шляхом здійснення відповідної зовнішньоторговельної політики.

Говорячи словами Ф. Енгельса, в цей період роль держави в економіці зводилася у значній мірі до ролі “нічного сторожа”. В умовах монополістичного капіталізму ці функції держави зберігаються і посилюються.

Разом з тим К. Маркс і Ф. Енгельс передбачали, що прийде час, коли засоби виробництва переростуть рамки акціонерних товариств і їх одержавлення буржуазною владою стане економічно неминучим. Проте за життя К. Маркса і Ф. Енгельса процеси, пов’язані з посиленням економічної ролі буржуазної держави, перебували у стадії розвитку. Тому зробити всебічний аналіз їх було неможливо.

Коли ж вони проявили себе достатньо повно, а це відбулося на початку ХХ століття, то їх всебічний аналіз був зроблений В. І. Леніним головним чином в таких працях, як “Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися” та “Держава і революція”. В. І. Ленін вперше розкрив суть, причини виникнення та історичні перспективи державно-монополістичного капіталізму.

Посилення економічної ролі держави характеризується посиленням особистої унії високопоставлених чиновників буржуазної держави з магнатами фінансового капіталу. Ця унія здійснюється шляхом посідання урядовими чиновниками важливих постів у монополіях та шляхом висунення представників монополій на керівні пости в державному апараті. Вплив монополій на буржуазну державу і її політику здійснюється також через союзи монополістів, які об’єднують представників монополій як в межах однієї галузі чи кількох галузей, так і в загальнонаціональному масштабі. На чолі таких союзів монополістів стоять представники найбільшого монополістичного капіталу, які водночас є керівниками різноманітних урядових комітетів, членами уряду.

Зростання економічної ролі держави зумовили такі причини: економічне панування монополій, загострення суперечностей капіталізму і передусім основної.

Вихідним пунктом цього зростання було економічне панування монополій. Панування монополій, з одного боку, засвідчило той факт, що продуктивні сили переросли приватнокапіталістичні способи привласнення і дедалі наполегливіше вимагають їх заміни. З іншого – створило матеріальну передумову ширшого втручання держави в процес капіталістичного відтворення з метою його регулювання в інтересах збагачення монополій.

З виникненням монополій економічні суперечності буржуазного суспільства, які впливають із самої природи капіталістичного

нагромадження, настільки загострилися, що вільна гра ринкових сил і руйнівна стихія економічних криз вже не могли автоматично, без державного втручання, відновлювати пропорції, необхідні для розвитку капіталістичного виробництва. В таких умовах втручання держави в економіку стає абсолютно необхідним.

Крім причин, існували ще й фактори, які на певних етапах розвитку прискорювали зростання державно-монополістичних процесів. До таких факторів належать: розкол світу на дві системи і розвиток суперечностей між ними; загострення суперечностей між метрополіями і колоніями; перша і друга світові війни; розвиток НТР.

З розколом світу на дві протилежні системи правлячі кола капіталістичних країн, по-перше, у зрощенні сили монополій з силою держави почали шукати можливість мобілізації сил і ресурсів з метою протистояння соціалізму на світовій арені. По-друге, почали запозичувати і впроваджувати у процес відтворення елементи економічного і соціального регулювання як засобу забезпечення внутрішньої стабілізації.

З кризою, розпадом, а далі і крахом колоніальної системи імперіалізму монополії за допомогою державно-монополістичних заходів намагалися зберегти в молодих національних державах в нових формах своє економічне і політичне панування.

Перша світова війна поклала початок створенню військового механізму державно-монополістичного капіталізму. В цей час відбулось посилення концентрації фінансового капіталу й суттєво зросла роль державних монополій. Втручання держави в економіку ставало більш частим, систематичним.

В період між двома світовими війнами найбільший вплив на посилення економічної ролі держави зробила світова економічна криза 1929-1933 рр. Щоб врятувати від краху приватні банки, промислові концерни, залізничні компанії, держава вимушена була пускати в дію свої фінансові та економічні ресурси. Саме в цей період у США було започатковано так званий "новий курс" Ф.Рузвельта, який включав цілу низку заходів державного втручання з метою виведення американської економіки з кризи. В цей час у Німеччині у зв'язку з підготовкою до війни посилилось втручання держави в економіку з метою її милітаризації.

В період другої світової війни економічна роль держави досягла нового ступеня. Він проявився у зростанні державних інвестицій в промисловість та будівництво військових підприємств, у зростанні

урядових позик та пільг монополіям, які працювали на війну. Крім того, зріс економічний контроль з боку держави за випуском військової продукції і розвитком державного ринку. Тобто, саме в цей період склалася розгалужена система державного регулювання економіки.

Активізацію економічних функцій держави обумовила також НТР, яка висунула складні завдання не тільки в галузі наукових досліджень, але й при впровадженні їх результатів у виробництво. Фінансування наукових досліджень, розвиток нових не завжди прибуткових, але потрібних для економіки галузей виробництва, вирішення проблем безробіття і перекваліфікації робітничих кадрів, що загострилися в процесі НТР, – всі ці завдання неспроможні вирішити окремі, навіть великі монополії. Вони вимагали активного втручання держави.

2. Економічні функції держави в ринковій економіці

Зрощення сили монополій з силою держави в єдиний механізм відбувається на всіх фазах відтворення, тобто на фазі виробництва, розподілу, обміну і споживання. На кожній з цих фаз простежуються й відповідні економічні функції держави. Серед них найбільш поширені такі:

- 1) підприємницька діяльність держави і створення державного сектора в економіці;
- 2) державний розподіл і перерозподіл національного доходу через держбюджет, кредитно-грошову політику, регулювання цін та заробітної плати;
- 3) держава забезпечує привілейований ринок для монополій, виступаючи замовником і споживачем значної частини суспільного продукту і послуг, як правило мілітаристського характеру;
- 4) державне стимулювання зовнішньоекономічної діяльності приватних монополій у вигляді забезпечення їм гарантій вивозу капіталу і товарів;
- 5) участь представників уряду і монополістичного капіталу в створенні міждержавних союзів, угод та розвитку економічної інтеграції як засобу боротьби за економічний переділ світу;
- 6) розвиток особистої унії між представниками монополій та урядами.

Як вже зазначалося, однією із економічних функцій держави є підприємницька діяльність і створення державного сектора

в економіці. Тобто мова йде про формування державної власності на засоби виробництва.

Державна власність на засоби виробництва виникає трьома шляхами: шляхом будівництва підприємств за рахунок державного бюджету; шляхом націоналізації та одержавлення окремих підприємств, а інколи й цілих галузей економіки; шляхом придбання державою частини акцій монополістичних підприємств. Дещо зупинимось на цих формах.

Будівництво підприємств за рахунок держбюджету здійснюється головним чином для військових цілей, а також для обслуговування монополій. Про масштаби будівництва підприємств за рахунок держбюджету свідчить частка держави в загальному обсягу капіталовкладень. В 90-х роках вона становила в США – 30%, ФРН – понад 16%, Франції – майже 25%, Японії – 23%, Італії – 36 %, Англії – 45%. Досить часто монополії спонукають державу будувати підприємства, які згодом передаються приватним монополіям для експлуатації. Державні підприємства функціонують, як правило, в галузях інфраструктури з великим строком окупності затрат (енергетиці, транспорті, зв'язку, комунальній сфері) та у капіталомістких виробництвах (добувній промисловості). В зв'язку з цим державні підприємства продають приватним монополіям вугілля, електроенергію, транспортні та інші послуги за низькими цінами. Монополії ж навпаки, продають свої товари та послуги державним підприємствам за більш високими цінами. Тобто має місце перерозподіл частини створеної на державних підприємствах додаткової вартості на користь приватних монополій. В результаті такого перерозподілу відбувається зниження ефективності державних підприємств і це служить підставою для їх передачі у приватні руки. Подібну практику в умовах ринкової економіки започатковано і в Україні.

Націоналізація та одержавлення приватних підприємств здійснюються, як правило, шляхом їх викупу на умовах, вигідних власникам. Лише в окремих випадках під тиском трудящих відбувається конфіскація майна. Скажімо, у Франції за співробітництво з гітлерівськими окупантами були передані у власність держави заводи Рено.

Як правило, буржуазна держава націоналізує ті підприємства, що близькі до банкрутства. Цим самим вона сприяє переливу капіталів приватних монополій із збиткових або малодоходних галузей у прибуткові. Разом з тим є чимало фактів реприватизації:

націоналізовані підприємства після реконструкції та модернізації передаються безплатно або ж за низькими цінами приватним монополіям.

Придбання державою частини акцій монополістичних підприємств також здійснюється, як правило, в інтересах приватних монополій. Утворення таким чином змішаних підприємств призводить до вливання капіталу у приватні підприємства з метою їх модернізації. Державна власність в акціонерному капіталі в промисловості і транспорті в 90-х роках становила в ФРН – 18%, Англії – 24 %, Італії – 28 %, Франції – 34 %.

Отже, незалежно від того, яким шляхом створюється державна власність, по-перше, в руки держави переходять, як правило, збиткові підприємства та галузі або нові, які вимагають великих інвестицій; по-друге, контроль над націоналізованими підприємствами, як правило, здійснюють приватні монополії; по-третє, капіталістичне одержавлення носить, як правило, обмежений і тимчасовий характер; по-четверте, державна власність виступає як загальномонополістична власність.

Крім того, вплив на економіку держава здійснює через бюджетно-кредитну та податкову політику, субсидування окремих монополій та галузей, процентну ставку, політику прискореної амортизації і т. ін.

В сучасних умовах широке застосування має антициклічне регулювання економіки. Воно полягає у стримуванні інвестицій в періоди циклічного піднесення з метою відвернення або послаблення надвиробництва і в періоди криз та депресій з метою обмежити падіння виробництва і прискорити вихід з кризи. В період промислового піднесення, яке, як правило, закінчується новою економічною кризою, держава намагається ослабити кризу заходами, спрямованими на стримування зростання виробництва. До таких заходів відносяться збільшення податків, скорочення державних витрат на придбання товарів та послуг, підвищення процентної ставки за кредит. Всі вони ведуть до зменшення зацікавленості в нових капіталовкладеннях, а отже, і до зниження попиту на засоби виробництва. В періоди криз і спадів здійснюється політика збільшення державних закупок і послуг, зменшуються податки на монополії, стимулюються приватні інвестиції за допомогою бюджетної політики, зменшуються процентні ставки для посилення зацікавленості монополій у розширенні капіталовкладень.

Вищою формою державного регулювання капіталістичної економіки є державне економічне програмування. Суть його полягає в тому, що держава на основі досвіду попереднього економічного розвитку з врахуванням наявних виробничих потужностей і ресурсів складає плани-програми розвитку на перспективу. Зокрема розробляються довготривалі програми інвестицій, експорту, імпорту, підготовки кваліфікованої робочої сили, проведення наукових досліджень, регулювання пропорцій між галузями та відносин між працею і капіталом.

Для здійснення економічного програмування в розвинутих капіталістичних країнах в свій час навіть були створені спеціальні урядові органи: у Франції – Генеральний комісаріат з планування, в Англії – Національна рада економічного розвитку, в Італії – Комітет міністрів з економічного програмування, у ФРН – Кон'юнктурна рада і Рада з фінансового планування.

Економічне програмування виступає механізмом узгодження інтересів приватних монополій і держави. Необхідно пам'ятати, що урядові програми є обов'язковими тільки для державного сектора економіки. Для монополій вони носять “індикативний” характер, тобто дають лише інформацію для подальшої дії, орієнтують монополії на найбільш прибуткову діяльність.

Головною метою державного регулювання економіки є забезпечення економічної і соціальної стабільності та зміцнення економічної безпеки держави. З цього випливають конкретні завдання щодо суб'єктів та об'єктів державного регулювання в умовах ринкової економіки.

Суб'єктами державного регулювання є наймані робітники та власники підприємств, фермери, земельні власники, управлінці, акціонери, інвестори тощо. У кожної з цих груп є свої інтереси, зумовлені їхнім соціально-економічним становищем. Виразником господарських інтересів у ринковій економіці є об'єднання, асоціації, профспілки, спілки підприємців і фермерів. Виразниками соціально-економічних, культурних, екологічних, регіональних інтересів є також політичні партії. Наймогутніші виразники господарських інтересів – це спілки підприємців та профспілки. Вони реалізують власні концепції соціально-економічної політики, намагаючись максимально вплинути на державну економічну політику.

Об'єктами державного регулювання економіки прийнято вважати: економічний (інвестиційний) цикл; секторну, галузеву та регіональну структури господарства; умови нагромадження

інвестиційного капіталу; зайнятість населення; грошовий обіг; платіжний баланс; ціни та умови конкуренції; підготовку та перепідготовку кадрів; довкілля; зовнішньоекономічні зв'язки. Держава через законодавчі та виконавчі органи намагається впливати на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, не комерційний сектор економіки з метою створення або забезпечення умов їх діяльності відповідно до національної економічної політики. Економічні регулятори, які використовує держава, класифікуються за такими видами: прямий вплив на економіку – цілеспрямоване регулювання та система державних замовлень; непрямий вплив на економіку – застосування бюджетно-податкових, грошово-кредитних, амортизаційних, валютних, митних, інвестиційних та інших регуляторів. Співвідношення цих видів регулювання визначається конкретними обставинами, які властиві окремим етапам розвитку економіки чи окремим країнам.

3. Соціально-економічні наслідки посилення економічної ролі держави

З посиленням економічної ролі держави неминуче постало питання про історичні перспективи капіталізму. Визначаючи їх, багато хто з економістів у минулому й тепер намагався і намагається конструювати концепції, за якими нинішній капіталізм нібито вже не є капіталізмом у повному розумінні слова. Дж. Кейнс називає його “регульованим капіталізмом”, Хансен і Самуельсон – “змішаною економікою”, Кросленд і Гелбрейт – “державою загального добробуту” і т. п.

При цьому всі вони виходять з дедалі активнішого втручання держави у процес капіталістичного відтворення, поширення державного підприємництва і державного регулювання економіки. Однак економічні заходи держави, по-перше, не міняють економічну основу капіталістичних країн – приватну власність на засоби виробництва. Державний сектор капіталістичної економіки виступає як загальномонопольний сектор, а державна власність на засоби виробництва разом з монополістичною власністю корпорацій становить собою економічну базу панування фінансової олігархії. По-друге, економічні заходи держави не усувають невідповідності між зростаючими елементами планомірного регулювання виробництва і загальною обстановкою стихійності та ринкової

конкуренції. По-третє, економічні заходи держави не розв'язують соціальні проблеми капіталізму і передусім проблему безробіття.

З огляду на сказане, можна зробити висновок, що сучасний капіталізм це не новий спосіб виробництва, не новий економічний лад. Це той же капіталізм тільки в умовах злиття та зрощення сили монополій з силою держави. З посиленням економічної ролі держави не тільки не були розв'язані основні суперечності капіталізму, але й відбулося їх загострення. Передусім загострилась основна суперечність, оскільки в нових умовах виробництво стає все більш суспільним за своїм характером, а присвоєння – все більш приватним.

Сьогодні стала більш очевидною протиприродність такого стану, при якому виробничі комплекси, які обслуговують інколи не одну країну, залишаються приватною власністю невеликої горстки мільйонерів та мільярдерів. З посиленням економічної ролі держави загострюються суперечності між працею і капіталом, між інтересами монополій і всієї нації, між розвинутими капіталістичними державами та країнами, що розвиваються, між самими імперіалістичними державами та соціалістичними країнами. Крім того, з посиленням економічної ролі держави виникає суперечність між суспільним характером виробництва і державно-монополістичним способом його регулювання.

Як бачимо, втручання держави в економіку не тільки не усуває суперечності капіталістичної системи, а й загострює окремі з них і породжує нові. Крім того, розвиток вносить такі зміни у процес суспільного відтворення, які дали підстави В. І. Леніну писати про те, що державно-монополістичний капіталізм є цілковита матеріальна підготовка соціалізму.

Конкретно це проявляється в тому, що, по-перше, розвиток державної власності, відхід великих власників засобів виробництва від безпосередньої участі в управлінні виробництвом і зростання економічної ролі держави в регулюванні економіки свідчить про неспроможність самого принципу приватної власності та його несумісність з потребами розвитку сучасних продуктивних сил. По-друге, в умовах посилення економічної ролі держави створюється апарат для управління державною власністю і регулювання капіталістичної економіки. Причому цей апарат дедалі більше формується за рахунок представників трудящих.

Все це дає підстави твердити, що сам нинішній капіталізм свідчить про його минулий характер і заміну іншим суспільно-економічним ладом.

Контрольні запитання та завдання

1. Чиї інтереси захищає держава в різних економічних системах?
2. Чим зумовлювалось зростання економічної ролі держави до початку ХХ століття?
3. Які фактори спричинили посилення економічної ролі держави в першій половині ХХ століття?
4. Які чинники спричинили зростання економічної ролі держави у другій половині ХХ століття?
5. Якими способами формується власність держави в умовах ринкової економіки?
6. Яка головна мета державного регулювання в умовах ринкової економіки?
7. Чому втручання держави в ринкову економіку не можна назвати високоефективним?
8. Яку історичну місію виконує державно-монополістичний капіталізм?

ТЕМА 17. РИНОК: СУТЬ, ФУНКЦІЇ ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ

В попередніх темах було з'ясовано загальні основи суспільного виробництва та його закони, форми й напрямки еволюції. Дана тема започатковує з'ясування суті ринкової системи та закономірностей її функціонування. Пізнання механізму формування та основних функцій складових частин ринкового господарства доцільно здійснювати за таким планом:

1. Ринкове господарство як невід'ємний компонент товарного виробництва.
2. Місце та роль конкуренції в ринковій економіці.
3. Ринок і ціни в умовах чистої конкуренції, олігополії та чистої монополії.

1. Ринкове господарство як невід'ємний компонент товарного виробництва

В науковій літературі, в політичних і законодавчих документах, а також у засобах масової інформації поняття “ринку як способу господарювання” нерідко ототожнюється з поняттям “ринку як економічної системи”. Однак ці поняття не можна використовувати як тотожні. Ринок як спосіб господарювання становить собою обмін, організований за законами товарного виробництва та обігу. Він має місце в будь-якому суспільстві, починаючи з пізніх етапів первіснообщинного способу виробництва. Обмін мішка зерна на вівцю вже означав наявність такого ринку.

Ринок як економічна система становить собою систему виробничих відносин, в основі якої лежить приватна власність на засоби виробництва, свобода підприємництва і вільна конкуренція, існування класу капіталістів (власників засобів виробництва) і класу найманих працівників (робітників, інженерів, менеджерів, науковців тощо). Іншими словами “ринок як економічна система” – це економічна система капіталізму.

В даній темі, незалежно від вживаних термінів “ринок”, “ринкове господарство”, ринкова економіка”, “ринкова організація виробництва” тощо мова йтиме лише про ринок, як обмін організований за законами товарного виробництва та обігу й особливості його організації в різних економічних системах. Ринкова економіка – це сфера прояву та відтворення відносин товарного виробництва. Оскільки ринкове господарство повністю зумовлюється наявністю та функціонуванням товарного виробництва, як і навпаки, останнє наповнюється ринковими відносинами, то можна вважати, що ринкова економіка є не що інше, як товарне виробництво.

Для існування ринкової економіки потрібні певні передумови, серед яких найважливіші такі:

1) наявність суб’єктів ринкових відносин, які, будучи економічно та юридично незалежними, можуть вступати у рівноправні партнерські відносини з приводу купівлі-продажу товарів;

2) еквівалентній обмін товарів;

3) конкуренція, яка надає усім суб’єктам господарювання можливість вільної підприємницької діяльності: свободи вибору покупців і постачальників, примушує підприємців застосовувати більш досконалу техніку і технологію, забезпечуючи таким чином зменшення витрат виробництва та підвищення його ефективності;

4) вільне ціноутворення, що сприяє поєднанню інтересів суб'єктів економічного життя;

5) реальна інформація про попит і пропозицію.

Суб'єктами ринкової економіки можуть бути фізичні особи, групи громадян (партнери), трудові колективи, юридичні особи всіх типів і форм власності. Світова практика нагромадила значну кількість різних форм господарювання юридичних осіб. Серед них найбільш поширені такі, як державні підприємства, кооперативи, орендні підприємства, фермерські господарства, колективні господарства, народні підприємства, акціонерні товариства, малі підприємства, корпорації, об'єднання, асоціації, консорціуми, спільні підприємства тощо. Кількісно переважають малі підприємства. У США, наприклад, їх нараховується понад 15 млн., тобто близько 80% усіх підприємницьких організацій. Частка малого бізнесу у ВВП становить понад 40%, а в загальній чисельності найманої робочої сили – майже 60%.

Хоча малий бізнес має чимало недоліків, проте він має і цілу низку переваг, з огляду на які держава сприяє розвитку малих підприємств. Серед переваг малого бізнесу варто виділити такі:

– незалежність дій, самостійність і свобода при виборі та здійсненні господарської діяльності;

– індивідуалізована мотивація ризику і високого кінцевого результату;

– чітко персоніфікована відповідальність за свої рішення, дії та результати роботи;

– гнучка й оперативна адаптація до ситуацій, що постійно змінюються;

– більш низькі управлінські витрати.

Основними об'єктами ринкових відносин є товари і послуги, які наявні на ринку або які можуть бути завезені на ринок за певного рівня цін.

Невід'ємними категоріями ринкової економіки є попит і пропозиція. Попит – це форма вираження потреб в товарах чи послугах, наявних на ринку і забезпечених відповідними грошовими засобами. Попит представлений покупцями. Пропозиція – це сукупність товарів чи послуг, що є на ринку або можуть бути доставлені на ринок у певному обсязі і в певний час. Пропозиція представлена на ринку відповідними суб'єктами – продавцями. Попит і пропозиція перебувають у діалектичному взаємозв'язку: пропозиція задовольняє попит на ті чи інші товари та

послуги, а попит, в свою чергу, є вагомим стимулом розвитку виробництва, пропозиції.

Співвідношення попиту і пропозиції залежно від рівня аналізу характеризує макроекономічні та мікроекономічні процеси. На макроекономічному рівні розглядається співвідношення сукупних попиту і пропозиції, які є характеристиками суспільного процесу відтворення в цілому. Воно показує можливості суспільного виробництва щодо задоволення народногосподарських потреб і характеризується певними галузевими пропорціями виробництва валового суспільного продукту порівняно з пропорціями споживання продуктів відповідних галузей.

У макроекономічному трактуванні ринок – це така форма економічного розвитку суспільства, за якої ринковим важелям відводиться визначальна роль у саморегулюванні економіки на основі використання цілої низки економічних законів товарного виробництва, а державі відводиться роль додаткового регулятора можливих негативних соціально-економічних наслідків. На макроекономічному рівні поняття ринку як економічного механізму розглядається через призму попиту і пропозиції, граничної корисності, суспільно-необхідних витрат, ціноутворення, монополізації тощо. Зіставлення відповідних показників виробництва і споживання, а саме їх вартісно-грошових обсягів, що реально сформувалися в народному господарстві, визначає співвідношення сукупних попиту та пропозиції, їх відповідність чи незбалансованість.

На мікроекономічному рівні розглядається співвідношення ринкового попиту і ринкової пропозиції. Це співвідношення виступає вихідним моментом для регулюючої роботи ринку, дії закону вартості, свідомої управлінської діяльності господарюючих суб'єктів. Ринковий попит і пропозиція надзвичайно динамічні. На їх коливання роблять вплив економічні, соціальні, демографічні, психолого-традиційні, естетичні, природнокліматичні та інші фактори.

Співвідношення між попитом та пропозицією прийнято називати кон'юктурою ринку. Якщо це співвідношення урівноважене, тобто коли існує рівність між обсягом і структурою попиту на товари та послуги, з одного боку, і обсягом та структурою пропозиції їх – з іншого, то має місце ринкова рівновага, яка є проявом збалансованості, пропорційності в розвитку народного господарства. Однак ринкова рівновага є явищем, як правило, короткочасним.

Кількість товару на ринку дорівнює платоспроможному попиту на нього при встановленні ціни на товар, що характеризується як ціна рівноваги. На практиці ціна рівноваги встановлюється як загальне для попиту і пропозиції середнє значення ціни певного товару за умови збалансованості абсолютних потенційних значень пропозиції та попиту на товар.

На етапі виходу товару з сфери виробництва діє закон вартості, що встановлює попередню вартісну пропозицію майбутнього ринкового обміну залежно від його ринкової вартості. На цьому етапі цілком правомірним є визначення ціни як грошового виразу вартості товару.

Вартість товару, як відомо, це кількісна визначеність втіленої в ньому живої та уречевленої праці.

Домінуючим законом ціноутворення в обігу є закон попиту і пропозиції, який коригує ціну відповідно до споживної вартості товару. Ціна пропозиції, яка формується під дією закону вартості, та ціна попиту і пропозиції, зустрічаються на ринку, щоб знайти деяку середню величину ціни – ринкову ціну товару.

Ринкова ціна, що формується під впливом співвідношення попиту і пропозиції, є вартісною формою узгодження інтересів виробника і споживача. Зростання попиту веде до підвищення цін і до збільшення норми прибутку. Підвищення цін призводить до зменшення попиту і відповідно до зменшення витрат й суми доходів. Еластичність попиту за ціною вимірює реакцію споживачів на зміни цін. А еластичність пропозиції залежить від мобільності ресурсів, тобто можливості їх переміщення між різними альтернативними напрямками використання. Перехресна еластичність показує, наскільки є чутливим обсяг витрат одного продукту відносно змін ціни іншого. Надлишок продукції на ринку знижує ціну на неї, а нестача (дефіцит) викликає підвищення ціни.

Коливання ринкової ціни залежно від попиту і пропозиції об'єктивно обмежені в діапазоні, де для виробника нижня межа визначається вартістю середніх витрат виробництва, а верхня – граничною кількістю грошей у споживача, тобто рівнем його платоспроможності.

Для розуміння закономірностей розвитку ринкових відносин варто знати не тільки те, як змінюється ціна товару під впливом попиту та пропозиції, але й як змінюється попит і пропозиція залежно від зміни ціни. Цінова еластичність попиту, або цінова еластичність, показує, наскільки змінюється величина попиту

на певний товар зі зміною його ціни. Еластичність означає реакцію, або реагування. Отже, цінова еластичність – це відношення процента зміни величини попиту до процента зміни ціни. Коефіцієнт еластичності можна обчислити за формулою:

$$KE = \frac{\text{Процент зміни величини попиту}}{\text{Процент зміни ціни}} \cdot 100\%$$

Різні товари мають різну еластичність попиту. Попит на речі першої необхідності слабо реагує на зміну ціни, тоді як попит на предмети розкоші дуже чутливий. У зв'язку з цим їх поділяють на товари еластичного і нееластичного попиту. Якщо зміна ціни на 1% спричиняє більшу ніж на 1% зміну величини попиту, то попит називають еластичним за ціною. Якщо зміна ціни на 1% спричиняє меншу ніж на 1% зміну величини попиту, то попит – нееластичний за ціною. Якщо відсоток зміни величини попиту дорівнює відсотковій зміні ціни, то попит – одинично-еластичний.

Цінова еластичність попиту робить вплив на валовий дохід, а саме:

- якщо попит нееластичний, то зниження ціни зменшує валовий дохід;
- якщо попит еластичний, то зменшення ціни збільшує валовий дохід;
- якщо попит одинично-еластичний, то зниження ціни не викликає жодних змін у валовому доході.

Цінова еластичність пропозиції виражає ступінь реагування величини пропозиції товару на зміну його ринкової ціни. Вона вимірюється процентом зміни величини пропозиції внаслідок зміни ціни товару на 1%. Формула визначення еластичності пропозиції така:

$$E = \frac{\text{Процент зміни величини пропозиції}}{\text{Процент зміни ціни}} \cdot 100\%$$

На еластичність пропозиції роблять вплив такі фактори:

- можливість збільшення обсягу виробництва. Якщо фактори виробництва легко знайти за поточними ринковими цінами, то обсяг продукції можна значно збільшити за невеликого зростання ціни. Це означає, що пропозиція вискоеластична. З іншого боку, якщо виробничі ресурси обмежені, то навіть різке зростання ціни спричинить зовсім незначну реакцію на виробника. Це приклад нееластичної пропозиції;

– час реагування постачальників. У дуже короткі проміжки часу після збільшення ціни підприємства неспроможні збільшити фактори виробництва – працю, капітал, землю, унаслідок чого пропозиція буде виключно нееластичною.

В залежності від того, в якому секторі господарства реалізується продукція і яке її призначення, розрізняють оптові ціни на промислову та сільськогосподарську продукцію, роздрібні ціни на товари народного споживання, зовнішньоторговельні ціни.

Оптові ціни можуть бути двох видів: оптова ціна підприємства, яка включає в себе повну собівартість продукції і середній (нормальний) прибуток підприємства. За цією ціною підприємства реалізують свою продукцію збутовим організаціям (торговим капіталістам); оптова ціна галузі, яка включає в себе оптову ціну підприємства, податок з обороту, витрати і прибуток збутових організацій, а також витрати транспорту, а інколи і ренту. За цими цінами збутові організації реалізують продукцію підприємствам – споживачам.

Роздрібні ціни на товари народного споживання обслуговують сферу торгівлі. Вони включають в себе оптову ціну галузі, торгову скидку (націнку) для погашення витрат торговельних організацій та утворення в них середнього прибутку.

Зовнішньоторговельні ціни обслуговують зовнішню торгівлю. Величина їх залежить від суспільно необхідних затрат в межах світового господарства або господарств регіону.

Ціна виконує такі основні функції: контрольню-облікову, розподільчу і стимулюючу. Контрольню-облікова функція ціни проявляється в тому, що ціна надає грошового виразу вартості товару і використовується для планомірного обліку затрат на випуск продукції та визначення вартісних пропорцій суспільного виробництва.

Розподільчу й перерозподільчу функцію ціна виконує тоді, коли використовується державою чи суб'єктами підприємницької діяльності для регулювання рентабельності виробництва різних видів продукції, для впливу на характер і пропорції розподілу сукупного суспільного продукту і чистого доходу.

Стимулюючу функцію ціна виконує тоді, коли використовується для впливу на розвиток виробництва, підвищення якості продукції, формування прогресивних пропорцій в сфері виробництва і споживання матеріальних благ та послуг. Розподільчу

і стимулюючу функцію ціна виконує в результаті відхилення її від вартості, яке відбувається під впливом попиту і пропозиції.

2. Місце та роль конкуренції в ринковій економіці

Важливим складовим компонентом ринкової економіки є конкуренція. Вона являє собою економічну боротьбу, суперництво між відособленими виробниками матеріальних благ та послуг з метою панування на ринку та одержання сталого прибутку.

Конкуренція має негативні й позитивні риси. До негативних відносяться: витиснення дрібних виробників великим капіталом, розорення одних і збагачення інших, посилення соціальної несправедливості, значне зростання майнової диференціації населення, загострення безробіття, інфляції тощо.

Водночас конкуренція має позитивні риси. Вона є рушійною силою ринкової економіки, оскільки стимулює економію матеріальних, трудових та фінансових ресурсів, примушує постійно поновлювати асортимент, пильно стежити за науково-технічними новинками і активно впроваджувати їх у виробництво.

Для виникнення конкуренції потрібні певні умови. Серед них найважливіші такі: наявність на ринку великого числа незалежно діючих виробників одного і того ж продукту чи послуги, свобода вибору господарської діяльності виробників, відповідність між попитом і пропозицією, наявність ринку засобів виробництва, який дає можливість вільного вибору господарської діяльності.

В залежності від застосовуваних методів розрізняють цінову, нецінову і нечесну конкуренцію. Цінова конкуренція означає, що основним методом боротьби проти конкурентів є ціна. У такій боротьбі перемагає той, хто досягає індивідуальної вартості, нижчої, ніж ринкова ціна. Це по суті боротьба за скорочення витрат виробництва завдяки використанню досягнень науково-технічного прогресу, наукової організації праці, підвищення продуктивності живої праці тощо. На конкурентному ринку нездатність деяких фірм до зазначеної діяльності в кінцевому підсумку означає усунення їх іншими фірмами.

Нецінова конкуренція може здійснюватися шляхом підвищення якості продукції, використання реклами, надання безплатних консультацій щодо використання купленого товару, забезпечення гарантійного ремонту, надання запасних частин тощо.

Нечесна конкуренція являє собою діяльність господарського суб'єкта, що спрямована на одержання комерційної вигоди і забезпечення панування на ринку шляхом обману споживача, партнерів, інших господарських суб'єктів і державних органів. Основними способами такої конкуренції є: дезінформація з боку виробника споживачів і господарських суб'єктів про товар і послуги; використання товарного чи фірмового найменування без дозволу господарського суб'єкта, на ім'я якого вони зареєстровані; поширення компрометуючої інформації про товари своїх конкурентів; здійснення тиску на постачальників ресурсів і банки, щоб вони відмовляли конкурентам у постачанні сировини, матеріалів та у наданні кредитів; встановлення більш високих окладів і різних пільг з метою переманення провідних спеціалістів фірм-конкурентів тощо.

Прийнято розрізняти такі форми конкуренції: міжгалузєва, внутрішньогалузєва, чиста, олігополістична та монополістична.

Міжгалузєва конкуренція являє собою суперництво виробників різних галузей господарства за більш прибуткове застосування капіталу. Вона ведеться шляхом переливання капіталу з однієї галузі в іншу, з менш прибуткової у більш прибуткову. Міжгалузєва конкуренція сприяє утворенню середньої норми прибутку, формуванню пропорцій суспільного виробництва, розвитку нових галузей, а також виникненню суперечності між виробниками різних галузей і виникненню економічних криз.

Внутрішньогалузєва конкуренція становить собою суперництво виробників всередині кожної галузі за одержання прибутку. Вона сприяє формуванню суспільно необхідних затрат на виробництво товару, зниженню затрат виробництва і збільшенню прибутку, розвитку НТП, збільшенню обсягів виробництва і насиченню ринку товарів, утворенню і зниженню ринкової вартості товару, диференціації товаровиробників, виникненню економічних криз.

Чиста (досконала) конкуренція має місце тоді, коли на ринку велика кількість продавців і покупців, на цьому ринку є однорідний товар, продавці та покупці не мають будь-яких персональних переваг, володіють повною інформацією про ринкові ціни та обсяги випущеної продукції і мають можливість вільного доступу до ринку та виходу з нього. Прикладів такого ринку в практиці дуже мало (валютна біржа, товарна біржа та інші біржі), тому переважає недосконала (обмежена) конкуренція, коли далеко не всі продавці можуть запропонувати певний товар за діючою ціною.

Олігополістична конкуренція має місце тоді, коли на ринку панує декілька великих фірм – не більше шести. Олігополія виникає тому, що конкуруючим фірмам дуже важко вийти на ринок через обмеженість ресурсів, насиченість попиту на цей товар, захищеність товару патентом тощо.

Монополістична конкуренція означає панування на ринку однієї фірми і можливість останньої впливати на встановлення цін.

Отже, ринковий механізм як механізм урівнювання попиту та пропозиції у певні історичні періоди набуває різних форм. Його розвиток визначається взаємодією конкуренції та монополії.

Конкуренція в ринковій економіці виконує цілий ряд функцій. По-перше, вона здійснює вплив на процес ціноутворення. Причому цей вплив, як буде показано нижче, кожна форма конкуренції здійснює по-різному.

Друга економічна функція конкуренції – стимулювання науково-технічного прогресу. Цю функцію, знову ж таки, по-різному виконує кожна з вищеназваних форм конкуренції. Великі підприємства, наприклад, вкрай суперечливо впливають на розвиток науки і техніки. Досягнувши монопольного положення на ринку, велика господарська одиниця повільно реагує на зміни науково-технічного прогресу до того часу, поки не відчує загрози втрати монопольного права на ринку збуту.

Третя економічна функція конкуренції полягає в тому, що в умовах ринкової економіки вона є регулятором суспільного процесу відтворення.

Сучасна конкуренція має кілька рівнів. На рівні великих корпорацій характерна тенденція до олігополістичної конкуренції. У відносинах великих корпорацій з дрібними та середніми фірмами верх бере тенденція до монополістичної конкуренції. У відносинах між дрібними та середніми підприємствами конкуренція проявляється значною мірою як досконала.

В сучасних умовах конкуренція товарних форм капіталу доповнюється або замінюється конкуренцією продуктивного і грошового капіталу.

3. Ринок і ціни в умовах чистої конкуренції, олігополії та чистої монополії

Як вже зазначалося, одним із методів конкурентної боротьби є цінова конкуренція. Вона має місце як в умовах наявності на ринку

великої кількості продавців та покупців, так і в умовах олігополії та монополії.

В умовах чистої (досконалої) конкуренції кожен із великої кількості виробників знає, що сам він не може помітно вплинути на зміну ринкової ціни через зміну кількості виробленої продукції. Ринкова ціна формується на ринку під впливом попиту і пропозиції. При цьому немає потреби у контролі за цінами з боку держави, немає потреби і в рекламі. Продукція збувається методом звичайного ринкового обміну або за допомогою біржі.

Знаючи, що в умовах чистої конкуренції ринкова ціна не залежить від обсягу його власного виробництва, виробник не стане пропонувати більш високу ціну, бо це означає зменшення його прибутку. Проте виробник знає, що однакова ринкова ціна не зумовлює однакову норму прибутку, тому своїм завданням він вважає таке пристосування до ціни, яке зменшило б витрати виробництва і забезпечило б норму прибутку не нижчу, ніж у конкурентів.

Але справа в тому, що в реальному світі чиста конкуренція відсутня. Чиста конкуренція є ідеальним типом ринкової структури. Аналіз чистої конкуренції дозволяє з'ясувати, як могли б розміщуватися ресурси і встановлюватись ціни за відсутності ринкових недосконалостей таких, як диференціація продуктів, нерухомість ресурсів, погане знання ринку. Проте існують ринки, які значною мірою відповідають вимогам чистої конкуренції. Їх прикладом можуть бути ринки сільськогосподарської продукції та фінансові ринки, наприклад, Американська біржа цінних паперів. На ній є основні ознаки чистої конкуренції, оскільки: чисельність покупців та продавців акцій і облігацій така, що жодна людина чи група людей не можуть контролювати ринок за окремими видами цінних паперів; окремі цінні папери кожної фірми є однаковими і взаємозамінюваними; всі акти купівлі-продажу реєструються і інформація про це доступна для широкої громадськості; акти купівлі-продажу відбуваються за бажанням сторін.

При існуванні олігополії цінова конкуренція є менш ефективною. Компанії знають, що коли вони знизять ціни, конкуренти зроблять те саме. І тоді повальне зниження цін не компенсуватиметься зростанням обсягу продаж, а просто приведе до скорочення доходів. Замість цінової конкуренції за покупця олігополія часто при визначенні цінової політики орієнтується на лідерство в цінах, угоди і традиції.

Лідерство в цінах означає таку практику, коли провідна компанія галузі призначає свої ціни, а решта компаній їх дотримується. Угоди можуть таємно укладатися двома чи кількома великими компаніями для встановлення фіксованих цін або частки впливу на ринку. Законодавство більшості країн вважає таку практику протизаконною.

Призначення цін, або встановлення частки впливу на ринку, може перейти в традицію. Інколи воно також розглядається як протизаконне, хоча є випадки коли виступає як легальне.

Олігополії бувають однорідними і диференційованими, тобто тут можуть виробляти стандартизовані чи диференційовані продукти. Такі промислові продукти, як сталь, цинк, мідь є стандартизованими. В той же час галузі, що виробляють споживчі товари – автомобілі, одяг, взуття, телевізори тощо є диференційованими олігополіями.

На олігополістичному ринку через невелику кількість виробників забезпечується висока ефективність виробництва. Щоб фірми олігополії мали максимальні прибутки, олігополія повинна встановити монополію ціну. Але якщо при монополії прибуток одержує лише одна фірма, то при олігополії він повинен бути поділений між кількома фірмами.

Ринок, на якому є лише один продавець називається монополією. Монополії виникли наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в результаті розвитку концентрації та централізації капіталу і виробництва. Основна частина суспільного виробництва виявилася зосередженою на небагатьох великих підприємствах. Ці підприємства, щоб отримувати максимальний прибуток стали групуватися, утворюючи монополістичні об'єднання. На зміну вільній конкуренції прийшла монополія. Вона заперечувала ринкову стихію і внесла елемент свідомого регулювання ринкових відносин. Аналіз виникнення і розвитку процесів монополізації був проведений у широковідомій праці В. І. Леніна “Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму”.

Вже перші розвинуті організаційні форми монополій – картелі, синдикати, трести – суттєво підірвали внутрішньогалузеву конкуренцію. Картелі і синдикати обмежили вільну конкуренцію у сфері обігу, трести зробили те ж саме у сфері виробництва. Монополізувавши виробництво в окремих галузях, трести створили основу для їхнього впливу на виробників інших галузей. Еволюція одногалузевих монополій у багатогалузеві відбувалася двома

шляхами: шляхом комбінування, тобто об'єднання підприємств технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, наприклад, вугільної, металургійної, автомобілебудівної; шляхом диверсифікації виробництва, тобто проникнення монополій у галузі, що прямо не пов'язані з основною сферою їхньої діяльності. Наслідком диверсифікації стали концерни – великі багатогалузеві утворення, які поступово захоплюють головні позиції як на ринках, так і у сфері виробництва.

Розрізняють такі види монополій: білатеральну, обмежену, чисту, природню. Білатеральна монополія має місце тоді, коли на ринку лише один монополіст-продавець стикається з одним монополістом-покупцем. Наприклад, одна фірма виробляє пластмасові пляшки, і лише одна фірма використовує їх.

Їм не загрожує конкуренція з боку інших економічних суб'єктів.

Обмежена монополія проявляється тоді, коли на галузевому ринку присутні один монополіст-продавець і кілька покупців. Хоч тут покупців і небагато, але вони конкурують один з одним за право вступити в ринкові відносини з монополістом-продавцем.

Чиста монополія має місце тоді, коли на ринку один монополіст-продавець і багато покупців, відносини між якими будуються на конкурентній основі. Чиста монополія має найбільшу економічну владу, оскільки спроможна штучно створювати дефіцит товарної пропозиції і встановлювати таким чином монопольні ціни й одержувати монопольний прибуток.

Природна монополія виникає в галузі, де будь-яка кількість продукції чи послуг виробляється з меншими витратами саме однією фірмою. До таких монополістичних галузей належать громадський транспорт, зв'язок, виробництво і постачання електроенергії тощо. Такі підприємства на місцевому рівні підлягають державному регулюванню.

З виникненням монополій встановлена ринкова рівновага попиту і пропозиції на основі цін порушується, і споживачі втрачають вигоди від конкуренції, оскільки змушені дорожче платити за товар.

Щоб уникнути цих негативних наслідків монополізації ринку, уряди багатьох країн вживають заходи щодо обмеження монополій і охорони вільної конкуренції на ринку. Прикладом цього є антитрестовське законодавство США, яке включає в себе цілу низку законів, що приймалися, починаючи з кінця XIX ст. Скажімо, закон Шермана (1890 р.) забороняє створення монополій

і за порушення закону передбачає стягнення штрафу до 250 тис. дол. та тюремне ув'язнення до 3 років. Закон Клейтона (1914 р.) забороняє певні види ділової практики, такі як встановлення спеціальних тарифів для окремих споживачів, якщо це зменшує конкуренцію і заохочує створення монополій.

У країнах Західної Європи антимонопольне законодавство більш ліберальне, ніж у США. Зі сфери його дії виключені націоналізовані підприємства, сільське господарство, видобуток вугілля, зв'язок, страхування тощо.

Антимонопольне законодавство в Україні визначає правові основи обмеження монополізму, недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності та здійснення державного контролю за його дотриманням. Монопольним вважається таке становище підприємця, коли його частка на ринку певного товару перевищує 35% і він має змогу самотійно або разом з іншими підприємцями обмежувати тут конкуренцію. Законом України “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності”, прийнятим у березні 1992 р., змінами до нього та прийнятим у червні 1996 р. на його розвиток Законом України “Про захист від недобросовісної конкуренції” караються всі дії підприємця, які спрямовані на створення перешкод доступу на ринок іншим та на встановлення дискримінаційних цін на свої товари. Щоб не допустити зловживання монопольним становищем на ринку, створено антимонопольний комітет та його територіальні відділення. До його компетенції входять: визначення монопольного становища підприємців на ринку; здійснення контролю за дотриманням антимонопольних вимог при створенні, реорганізації чи ліквідації монопольних утворень; прийняття рішень та розпоряджень про припинення порушень антимонопольного законодавства та про відновлення початкового стану.

Незважаючи на наявність подібних органів та законів, антимонопольне законодавство часто порушується. Особливо це є типовим для потужних фінансових угруповань.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні передумови існування ринкової економіки.
2. В чому полягають основні переваги малого бізнесу?
3. Охарактеризуйте роль попиту і пропозиції в ринковій економіці.
4. В яких випадках можна говорити про ринкову рівновагу?

5. Назвіть основні особливості формування цін в умовах ринкової економіки.
6. Охарактеризуйте еластичність попиту.
7. Охарактеризуйте еластичність пропонування.
8. Які функції виконує ціна?
9. В чому проявляються негативні риси конкуренції?
10. В чому проявляються позитивні риси конкуренції?
11. Охарактеризуйте основні форми конкуренції.
12. Які функції виконує конкуренція в ринковій економіці?
13. Які особливості формування цін в умовах олігополії та монополії?

ТЕМА 18. КЛАСИФІКАЦІЯ РИНКІВ І ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Пізнання ринку як економічної категорії неможливо без глибокого аналізу його структури, тобто елементів, з яких він складається, і які взаємодіють між собою. Критеріїв, за якими можна класифікувати елементи ринку, багато. Проте найбільш поширеним є розгляд структури ринку з точки зору економічного призначення об'єктів ринкових відносин: ринок засобів виробництва, землі, предметів споживання, робочої сили, фінансовий, валютний, науково-технічних розробок та інформації тощо. Кожний з названих ринків в свою чергу можна поділити на їх складові.

Щоб краще пізнати всі ці елементи, вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Ринок засобів виробництва і предметів споживання.
2. Ринок робочої сили.
3. Фінансовий ринок.

1. Ринок засобів виробництва і предметів споживання

Свобода підприємства залежить від забезпеченості засобами виробництва, можливості вільної реалізації продукції, встановлення на неї цін, укладання договорів тощо. В цьому зв'язку велике значення має наявність ринку засобів виробництва. Такий ринок існує головним чином у формі оптової торгівлі засобами виробництва, тобто торгівлі більш-менш великими партіями.

Оптова торгівля включає як безпосередні комерційні зв'язки між підприємствами-виробниками й підприємствами-споживачами, так

і зв'язки між ними через посередника – товарну біржу, ярмарки, аукціони та дрібнооптові торговельні підприємства. Прямі договірні зв'язки між підприємствами-виробниками і підприємствами-споживачами засобів виробництва найбільш поширені тоді, коли між підприємствами склалася стійка кооперація праці, наприклад, між текстильною і швейною фабриками, автомобілебудівним і металургійним комбінатами. Укладаючи договори, підприємства визначають обсяги та асортимент засобів виробництва, їх якість, строки та умови постачання.

Поширеним видом оптової торгівлі засобами виробництва є торгівля через товарні біржі. Товарна біржа становить собою особливий ринок, на якому здійснюється оптова торгівля масовими однорідними товарами і зароджується попит та пропозиція цих товарів у масштабах регіону, країни, співдружності країн і світового ринку. Особливістю торгівлі на біржі є те, що товари безпосередньо не переходять з рук у руки. Угоди укладаються на основі пред'явлення та огляду встановлених форм документів, що регламентують номенклатуру, обсяг, терміни, форму доставки, а також ціну товару і деякі інші умови.

За характером операцій розрізняють товарні біржі реального товару і ф'ючерсні. Продаж контрактів на біржах реального товару супроводжується або переходом його від продавця до покупця, або наступною поставкою протягом 1-15 днів. На біржу з реальним товаром він доставляється у строго визначених розмірах і продається у вигляді біржових одиниць, що відповідають або вмісту транспортного засобу (вагон), або ж місця за обсягом і вагою (кіпа бавовни). Фактичні величини продажу називаються лотами, тобто партіями. Біржа ставить певні вимоги до біржового товару: стандартність, серійність і масовість виробництва.

Окремі види засобів виробництва можуть реалізовуватись через дрібнотоварні торговельні підприємства, ярмарки, аукціони. Всі, названі форми торгівлі засобами виробництва запроваджуються і в Україні.

В умовах, коли земля є приватною власністю, вона купується і продається, тобто існує ринок землі як особливого засобу праці у сільськогосподарському виробництві та місця (простору) для виробничого та невиробничого будівництва. Земельні ділянки продаються, як правило, через аукціони, що організовуються земельними та іпотечними банками. В Україні, оскільки товарна земля не є приватною власністю, ринок землі у повному розумінні

відсутній. Мають поодинокі випадки продажу на аукціонах ділянок землі під житлове будівництво та підприємства, головним чином сфери послуг.

Одним з найважливіших компонентів товарного ринку є ринок споживчих товарів і послуг. Він безпосередньо відображає виробництво і споживання, попит і пропозицію. Матеріальне і нематеріальне виробництво має бути адекватним платоспроможному попиту населення. Якщо цієї рівноваги немає, то у суспільстві настає дисбаланс: не вистачає певної групи товарів, з одного боку, і перевиробництво – з іншого. Ринок через конкуренцію, ціни, прибуток, перелив капіталу та інші механізми впливає на виробництво, змінюючи його структуру, ліквідує тим самим диспропорції в економіці.

Ринок споживчих товарів та послуг включає в себе системи оптової і роздрібною торгівлі. Оптова торгівля здійснюється як шляхом безпосередніх зв'язків між підприємствами-виробниками і торгівельними підприємствами, так і через посередників, головним серед яких є товарна біржа.

Роздрібна торгівля являє собою продаж товарів торговельними підприємствами, як правило торговими капіталістами, безпосереднім споживачам. Основним напрямом розвитку роздрібною торгівлі є створення універсальних магазинів, які торгують різноманітними товарами. Водночас існують і спеціалізовані магазини і торгівельні фірми, які продають товари певного виду.

Незначне місце в країнах з ринковою економікою посідає такий вид торгівлі, як споживча і постачально-збутова кооперація. Споживчі кооперативи об'єднують головним чином трудящі верстви міст. Вони закупають товари безпосередньо у виробників і продають їх споживачам за цінами, дещо нижчими, ніж в магазинах, що належать торговим капіталістам. Постачально-збутові кооперативи об'єднують дрібних товаровиробників, переважно селян. Вони більш вигідно організують збут їх продукції та придбання необхідних їм засобів виробництва.

В соціалістичних та постсоціалістичних країнах роздрібною торгівлю представляють не тільки підприємства споживчої кооперації і приватних осіб, а й держави. Щоправда, в постсоціалістичних країнах кількість державних підприємств торгівлі постійно зменшується.

Наповнення споживчого ринку товарами залежить від рівня розвитку продуктивних сил і ефективності виробництва. В свою

чергу споживчий ринок робить вплив на розвиток виробництва, оскільки, по-перше, через сферу обігу підприємства реалізують і відшкодовують витрати виробництва, забезпечуючи себе коштами і матеріальними ресурсами для відновлення процесу виробництва, по-друге, через сферу обігу реалізується вартість додаткового продукту, яка служить засобом нагромадження і покриття інших витрат суспільства.

2. Ринок робочої сили

Ринок робочої сили – це форма узгодження попиту на робочу силу з її пропозицією, досягнення в нормальних умовах відносно стабільної рівноваги в цій сфері на основі державної політики, чинного законодавства та саморегулювання. Ринок праці виступає посередником між роботодавцями та найманими працівниками. На ринку праці одержує оцінку вартість робочої сили, визначаються умови її найму, у тому числі величина заробітної плати, умови праці, можливість отримання освіти, професійного зростання, гарантії зайнятості.

Складовими ринку робочої сили є працездатне, зайняте і незайняте населення – це всі ті, хто за віком і станом здоров'я здатний працювати у різних сферах суспільного виробництва.

Зайняте населення становить собою частину працездатного населення, яка постійно виконує роботу на підприємствах, в організаціях, закладах за заробітну плату. Незайняте населення – це та частина працездатного населення, яка тимчасово не працює, але потребує роботи.

В умовах ринкової економіки робоча сила дістає адекватну ринкову ціну, яка формується в процесі взаємодії попиту і пропозиції.

Попит на ринку праці, як і на ринках інших ресурсів, є похідним від попиту на товари та послуги, що їх виробляють робітники. Крім того, попит на ринку робочої сили залежить від продуктивності праці, а також фази економічного циклу. На фазі кризи і депресії не тільки відсутній попит на додаткову робочу силу, але й має місце витіснення її із сфери виробництва. На фазі пожвавлення і піднесення попит на додаткову робочу силу зростає.

Пропозиція робочої сили – це пропонування або готовність до пропонування робочої сили будь-якою людиною працездатного віку. На пропозицію робочої сили роблять вплив такі фактори:

1) демографічна ситуація, тобто рівень народжуваності, темпи збільшення кількості працездатного населення, його статева та вікова структура; 2) ступінь економічної активності працездатного населення; 3) імміграція населення.

Ринок робочої сили є ринком особливого роду. Його відрізняє від інших ринків відмінність товару “робоча сила” і інших товарів. Робоча сила в процесі праці створює вартість, а всі інші ресурси лише переносять свою вартість на готову продукцію. Як і будь-який інший товар, робоча сила потребує суспільно необхідних витрат на своє відтворення за даних суспільних умов. Мінімальна межа цих витрат – вартість життєвих засобів, що фізично необхідні робітникам. Водночас для відтворення робочої сили потрібно більше витрат, ніж для створення фізично необхідних робітникам життєвих засобів. Це обумовлено тим, що, по-перше, робітник старіє і залишає ринок праці, тому відтворення робочої сили повинно містити витрати на утримання сім’ї робітника; по-друге, для виконання більш складної роботи необхідний певний рівень освіти і кваліфікації робітника, що вимагає додаткових витрат на робочу силу; по-третє, на відміну від звичайних товарів, робоча сила історично розвивається і на величину її вартості впливає соціально-історичний елемент. Він виражає розвиток людини, її матеріальних і духовних потреб під впливом науково-технічного прогресу, еволюції суспільних відносин, боротьби трудящих та профспілок за поліпшення становища робітників.

Як вже зазначалося, складовою частиною ринку робочої сили є також та частина працездатного населення, яка тимчасово не працює, але не відкидає надію знайти роботу, тобто безробітні. Безробіття – це соціально-економічне явище, при якому частина робочої сили не зайнята у виробництві товарів та послуг. В реальному житті безробіття виступає як перевищення пропозиції робочої сили над попитом на неї.

До безробітних згідно з офіційною соціальною статистикою багатьох країн належать особи, які не зайняті на момент проведення опитування про їх зайнятість, що робили спроби знайти роботу протягом чотирьох минулих тижнів та зареєстровані на біржі праці. До безробітних відносять не тільки звільнених з роботи з різних причин, але й осіб, що добровільно залишили роботу і намагаються знайти нову. Структура безробіття складається з таких основних категорій робочої сили: люди, що втратили роботу внаслідок звільнення; ті, що добровільно залишили роботу; ті, хто прийшов

на ринок після перерви в роботі; ті, хто вперше прийшов на ринок праці.

Система працевлаштування і перекваліфікації здійснюється за допомогою біржі праці. Біржі праці виконують такі функції: працевлаштування безробітних, сприяння всім бажаючим змінити характер і місце роботи, вивчення кон'юнктури ринку робочої сили та надання інформації про неї, професійна орієнтація молоді, облік безробітних та виплата їм допомоги. На відміну від товарних, фондових і валютних бірж, біржа робочої сили формується державою.

В Україні біржу праці було закрито в 1930 р. як непотрібну, оскільки в країні мала місце повна зайнятість. З початком ринкової трансформації економіки України безробіття в країні відновилося і виникла потреба в біржі праці. Відповідно до закону України "Про зайнятість населення" в Україні створено Державну службу зайнятості, яка включає майже 700 регіональних центрів зайнятості і практично виконує функції біржі праці.

Велика важливість ринку робочої сили та його особливості зумовлюють необхідність регулювання його з боку держави. Виділяють кілька напрямів державного регулювання ринку праці:

1) програми по стимулюванню зростання зайнятості та збільшення кількості робочих місць у державному секторі економіки;

2) програми, спрямовані на підготовку та перепідготовку робочої сили;

3) програми сприяння найму робочої сили;

4) програми соціального страхування безробіття.

Підприємства, що вивільняють працівників, також мають певні зобов'язання щодо отримання ними кваліфікації, необхідної для працевлаштування.

Незважаючи на існування біржі робочої сили і державного регулювання ринку праці, в умовах ринкової економіки безробіття є його невід'ємним компонентом, результатом дії капіталістичного закону народонаселення, про що говорилося в одній із попередніх тем.

3. Фінансовий ринок

Фінансовий ринок – це специфічна сфера економічних відносин, де відбувається купівля – продаж фінансових ресурсів. Фінансовий

ринок включає в себе ринок капіталів, ринок кредитів і ринок цінних паперів.

Ринок капіталів (інвестиційний ринок) здійснює інвестиції, тобто вкладення капіталу у виробничу і невиробничу сфери економіки, забезпечуючи їх загальний розвиток. Джерелом капіталів є прибуток підприємств, а також та частина доходів населення, що надходить у вигляді податків та платежів у централізований державний фонд. Інвестиційний ринок активно впливає на всі інші ринки. Наприклад, якщо якийсь споживчий товар користується підвищеним попитом, то збільшення його виробництва залежить від капіталовкладень в цю сферу. А це, в свою чергу, призводить до зростання попиту на відповідні знаряддя праці, предмети праці й робочу силу, тобто сприяє розширенню виробництва в інших галузях. Важливим джерелом інвестицій є кредит, який надається у вигляді позики і являє собою необхідний компонент фінансового ринку, тобто кредитний ринок.

Кредитний ринок є системою відносин між кредиторами і позичальниками з приводу позики в товарній або грошовій формі. Суб'єктами кредитного ринку виступають юридичні особи (підприємства, організації, банки, держава) через свої повноправні органи, а також фізичні особи (громадяни).

Залежно від суб'єктів і змісту кредитних відносин розрізняють: 1) взаємний кредит, тобто кредитні відносини між підприємствами, фізичними особами і небанківськими закладами; 2) як різновид взаємного кредиту, комерційний кредит у товарній формі, що надається постачальником покупцеві; 3) банківський кредит, що надається банками, як правило, у грошовій формі; 4) державний кредит, коли кредитором виступає держава.

Позичальники залежно від величини позики, строку, на який вона береться, попиту і пропозиції кредитів, рівня інфляції та інших економічних факторів сплачують кредиторам певний процент.

Ринок цінних паперів у вигляді акцій, облігацій, зобов'язань державної скарбниці, ощадних сертифікатів та векселів є прямим продовженням кредитного ринку. Цінні папери – це грошові документи, які визначають взаємовідносини між суб'єктами, що їх випустили, і тими, хто придбав їх. Вони передбачають виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів, а також можливість передачі грошових та інших прав, передбачених документами, особам, що є їх власниками.

Акція свідчить, що її власник є одним з співвласників підприємства і має право на отримання певної частки прибутку у формі дивіденду, на управління підприємством, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства. Акції випускаються на пред'явника та іменні. Кожна акція має номінальну вартість, а у випадку вільного обігу на ринку цінних паперів – і ринковий курс, який залежить від кількості акцій, величини дивіденду та позичкового проценту.

Власник облигації є кредитором одного з суб'єктів господарювання, за що одержує певний фіксований процент. Засоби, які вкладені в акції, можуть бути компенсовані лише через продаж їх на фондовій біржі за курсом, а облигації – через встановлений термін відшкодовуються за номінальною вартістю.

Зобов'язання державної скарбниці засвідчують, що їхній власник вніс кошти в бюджет, і це дає йому право на отримання фінансового доходу протягом усього строку володіння цими цінними паперами. Вони бувають короткострокові (від кількох місяців до року), середньострокові (від одного до п'яти років) і довгострокові (від 5 до 25 років). Держава здійснює за ними щорічно виплати за купонами, а також за тиражними погашеннями шляхом викупу.

Ощадні сертифікати – це письмове свідоцтво кредитної установи про депонування (внесення в банк) коштів, яке дає право на отримання через визначений строк депозиту (депонованої суми) і процентів на нього. Вексель-грошове зобов'язання, яке має бути сплачене боржником його власнику.

Ринок цінних паперів складається з двох частин: первинного ринку і вторинного ринку. На першому відбувається емісія цінних паперів, тобто випуск їх в обіг. Другий ринок призначений для перепродажу цінних паперів. Це відбувається на фондовій біржі, через що ринок цінних паперів називають фондовим ринком. Саме він дає можливість забезпечити тісні прямі та зворотні зв'язки між відтворенням реального капіталу і того, що функціонує у вигляді цінних паперів.

Фондова біржа – це установа, яка створена для забезпечення сприятливих умов вільної купівлі–продажу цінних паперів за ринковими цінами на регулярній та упорядкованій основі. За своїм економічним змістом і функціями вона покликана максимально концентрувати попит і пропозицію цінних паперів, сприяти формуванню їх біржового курсу. Основними характерними

рисами діяльності фондової біржі стали ліквідність (вільна купівля–продаж), неперервність і публічність ринку й ринкової інформації, довіра широкої публіки.

Організують фондові біржі акціонери – банки, підприємства, організації та приватні особи. Самостійною торгівлею цінними паперами на біржі мають право займатися лише члени біржі, тобто її засновники. Ціни, за якими продаються цінні папери, тобто їхні курси, регулярно друкуються в щоденних біржових бюлетенях для загального ознайомлення. Біржова котировка при цьому включає мінімальну й максимальну ціну.

Важливим компонентом ринкової економіки є валютний ринок. Валютний ринок становить собою ринок, де предметом купівлі–продажу є різні національні валюти. Купівля–продаж зарубіжних валют зумовлена розвитком зовнішньоекономічних зв'язків між різними країнами і необхідністю взаємних розрахунків. Зробити це можна, прирівнюючи, наприклад, українську гривню до американського долара, німецької марки, російського рубля, євро тощо.

У різних країнах залежно від стану розвитку економіки та ринкових відносин валютні операції можуть здійснювати різні суб'єкти. За умов обмеженості ринку валюти це право надається лише державним установам під керівництвом і контролем центрального банку. За умов повної конвертованості валютного ринку це право надається всім суб'єктам, які мають валютні банківські рахунки. Практика функціонування ринкової системи свідчить, що заборона здійснювати валютні операції всім учасникам економічного життя призводить до формування чорного ринку валюти.

Валютний ринок представлений валютною біржею. Валютна біржа – це ринок, на якому здійснюються операції купівлі–продажу іноземних валют, зливків та виробів з благородних металів. Головним завданням валютних бірж України є організація і проведення операцій з купівлі й продажу іноземної валюти, сприяння формуванню і регулюванню ринкового курсу гривні.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте основні форми оптової торгівлі засобами виробництва.
2. Які особливості продажу землі?
3. В чому полягає особливість ринку споживчих товарів і послуг?

4. Яким чином споживчий ринок впливає на розвиток виробництва?
5. Назвіть складові ринку робочої сили.
6. Від чого залежить попит на робочу силу?
7. Які фактори роблять вплив на пропонування робочої сили?
8. Чому для відтворення робочої сили потрібно більше витрат, ніж для створення фізично необхідних робітникам життєвих засобів?
9. Які функції виконує біржа праці?
10. Які заходи включає в себе державне регулювання ринку праці?
11. Охарактеризуйте складові фінансового ринку?
12. Чим займається валютна біржа?

ТЕМА 19. РОЛЬ РИНКУ В РЕГУЛЮВАННІ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА.

В попередніх темах було з'ясовано суть та структуру ринку, функціонування його основних елементів. В даній темі буде розкрито роль ринку в регулюванні суспільного виробництва та межі дії ринкового механізму. Її вивчення дасть змогу зрозуміти, що ринок не всесильний, що без активної економічної ролі держави він неспроможний забезпечити високу ефективність суспільного виробництва. З огляду на сказане вивчення теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Ринок як саморегульована система.
2. Обмеженість ринкового саморегулювання та необхідність державного втручання в економіку.
3. Особливості регулювання економіки України в умовах відновлення капіталістичних відносин.

1. Ринок як саморегульована система

З попередніх тем нам відомо, що головною перевагою ринкової економіки є вільна конкуренція. Вона забезпечує формування попиту, пропозиції, цін і з точки зору ринкового господарства є найкращим механізмом розподілу прибутків між суб'єктами господарювання. Через механізм конкуренції, попиту, пропозиції та ринкових цін ринок забезпечує саморегулювання економіки. Через конкуренцію ринкові відносини активно впливають на рівень витрат на виробництво товару, науково-технічний прогрес, на задоволення платоспроможного попиту населення. Внаслідок дії закону вартості, попиту та пропозиції, інших законів ринкової

економіки індивідуальна праця зводиться до суспільно-необхідної та визначення вартості і ціни товару. Механізм міжгалузевої конкуренції сприяє вирівнюванню прибутків підприємців різних галузей виробництва, тобто утворенню середньої норми прибутку. Орієнтуючись на ринкові ціни і намагаючись одержати максимальний прибуток, підприємці направляють свої кошти на випуск тих товарів які користуються попитом. В результаті досягається відповідність між обсягом виробництва і суспільними потребами, формуються необхідні економічні пропорції.

Саморегулювання ринок здійснює і тоді, коли за допомогою конкуренції “очищує” суспільне виробництво від економічно слабких, нежиттєздатних господарських одиниць і, навпаки, сприяє найбільш ефективним. В результаті такого відбору неперервно підвищується середній рівень ефективності народного господарства.

Проте ринок – не всемогутній. Він вирішує далеко не всі проблеми економічного життя суспільства. Тому важливу роль відіграє регулювання ринкової економіки її суб'єктами. Незалежно від форми підприємництва (одноосібне володіння, товариство, корпорація) економічні суб'єкти прагнуть пристосуватися до ринкових відносин і в певній мірі впливати на них. На рівні малих та середніх підприємств таке пристосування проявляється у швидкому реагуванні на зміни попиту і пропозиції, в активній інноваційній політиці, у скороченні управлінських витрат тощо.

На відміну від малого та середнього бізнесу, який пристосовується до ринкової стихії, великі монополістичні підприємства активно діють в напрямі обмеження ринково-конкурентної стихії. Вони спрямовують свою діяльність на впорядкування господарської системи, захищають і стабілізують її з метою забезпечення економічних переваг висококонцентрованим господарським одиницям. Тобто олігополія та монополія вносять елемент свідомого регулювання ринкових відносин.

Важливим інструментом регулювання ринкової економіки є контракт, що його заключають між собою господарюючі суб'єкти. Контракт являє собою форму договору між підприємством-виробником та підприємством-споживачем (або підприємством-посередником) про виробництво певного обсягу продукції певної якості, ціни на неї, строки та форми поставки. Великого поширення контрактна система набула у стосунках між сільськогосподарськими підприємствами, з одного боку, та переробними і посередницькими фірмами – з іншого. Контрактна система дозволяє виробникам

одержати гарантований ринок збуту товарів і в певній мірі обмежує ринково-конкурентну стихію.

Помітну роль в регулюванні виробництва відіграє ринкова інфраструктура, тобто система державних, приватних і громадських організацій й установ, що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин і забезпечують їхню ефективну взаємодію. Скажімо, фінансово-кредитна інфраструктура ринку, яку утворюють банки, фондові та валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій, займаючись мобілізацією тимчасово вільних коштів та перетворенням їх у кредити і капіталовкладення, істотно впливає на попит і пропозицію товарів і послуг.

Організаційно-технічна інфраструктура, яка включає в себе товарні біржі й аукціони, торгові дома і торгові палати, інформаційні центри та ярмарки, асоціації підприємців та споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку, сприяє встановленню ділових контактів між підприємцями, прискоренню обороту капіталу, а отже і розвитку виробництва.

Помітний вплив на виробництво робить науково-дослідницька інфраструктура, до складу якої входять наукові центри з вивчення ринкових проблем, інформаційно-консультативні фірми, аудиторські організації та навчальні заклади.

Вивчаючи динаміку ринкової ситуації, займаючись розробкою стратегії і тактики підприємств на ринку, готуючи кадри економістів та менеджерів, названі організації й установи сприяють піднесенню наукового рівня управління виробництвом, що вкрай важливо для піднесення ефективності виробництва.

2. Обмеженість ринкового саморегулювання та необхідність державного втручання в економіку

Говорячи про механізм дії ринку, слід мати на увазі, що він – не всемогутній. На певному етапі розвитку сама ринкова система руйнує свою основну ознаку – вільну конкуренцію і розвиваються процеси самогальмування, які роблять неможливим нормальне суспільне відтворення. Інакше кажучи, йдеться про певні негативні наслідки ринкового саморегулювання. Назвемо лише окремі з них.

1. Розвиток ринкової економіки в умовах вільної конкуренції неминуче приводить до високої концентрації і централізації виробництва й капіталізму, що породжує монополію. Останні

придушують вільну конкуренцію, оскільки контролюють ціни, нав'язують свої умови ринку з метою отримання високих прибутків. Усе це паралізує і руйнує створений віками ринковий механізм вільної конкуренції, який забезпечував прогресивний розвиток продуктивних сил.

2. Ринкові відносини неминуче призводять до безробіття. Утворення відносно надлишкового населення – це наслідок ринкового критерію оцінки зайнятості. Ринкова економіка вимагає наявності безробіття, тобто незайнятого населення. Наявність безробіття забезпечує підприємцям великий прибуток, оскільки дає можливість зменшувати заробітну плату зайнятій частині населення, збільшувати тривалість робочого дня та інтенсивність праці, обмежувати пропозицію товарів, щоб не допустити зниження цін тощо.

3. Ринкова економіка не може забезпечити повне використання матеріальних ресурсів. Про це свідчить циклічний розвиток виробництва. На фазі кризи руйнуються продуктивні сили суспільства. Навіть у період піднесення економіки хронічним стало неповне використання виробничих потужностей.

4. Ринкова економіка неспроможна забезпечити розвиток НТП, прогресивну структуру виробництва та ін. Ринок дає лише інформацію про поточні економічні проблеми. Наприклад, про необхідність зменшення собівартості продукції, підвищення продуктивності праці тощо.

5. При ринковій економіці відсутня можливість відтворення у галузях, які не дають прибутку, але продукція яких вкрай потрібна суспільству. Наприклад, в усіх країнах сільське господарство є збитковим. Ринковий механізм неминуче призводить до зростання цін на продукцію сільського господарства.

6. Ринок не може забезпечити навіть просте відтворення у сфері суспільних товарів та послуг. Суспільні товари – це товари, що споживаються спільно всіма членами суспільства, тобто це суспільний транспорт, система освіти і охорони здоров'я, оборона, управління, охорона правопорядку тощо.

7. Ринковий механізм виявляється нездатним відтворити стан навколишнього середовища. Намагання приватних фірм уникнути розв'язання екологічних проблем у процесі своєї діяльності і за рахунок цього скорочувати витрати виробництва приводить до екологічної кризи.

8. Ринкова економіка не тільки не в змозі врахувати потреби всього населення, а й постійно розшаровує суспільство на багатих та бідних і цим створює загрозу своєму існуванню.

Отже, ринковий механізм має певні межі своєї дії. Його ефективне функціонування можливе лише за умови активного державного регулювання економіки.

Для впливу на економічні процеси у країнах з ринковою економікою створюється державне підприємництво і використовується короткострокове та довгострокове державне регулювання економіки.

Державне підприємництво розвивається на основі державної власності, яка утворюється шляхом будівництва нових підприємств за рахунок держбюджету та внаслідок націоналізації, тобто купівлі підприємств у власників. Держава може бути власником значної частини капіталу, що дозволяє повністю керувати підприємством або володіти відносно невеликою частиною капіталу.

Державне підприємництво створюється головним чином в тих галузях, які приватний сектор розвивати не хоче, оскільки вони мало прибуткові: громадський транспорт, освіта, охорона здоров'я, навчальні заклади, дитячі будинки тощо.

Короткострокове регулювання економіки являє собою вплив держави на виробництво з метою одержання наслідків протягом року. Це регулювання використовується, наприклад, для впливу на фази промислового циклу, для зменшення темпів інфляції та ін. Основними засобами короткострокового регулювання економіки є податкова політика, регулюванні цін і доходів, державні замовлення.

Податкова політика держави проявляється у зміні ставки податків з метою стимулювання або обмеження тих чи інших процесів. Наприклад, змінивши ставку податку на прибуток, держава може вплинути на процес нагромадження та попит на засоби виробництва. Змінюючи прибутковий податок та акцизний збір, держава впливає на попит на товари народного споживання.

Шляхом введення чи скасування податкових пільг для підприємств якоїсь галузі держава робить вплив на процес відновлення засобів праці, попит на них і стан справ у машинобудуванні.

Кредитну політику держава використовує для регулювання ринкової економіки через механізм подорожчання або здешевлення кредиту. Подорожчання кредиту використовується для обмеження

інвестиційної активності, здешевлення кредиту – для стимулювання розширення та оновлення виробництва.

Регулювання цін та доходів держава здійснює багатьма шляхами, в тому числі і шляхом впливу через податкову та кредитну політику.

Але такий вплив не завжди є ефективним. Тому держава досить часто здійснює пряме регулювання цін і доходів та встановлює над ними контроль.

Механізм прямого регулювання включає в себе встановлення максимальних граничних цін і заробітної плати, збільшення цін та зарплати після одержання санкцій державних органів та ін. У США держава регулює до 10% цін, запроваджує рівень цін на пшеницю, кукурудзу, рис, кормове зерно, бавовну та ін. Контроль за цінами здійснює Міністерство юстиції та федеральна торгова палата.

В Японії є особливий державний орган – Бюро цін. Держава регулює ціни на рис, пшеницю, м'ясо, молочні продукти, залізничні тарифи, ціни на водопостачання, теплоенергію, електроенергію, газ, навчання, медичне обслуговування. В цілому регулюється 20% споживчих цін.

У Європейському союзі погоджують та регулюють ціни на 88 – 97% сільськогосподарської продукції (по різних країнах).

Державне замовлення як засіб короткострокового регулювання економіки робить помітний вплив на сукупний попит.

У США, наприклад, держава як покупець забезпечує реалізацію до 20% валового національного продукту. Держзамовлення створює надійний ринок збуту продукції, що дуже важливо на тих фазах промислового циклу, коли загострюється проблема реалізації. Через державне замовлення здійснюється значна частина закупівлі різних товарів для створення державних фондів.

Основними засобами довгострокового регулювання ринкової економіки є планування, програмування та прогнозування.

Планування полягає у складанні державними органами планів економічного та соціального розвитку на кілька років, як правило, на три - п'ять. У планах держава пропонує підприємцям орієнтири для майбутнього розвитку, інформує їх відносно перспективи зміни кон'юнктури. Державні плани є обов'язковими тільки для державних підприємств та установ, а для приватних вони мають індикативний (інформативний) характер. Проте виконання державних планів приватними фірмами стимулюються державою. Держава бере участь

у інвестиціях цих фірм, гарантує ринок збуту продукції, надає пільгові кредити тощо.

Програмування використовується для вирішення великої технічної, економічної або соціальної проблеми, яка вимагає об'єднання зусиль підприємств різних галузей та сфер діяльності. У програмі вказуються фірми, що беруть участь у розв'язанні проблеми, і конкретне завдання кожній фірмі: обсяг роботи, термін виконання, постачальники виробничих ресурсів, порядок фінансування та ін. Такі програми застосовуються у воєнній та космічній промисловості, при модернізації вугільної та металургійної промисловості, суднобудування тощо.

Прогнозування – це одержання аргументованого уявлення про тенденції розвитку всієї економіки або окремих її частин. Без економічного прогнозу не можна розробити план розвитку економіки чи програму вирішення окремої проблеми. Розробляються середньострокові (як правило, на п'ять років) і довгострокові (на 10 – 15 і навіть на 50 років) прогнози. Прогнози містять показники розвитку всієї економіки, окремих галузей, видів діяльності, соціальних умов суспільства тощо.

Як бачимо ринковий механізм суттєво доповнюється державним регулюванням. Без нього сучасна ринкова економіка ні існувати, ні розвиватися не може.

3. Особливості регулювання економіки України в умовах відновлення капіталістичних відносин

У різних країнах системи державного регулювання та місце, яке вони займають у господарській діяльності, мають свої національні особливості. Однак суть державного регулювання скрізь однакова. Держава за допомогою економічних та адміністративних важелів намагається стимулювати певні напрями розвитку економіки, не руйнуючи і не усуваючи ринкового механізму. Як зазначалося раніше, в сучасних розвинених ринкових системах держава намагається оптимально поєднати конкурентні ринкові та державні регулюючі сили в господарській системі.

В Україні, як в інших постсоціалістичних країнах, національні особливості регулювання економіки обумовлені дещо іншими, ніж скажімо, в США, країнах Західної Європи, обставинами. В розвинених ринкових системах державне регулювання розвивається по висхідній, все більше і більше перебираючи на себе

вирішення тих проблем, які нездатний розв'язати ринковий механізм і які він породжує. В умовах України державне регулювання рухається по спадній – від директивного планування до широкомасштабного впровадження ринкового механізму з притаманною йому конкуренцією і свободою підприємництва. За умов директивного планування владні структури визначали основні економічні потреби, збалансовували їх з наявними ресурсами і за допомогою обов'язкових для виконання завдань забезпечували реалізацію розроблених планів. Причому лише 0,1% з більш як 24 млн. найменувань продукції визначався і контролювався центральними плановими органами. Сказане означає, що твердження деяких авторів про те, що в умовах колишнього СРСР навіть виробництво найменших дрібниць визначалося централізовано державними планами, не відповідає дійсності.

Проте, щоб там не говорилося, сьогодні в Україні регулювання економіки характеризується не тільки відмовою від директивного централізованого планування, а й відсутністю будь-якого перевіреного світовою практикою планування. Інакше кажучи, в Україні сьогодні відсутнє таке державне регулювання, яке б забезпечувало координацію економічних процесів на макрорівні та підтримання оптимальних пропорцій суспільного виробництва і безперервність процесу відтворення.

Сказане зовсім не означає, що в Україні держава зовсім самоусунулася від виконання економічних функцій. Уряд країни застосовує усі відомі засоби короткострокового регулювання економіки – податкову політику, кредитну політику, держзамовлення на виробництво продукції, регулювання цін та доходів тощо. Проте вони виявилися неефективними в умовах відсутності довгострокового державного регулювання економіки, тобто відсутності планування, програмування та прогнозування.

Свідченням цього є те, що держава не забезпечує розвиток вітчизняного виробництва, транспорту, освіти, охорони здоров'я, культури, навколишнього середовища, соціальної та ринкової інфраструктури та соціальної справедливості.

Значну роль у реалізації регулювання економіки повинні відігравати місцеві органи влади. Вони є повноправними суб'єктами господарської діяльності, на які покладено розв'язання проблем щодо соціального обслуговування, охорони навколишнього природного середовища, продовольчого забезпечення, економічного

планування, регулювання земельних відносин, розвитку інфраструктури ринку та ін.

Економічні функції місцевих органів державної влади є складовою частиною економічних функцій державної виконавчої влади взагалі. А це означає, що є потреба в розмежуванні компетенції центральних і місцевих органів державної виконавчої влади у сфері економічного регулювання.

Певні економічні функції виконують і органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські, районні та обласні Ради. Місцеве самоврядування становить собою форму управління територіями на засадах самоорганізації громадян. Серед завдань, які покладаються законом на ці органи, є розробка, затвердження і виконання місцевих бюджетів, прийняття планів розвитку відповідних територій, встановлення місцевих податків і зборів, управління об'єктами комунальної (муніципальної) власності, надання жителям міст, селищ та сіл різноманітних послуг тощо.

Однак виконувати усі ці функції органи місцевого самоврядування неспроможні, оскільки позбавлені належних фінансових ресурсів. Діючий порядок формування державного та місцевого бюджетів призводить до того, що податки, платежі та збори в переважній частині надходять у центр – державний бюджет, – а самоврядним одиницям попадають лише мізерні суми. Внаслідок цього нагромаджуються територіальні проблеми, виникають диспропорції, заморожується місцева ініціатива, а отже, гальмується соціально-економічний розвиток усього суспільства.

В міру формування ринкових відносин та створення ринкової інфраструктури в Україні починають діяти і ринкові механізми регулювання економіки. Проблема в тому, щоб обґрунтовано розподілити функції між державним і ринковим регулюванням, визначити пріоритети і межі кожного, створити певні економічні умови для їхньої дії та взаємодії.

На жаль, в Україні взяла гору ідея всемогутності ринку та його обожнення. На початку ринкових перетворень багато хто вважав, що достатньо зламати механізм централізованого планового управління економікою і здійснити роздержавлення й приватизацію засобів виробництва і тоді запрацює ринковий механізм. Однак спроба розвивати суспільне виробництво тільки на основі ринкових механізмів, вільної конкуренції обернулася розгулом сліпої стихії, руйнівні наслідки якої для України перевершують навіть збитки, що їх зазнала країна в роки Великої Вітчизняної війни.

Контрольні запитання та завдання

1. В чому суть саморегулювання ринку?
2. Як впливає на саморегулювання ринку існування монополій та олігополій?
3. Як впливає на регулювання виробництва ринкова інфраструктура?
4. В чому полягає обмеженість ринкового саморегулювання?
5. Які основні напрями державного втручання в ринкову економіку?
6. В чому полягає обмеженість державного втручання в економіку при капіталізмі?
7. В чому полягає особливість державного втручання в економіку в Україні?
8. Що стримує ефективність регулюючої діяльності місцевих органів влади в Україні?

ТЕМА 20. СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ І ЙОГО ФОРМИ В ПРОЦЕСІ ВІДТВОРЕННЯ

В попередніх темах розглядалися виробничі відносини і властиві їм економічні категорії та закони в рамках окремих підприємств і окремих фаз відтворення, тобто у фазах виробництва, розподілу, обміну та споживання. В даній темі процес відтворення буде розглянуто на макроекономічному рівні і в єдності всіх його моментів. Це дасть можливість з'ясувати конкретні форми руху суспільного продукту в процесі його відтворення в масштабі всього суспільства. Для засвоєння основних проблем даної теми вивчення її доцільно здійснювати за таким планом:

1. Суть та види відтворення.
2. Суспільний продукт і його форми.
3. Умови реалізації сукупного суспільного продукту.

1. Суть та види відтворення

Як вже зазначалося, процес постійного відновлення і повторення виробництва називається відтворенням. Відтворення здійснюється на основі органічної єдності всіх його чотирьох фаз – виробництва, розподілу, обміну та споживання. Процес відтворення включає в себе відтворення продуктивних сил (засобів виробництва і робочої сили) та виробничих відносин. Складовою частиною процесу відтворення є відтворення природних умов економічного зростання

(родючість ґрунту, лісові ресурси, рибні запаси і т. ін.), а також збереження і поліпшення середовища проживання людини. За умов сучасного етапу розвитку продуктивних сил важливу роль для процесу відтворення відіграє наука. Разом з відтворенням продуктивних сил відтворюються і техніко-економічні відносини – відносини спеціалізації, кооперування та комбінування виробництва, його концентрація, обмін діяльністю між людьми тощо. Водночас відтворюється суспільна форма виробництва – виробничі відносини, в тому числі їх основа – відносини власності.

Відтворення може бути простим і розширеним. При простому відтворенні процес виробництва відновлюється у незмінних масштабах і увесь додатковий продукт використовується на особисте споживання.

Просте відтворення зустрічається дуже рідко.

Для сучасних суспільств властиве розширене відтворення. Розширене відтворення – це таке, при якому частина додаткового продукту систематично перетворюється у фонд нагромадження і процес виробництва відбувається у розширених масштабах.

В сучасних умовах процес відтворення має певні особливості.

По-перше, відбувається зближення темпів росту виробництва засобів виробництва (I підрозділу) і виробництва предметів споживання (II підрозділу). По-друге, змінюється співвідношення між промисловою і сільськогосподарською продукцією в сукупному суспільному продукті і національному доході: частка промислової продукції зростає, а частка сільськогосподарської продукції падає. По-третє, швидкими темпами зростає чисельність зайнятих у невиробничій сфері. По-четверте, зростає необхідність активного втручання держави у процес відтворення.

Результатом функціонування суспільного виробництва є сукупний суспільний продукт. Сукупний суспільний продукт (ССП) – це всі матеріальні блага вироблені в суспільстві протягом певного періоду, як правило, протягом року. Він має натурально-речову і вартісну форми. За натурально-речовою формою він включає в себе засоби виробництва і предмети споживання. Відповідно до цього і суспільне виробництво поділяється на два підрозділи: I підрозділ – виробництво засобів виробництва і II підрозділ – виробництво предметів споживання. За вартісною формою ССП включає в себе вартість спожитих засобів виробництва (С), вартість необхідного продукту (V) і вартість додаткового продукту (m).

Сукупний суспільний продукт створюється лише в сфері матеріального виробництва: в промисловості, в сільському господарстві та будівництві. В цих галузях ССП створюється як за натуральною, так і за вартісною формою. На транспорті, у зв'язку, торгівлі та громадському харчуванні в тій мірі, в якій тут відбувається продовження процесу виробництва, ССП створюється лише у вартісній формі. Тобто в цих галузях відбувається лише зростання вартості ССП, а кількість вироблених матеріальних благ залишається незміною.

У невиробничій сфері суспільний продукт не створюється, хоча праця, задіяна, скажімо, в освіті, системі охорони здоров'я, відпочинку тощо, сприяє збільшенню виробництва матеріальних благ, тобто відтворенню ССП.

З врахуванням ролі названих галузей у створенні ССП прийнято поділяти працю на продуктивну і непродуктивну. Праця, яка створює матеріальні блага, є продуктивною. Праця, затрачена з метою надання виробничих та особистих послуг є суспільно корисною.

Для продуктивної праці в умовах капіталізму характерним є те, що вона створює додаткову вартість. Ряд авторів і самі підприємці вважають продуктивною будь-яку працю, якщо вона приносить прибуток. Скажімо, антрепренер вважає, що праця найманих артистів є продуктивною, оскільки вона приносить йому прибуток. Хоча насправді заробітна плата артистів і прибуток антрепренера є вирахуванням з доходу публіки, тобто він може бути похідним і від заробітної плати робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва, і від створеної ними додаткової вартості.

Торговий капіталіст і банкір також вважають продуктивною працю своїх найманих службовців, оскільки вона приносить одному торговий прибуток, іншому – позичковий процент. В дійсності праця торгового службовця, якщо вона не пов'язана з продовженням процесу виробництва в сфері обігу, і праця банківського службовця є непродуктивною.

Отже, коли мова йде про продуктивну працю в умовах капіталізму, то необхідно розрізняти продуктивну працю за суттю і за формою. За суттю продуктивна праця – це праця, яка створює додаткову вартість і цим самим збільшує вартість капіталу. Ця праця є матеріальною основою відтворення капіталістичних виробничих відносин.

За формою продуктивною працею є будь-яка наймана праця, що обмінюється на капітал і збільшує його вартість. Ця праця також відтворює капіталістичні виробничі відносини.

2. Суспільний продукт і його форми

Теорія і практика розробили два методи обчислення суспільного продукту – систему національних рахунків (СНР) і систему балансу народного господарства (БНГ). Сьогодні майже всі країни світу використовують систему національних рахунків. Система національних рахунків – це адекватний ринковій економіці національний облік, побудований у вигляді набору рахунків і балансових таблиць, що розкривають результати економічної діяльності, структуру економіки, найважливіші взаємозв'язки в національному господарстві.

У системі національних рахунків обліковуються: галузі матеріального виробництва, державне управління, некомерційні підприємства обслуговування населення і домашні господарства. Розрізняють такі поняття, як економічна операція та економічний агент. У даному разі економічний агент – це будь-який господарський суб'єкт економіки, включаючи домашні господарства і некомерційні підприємства.

Під час обліку використовується грошовий вираз ринкової вартості благ, що переміщуються, для забезпечення бази порівняння. Сам облік здійснюється у вигляді подвійного запису, прийнятого в бухгалтерському обліку. Спрощено можна уявити розрахунок національних рахунків як бухгалтерію гігантського підприємства, яким є економіка країни, а шляхами в ньому виступають певні сектори економіки.

У СНР використовуються дві класифікації. Перша – функціональна – застосовується в рахунках виробництва, споживання і капіталоутворення і виглядає так:

- галузі виробництва товарів і послуг;
- органи загального державного управління;
- приватні некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства;
- домашні господарства.

Друга класифікація – інституціональна. Вона використовується в рахунках видатків і доходів та в розрахунках капітальних витраті включає в себе:

- а) нефінансові підприємства;
- б) фінансові організації;
- в) органи загального державного управління;
- г) приватні некомерційні підприємства, що обслуговують домашні господарства;
- д) домашні господарства, включаючи дрібні підприємства.

Одиницею обліку при складанні національних рахунків є економічна операція. Вона реєструється, як правило, в момент її оплати.

За системи національних рахунків подвійний рахунок виключається, що є ключовим аспектом цього методу обліку результатів суспільного виробництва. Статистики, розраховуючи кінцевий продукт як потік доходів, враховують у ньому тільки те, що називається доданою вартістю.

Додану вартість можна визначити двоюко:

а) за статистикою – це різниця між обсягом проданої продукції та послуг підприємств та обсягом придбаних матеріалів і послуг у інших підприємств;

б) як економічна категорія – це вартість, яка додана до вартості спожитих у процесі виробництва предметів праці, тобто оборотного капіталу (не враховуючи заробітну плату).

За методом доданої вартості, щоб уникнути подвійного рахунку, потрібно враховувати в національному продукті тільки кінцеві товари і не враховувати проміжні продукти, які йдуть на створення кінцевих товарів.

Баланс народного господарства являє собою систему взаємопов'язаних балансових таблиць, кожна з яких відображає окремі, найбільш принципові сторони економічного процесу. До них належить відтворення сукупного суспільного продукту, чистого матеріального продукту, національного доходу, національного багатства.

Для БНГ характерне розмежування двох сфер – матеріального виробництва і так званої невиробничої сфери. Матеріальне виробництво поділяється на виробництво засобів виробництва (І підрозділ) і на виробництво предметів споживання (ІІ підрозділ). Система балансів – це зведений матеріальний баланс, міжгалузевий баланс, зведений фінансовий баланс, баланс грошових доходів, баланс трудових ресурсів та ін.

Отже, БНГ обчислює тільки матеріальне виробництво в економіці, при цьому розмежується виробництво засобів

виробництва і предметів споживання. Концепція СНР, навпаки, розглядає економіку як єдине ціле без принципового розмежування матеріального і нематеріального виробництва. До того ж у СНР принципове значення має система домогосподарств.

В процесі виробництва і руху ССП виступає у формі валового і кінцевого продукту. Валовий суспільний продукт – це сукупний суспільний продукт, що включає в себе повторний облік вартості. Повторний облік виникає тому, що вироби і матеріали одних підприємств безліч разів використовуються на інших підприємствах і вартість цих виробів враховується кожним з них. Повторний облік приводить до деякого перебільшення дійсного обсягу суспільного продукту.

Для об'єктивного обчислення сукупного обсягу виробництва необхідно, щоб вартість продукту, виробленого протягом року, враховувалась лише один раз. Цим вимогам відповідає кінцевий суспільний продукт. Кінцевий суспільний продукт являє собою ССП, звільнений від повторного обліку, тобто це продукт, що купується для споживання, а не для подальшої обробки чи переробки. Інакше кажучи, це сума створеної протягом року нової вартості і сума вартості річної амортизації основних виробничих фондів, вартості використаних протягом року запасів сировини, матеріалів і напівфабрикатів без повторного обліку

Вартість кінцевої продукції сфери матеріального виробництва і сфери послуг визначається за допомогою таких макроекономічних показників, як валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), чистий продукт (ЧП). Показники ВВП і ВНП пов'язані між собою, оскільки вони, по-перше, на відміну від інших показників, відображають результати діяльності не тільки в сфері матеріального виробництва, а й в сфері послуг. По-друге, обидва показники визначаються як вартість всього обсягу кінцевого виробництва товарів та послуг в економіці за рік. По-третє, показники ВВП та ВНП підраховуються як в поточних (діючих) цінах, так і постійних (ціна будь-якого базового року).

Проте між цими показниками є певна відмінність, яку можна побачити, проаналізувавши їх визначення. Валовий внутрішній продукт – це сукупна вартість кінцевої продукції сфери матеріального виробництва та сфери послуг незалежно від національної належності підприємств, розташованих на території даної країни. ВВП підраховується, таким чином, за територіальною ознакою. Валовий національний продукт – це сукупна вартість

кінцевої продукції сфери матеріального виробництва і сфери послуг незалежно від місця розташування національних підприємств (в своїй країні чи за її межами). ВВП підраховується, таким чином, за національною ознакою. Різниця між ВВП та ВВП дуже мала і для провідних країн світу становить не більше ніж 1% від ВВП. Тобто ВВП, на відміну від ВВП, не враховує чисті прибутки, одержані за кордоном.

Розрахунок ВВП і ВВП не охоплює багато операцій та послуг, які не піддаються точному розрахунку. Так, наприклад, він не включає доходи тіньового бізнесу, бартерний обмін і інші. При усіх методах розрахунку не включаються так звані невиробничі угоди та фінансові операції, наприклад, купівля-продаж цінних паперів.

Проте динаміка показників ВВП і ВВП дозволяє проаналізувати процеси, які відбуваються в основних галузях економіки будь-якої країни, – спад виробництва або його зростання. Так, наприклад, динаміка ВВП України відбиває прогресуючий впродовж 90-х років спад виробництва товарів та послуг в основних галузях національної економіки.

Розрізняють номінальний та реальний ВВП і ВВП. ВВП або ВВП, виражений у поточних цінах, тобто показник, не скоригований на рівень цін, називають номінальним ВВП або ВВП. Якщо названі показники скориговані на темп інфляції або дефляції, то в такому випадку мова йде про реальний ВВП і реальний ВВП.

Як вимірвачі валового річного обсягу виробництва показники ВВП і ВВП мають суттєвий недолік, оскільки вони завищують обсяг виробництва на вартість амортизаційних відрахувань та суму непрямих податків. Цього недоліку частково позбавлений показник чистого національного продукту і повністю – показник національного доходу. Чистий національний продукт (ЧНП) являє собою ВВП, скоригований на суму амортизаційних відрахувань. Національний дохід – це ВВП, скоригований на суму амортизаційних відрахувань та суму непрямих податків.

Важливого значення політична економія надає вивченню необхідного та додаткового продукту. Необхідний продукт – це частина чистого продукту, яка використовується для відтворення і розвитку робочої сили, зайнятої у сфері матеріального виробництва, тобто для підтримання працездатності, включаючи і підготовку нового покоління працівників, які заміщують тих, хто втратив працездатність. Необхідний продукт повинен покривати

витрати на харчування, одяг, утримання житла, на задоволення притаманних культурних і соціальних потреб, на екологічні потреби тощо. Переважну частину необхідного продукту становить заробітна плата, виплати і пільги із суспільних фондів споживання та доходи від домогосподарства.

Додатковий продукт – це частина чистого продукту, створена працівниками матеріального виробництва понад необхідний продукт. В умовах капіталізму додатковий продукт набуває форми додаткової вартості і привласнюється власниками засобів виробництва.

Як вже зазначалося, розрахунок ВВП і ВНП не включає тіньову економіку. До тіньової економіки відносяться:

- ті види економічної діяльності, що приховуються їх учасниками у зв'язку з небажанням афішувати її, а з нею – і одержувані при цьому доходи, з метою приховування останніх від оподаткування;

- протизаконна криміногенна діяльність, спрямована на особисте збагачення;

- неформальна економіка, в якій офіційний облік діяльності є ускладненим через її непостійний характер і малий обсяг, а також через відсутність об'єктивних вимірників.

Нерідко під “тіньовою економікою” розуміють усю економічну діяльність, яка з різних причин не враховується офіційною статистикою і, відповідно, не включається до складу ВВП. Деякі автори сюди відносять і так звану “фіктивну економіку” – приписки, спекулятивні угоди, хабарництво, шахрайство, пов'язане з грошовим обігом, а також діяльність, спрямовану на одержання суб'єктами господарювання необгрунтованих вигід і пільг, які здобуваються на основі підкупу посадових осіб.

Тіньову економіку як економічну категорію можна визначити як сукупність специфічних економічних відносин виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг, приховуваних від державного контролю з метою одержання доходів і особистого збагачення.

За розрахунками Світового банку, в 1994 р. частка неофіційної (тіньової) економіки досягла в Україні 48,1% сукупного обсягу ВВП, а нині на неї припадає 60 – 65 % ВВП.

Це в той час, коли за західними оцінками, критичний рівень тіньової економіки становить 30 – 35 % ВВП.

В основі тіньової економіки України лежить триваюча системна криза, яка зачепила економіку, політику, ідеологію, культуру, національні та міждержавні відносини. Щорічний відплив капіталу за межі України становить багато мільярдів доларів. Без прямої участі державних чиновників усіх рівнів такі операції неможливі, як і приватизація державного майна за безцінь.

3. Умови реалізації сукупного суспільного продукту

Як відомо, матеріальною основою безперервного відновлення і розвитку виробництва є відтворення сукупного суспільного продукту, яке охоплює чотири фази його руху, тобто власне виробництво, розподіл, обмін та споживання.

Суть відтворення сукупного суспільного продукту полягає в заміщенні всіх його частин за вартістю і натуральною формою. Умови та закономірності такого заміщення з'ясовує теорія реалізації. При цьому теорія відтворення сукупного суспільного продукту виходить з того, що, по-перше, за вартістю сукупний суспільний продукт складається з вартості спожитих засобів виробництва (c) та заново створеної вартості ($v + m$), яка розпадається на відтворену вартість необхідного продукту (робочої сили) і вартість додаткового продукту (додаткову вартість). Робітник своєю конкретною працею переносить вартість спожитих засобів виробництва на вироблюваний продукт і водночас своєю абстрактною працею створює нову вартість.

По-друге, теорія відтворення сукупного суспільного продукту виходить з того, що за натуральною формою сукупний суспільний продукт складається із засобів виробництва та предметів споживання. Засоби виробництва можуть споживатися лише їх власниками і лише продуктивно. Предмети споживання споживаються усіма членами суспільства.

З врахуванням продуктивного та особистого споживання суспільне виробництво поділяється на два підрозділи: виробництво засобів виробництва (I підрозділ) і виробництво предметів споживання (II підрозділ).

Перший підрозділ суспільного виробництва в свою чергу включає в себе: виробництво засобів виробництва для виробництва засобів виробництва (машинобудування, верстатобудування, металургія і ін.) та виробництво засобів виробництва для

виробництва предметів споживання (обладнання для текстильної, харчової промисловості і т. ін.).

Для того, щоб легше зрозуміти процес реалізації сукупного суспільного продукту використаємо метод наукової абстракції і зробимо припущення що: 1) все виробництво ведеться на основі приватної власності і в суспільстві існують лише два класи – власники засобів виробництва і робітники; 2) всі товари продаються не за цінами виробництва, а за вартістю (в масштабі суспільства сума цін виробництва і сума вартості товарів співпадають); 3) всі товари продаються лише в своїй країні; 4) весь постійний капітал споживається протягом року і його вартість повністю переноситься на створюваний продукт; 5) норма додаткового продукту (додаткової вартості) залишається незмінною в наступні роки; 6) органічна будова виробництва (капіталу) залишається незмінною.

Таке припущення дає можливість за численними явищами виявити закономірності відтворення сукупного суспільного продукту.

Для нинішніх суспільств просте відтворення не є характерним. Однак саме воно становить вихідний момент розширеного відтворення. Тому й передусім розглянемо умовну схему реалізації сукупного суспільного продукту за простого відтворення.

Припустимо, що капітал I підрозділу становить 5000 гр. од., капітал II підрозділу 2500 гр. од., органічна будова – 4 : 1, норма додаткової вартості – 100 %. За таких вихідних даних на кінець року сукупний суспільний продукт за вартістю буде мати такий вигляд :

$$I. 4000c + 1000v + 1000m = 6000 \text{ гр. од.}$$

$$II. 2000c + 500v + 500m = 3000 \text{ гр. од.}$$

Щоб відтворення було безперервним, необхідно реалізувати сукупний суспільний продукт двох підрозділів на суму в 9000 гр. од.

З врахуванням натуральної форми продукту I і II підрозділів, реалізація відбувається таким чином.

Річний продукт I підрозділу на суму 4000c реалізується всередині цього ж підрозділу і за вартістю, і за натуральною формою. Частина річного продукту I підрозділу, яка представлена $1000v + 1000m$, у вартісній формі становить собою доходи робітників та власників засобів виробництва, призначені на особисте споживання та утримання невиробничої сфери. Але за натуральною формою для особистого споживання вона не придатна, бо це засоби виробництва. А тому ця частина річного продукту I підрозділу

обмінюється на предмети споживання II підрозділу, які представлені як 2000 с.

Річний продукт II підрозділу на суму $500v + 500m$ реалізується всередині другого підрозділу і за вартісною, і за натуральною формами.

Для того, щоб всі частини сукупного суспільного продукту могли реалізуватися, необхідно забезпечити певні умови, тобто певні співвідношення між підрозділами та всередині кожного підрозділу. Ці умови такі:

$$I (v + m) = II c$$

$$I (c + v + m) = I c + II c$$

$$II (c + v + m) = I (v + m) + II (v + m).$$

Якщо вказані умови будуть відсутні, то частина продукції виявиться нереалізованою, а отже, матиме місце гальмування процесу відтворення.

Як вже говорилося, нинішнім суспільствам властиве розширене відтворення. Воно може здійснюватися лише за умови, що на ринку будуть в наявності додаткові засоби виробництва, додаткові предмети споживання, необхідні для вперше залучених у виробництво робітників, та додаткова робоча сила.

I на ринку усі ці елементи завжди є в наявності.

Для з'ясування механізму розширеного відтворення знову скористаємось певними припущеннями. Припустимо, що капітал I підрозділу становить 5000 гр. од., капітал II підрозділу – 2250 гр. од., органічна будова капіталу в I підрозділі 4:1, у II підрозділі 2:1, норма додаткової вартості в обох підрозділах становить 100%, власники I підрозділу 50% одержаної додаткової вартості пускають на розширення виробництва, тобто перетворюють у капітал.

За таких вихідних даних на кінець року сукупний суспільний продукт матиме такий вигляд:

$$I. 4000c + 1000v + 1000m = 6000 \text{ гр. од.}$$

$$II. 1500c + 750v + 750m = 3000 \text{ гр. од.}$$

Щоб відтворення було безперспективним, необхідно реалізувати сукупний суспільний продукт на суму в 9000 гр. од.

З врахуванням натуральної форми сукупного суспільного продукту I і II підрозділів, нагромадження і реалізація відбуваються таким чином. З 1000m I підрозділу власники засобів виробництва використовують 500m як доход і 500m як додатковий капітал. Відповідно до органічної будови капіталу I підрозділу, 500m, що йде

на нагромадження, розпадається на $400c + 100v$ і приєднується до раніше авансованого капіталу. В результаті цього, річний продукт I підрозділу за своїм призначенням буде розпадатися на такі складові:

$$4400c + 1100v + 500m = 6000 \text{ гр. од.}$$

Річний продукт I підрозділу в сумі $4400c$ реалізується в I підрозділі і за вартістю, і за натуральною формою. Частина річного продукту I підрозділу, яка представлена $1100v + 500m$, за натуральною формою становить засоби виробництва, але за вартістю є доходом, призначеним для особистого споживання та утримання невиробничої сфери. Вона може бути реалізована лише в II підрозділі шляхом обміну на предмети споживання.

Для того, щоб відбувся такий обмін, необхідно нагромадження і в II підрозділі, тобто збільшення $1500c$ II підрозділу до $1600c$. Таке збільшення може відбутися за рахунок додаткової вартості II підрозділу.

Оскільки засоби виробництва II підрозділу буде збільшено на 100 гр. од., то відповідно до органічної будови II підрозділу має бути збільшений і змінний капітал на 50 гр. од. Таким чином, в II підрозділі на розширення виробництва використовується лише 150 гр. од. додаткової вартості, а 600 гр. од. залишається на особисте споживання та утримання невиробничої сфери. В результаті цього весь продукт II підрозділу, вироблений протягом року, за своїм призначенням розпадається за вартістю на такі складові:

$$1600c + 800v + 600m = 3000 \text{ гр. од.}$$

Після цього можлива реалізація продукту II підрозділу. Продукт II підрозділу в сумі $1600c$ обмінюється на продукт в сумі $1100v + 500m$ I підрозділу. Річний продукт II підрозділу на суму $800v + 600m$ реалізується всередині II підрозділу і за натуральною і за вартісною формами.

Із всього сказаного, можна зробити висновок про те, що для реалізації сукупного суспільного продукту при розширеному відтворенні необхідні такі умови :

$$I(v + m) > IIc$$

$$I(c + v + m) > I c + II c$$

$$I(v + m) + II(v + m) > II(c + v + m)$$

Досі процес відтворення сукупного суспільного продукту розглядався без врахування зростання органічної будови виробництва. Але ж, як було сказано в одній із попередніх тем, органічна будова капіталу постійно зростає. А це призводить

до того, що відносно більша частина капіталізованої додаткової вартості перетворюється у постійний капітал, а отже й попит на засоби виробництва збільшується швидше, ніж на предмети споживання.

Дослідивши ці процеси в праці “З приводу так званого питання про ринки”, В. І. Ленін зробив висновок про дію закону переважного розвитку виробництва засобів виробництва в порівнянні з виробництвом предметів споживання. При цьому він встановив, що в умовах технічного прогресу у зв’язку із зростанням органічної будови капіталу, найшвидше зростає виробництво засобів виробництва для виробництва засобів виробництва. Дещо повільніше зростає виробництво засобів виробництва для виробництва предметів споживання. І найповільніше зростає виробництво предметів споживання.

Щодо дії цього закону сьогодні не існує єдиної точки зору.

Говорячи про умови реалізації сукупного суспільного продукту, малися ідеальні умови, тобто умови, при яких могла б відбутися реалізація. Але ці умови не завжди існують. Їх треба забезпечувати плановими або ринковими механізмами. Тобто необхідно встановлювати певні співвідношення, певну рівновагу між підрозділами суспільного виробництва та їх галузями. Інакше виникатимуть економічні кризи.

Виробництво суспільного продукту є важливим джерелом зростання національного багатства. Національне багатство – це сума матеріальних і духовних благ, які вироблені в суспільстві за всю його історію. Основну його частину становить матеріальне багатство, тобто сукупність нагромаджених засобів виробництва, предметів споживання та фондів невиробничої сфери. Крім того, національне багатство включає в себе нематеріальні, духовні цінності, такі як виробничий досвід, освітній потенціал, досягнення науково-технічної думки, інформаційні ресурси, культурні цінності тощо. Важливим компонентом національного багатства є природні багатства – корисні копалини, ліси, земля, вода.

Названі матеріальні компоненти національного багатства разом з духовними цінностями являють собою можливість суспільства щодо розвитку виробництва і задоволення особистих потреб населення. Тому раціональне, ефективне їх використання є важливим фактором економічного розвитку. Причому сучасний прогрес суспільства супроводжується підвищенням ролі і значення нематеріального багатства. Загальноекономічна тенденція полягає

в тому, що з розвитком матеріального виробництва створюються умови для розвитку соціальної сфери, а отже, і дедалі більшого зосередження в ній матеріальних і духовних цінностей.

Проте це не заперечує того факту, що розвиток суспільного виробництва визначається обсягом і високими технічними характеристиками основних та оборотних фондів, які разом з кадрами робітників, інженерно-технічних працівників становлять економічний потенціал країни. Він виражає здатність суспільства забезпечити той чи інший рівень виробництва і добробуту. Для нарощування національного багатства великого значення набуває раціональне використання виробничого потенціалу, від якого залежать темпи зростання валового внутрішнього продукту і відповідно добробуту нації, фізичний і духовний стан людини.

Величина національного багатства, як правило, зростає в мирних умовах і зменшується під час війн, смут, потрясінь. Під час Великої Вітчизняної війни СРСР втратив третину національного багатства. Зменшується обсяг національного багатства і в умовах економічної кризи, яка поглиблюється в Україні. Але, на жаль, статистичні щорічники не дають поки що належної інформації.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою просте і розширене відтворення?
2. Які особливості процесу відтворення в сучасних умовах?
3. Що являє собою система національних рахунків?
4. Що являє собою баланс народного господарства?
5. Що таке валовий і кінцевий продукт?
6. Охарактеризуйте суть ВВП і ВНП.
7. В якому випадку економічна ситуація буде кращою, коли (при інших рівних) більшим є ВВП чи ВНП?
8. Охарактеризуйте суть тіньової економіки.
9. Охарактеризуйте особливості тіньової економіки в Україні.
10. За яких умов можлива реалізація сукупного суспільного продукту при простому та розширеному відтворенні?
11. Як саме забезпечуються умови реалізації суспільного продукту в різних економічних системах?
12. Які складові національного багатства?

ТЕМА 21. РОЗПОДІЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ДОХОДУ

Як було показано в попередніх темах, однією із фаз відтворення є розподіл сукупного суспільного продукту і національного доходу. Розподіл національного доходу між різними категоріями населення відбувається по-різному. Між власниками засобів виробництва розподіл національного доходу здійснюється за капіталом, між найманими робітниками капіталістичних підприємств – за вартістю робочої сили, між працівниками соціалістичних підприємств – за працею.

В даній темі ми більш детально зупинимось на відносинах розподілу з метою з'ясування їх суті, форм та значення для процесу відтворення. Вивчення можна було б здійснити за таким планом:

1. Національний дохід та фази його руху.
2. Розподіл національного доходу.
3. Необхідність та система перерозподілу національного доходу.

1. Національний дохід та фази його руху

Національний дохід – це частина сукупного суспільного продукту, що залишається після заміщення спожитих засобів виробництва, тобто після вилучення з сукупного суспільного продукту фонду заміщення. Національний дохід можна визначати і як різницю між ВВП та сумою амортизаційних відрахувань і сумою непрямих податків. До непрямих податків належать: податок з продажу, податок на додану вартість, акцизний збір, ліцензійні платежі і мито. Ці податки фірми розглядають як витрати виробництва і тому додають їх до цін на продукти.

Національний дохід, як і весь сукупний суспільний продукт, виступає в натурально-речовій та вартісній формах. За натурально-речовою формою він включає в себе вироблені протягом року всі предмети споживання і ту частину засобів виробництва, що залишається після відрахування фонду заміщення. Ця частина засобів виробництва використовується для розширення виробництва і створення резервів.

За вартісною формою національний дохід являє собою новостворену вартість, яка включає в себе вартість необхідного і додаткового продукту.

Національний дохід обчислюють виробничим і розподільчим методами. Виробничий метод полягає у підсумуванні чистої продукції всіх галузей матеріального виробництва. При цьому чиста продукція кожної галузі визначається як різниця між валовою

продукцією і матеріальними виробничими затратами. Розподільчий метод обчислення національного доходу ґрунтується на підсумуванні первісних доходів населення, зайнятого у сфері матеріального виробництва, і доходів виробничих підприємств усіх форм власності.

Прийнято розрізняти вироблений і використаний національний доход. Вироблений національний доход – це сума продукції галузей матеріального виробництва. Його обчислюють у цінах кінцевого споживання, за винятком величини дотації. Використаний національний доход являє собою вартість матеріальних благ, що спрямовуються на невиробниче споживання і на нагромадження. Визначають його як суму фонду споживання і фонду нагромадження. Використаний національний доход відрізняється від величини виробленого національного доходу на величину сальдо (різниці) експорту та імпорту і заміщення народногосподарських втрат, до яких належать втрати від стихійного лиха, незавершеного і списаного будівництва.

Оскільки національний доход є джерелом споживання і нагромадження, остільки кожне суспільство зацікавлене в зростанні його виробництва. При цьому вкрай важливо, щоб темпи зростання національного доходу були вищі темпів збільшення населення. Саме за таких умов може зростати частка національного доходу, що припадає на кожного члена суспільства.

На темпи зростання національного доходу роблять прямий вплив такі фактори. По-перше, збільшення маси праці, що застосовується у виробництві, тобто зростання кількості зайнятих робітників, коли це доцільно, а також підвищення інтенсивності їх праці і збільшення відпрацьованого часу, якщо останнє має місце. По-друге, на темпи зростання національного доходу робить вплив підвищення продуктивності праці. Продуктивність праці пов'язана з конкретною працею і тому впливає не на вартісну величину національного доходу, а на його фізичний обсяг, тобто на масу споживних вартостей, в якій втілюється національний доход. По-третє, економія засобів виробництва, оскільки зменшує частку фонду заміщення і відповідно збільшує частку національного доходу в суспільному продукті.

Опосередковано на зростання національного доходу впливає підвищення культурно-технічного рівня працівників та розвиток сфери обслуговування – охорони здоров'я, індустрії відпочинку тощо.

Національний дохід у своєму русі проходить не тільки фазу виробництва, а й фази розподілу, обміну і споживання. Про розподіл та перерозподіл національного доходу мова йтиме дещо нижче.

В результаті розподілу та перерозподілу національного доходу формуються два суспільних фонди: фонд споживання і фонд нагромадження. Фонд споживання використовується, як вже зазначалося, для задоволення матеріальних і культурних потреб населення. Він включає в себе фонд заробітної плати працівників матеріального виробництва, фонд заробітної плати працівників невиробничої сфери, фонд соціального страхування, пенсійний фонд, витрати на управління та оборону.

Фонд нагромадження складається з фонду розширення виробництва, фонду капітального будівництва у невиробничій сфері, фонду для створення резервів та страхових запасів.

Важливою проблемою процесу відтворення є забезпечення правильного співвідношення між фондом споживання і фондом нагромадження. В умовах високої питомої ваги фонду нагромадження сьогоднішні інтереси населення щодо споживання приносять в жертву в ім'я майбутнього. А якщо, навпаки, швидше зростає фонд споживання на шкоду фонду нагромадження, то населення матиме краще споживання сьогодні, але в майбутньому не буде забезпечене достатнє зростання виробництва і споживання. Тому вкрай необхідна оптимізація темпів зростання виробництва і споживання. Якщо випереджаючими темпами буде зростати споживання, то це означатиме, що суспільство проїдає запаси, які має, і через деякий час зіткнеться з різким зниженням життєвого рівня. Необґрунтоване зниження фонду нагромадження призводить до скорочення капітальних вкладень, які спрямовані на розвиток виробництва і невиробничої сфери. Інвестиційний спад, що спостерігається нині в Україні, негативно впливає на економічний розвиток.

Слід мати на увазі, що співвідношення між фондом споживання і фондом нагромадження в значній мірі залежить від рівня економічного розвитку країни. В розвинених країнах норма нагромадження в національному доході, при інших рівних, як правило менша, ніж в країнах слаборозвинених.

2. Розподіл національного доходу

Як відомо, національний дохід становить собою частину сукупного суспільного продукту, яка залишається після заміщення спожитих засобів виробництва. У своєму русі він проходить стадію виробництва, розподілу та використання. Розподіл національного доходу охоплює відносини між державою і членом суспільства, між державою і підприємством, між підприємством і його працівником, між власником засобів виробництва і найманим робітником і т. ін. Прийнято розрізняти первинний розподіл національного доходу і його перерозподіл. Первинний розподіл національного доходу здійснюється між його безпосередніми виробниками і власниками засобів виробництва. В ролі останніх можуть бути держава, колектив, окрема особа. Доходи, які вони одержують, називаються первинними і в реальному економічному житті виступають як :

- заробітна плата працівників сфери матеріального виробництва;
- доходи від підсобного господарства;
- доходи від кооперативної та індивідуальної трудової діяльності;
- доходи власників засобів виробництва у формі промислового прибутку, торгового прибутку, проценту і земельної ренти.

Первинний розподіл національного доходу здійснюється за такими основними принципами: за вартістю робочої сили, за кількістю і якістю затраченої праці, за власністю.

Розподіл національного доходу за вартістю робочої сили має місце в умовах капіталізму і обумовлений пануванням приватної власності на засоби виробництва. Відсутність засобів виробництва у робітників примушує їх продавати свою робочу силу капіталістам. При цьому ціна на робочу силу буде тим вищою, наскільки більшою є здатність робітника до фізичної та розумової праці.

Розподіл національного доходу за кількістю і якістю праці має місце в умовах соціалізму. Тут діє закон розподілу за працею, суть якого можна коротко сформулювати так: від кожного – за здібностями, кожному – за працею. Розподіл за працею стає можливим тільки при пануванні суспільної власності на засоби виробництва і є однією із переваг соціалізму над капіталізмом, оскільки вперше в історії людства забезпечує економічну рівність усіх членів суспільства. Ця рівність полягає:

- у рівному відношенні людей до засобів виробництва, які є суспільною власністю;
- у відсутності експлуатації людини людиною;

- у рівному праві і рівному обов'язку усіх працювати;
- у рівному праві усіх працівників одержувати свою частку національного доходу в залежності від кількості і якості затраченої праці.

Щоправда, розподіл за працею не забезпечує повної, абсолютної рівності людей, оскільки відсутня рівність у задоволенні їх потреб. Нерівність у споживанні випливає з того, що однакова міра, а саме, праця, застосовується до різних людей, які насправді не є рівними. По-перше, люди нерівні за фізичними та розумовими здібностями, загальноосвітньою та професійною підготовкою, а отже, вони мають різну працездатність і за один і той же час віддають суспільству неоднакову кількість праці. Одержуючи винагороду в залежності від кількості і якості праці, вони тим самим одержують нерівні доходи. По-друге, люди відрізняються між собою і складом сім'ї. Тому, навіть отримуючи однакову оплату, працівники виявляться нерівними з точки зору величини доходу на кожного члена сім'ї. І ця нерівність у споживанні не може бути усунена в умовах соціалізму, оскільки об'єктивно існують причини, що її обумовлюють. Серед цих причин варто виділити такі, як: порівняно низький рівень розвитку продуктивних сил, збереження соціально-економічної неоднорідності праці, праця ще не стала першою життєвою потребою для всіх членів суспільства.

Розподіл національного доходу за власністю здійснюється між власниками промислового, торгового, позичкового і земельного капіталу. При цьому слід мати на увазі, що у частини дрібних власників доходи від власності, можуть носити допоміжний характер, тобто головним доходом у них залишається той, що вони одержують за продану робочу силу або за кількість і якість затраченої праці.

У зв'язку з різними принципами розподілу в суспільстві, і передусім у капіталістичному, має місце суттєва диференціація доходів. Доходи великих власників промислового, торгового, позичкового та земельного капіталу у сотні і тисячі разів перевищують доходи дрібних підприємців та робітників. Вони дозволяють їх власникам жити в багатстві та розкоші в той час, коли доходи у формі заробітної плати навіть у найбільш розвинених країнах не завжди забезпечують відтворення робочої сили.

В залежності від обсягу одержуваних доходів на фазі споживання формується фонд життєвих засобів, структура якого може включати в себе:

- товари і послуги разового користування (продукти харчування, послуги транспорту і зв'язку, культурно-освітніх установ, освіти, охорони здоров'я, побутові послуги);
- товари і послуги тривалого користування (житло, товари господарсько-побутового призначення, одяг, взуття і т. ін.).

3. Необхідність та система перерозподілу національного доходу

Досі йшла мова про первинний розподіл національного доходу, в результаті якого утворюються основні доходи, тобто доходи тих працівників, котрі безпосередньо виробляють національний дохід. Однак в кожному суспільстві первинний розподіл національного доходу доповнюється його перерозподілом, в результаті якого формуються неосновні (похідні) доходи.

Необхідність перерозподілу національного доходу зумовлена цілим рядом причин, серед яких основними є :

- необхідність концентрації ресурсів для вирішення важливих соціальних проблем;
- існування невиробничої сфери, на утримання якої кошти надходять в результаті перерозподілу доходів;
- необхідність залучення коштів підприємств і населення на суспільні потреби.

Перерозподіл національного доходу здійснюється за допомогою податку, механізму цін, оплати населенням послуг невиробничої сфери і добровільних платежів у громадські організації.

Податкова система України включає в себе такі види податків:

податки з юридичних осіб, зокрема, податки на додану вартість, акцизний збір, податок на використання природних ресурсів, податок на прибуток підприємств, податок з обсягу реалізації, податки на фонд оплати праці, податок на експорт і імпорт;

- податки з юридичних та фізичних осіб, зокрема, податок на нерухомість, транспортний податок, податок на використання автомобільного пального, земельний податок;

- податок з фізичних осіб, зокрема, прибутковий податок з громадян, податок на доходи від підприємницької діяльності та податки на інші об'єкти.

Сукупний рівень податків та їх ставки в Україні дуже високі, а це негативно позначається і на життєвому рівні населення. Бо високий рівень оподаткування неминуче викликає у підприємців

бажання перекласти податковий тягар на споживачів, включивши всю суму податків у ціну товарів. В результаті ціна часто перевищує ту, яку спроможний заплатити за продукцію покупець. Зниження ж продажної ціни ставить виробника на межу банкрутства.

Перерозподіл національного доходу за допомогою цін здебільшого здійснює держава шляхом встановлення верхніх та нижніх рівнів цін для споживачів та виробників певного товару. Проте і самі виробники, передусім монополістичні об'єднання, не позбавлені можливості впливати на рівень цін.

В результаті розподілу та перерозподілу національного доходу формуються кінцеві доходи різних груп населення, держави, підприємств виробничої і невиробничої сфери, які знаходять свій прояв у фонді споживання і фонді нагромадження. Після цього відбувається використання національного доходу на:

- особисте споживання працівників матеріальної сфери;
- особисте споживання працівників невиробничої сфери;
- покриття чистих витрат обігу;
- покриття витрат на оборону;
- розширене відтворення у виробничій сфері та збільшення основних фондів у невиробничій сфері.

Важливим засобом перерозподілу національного доходу є соціальне страхування. Воно включає в себе пенсійне страхування на випадок безробіття, хвороби і нещасного випадку. В країнах з ринковою економікою пенсійне та медичне страхування, а також страхування від безробіття здійснюється головним чином за рахунок відрахувань із заробітної плати і прибутків підприємств. Скажімо, в США і Японії на пенсійне та медичне страхування відраховується 7-7,5% середньої заробітної плати найманих робітників.

В соціалістичних країнах і деяких капіталістичних державах соціальне страхування здійснюється за рахунок суспільних фондів споживання. За допомогою суспільних фондів споживання забезпечується (повністю або частково) задоволення потреб населення в освіті і культурі, охороні здоров'я та житлі, утримання непрацездатних членів суспільства.

Суспільні фонди споживання розподіляються по-різному:

- незалежно від кількості і якості праці (безплатна медична допомога, освіта);
- з врахуванням минулого заробітку і стажу роботи (пенсії, допомоги з приводу тимчасової непрацездатності, безробіття оплати відпусток);

– з врахуванням забезпеченості сімей (пільги малозабезпеченим сім'ям, виплати самотнім матерям).

За формами надання суспільні фонди споживання можна поділити на грошові виплати, натуральні видачі і безплатні послуги.

Джерелами формування суспільних фондів споживання є необхідний продукт і частково додатковий продукт.

Роль та значення суспільних фондів споживання в різних суспільствах різні. Скажімо, в умовах соціалізму їм надається більшого значення, ніж при капіталізмі. Завдяки цим фондам соціалістичне суспільство має можливість не тільки відтворювати робочу силу, але й забезпечувати всебічний розвиток фізичних та духовних здібностей кожного члена суспільства.

Разом з тим суспільні фонди споживання покликані реалізувати ідею рівності і справедливості в суспільстві. Щоправда, в сучасних умовах система суспільних фондів споживання в нашій державі істотно деформована і практично перетворилася в механізм перерозподілу національного доходу в інтересах великого заgonу управлінських чиновників. Щоб переконатись в сказаному, достатньо порівняти медичні, санаторно-курортні, житлові, комунально-побутові та інші послуги і пенсії, які одержують державні службовці з тими, що їх мають всі інші громадяни.

Для того, щоб суспільні фонди споживання відповідали своєму призначенню, необхідно усунути наявні деформації, зокрема:

– скоротити відмінності у використанні виплат і пільг різними соціальними верствами;

– більше коштів виділяти для соціального розвитку села;

– піднести роль суспільних фондів споживання у розв'язанні демографічних проблем (істотна допомога багатодітним, поліпшення умов праці, побуту і відпочинку працюючих жінок, будівництво дошкільних дитячих закладів);

– ширше використання суспільних фондів споживання для стимулювання виробничих показників через задоволення потреб у житлі, наданні безплатних путівок у місця відпочинку і таке інше;

– повніше використання суспільних фондів споживання для забезпечення нормальних умов життя пенсіонерів, інвалідів та інших верств населення, які потребують соціального захисту.

Іншими словами, розподіл і перерозподіл національного доходу мають сприяти матеріальній зацікавленості всіх членів суспільства в розвитку виробництва та збільшенні обсягів національного доходу.

Контрольні запитання та завдання

1. Яка структура національного доходу за натуральною та вартісною формами?
2. Що являє собою вироблений і використаний національний дохід?
3. Які чинники впливають на темпи зростання національного доходу?
4. Що таке первинний розподіл національного доходу?
5. За яким принципами здійснюється первинний розподіл національного доходу в різних економічних системах?
6. Чим зумовлена необхідність перерозподілу національного доходу?
7. За допомогою яких механізмів здійснюється перерозподіл національного доходу?
8. На які цілі використовується національний дохід після перерозподілу?
9. Що являє собою перерозподіл національного доходу через суспільні фонди споживання?

ТЕМА 22. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТА ЙОГО ЧИННИКИ

Як відомо, щоб існувати, суспільство повинне виробляти матеріальні блага. Причому їх кількість має збільшуватися рік у рік, оскільки постійно зростають чисельність і потреби населення. Тобто кожне суспільство повинне дбати про економічне зростання. В даній темі буде з'ясована суть економічного зростання, його показники та фактори. Її вивчення доцільно здійснювати за таким планом:

1. Типи та показники економічного зростання.
2. Фактори економічного зростання.
3. Суть та показники ефективності виробництва.
4. Економічні цикли.

1. Типи та показники економічного зростання

Економічне зростання становить собою кількісне збільшення і якісне вдосконалення суспільного продукту і факторів його виробництва. В залежності від того, за рахунок яких факторів досягається економічне зростання, прийнято розрізняти екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання.

Екстенсивний тип – це такий, при якому економічне зростання досягається шляхом кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил при незмінному науково-технічному рівні виробництва. Інтенсивний тип економічного зростання передбачає збільшення обсягів виробництва шляхом якісного вдосконалення всієї системи продуктивних сил. Основою інтенсифікації є науково-технічний прогрес.

Як відхилення від закономірного процесу економічного розвитку в окремі періоди для ряду країн може мати місце регресивний тип зростання, для якого характерне тривале зниження обсягів суспільного виробництва. Таке явище спостерігається у постсоціалістичних країнах, у тому числі і в Україні, після 1990 року.

Щодо основних типів економічного зростання, то на практиці вони не існують в чистому вигляді. У реальному житті вони проявляються або як переважно екстенсивний, або як переважно інтенсивний тип економічного зростання. Нині в розвинутих країнах переважає інтенсивний шлях економічного розвитку.

Основними показниками економічного зростання виступають обсяг валового продукту і національного доходу на душу населення, рівень зайнятості, рівень розвитку засобів виробництва, робочої сили, науки, форм та методів організації виробництва, використання людьми сил природи, інформації тощо.

Економічне зростання дає можливість суспільству примножувати національне багатство у вигляді виробничих і невиробничих фондів, збільшувати кількість зайнятих працівників, вдосконалювати структуру сукупного робітника, підвищувати життєвий рівень населення.

Загальною і рушійною силою розвитку виробництва є його суперечлива взаємодія зі споживанням. У реальному житті ця суперечність знаходить своє виявлення у відповідному типі економічної системи: докапіталістичній, капіталістичній (ринковій), соціалістичній (плановій), перехідній (від планової до ринкової).

У сфері економічних відносин потреби набувають форми економічних інтересів і стимулів. Як відомо, економічні інтереси – це спонукальні мотиви господарської діяльності людей, які зумовлені їх місцем у системі відносин власності та наявній системі потреб. В останніх концентрується сутність інтересів: інтерес – це форма прояву потреб. Саме тому інтереси виступають рушієм економічного розвитку. Щоправда, економічні інтереси в різних

соціальних класів та соціальних груп далеко не однакові, а в ринковій економіці часто діаметрально протилежні. Трактуючи економічні інтереси необхідно виходити з того, що вони походять не з біологічної сутності людини, а з відповідного місця в економічному укладі, яке детермінується типом власності на засоби виробництва. За всієї різноманітності індивідуальних уподобань, запитів та цілей у дрібного виробника – одні інтереси, у найманого працівника – другі, а в підприємця-капіталіста – треті.

Слід мати на увазі, що на економічне зростання роблять вплив не тільки базисні виробничі відносини, але й функціонування надбудови держави, політичних, ідеологічних, правових, культурно-духовних та інших відносин і відповідних інституцій: політичних партій, громадських рухів, релігійних концепцій тощо. Таким чином, економічне зростання виступає завжди як результат дії економічних і неекономічних факторів. До останніх належать географічно-кліматичні, національно-демографічні, військово-політичні, культурні, інституціональні тощо.

Дієвий вплив політичних, правових, моральних, духовно-культурних та інших факторів на економічний прогрес знаходить своє вираження в тому, що вони детермінують розкриття можливостей і рушійних сил, які закладені в тій чи іншій економічній системі.

Економічне зростання відбувається на основі нагромадження. Нагромадження становить собою використання частини національного доходу на збільшення основних та оборотних фондів, а також страхових запасів.

Нагромадження в будь-якому суспільстві здійснюється в трьох формах:

- у формі виробничого нагромадження (нове будівництво виробничих споруд, збільшення парку машин, оборотних фондів тощо);

- у формі нагромадження в сфері споживання, що в свою чергу включає в себе нагромадження предметів особистого споживання, які купуються населенням, та нагромадження фондів невиробничої сфери (будівництво житла, навчальних закладів, об'єктів культури, науки, спорту);

- у формі приросту резервів і страхових запасів виробничого і невиробничого призначення.

Джерелами нагромадження є додатковий продукт і та частина необхідного продукту, яка надходить у бюджет у вигляді податків

з населення, різноманітних платежів та лотерей. Важливим джерелом нагромадження виступають амортизаційний фонд і заощадження населення, якщо вони зберігаються в банках та інших кредитних установах.

Суб'єктами нагромадження виступає держава, підприємства, підприємці і домогосподарства. Процес нагромадження передбачає забезпечення єдності між вартісною і натуральною формами фонду нагромадження, тобто забезпечення відповідності між номінальним і реальним нагромадженням.

Номінальне нагромадження становить собою суму грошей, виділених на розширення виробництва. Проте наявність грошей ще не дозволяє здійснювати розширене відтворення. Підприємство повинно знайти певні товари, необхідні для розширення виробництва.

Реальне нагромадження – це матеріально-речовий склад фонду нагромадження, який за натуральною формою і структурою відповідає потребам розширення виробничої сфери.

Співвідношення між номінальним і реальним нагромадженням та його вплив на процес відтворення визначається цілим рядом обставин, серед яких найважливішими є:

- рівень цін на засоби виробництва і предмети споживання;
- якісний склад і асортимент засобів виробництва;
- характер природно-кліматичних умов (для нагромадження у сільському господарстві та видобувній промисловості).

Масштаби нагромадження безпосередньо залежать від норми нагромадження, яка визначається як відношення величини фонду нагромадження до національного доходу. Частка нагромадження у національному доході промислово-розвинутих країн набагато менша, ніж у національному доході слаборозвинутих держав.

Якщо частка національного доходу, що використовується на нагромадження, відома, то на величину нагромадження роблять вплив такі фактори як рівень продуктивності праці, різниця між застосовуваним і споживаним капіталом, абсолютна величина функціонуючого капіталу.

Зупинимось на цих факторах.

Зростання продуктивності праці веде до зниження вартості засобів існування працівників, в результаті чого відносно зростає додатковий продукт (додаткова вартість). При цьому підприємець має можливість за одну і ту ж величину змінного капіталу найняти більшу кількість працівників й одержати більшу масу живої праці.

Підвищення продуктивності праці приводить також до зниження вартості засобів виробництва, а тому за одну і ту ж величину постійного капіталу можна придбати більше машин, обладнання, сировини. В результаті буде одержано більшу масу додаткового продукту.

Як відомо, вартість засобів праці в процесі виробництва переноситься на створюваний продукт поступово, частинами, але в процесі виробництва застосовується в повному обсягу. Виходить, що протягом функціонування засоби праці надають підприємцю майже даремні послуги. Зростання різниці між застосовуваним і споживаним капіталом дає можливість здійснювати нагромадження постійного капіталу за рахунок амортизаційних відрахувань.

Щодо впливу абсолютної величини функціонуючого капіталу на розміри нагромадження, то чим більшою буде ця величина при даному співвідношенні між постійним та змінним капіталом, тим більшою буде маса додаткового продукту і фонду нагромадження.

Процес нагромадження органічно зв'язаний з інвестуванням.

Інвестиції – це сукупність витрат, що реалізуються у формі довгострокових вкладень капіталу в різні галузі та сфери економіки. Головною метою інвестування є одержання в перспективі більшого підприємницького доходу, прибутку, процента, ренти.

2. Фактори економічного зростання

Кожне суспільство об'єктивно зацікавлене в економічному зростанні. З цією метою воно використовує цілий ряд факторів, які дозволяють забезпечувати стійкі та високі темпи зростання виробництва валового продукту і національного доходу. Серед факторів економічного зростання найбільш загальними є науково-технічний прогрес, зростання капіталоозброєності праці, удосконалення виробничих і організаційно-економічних відносин, чисельність і структура народонаселення.

Як відомо, під впливом науково-технічного прогресу відбувалися зміни технологічних способів виробництва, тобто сукупності засобів виробництва, технології, енергії, інформації та організації виробництва. Ці зміни особливо помітні в умовах революційної форми науково-технічного прогресу, яка розгорнулася в середині 50-х років ХХ століття і одержала назву науково-технічної революції (НТР).

НТР – становить собою стрибок в розвитку продуктивних сил суспільства, перехід їх до якісно нового стану на основі докорінних зрушень в системі наукових знань. Вона забезпечила перехід до нової якості економічного зростання.

По-перше, нова якість економічного зростання полягає в тому, що змінилися його фактори. Головним фактором економічного зростання стала інтенсифікація виробництва, яка передбачає збереження праці, матеріальних і фінансових ресурсів, підвищення якості продукції. Це досягається шляхом впровадження малоопераційних, маловідходних та безвідходних технологій, створення нової енергетичної бази, предметів праці, які в чистому вигляді не існують в природі.

НТР змінила становище робітника у виробництві. Якщо в триланковій системі машин він був додатком до машини, то в умовах чотириланкової системи машин, тобто в умовах автоматизованого виробництва, робітник стає його контролером і регулювальником. Праця робітника все більше набирає творчого характеру. В умовах НТР відбувається з'єднання науки з виробництвом і поступове її перетворення у безпосередню продуктивну силу суспільства.

По-друге, нова якість економічного зростання полягає в тому, що посилюється соціальна спрямованість економічного розвитку. Розвиток виробництва спрямовується на більш повне задоволення потреб людини та забезпечення безпеки праці. В зв'язку з цим зростає питома вага коштів, які суспільство використовує на розвиток соціальної сфери.

Важливим фактором економічного зростання виступає підвищення капіталоозброєності (фондоозброєності) праці. Цей показник характеризує рівень оснащення працівників матеріального виробництва основними виробничими фондами і визначається діленням середньорічної балансової вартості основних фондів на середньорічну чисельність працівників. Зростання капіталоозброєності є об'єктивним процесом, обумовленим кількісним та якісним зростанням засобів праці. Воно дозволяє більш повно заміщувати живу працю машинами і на цій основі істотно підвищувати продуктивність праці.

Як свідчить історичний досвід, досить дієвим фактором економічного зростання є удосконалення виробничих та організаційно-економічних відносин. Виробничі відносини в кожний даний момент повинні відповідати рівню та характеру

розвитку продуктивних сил. Тільки тоді вони будуть сприяти економічному зростанню. Якщо виробничі відносини не відповідають рівню та характеру розвитку продуктивних сил, то вони стають гальмом економічного зростання і повинні зазнати вдосконалення або зміни. При цьому головною метою має бути подолання відчуження працівників і трудових колективів від засобів виробництва. Досягнення цієї мети в сучасних умовах забезпечується головним чином шляхом вдосконалення відносин власності, розгортання товарно-грошових відносин, поєднання економічних, адміністративно-організаційних та соціально-психологічних методів управління.

Одним із найважливіших факторів економічного зростання, як вже говорилося, є підвищення продуктивності праці. Продуктивність праці – це результативність живої праці. Вона вимірюється кількістю продукції, що виробляється за одиницю часу. Крім того, вона може вимірюватися і робочим часом, що витрачається на виробництво одиниці продукції. На практиці продуктивність праці вимірюється вартісними показниками. Скажімо, суспільна продуктивність праці вимірюється, як правило, величиною національного доходу, що припадає на одного працівника матеріального виробництва. Продуктивність праці на окремому підприємстві вимірюється величиною чистої продукції, виробленої на одного середньоспискового працівника.

Враховуючи значення продуктивності праці для економічного зростання, кожне суспільство намагається постійно підвищувати продуктивність праці. Основними шляхами підвищення продуктивності праці є:

- розвиток і впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу;
- піднесення загальноосвітнього, культурно-технічного та професійного рівня працівників;
- раціональне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів;
- поліпшення організації та управління виробництвом;
- впровадження ефективних матеріальних і моральних стимулів до праці.

3. Суть та показники ефективності виробництва

Економічне зростання неможливе без забезпечення високої ефективності суспільного виробництва. У широкому розумінні ефективність виробництва є співвідношенням результатів виробництва і витрат. Розрізняють економічну та соціальну ефективність.

Економічна ефективність виражає результативність виробництва шляхом зіставлення затрат і одержаного результату. Її визначають за такою формулою:

$$E = \frac{З}{П};$$

де З – матеріально-грошові затрати, а П – вартість продукту.

В результаті одержуємо показник, що характеризує величину затрат на одиницю створеного продукту.

Ефективність використання окремих факторів виробництва визначають такі показники, як продуктивність праці, фондвіддача та матеріаломісткість продукції. Про суть продуктивності праці та шляхи її зростання докладно йшлося дещо вище. А тут лише зазначимо, що продуктивність праці показує ефективність використання робочої сили. На рівні галузі чи окремого підприємства продуктивність праці визначається як кількість виробленої продукції на одного робітника за одиницю часу. На макрорівні її визначають як кількість виробленого валового національного продукту на одного зайнятого у матеріальному та нематеріальному виробництві.

Ефективність використання основних виробничих фондів (основного капіталу) характеризує фондвіддача – випуск продукції на одну грошову одиницю використаних основних виробничих фондів. Вона визначається за формулою:

$$\Phi_v = \frac{П}{ОФ}$$

де П – річний обсяг товарної (чистої) продукції, ОФ – середньорічна вартість основних виробничих фондів.

Зворотний показник являє собою фондомісткість, яка показує затрати основних виробничих фондів на одиницю вартості виробленої продукції:

$$\Phi_M = \frac{ОФ}{П}$$

Ефективність використання предметів праці (палива, сировини, енергії, металів) виражається показником матеріаломісткості

продукції. Він показує розмір матеріальних витрат на одиницю продукції в грошовому виразі:

$$M_M = \frac{M_z}{\Pi}$$

де M_z – матеріальні витрати, а Π – вартість товарної (чистої) продукції.

Найвища економічна ефективність виробництва має місце тоді, коли водночас зростає продуктивність праці, підвищується фондівдача і знижується матеріаломісткість продукції. Тому кожне суспільство намагається діяти саме в цьому напрямі.

Соціальна ефективність виробництва виражає ступінь задоволення особистих потреб людини та створення умов для її всебічного розвитку. Вона показує, наскільки господарська діяльність відповідає інтересам людини. Інакше кажучи, суспільне виробництво є соціально ефективним тільки тоді, коли воно забезпечує високий рівень добробуту народу.

Між економічною та соціальною ефективністю існує певний взаємозв'язок. Скажімо, із зростанням економічної ефективності збільшується можливість суспільства у вирішенні соціальних завдань. Щоправда, інколи можуть мати місце протиріччя між економічною та соціальною ефективністю виробництва. Вони можуть виражатися у протиставленні поточних інтересів суспільства перспективним.

Кожне суспільство зацікавлене у підвищенні ефективності суспільного виробництва. При цьому воно прагне збільшувати випуск потрібної і прогресивної продукції при найменших капіталовкладеннях. Тобто мова йде про підвищення ефективності нагромадження. Основними шляхами підвищення ефективності нагромадження є :

- поліпшення структури капітальних вкладень;
- скорочення тривалості будівництва;
- удосконалення виробничої бази будівельного комплексу для будівництва об'єктів соціальної сфери.

При цьому слід мати на увазі, що (як вказували автори так званої моделі мультиплікатора Дж. Кейнс, П. Самуельсон, Дж. Робінсон та деякі інші західні вчені), нові інвестиції позитивно впливають на динаміку національного доходу, зайнятості і споживання.

Механізм дії принципу мультиплікації полягає в тому, що галузі, в які зроблено капіталовкладення, сприяють розширенню виробництва у сировинних і суміжних виробництвах. А це, в свою

чергу, веде до зростання зайнятості і підвищення попиту на предмети споживання і цим самим викликає розширення виробництва у другому підрозділі. Інакше кажучи, під впливом якогось поштовху від інвестицій чи будь яких витрат, виникає ланцюгова реакція між галузями в результаті якої відбуваються зміни доходів.

4. Економічні цикли

Економічне зростання час від часу чергується з процесами застою та спаду обсягів виробництва, тобто зниженням усієї економічної (ділової) активності. Такі періодичні коливання свідчать про циклічний характер економічного розвитку.

З точки зору тривалості виокремлюють декілька типів економічних циклів: короткі (2 – 3 роки), середні (близько 10 років) та довгі (40 – 60 років).

Цикл трактується як період розвитку економіки від початку однієї кризи до наступної. Особливо рельєфно в структурі функціонування і розвитку економіки проявляються середні цикли, які ще називають промисловими. Економічний цикл включає такі фази: кризу, депресію, поживавлення та піднесення, яке знаходить остаточне відображення у новій кризі. Прояви економічних циклів можна дослідити за такими показниками, як: рівень завантаженості виробничих потужностей; сукупні обсяги виробництва; загальний рівень цін; зайнятість населення (безробіття); рівень доходів населення; прибутки та курси акцій найбільших корпорацій; динаміка попиту на товари тривалого користування; інвестиції та контракти на нове будівництво тощо.

Головне значення має фаза кризи, яка починає і завершує цикл. У ній зосереджено основні ознаки й суперечності циклічного процесу відтворення.

Криза – це різке порушення існуючої економічної рівноваги внаслідок диспропорцій у процесі відтворення, що різко зростають. Відбувається зниження попиту на товари і виникнення надлишку їх пропозиції. Труднощі зі збутом призводять до скорочення виробництва і зростання безробіття. Зниження платоспроможності населення ще більше ускладнює збут товарів. Має місце падіння рівнів заробітної плати, прибутку, інвестицій, цін. Через наявність нереалізованих товарів фірми відчувають брак грошових коштів для поточних платежів, тому швидко зростає ставка позичкового

процента. Курси цінних паперів падають, настає хвиля банкрутств і масового закриття підприємств. Криза завершується з початком депресії.

Депресія – це фаза циклу, яка виявляється в застої виробництва. На цій фазі відбувається просте відтворення, виробництво не збільшується, проте, і не зменшується. Поступово реалізуються товарні запаси, які виникли під час кризи через різке зменшення платоспроможного попиту. Рівень безробіття залишається високим, але стабільним. За умов скороченого виробництва ставка позичкового процента падає до свого мінімального значення. Проте поступово зростає сукупний попит і готуються умови для наступного пожвавлення виробничої та комерційної діяльності.

Пожвавлення – це фаза відновлення, яка розпочинається з незначного зростання обсягу виробництва (у відповідь на зростання попиту) і помітного скорочення безробіття. Підприємці намагаються відновити прибутковість виробництва, нарощують інвестиції в нову, продуктивнішу техніку, що пожвавлює попит – спочатку на капітальні блага, а потім і на споживчі, адже зростає зайнятість. Створюються нові підприємства, зростають ціни і процентні ставки. Поступово обсяг виробництва досягає попереднього найвищого рівня, і економіка вступає у фазу піднесення.

Піднесення (зростання) – це така фаза циклу, коли обсяг виробництва перевищує обсяг попереднього циклу і зростає високими темпами. На цій фазі будуються нові підприємства, підвищується зайнятість, збільшується попит на капітальні й споживчі блага, зростають доходи та прибутки, ціни й процентні ставки, курси акцій та інших цінних паперів, активізується комерційна діяльність, прискорюється обіг капіталу. Таким чином, розпочинається справжній економічний бум, швидке економічне зростання, яке закладає основу для наступної нової кризи. Першопричиною (поштовхом) нової періодичної кризи є скорочення сукупного попиту, і знову все повторюється: починається спад виробництва, зниження зайнятості, зменшення доходів, скорочення витрат тощо. Органічна цілісність циклу виявляється в тому, що в кожній з його фаз формуються умови для переходу до іншої. Причому такий перехід здійснюється в основному на засадах ринкових регуляторів. Виділяють два типи криз: кризи надвиробництва і кризи недовиробництва. Останні характерні для

всіх країн СНД, у тому числі й для України у постсоціалістичний період, тобто після 1990 року.

Серед вчених нема згоди щодо причин виникнення економічних крих. Так, К. Маркс вважав, що головною причиною спаду є суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення його результатів. Близько до цієї позиції стояли Дж. Гобсон і Т. Мальтус, котрі економічний спад пояснювали недоспоживанням значної кількості людей, яке було викликане недоліками розподілу. Й. Шумпетер дотримувався думки, що цикл є результатом технічних нововведень. На думку Дж. Кейнса циклічність зумовлюється надлишком заощаджень і нестачею інвестицій у виробництво. Незважаючи на відмінність у підходах, практично всі згадані дослідники розглядають економічний цикл як породження внутрішніх причин. Їхні концепції прийнято називати інтернальними. Ті ж теорії, які пояснюють появу економічних циклів зовнішніми причинами, наприклад, війнами і різними політичними потрясіннями, погодними умовами тощо, називаються екстернальними.

Характерними особливостями середніх циклів, після Другої світової війни є: по-перше, скорочення їх тривалості, що об'єктивно пов'язано з посиленням динамізму (зменшенням періодів) оновлення основного капіталу в умовах НТР; по-друге, необов'язковість послідовного проходження традиційних фаз циклу, зокрема фази піднесення. Бувають цикли, коли після фази пожвавлення без піднесення наступає нова криза; по-третє, зменшення руйнівного характеру криз. Цьому сприяє і досвід державного антициклічного регулювання, нагромаджений країнами з розвинутою ринковою економікою. Короткі цикли матеріальною основою мають процеси, що відбуваються у сфері грошових відносин. Вони характеризуються особливою інтенсивністю та гостротою і можуть або накладатись на промислові кризи, або відбуватись за їх відсутності.

Довгострокові циклічні коливання в економіці виявив англійський економіст У. Джевонс. Особлива роль у розробці теорії довгих хвиль належить російському вченому М. Д. Кондратьєву. Він ще у 20-х рр. ХХ ст. опублікував низку аналітичних праць, в яких практично здійснив багатофакторний аналіз економічного розвитку Англії, Франції та США за період 100 – 150 років. Теорія довгих хвиль Кондратьєва мала істотний вплив на подальший розвиток цього напрямку наукового дослідження.

За цією теорією, по-перше, НТП розвивається хвилеподібно з циклами в 50 – 60 років. По-друге, матеріальною основою довгих хвиль в економіці є структурне техніко-технологічне оновлення капітальних благ і підвищення кваліфікаційного рівня працюючих. По-третє, у структурі довгострокових циклів М. Кондратьєв відокремив два етапи, або дві фази розвитку – висхідну і низхідну. Висхідна фаза довгого циклу – це період довгочасного піднесення науково-технічного та економічного розвитку суспільства, який триває від 20 до 30 років. У даний період не виключені й циклічні економічні кризи, які розвиваються зазвичай на рівні тривалого загального піднесення ринкової кон'юнктури.

Низхідна (спадна) фаза довгого циклу – це період зміни базисних техніко-технологічних засад виробничої системи, який триває 20 – 25 років. Для нього характерні перебудовчі процеси економічної структури, що адекватні технологічному оновленню. Таким чином, теорія довгих циклів робить акцент на поясненні того, чому в економіці бувають тривалі періоди високої економічної активності. Загальна тенденція економічного зростання може збігатися з контр тенденцією у вигляді спадів у межах середніх циклів, у тому числі й на висхідному відрізку довгих хвиль. Відповідно, і тенденція до зниження на низхідному етапі довгих циклів не виключає піднесення в період середніх циклів.

Досвід розвитку світової економіки показав, що теорія довгих хвиль достовірно прогнозує розвиток суспільного відтворення. За сучасних умов довгі хвилі не можуть не здійснювати істотного впливу на традиційні промислові цикли. Якщо криза вибухає в період низхідної хвилі великого циклу, то це зумовлює її більш глибокий і затяжний характер, так само як і висхідна хвиля великого циклу може позитивно вплинути на більш динамічний вихід із кризового стану.

Глибока економічна криза в Україні не є ні циклічною, ні довгохвильовою. Тут спад спричинений по-перше, руйнуванням планової соціально-економічної системи і формуванням ринкової; по-друге, порушенням колишнього єдиного народногосподарського комплексу в рамках СРСР; по-третє, непередуманими трансформаційними процесами на макро- і мікрорівнях.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть суть і типи економічного зростання.
2. Які основні показники економічного зростання?

3. Що є рушійною силою розвитку виробництва?
4. Назвіть основні форми нагромадження.
5. Що являє собою номінальне та реальне нагромадження?
6. Що являє собою норма нагромадження?
7. Які основні фактори нагромадження?
8. Назвіть основні фактори економічного зростання.
9. Які основні шляхи підвищення продуктивності праці?
10. Охарактеризуйте основні показники ефективності виробництва.
11. Що таке економічний цикл?
12. Назвіть основні погляди вчених на причини економічних криз.
13. Які причини економічної кризи в Україні?

ТЕМА 23 ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ, ЗАЙНЯТІСТЬ І БЕЗРОБІТТЯ

Як вже зазначалося, процес суспільного відтворення передбачає також відтворення особистого фактора виробництва – людини та її здатності до праці. Людина є основною продуктивною силою суспільства, оскільки саме вона має здатність до праці. А сама здатність реалізується тільки тоді, коли людина включена у процес праці, тобто зайнята у тій чи іншій сфері суспільної діяльності. Вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

4. Суть відтворення робочої сили.
5. Зайнятість та її форми.
6. Безробіття в ринковій економіці.

1. Суть відтворення робочої сили

Важливим аспектом відтворення національного багатства є відтворення трудових ресурсів. Воно включає в себе: природний рух населення, тобто народжуваність та смертність; відновлення і розвиток життєвих сил людей; забезпечення усіх працездатних роботою у матеріальному виробництві та інших сферах діяльності; планомірне навчання суспільно корисній праці; підвищення виробничої кваліфікації; розподіл і перерозподіл трудових ресурсів між галузями та економічними районами країни.

Як вже говорилося в одній із попередніх тем, процес відтворення трудових ресурсів передусім пов'язаний з дією економічних законів нагромадження та народонаселення, котрі створюють матеріальну основу зайнятості працездатного населення. Характер дії закону

народонаселення залежить від того, які відносини є панівними в умовах даного суспільства. При пануванні капіталістичних виробничих відносин має місце відносне перенаселення, тобто безробіття. В умовах соціалізму дія закону народонаселення проявляється у повній зайнятості усіх працездатних, раціональному та ощадливому використанні трудових ресурсів, неухильному піднесенні культурно-технічного рівня трудящих, формуванні всебічно розвинутої особи.

Якщо не брати до уваги підвищення продуктивності праці, в результаті чого вивільняється робоча сила, яка може бути задіяна для розширення виробництва, то обов'язковою умовою розширеного відтворення є відповідне зростання кількості зайнятих в народному господарстві. Загальною умовою збільшення числа працюючих є зростання чисельності населення. Досягти цього можна завдяки успіхам в охороні здоров'я і піднесенню життєвого рівня трудящих, оскільки все це зменшує смертність і збільшує природний приріст населення.

Оскільки процес відтворення відновлюється на новій науково-технічній основі, то він вимагає відтворення трудових ресурсів на більш високому якісному рівні. Тобто він вимагає більш високої виробничої кваліфікації і більш високого культурно-технічного рівня працівників.

В сучасних умовах найбільш важливими тенденціями в зміні культурно-технічного рівня працівників є такі:

- розширення профілю підготовки робочих кадрів при скороченні загального числа вузьких професій і спеціальностей;
- неухильне зростання загальноосвітньої підготовки працівників;
- зростання елементів інженерно-технічної підготовки в навчанні робітників;
- посилення необхідності систематично підвищувати кваліфікацію працівників та здійснювати їх перепідготовку.

Процес розширеного відтворення кваліфікованих трудових ресурсів здійснюється через систему професійно-технічної освіти, через систему підготовки та перепідготовки безпосередньо на виробництві шляхом індивідуального та бригадного навчання, організації виробничих шкіл та курсів і через систему вищих навчальних закладів.

Процес розширеного відтворення робочої сили передбачає також її розподіл між галузями народного господарства. Загальною тенденцією в розподілі і перерозподілі робочої сили є:

- абсолютне і відносне збільшення чисельності працівників, зайнятих в галузях, які забезпечують науково-технічний прогрес і підвищення ефективності суспільного виробництва (машинобудування, приладобудування, енергетика і т. ін.);

- зменшення (абсолютне і відносне) кількості зайнятих в сільському господарстві;

- зростання частки населення, зайнятого у невиробничій сфері, передусім у тих галузях, які забезпечують підвищення культурно-технічного рівня населення, охорону здоров'я, побутове обслуговування, розвиток науки і культури.

Отже, розширене відтворення робочої сили суспільства – це зростання її чисельності в органічному зв'язку з підвищенням рівня кваліфікації, зростанням продуктивності праці, тривалості трудового стажу та добробуту населення.

В Україні, починаючи з другої половини 90-х рр. минулого століття фактично не відбувається розширене відтворення робочої сили. Свідченням цього є поступове зменшення чисельності населення і робочої сили; різке зниження реальної заробітної плати; скорочення державних видатків на розвиток освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва тощо. Різке погіршення умов для відтворення робочої сили негативно впливає на демографічні процеси в країні, які призводять до звуженого (від'ємного) відтворення особистого фактора виробництва.

За період 1991 – 2005 рр. зменшилась тривалість життя населення, відбулось абсолютне скорочення кількості новонароджених та значне зростання смертності. Населення за цей період скоротилося майже на 6 мільйонів осіб. За розрахунками спеціалістів, процес скорочення населення триватиме і в 2025 р. кількість населення України становитиме 36 – 38 млн. осіб.

Як свідчить історичний досвід, держава може позитивно впливати на розширене природне відтворення населення своєю демографічною політикою, яка має включати покращення житлових умов з урахуванням демографічного фактора, надання відчутної допомоги на дітей, забезпечення населених пунктів дитячими установами, збільшення відпусток у зв'язку з вагітністю, пологами і післяпологовим вихованням, зміцнення сім'ї, зростання реальних доходів сімей, розвиток системи охорони здоров'я, системи

безплатного лікування, медичного страхування, охорони материнства тощо.

В інтересах відтворення робочої сили українська держава повинна здійснити ефективні заходи щодо підвищення доходів населення відповідно до західноєвропейських стандартів.

2. Зайнятість та її форми

Зайнятість означає, що носій робочої сили включений до складу продуктивних сил суспільства на певній ділянці виробничого процесу товарів чи послуг.

Носій робочої сили може погодитися на включення у процес праці за умови, коли рівень оплати праці, характер праці, умови праці, тривалість робочого дня, охорона праці, компенсація за шкідливість та інтенсивність праці відповідають його вимогам.

Зайнятість характеризується системою економічних відносин з приводу забезпечення громадян робочими місцями та визначенням форм участі в суспільному господарстві з метою одержання засобів до існування. Види зайнятості зумовлені певними принципами організації, стимулювання й оплати праці, внутрішніми та зовнішніми економічними відносинами.

Прийнято розрізняти повну і неповну зайнятість. Повна зайнятість має місце тоді, коли всі, хто бажає і здатен працювати, мають роботу. Наша економічна наука зайнятими вважає осіб, які відпрацювали протягом тижня не менше 4-х годин (в особистому підсобному господарстві не менше 30-ти годин) незалежно від того, чи була це постійна, тимчасова, сезонна, випадкова або інша робота.

Якщо економіка має недостатню кількість робочих місць для бажаючих працювати, то формується неповна зайнятість, за якої певна кількість робочої сили вимушено залишається без роботи.

В умовах ринкової економіки повна зайнятість не означає відсутності безробіття. Західні економісти доводять, що повна зайнятість досягається тоді, коли рівень безробіття не перевищує її природного рівня. А в даний час вважається, що природний рівень безробіття дорівнює приблизно 5 – 6 % робочої сили. Отже, якщо 94 – 95% робочої сили країни зайняті, то існує повна зайнятість.

Слід мати на увазі, що не всі придатні для зайнятості трудові ресурси мають бажання займатися тим чи іншим видом економічної діяльності. У зв'язку з цим наука виділяє таку категорію, як економічно активне населення. До економічно активного

населення належать особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід, та безробітні.

Кожне суспільство прагне забезпечити раціональну зайнятість, тобто таку, якій притаманні такі риси: суспільно корисний характер трудової діяльності; оптимальна структура народного господарства, що забезпечує суспільний поділ праці згідно з існуючими потребами; використання сучасних досягнень науки і техніки; професійно-кваліфікаційна структура сукупної робочої сили та адекватна їй система робочих місць.

Зайнятість населення реалізується через конкретні форми включення працівника в економічну систему. Найпоширенішими серед них є: наймана праця за трудовою угодою; праця осіб-співвласників кооперативних, колективних та акціонерних підприємств і організацій; праця громадян, зайнятих в особистому допоміжному господарстві; праця громадян, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю; праця осіб, зайнятих у фермерських господарствах; зайняті підприємництвом; зайняті громадською роботою.

Міжнародна статистика виділяє за статусом наступні категорії зайнятих: працівники, що працюють за наймом і отримують заробітну плату; самозайняті працівники або підприємці; неоплачувані працівники сімейних господарств.

У цьому разі працівники колективних господарств, оскільки вони одержують заробітну плату, належать (умовно) до категорії найманих.

В умовах ринкової трансформації української економіки сфера зайнятості зазнала певних змін. Зокрема, появилися самозайнятість і часткова зайнятість (приховане безробіття). Сфера самозайнятості існує у вигляді формального, неформального і нелегального секторів.

Формальний сектор представлений офіційно зареєстрованою діяльністю. До нього відносять роботодавців і безплатно працюючих членів їхніх сімей, а також зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю громадян.

Неформальний сектор самозайнятості – це сукупність домогосподарств. Домашні господарства є водночас споживчими одиницями і учасниками виробничої діяльності через безпосередню зайнятість членів сім'ї на власних некорпоративних підприємствах, діяльність яких здійснюється без створення юридичної особи

як з використанням тимчасової найманої робочої сили, так і без її залучення.

Третій сектор самозайнятості виступає як нелегальний і неконтрольований. Прийнято розрізняти два види цього сектору:

– суб'єкти економіки, що займаються нелегальною діяльністю тимчасово, в умовах стабілізації нашої економіки перейдуть у формальний сектор;

– суб'єкти економіки, які займатимуться даною діяльністю за будь-яких умов.

Новим для України видом зайнятості є часткова зайнятість. Її розглядають як форму неефективного використання праці офіційно зайнятого трудовою діяльністю контингенту людей – неповний робочий день (тиждень), вимушені адміністративні відпустки. Таку часткову зайнятість прийнято називати прихованим безробіттям.

3. Безробіття в ринковій економіці

Питання про зайнятість робочої сили завжди перебувало і перебуває в центрі уваги економістів. Багато з них причини безробіття пояснює “вічними законами” природи, технічним прогресом як таким тощо. Наприклад, в кінці XVIII століття англійський мислитель Мальтус писав про те, що безробіття виникає тому, що внаслідок дії законів самої природи народонаселення зростає у геометричній прогресії, подвоюючись кожні 25 років, а кількість засобів існування – в арифметичній прогресії. На подібних позиціях і сьогодні стоїть чимало вчених.

Відомий англійський економіст Дж. Кейнс причиною безробіття вважав недостатній платоспроможний попит на предмети особистого споживання і засоби виробництва, внаслідок чого виробництво розширюється повільно і не може забезпечити зайнятість всієї робочої сили. Низький попит на засоби виробництва Дж. Кейнс пояснює високим позичковим процентом, а зменшення попиту на предмети споживання – схильністю людей до заощадження доходів в міру зростання їх величини.

К. Маркс пов'язує виникнення безробіття з процесом нагромадження капіталу, зокрема із зростанням органічної будови останнього. Зростання органічної будови капіталу означає відносне зменшення змінного капіталу, а воно в свою чергу обумовлює собою і відносне зменшення попиту на робочу силу. Отже, зростання

органічної будови капіталу приводить до виникнення відносного перенаселення, до безробіття.

Оскільки підвищення органічної будови капіталу в першу чергу розповсюджується на нові капітали, які тільки починають функціонувати в ролі додаткових або самостійних капіталів, остільки саме ці капітали відносно зменшують додатковий попит на робітників.

Проте зрушення, що відбулися в технічній будові додаткового капіталу, поступово розповсюджуються і на первісний капітал, в міру того, як його елементи зношуються і відтворюються заново в більш продуктивній формі.

Це приводить до того, що частина робітників виштовхується з виробництва.

Таким чином, нові капітали відносно, тобто порівняно з їх загальною величиною, притягують все менше додаткових робітників, а старі капітали, які періодично відтворюються в новій органічній будові, виштовхують з виробництва частину тих робітників, які раніше були ними зайняті.

Для капіталізму є характерним таке співвідношення в дії двох згаданих тенденцій, при якому незважаючи на зростання загальної кількості зайнятих робітників, зростає маса робітників, які не можуть продати свою робочу силу і стають безробітними.

Цей лишок робочої сили є відносним, оскільки частина робітників є надлишковим населенням не взагалі, а лише в порівнянні з потребою капіталу в робочій силі, необхідній для виробництва додаткової вартості. К. Маркс сформулював капіталістичний закон народонаселення, суть якого полягає в тому, що робоче населення, створюючи нагромадження капіталу, тим самим у зростаючих розмірах само виробляє засоби, які роблять його відносно надлишковим населенням.

Відносне перенаселення проявляється у кількох формах, зокрема як плінне (циклічне), природне, приховане, застійне.

Плінне (циклічне) – це тимчасове безробіття, обумовлене циклічним розвитком капіталістичного виробництва, а також нерівномірністю розвитку різних галузей економіки. У зв'язку з цим частина робітників то залучається у виробництво, то виштовхується з нього.

Природне безробіття може бути є добровільним, фрикційним і структурним. Добровільне безробіття виникає тоді, коли робітники не хочуть працювати за пропоновану їм заробітну плату, але стали

б до роботи, якби вона була вищою. Добровільно безробітні віддають перевагу відпочинку або іншій діяльності замість роботи за даного рівня зарплати. Або вони перебувають у складі фрикційних безробітних і шукають свою першу роботу після закінчення навчання. Це можуть бути низькокваліфіковані працівники, які віддають перевагу дозвіллю замість малооплачуваної роботи.

Фрикційне безробіття виникає внаслідок постійного руху населення між видами праці, регіонами, а також на різних стадіях життєвого циклу. Навіть якщо економіці притаманна повна зайнятість, завжди існують люди, які шукають роботу після закінчення навчання або через переїзд в інше місто. Оскільки фрикційні безробітні часто шукають кращої роботи або змінюють місце роботи, то їх також можна віднести до добровільно безробітних.

Структурне безробіття означає невідповідність між пропозицією і попитом на працівників. Ця невідповідність виникає тоді, коли попит на один різновид праці зростає, а на інший зменшується, бо пропозиція не може швидко пристосуватися до цього.

Приховане (аграрне) виникає в результаті розорення дрібних товаровиробників і перетворення їх у людей, які потребують роботи. Приховане безробіття особливо характерне для сільської місцевості, тому його й називають аграрним. Прихованим його називають тому, що значна частина вивільнених у сільськогосподарському виробництві працівників не знаходить собі застосування в місті, а тому й залишається в селі. В місті дрібні ремісники, торговці та інші представники малого бізнесу, після розорення також не відразу знаходять собі застосування, не реєструються на біржі праці, а намагаються якимось чином утриматися в середовищі дрібних товаровиробників. До прихованого безробіття належить часткове безробіття, зв'язане з неповною зайнятістю робітників у зв'язку з хронічним недовантаженням виробничих потужностей.

Застійне перенаселення виникає тоді, коли робітники не мають постійної роботи і підтримують своє існування випадковими заробітками. До цієї групи безробітних відносяться бродяги, злочинці, давно непрацюючі, ті, хто заробляють на прожиття проституцією тощо.

Рівень безробіття неоднаковий серед різних категорій працівників. Так, рівень безробіття серед людей розумової праці нижчий, ніж серед людей фізичної праці. Значно вищий рівень

безробіття серед молоді, оскільки вона має низьку кваліфікацію. Більш високим безробіття є серед жінок та чорного населення.

Таким чином, відтворення робочої сили в ринковій економіці – це безперервний процес відтворення зайнятої його складової і незайнятої (безробітних). Рівень безробіття вимірюється нормою безробіття, а саме:

$$\frac{\text{безробітні}}{\text{робоча сила}}$$

Рівень безробіття =

З початком ринкових перетворень безробіття появилось і в нашій країні. Причому сьогодні воно проявляється в усіх названих вище формах.

Зрозуміло, що всі держави намагаються робити вплив на ринок праці з метою зменшення безробіття. Розробляються програми по стимулюванню зайнятості та створенню робочих місць, по підготовці та перепідготовці робочої сили, страхуванню від безробіття тощо. Але вони малоефективні, хоча б тому, що в країнах з ринковою економікою прийнято вважати наявність повної зайнятості якщо рівень безробіття не перевищує 5-6%. Основою регулювання ринку праці є аналіз залежності між безробіттям та темпами зростання цін, запропонований Філіпсом. Він побудував графіки (криву Філіпса), згідно з якими суспільство ставить перед вибором: або достатньо висока зайнятість з максимальним збільшенням цін, або стабільні ціни при значному безробітті.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою відтворення трудових ресурсів?
2. Які тенденції в зміні культурно-технічного рівня працівників?
3. Які зміни спостерігаються у розподілі робочої сили?
4. Які особливості відтворення трудових ресурсів в Україні?
5. Що являє собою повна зайнятість робочої сили?
6. Назвіть основні форми включення працівників в економічну систему.
7. Назвіть основні сектори сфери самозайнятості.
8. Назвіть найбільш розповсюджені погляди на причини безробіття.
9. Які існують форми безробіття?
10. Які особливості безробіття в Україні?

ТЕМА 24. ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕХАНІЗМ У СИСТЕМІ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Основною метою даної теми є розкриття суті господарського механізму та його основних елементів на різних етапах розвитку економічних систем. Її вивчення доцільно було б здійснювати за таким планом:

1. Суть господарського механізму і його основні елементи.
2. Об'єктивна необхідність та сучасні форми державного регулювання суспільного відтворення.
3. Фінансова система та її роль в регулюванні виробництва.
4. Суть та функції кредитної системи.

1. Суть господарського механізму і його основні елементи

Господарський механізм становить собою сукупність організаційних, правових та інших форм, методів та важелів використання економічних законів, розв'язання суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації відносин власності, всебічного розвитку людини, формування і задоволення її потреб, узгодження економічних інтересів суспільства, основних класів, соціальних груп, трудових колективів та особи. В кожному суспільному способі виробництва господарський механізм має свої якісні особливості, які обумовлені рівнем продуктивних сил і характером виробничих відносин.

В будь-якому суспільстві господарський механізм виконує певні функції, серед яких виділимо найважливіші і найбільш загальні.

Перша і найважливіша функція господарського механізму полягає у використанні економічних законів даного суспільного способу виробництва. Використання економічних законів стає можливим лише тоді, коли суспільство, по-перше, матиме чітку, науково-обгрунтовану програму дій, постановку конкретних і реальних цілей та завдань; по-друге, здійснюватиме розроблені програми.

Друга функція господарського механізму полягає у розв'язанні соціально-економічних суперечностей, передусім суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами.

Третя функція господарського механізму полягає у реалізації відносин власності, тобто забезпечення таких умов, за яких відносини власності сприяють розвитку всієї системи продуктивних сил, насамперед, безпосереднього працівника як основної продуктивної сили суспільства.

Четвертою важливою функцією господарського механізму є всебічний розвиток людини, її матеріальних і духовних потреб, інтересів та стимулів, тобто господарський механізм повинен забезпечити розвиток не тільки біологічного аспекту сутності людини, але й соціального. Це дасть можливість людині стати активним суб'єктом виробничих, соціальних, політичних, правових і культурних відносин. Шляхом виконання названих функцій господарський механізм може забезпечити ефективну взаємодію продуктивних сил, виробничих і організаційно-економічних відносин.

Господарський механізм включає в себе різноманітні елементи, які можна згрупувати в такі блоки. По-перше, державне регулювання економіки шляхом проведення активної податкової, фінансово-кредитної, грошової, амортизаційної, інвестиційної, антикризової, антициклічної політики. По-друге, організаційні структури управління, які включають в себе форми організації економічних зв'язків (державне замовлення, вільні договірні зв'язки), системи управлінських органів (уряд, міністерства, регіональні та галузеві структури, виробничі об'єднання, підприємства), форми участі працівників в управлінні. По-третє, госпрозрахункове стимулювання, яке включає в себе форми і системи заробітної плати, ціноутворення та фінансово-кредитні важелі.

В залежності від економічної системи названі елементи господарського механізму проявляються по-різному і відіграють неоднакову роль у суспільному відтворенні. Скажімо, якщо в умовах соціалізму центральною ланкою господарського механізму виступає планування, яке адекватно виражає природу суспільної власності і втілює властивий соціалізму об'єктивний закон планомірного розвитку виробництва, то в умовах капіталізму центральною ланкою господарського механізму виступає ринок з його механізмом коливання попиту і пропозиції, стихійним встановленням цін і конкуренцією.

Іншими словами в господарському механізмі кожної країни сьогодні можна виокремити такі самостійні підсистеми господарювання: планову підсистему; ринок як самостійну підсистему господарювання; традиційне (натуральне) господарство як підсистему господарювання. Кожній з окремих підсистем відповідає адекватний господарський механізм: державний регулюючий механізм; ринковий механізм саморегулювання; господарський механізм, що відповідає традиційному натуральному

господарству. Залежно від того, яка підсистема з відповідним господарським механізмом має найбільшу питому вагу, характеризується й вся економічна система: якщо переважає ринок, то й система – ринкова; якщо переважає план, то й система – планова; якщо переважає натуральне господарство, то такою є система в цілому.

Прийнято розрізняти вузьке і широке тлумачення суті ринку. У вузькому розумінні ринок становить собою обмін, організований за законами товарного виробництва та обігу. Він може мати місце в будь-якому суспільстві, починаючи з ранніх етапів первіснообщинного ладу. В широкому розумінні ринок становить собою систему виробничих відносин, в основі якої лежить приватна власність на засоби виробництва, свобода підприємництва і вільна конкуренція. Він мав місце тільки на етапі раннього капіталізму. В умовах нинішніх індустріально розвинутих країн такий ринок відсутній, оскільки в них діють фактори, які викликають різного роду відхилення в ринкових процесах. До таких факторів належать наявність державної, колективної і монополістичної власності, обмеженість свободи підприємництва і вільної конкуренції пануванням монополій і державним регулюванням. Проте традиційно економіку розвинутих капіталістичних країн прийнято називати ринковою.

В залежності від умов, в яких діють господарюючі суб'єкти, розрізняють вільний, монополізований і регульований ринки. Вільний ринок – це ринок з великою кількістю товаровиробників однорідної продукції, які не в змозі впливати на рішення один одного. Монополізований ринок – це ринок, для якого характерна незначна кількість виробників даного товару і дії учасників ринкових відносин регламентовані угодою між ними. Регульований ринок – це ринок, який контролюється і регулюється державою за допомогою спеціальних заходів економічного та адміністративного характеру.

За ознакою простору дії розрізняють місцевий, регіональний, національний, світовий ринки, а з точки зору відповідності чинному законодавству – легальний і тіньовий ринки.

Складовими елементами ринкового механізму, як вже говорилося, є попит, пропозиція, ринкова ціна і конкуренція.

Попит являє собою потребу в певному товарі, що забезпечена грошима. Пропозиція – це сукупність товарів, які представлені на ринку. Ринкова ціна – це ціна, що встановлюється на ринку.

Розрізняють ціни попиту, пропозиції і рівноваги. Під ціною попиту розуміють граничну максимальну ціну, за яку покупці ще згодні купувати товар. Під ціною пропозиції розуміють граничну ціну, за яку продавці ще готові продавати свій товар. Ціна рівноваги – це ціна, що складається при рівності попиту і пропозиції.

Ринковий механізм виконує інформативну, регулюючу і сануючу (ліквідаційну) функції. Інформативна функція полягає в тому, що через коливання цін на товари і послуги ринок надає учасникам виробництва об'єктивну інформацію про суспільно необхідні витрати виробництва і суспільно-необхідну якість та асортимент товарів і послуг, що виробляються. Регулююча функція ринку проявляється в тому, що в результаті вкладання коштів у виробництво тих товарів, які користуються попитом і які приносять максимальний прибуток досягається певна відповідність між обсягом виробництва і суспільними потребами, формуються необхідні економічні пропорції. Однак, ринковий механізм неспроможний вирішити всі проблеми економічного життя. У зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність державного втручання в економіку. Однією з форм такого втручання є державне регулювання суспільного відтворення. Вперше ідею про об'єктивну необхідність державного регулювання економіки обґрунтували класики марксизму. Вони аргументовано довели, що ринкове стихійне регулювання за допомогою внутрігалузевої і міжгалузевої конкуренції неспроможне забезпечувати пропорційний розвиток економіки, виявляти пріоритетні напрями науково-технічного прогресу, сануючу функцію ринок виконує тоді, коли в результаті конкуренції суспільне виробництво звільняється від економічно слабких, нежиттєздатних господарських одиниць і, навпаки, сприяє виживанню і зміцненню більш ефективних.

2. Об'єктивна необхідність та сучасні форми державного регулювання суспільного відтворення

Хоча господарський механізм ринкової економіки являє собою велике досягнення людської цивілізації, він ще задовго до становлення капіталізму виявив свою нездатність самостійно забезпечувати відтворення суспільного виробництва. Про цю нездатність у IV столітті до нашої ери писали китайські дослідники, даючи таке визначення ринку: "Ринок – це те, по чому пізнають лад та безладдя у стані господарства". Справа в тому,

що на певному етапі розвитку сама ринкова система руйнує свою основну ознаку – вільну конкуренцію і починаються процеси самогальмування. Інакше кажучи, ринок – не всемогутній. Йому властиві певні суперечності, а то й вади. Серед них найбільш помітними є такі:

- розвиток ринкової економіки в умовах вільної конкуренції неминуче приводить до виникнення монополій, які придушують вільну конкуренцію;

- ринкові відносини неминуче призводять до безробіття і неповного використання матеріальних ресурсів;

- ринкова економіка без втручання держави неспроможна забезпечити прискорення НТП, визначити прогресивну структуру виробництва і т. ін.;

- ринкова економіка без втручання держави не може забезпечити відтворення у галузях, які не дають прибутку, але продукція яких необхідна суспільству;

- ринковий механізм не може забезпечити навіть просте відтворення у сфері суспільного транспорту, освіти, охорони здоров'я, оборони та ін.;

- ринковий механізм нездатний відтворити стан навколишнього середовища;

- ринкова економіка поглиблює соціальну нерівність у суспільстві і цим самим створює загрозу своєму існуванню.

Оскільки ринок неспроможний вирішити всі проблеми економічного життя, виникає об'єктивна необхідність державного втручання в економіку. Однією з форм такого втручання є державне регулювання суспільного відтворення. Вперше ідею про об'єктивну необхідність державного регулювання економіки обґрунтували класики марксизму. Вони аргументовано довели, що ринкове стихійне регулювання за допомогою внутрігалузевої і міжгалузевої конкуренції неспроможне забезпечувати пропорційний розвиток економіки, виявляти пріоритетні напрями науково-технічного прогресу, створювати необхідну інфраструктуру, утримувати збиткові галузі, що виробляють потрібну суспільству продукцію, успішно розв'язувати соціальні проблеми та ін.

Про необхідність державного регулювання економіки писав англійський економіст Дж. Кейнс у книзі “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936 р.). Він спростував основні положення економічного лібералізму і довів, що механізм ринку не може забезпечити гармонійний розвиток економіки, оскільки

породжує безробіття та недовантаження виробничих потужностей. Розв'язати усі ці проблеми, на думку Дж. Кейнса, може лише держава шляхом широкої соціалізації інвестицій. Після другої світової війни рекомендації кейнсіанської теорії враховують практично всі держави, здійснюючи регулювання економіки.

Основними методами довгострокового державного регулювання ринкової економіки є планування, програмування і прогнозування. Планування полягає у складанні державними органами планів економічного і соціального розвитку на кілька років. У планах держава пропонує підприємцям орієнтири для майбутнього розвитку, інформує їх про можливі зміни кон'юнктури.

Державні плани є обов'язковими тільки для державних підприємств і установ, а для приватних фірм вони мають індикативний характер, тобто дають лише інформацію для подальших дій, орієнтують на найбільш прибуткову діяльність. Разом з тим держава стимулює приватні фірми за виконання державних планів. Вона бере участь у інвестиціях цих фірм, збуту продукції, надає пільгові кредити тощо.

Найбільший розвиток планування набуло у Франції та Японії, де протягом всього періоду після другої світової війни приймалися, головним чином, п'ятирічні плани. Планування здійснюється також у Голландії, Італії, Бельгії, Норвегії та інших країнах. У США та Німеччині державне планування перебуває у фазі становлення.

Програмування застосовується майже усіма державами для вирішення великих технічних, економічних або соціальних проблем, які вимагають об'єднання зусиль підприємств різних галузей та сфер діяльності. У програмах вказуються фірми, що беруть участь у розв'язанні проблеми та конкретні завдання кожній з них – обсяг робіт, термін виконання, постачальники виробничих ресурсів, порядок фінансування тощо.

Найбільшого поширення програмування набуло у США та Японії. За допомогою державних програм було створено космічний корабель "Аполлон", побудовано тунель крізь Ла-Манш, забезпечено розвиток енергетики, індустрії інформації, інфраструктурних комплексів.

Прогнозування полягає в одержанні аргументованого уявлення про тенденції розвитку всієї економіки або окремих її частин. Прогнози розробляються на п'ять і більше років і використовуються при плануванні та програмуванні економіки. Прогнози розробляються державними органами спільно з представниками

промисловості, банків, страхових компаній, консультаційних фірм, науково-дослідних установ та ін.

Основними засобами короткострокового державного регулювання економіки є податкова та кредитна політика, регулювання цін і доходів, державні замовлення. Податкова політика держави проявляється у зміні ставки податків та запровадженні або скасуванні податкових пільг з метою стимулювання або обмеження тих чи інших економічних процесів. Кредитна політика держави проявляється у зміні облікової ставки емісійного банку та збільшенні обов'язкового мінімуму внесків, що впливає на вартість кредитів, які одержують у комерційних банках.

Подорожчання кредиту використовується для обмеження інвестиційної активності, здешевлення – для стимулювання розширення та оновлення виробництва. Збільшенням обов'язкового мінімуму внесків центральний банк обмежує кредитні ресурси приватних банків, що призводить до зростання плати за кредит і стримує розвиток виробництва. На обсяги кредитних ресурсів, а через них і на процес відтворення держава впливає також шляхом продажу та купівлі облігацій. Продаючи облігації, держава вилучає з приватної кредитної системи ресурси позичкового капіталу і цим стримує розвиток виробництва. Купуючи облігації, держава збільшує кредитні ресурси приватних структур, що створює більш сприятливі умови для відтворення.

Важливим засобом короткострокового державного регулювання економіки в сучасних умовах є регулювання цін та доходів. Оскільки державний вплив на ціни через податкову і кредитну політику не завжди є ефективним, держава все частіше здійснює пряме регулювання цін і встановлює контроль над ними. Так, держава встановлює максимально граничні ціни і заробітну плату, збільшення цін та заробітної плати після одержання санкцій державних органів. У США держава регулює 10 процентів цін на споживчі товари, зокрема, на пшеницю, кукурудзу, рис, кормове зерно, бавовну і деякі інші товари. В Японії держава регулює ціни на рис, м'ясо, молочні продукти, залізничні тарифи, водопостачання, теплопостачання, електроенергію, газ, освіту та медичне обслуговування, що становить 20 процентів споживчих цін. У країнах Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) регулюються 88 – 97 процентів цін на сільськогосподарську продукцію.

В інтересах розвитку економіки держава може встановлювати ціни на деякі товари нижче їх вартості і навіть нижче собівартості. В сучасних умовах такі ціни встановлені на продукцію сільського господарства, що перешкоджає підвищенню цін на продукти харчування і забезпечує умови відтворення робочої сили. Виробникам продукції сільського господарства виплачуються дотації.

Як вже говорилося, держава здійснює пряме регулювання доходів. Правовою основою такого регулювання є кодекс законів про працю, договір з питань оплати праці між профспілкою, міністерством, підприємством та конкретними робітниками.

Досить ефективним інструментом впливу на сукупний попит є державне замовлення на виробництво тих чи інших товарів та послуг. У США держава як покупець замовляє до 20 процентів валового національного продукту. Держзамовлення виступає надійним ринком збуту, особливо на тих фазах промислового циклу, на яких загострюється проблема реалізації. Через свої замовлення держава здійснює закупівлі різних товарів для створення резервних фондів, якими держава маневрує з метою пом'якшення структурних криз.

Важливим засобом державного регулювання виступає зовнішньоекономічна політика, яка охоплює всі економічні операції, що здійснюються між господарськими суб'єктами певної країни з їхніми іноземними партнерами. Зовнішньоекономічна діяльність включає в себе експорт й імпорт товарів, капіталу і послуг, транснаціональний рух робочої сили та грошей, зміну та відміну мита, валютно-політичні заходи (ревальвація і девальвація власної валюти), участь у міжнародних економічних організаціях тощо.

3. Фінансова система та її роль в регулюванні виробництва

Як вже зазначалося, важливу роль в державному регулюванні економіки відіграє фінансова система. Фінанси становлять собою сукупність економічних відносин з приводу утворення, розподілу та використання фондів грошових коштів для задоволення потреб розширеного відтворення. Суб'єктами фінансових відносин виступають підприємства, громадські організації, державні органи управління, держава в цілому та населення країни. Взаємодія суб'єктів фінансів здійснюється у процесі формування

й використання амортизаційного фонду, фонду нагромадження та фондів для вирішення різноманітних соціальних проблем.

Фінанси обслуговують кругообірот і оборот виробничих фондів у грошовій, продуктивній і товарній формах, а також охоплюють різноманітні податкові платежі населення, позики, лотереї, вклади в ощадбанки тимчасово вільних грошей. За допомогою фінансової системи держава надає населенню кредити, регулює індивідуальну трудову діяльність, здійснює управління соціально-економічними процесами, визначає темпи і пропорції суспільного відтворення.

Фінанси виконують акумулюючу і стимулюючу функції. Акумулююча функція фінансів проявляється в акумулюванні грошових коштів для заміщення вартості спожитих засобів виробництва і утворення первинних доходів у вигляді прибутку, утворення фонду соціального страхування, резервних і страхових фондів, забезпечення загальнодержавних потреб, формування ресурсів на утримання і розвиток невиробничої сфери, здійснення внутрігалузевого, міжгалузевого і міжрегіонального розподілу національного доходу. Акумулюючи та регулюючи фінансові ресурси, держава має можливість активно впливати на формування оптимальних пропорцій між нагромадженням і споживанням, виробничою і невиробничою сферами, I і II підрозділами суспільного виробництва, окремими галузями народного господарства та економічними регіонами.

Контрольна функція фінансів полягає в здійсненні контролю за дотриманням суб'єктами фінансових відносин порядку утворення і використання цільових грошових фондів та виконання фінансових зобов'язань перед державою. Через фінансові нормативні акти держава регламентує й регулює процес нарахування, отримання, зміну й відміну платежів до бюджету.

Стимулююча функція фінансів проявляється у їх здатності сприяти режиму економії, підвищенню продуктивності праці і поліпшенню якості продукції. Якщо фінанси не виконують цю функцію, то в суспільстві виникають зворотні процеси і настає економічна, соціальна, а нерідко і політична нестабільність.

Фінанси функціонують через фінансову систему. Фінансова система становить собою сукупність різноманітних форм організації фінансових відносин між державою і підприємствами, між підприємствами, організаціями і їх об'єднаннями, а також між державою, підприємствами та організаціями, з одного боку, і населенням, з іншого. Основними засобами фінансової системи

є податки, платежі до бюджету, платежі за державні кредити, рентні платежі, формування та використання бюджетних і позабюджетних фондів.

Фінансова система будь-якої країни має таку структуру: фінанси підприємств і організацій, загальнодержавні фінанси, фінанси населення.

Фінанси підприємств становлять систему економічних відносин, яка пов'язана з формуванням, розподілом і використанням грошових коштів для забезпечення господарської діяльності, виробничого та соціального розвитку. Саме на підприємствах створюється валовий національний продукт, що стає об'єктом фінансового розподілу і перерозподілу, формуються доходи і нагромадження, утворюються і використовуються фонди грошових коштів.

Фінансові відносини некомерційних (бюджетних) організацій (закладів освіти, охорони здоров'я, управління, охорони громадського порядку, оборони та ін.) складаються з приводу грошових відносин даної галузі з бюджетом, галузевих органів управління з підвідомчими їм закладами, а також внутрі останніх. Згадані організації можуть мати грошові відносини, пов'язані з формуванням та використанням позабюджетних фондів, які формуються в результаті спонсорської допомоги та оплати споживачами відповідних послуг.

Загальнодержавні фінанси становлять систему грошових фондів, які має держава і які використовуються на фінансування народного господарства, соціально-культурні заходи, управління та оборону. Провідною ланкою фінансової системи є державний бюджет. Державний бюджет – це система грошових відносин між державою, з одного боку, і підприємствами, організаціями та населенням, з іншого, з приводу утворення, розподілу і використання централізованого фонду грошових ресурсів держави для розширення виробництва, задоволення соціально-культурних потреб населення та покриття інших загальнодержавних потреб (управління, оборону, охорону навколишнього середовища тощо). Іншими словами, державний бюджет, це – щорічний баланс надходжень і видатків, який розробляється державними органами для активного впливу на економічні процеси та підвищення їх ефективності.

Бюджетна система України включає в себе державний бюджет України, бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети – обласні, районні, міські, селищні та сільські. Всі вони мають дві частини: доходи й видатки.

Кожен бюджет має свої власні джерела доходів. Джерелами доходів державного бюджету є: податок з обігу, податок на прибуток підприємств та організацій, податок на додану вартість, акцизні збори, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, надходження від реалізації грошово-речової лотереї, податок з населення та ін.

Окремою ланкою державних фінансів виступають позабюджетні фонди, які організаційно відокремлені від державного бюджету і мають певну самостійність. Вони управляються виконавчою і законодавчою владою та місцевими органами. В нашій країні основними позабюджетними фондами є: фонд соціального страхування, фонд Чорнобиля, пенсійний фонд, фонд зайнятості населення, інноваційний фонд, природоохоронний фонд, фонди регіонального розвитку тощо. Позабюджетні фонди формуються за рахунок спеціальних цільових відрахувань, добровільних внесків і пожертвувань фізичних та юридичних осіб, доходів від позик, грошово-речових лотерей та ін.

Державні видатки – це сукупність грошових відносин, які складаються в процесі розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів для фінансування основних витрат суспільства. Головними статтями видатків держбюджету є: фінансування народного господарства, фінансування соціально-культурних заходів держави, витрати на управління та оборону.

Всі ланки бюджетної системи мають необхідні, закріплені за ними доходи для збалансування надходжень та видатків. Проте за певних обставин для збалансування бюджетів можуть використовуватися дотації, субсидії та субвенції. Дотації надаються нижчому місцевому бюджету як допомога на певну суму тоді, коли він не може скоротити свої видатки. Дотації не мають цільового призначення, а тому їх отримувач на власний розсуд витрачає одержані кошти. Субсидії видаються на фінансування конкретних закладів чи заходів, тобто мають цільове призначення і видаються на збалансування поточного бюджету. Субвенції також мають цільовий характер і видаються переважно на цілі розвитку і на основі пайової участі у фінансуванні передбачених витрат.

Фінанси населення – це грошові фонди, які утворюються у жителів країни і які спрямовуються на примноження їх власності та підвищення добробуту.

4. Суть та функції кредитної системи

Специфічну складову частину фінансової системи становлять кредитні відносини. Кредит становить собою форму акумуляції та використання тимчасово вільних коштів для задоволення тимчасових потреб юридичних і фізичних осіб у додаткових фінансових ресурсах. Необхідність і можливість кредиту обумовлена закономірностями кругообороту фондів підприємства (капіталу): в одних підприємств у процесі кругообороту фондів тимчасово звільняються грошові кошти, в той час, як в інших виникає тимчасова потреба в додаткових грошових ресурсах.

Основними джерелами кредитування є:

- вільні кошти бюджету і його перехідні залишки (перевищення доходів над видатками);
- вільні грошові кошти юридичних осіб до використання їх за призначенням (фонд амортизації, прибуток, кошти для виплати заробітної плати, фонди економічного стимулювання тощо);
- вільні кошти населення в ощадбанках.

У суспільному відтворенні кредит виконує такі основні функції: 1) функцію перерозподілу грошово-фінансових ресурсів; 2) функцію утворення додаткової до існуючої купівельної спроможності; 3) функцію капіталізації вільних грошових коштів; 4) функцію зростання ефективності грошового обігу; 5) функцію макроекономічного регулювання господарських процесів.

Зупинимось на згаданих функціях.

Перерозподільчу функцію кредит виконує тоді, коли задовольняє потреби у грошових ресурсах одних юридичних та фізичних осіб за рахунок тимчасово вільних ресурсів інших. В цій функції забезпечується значно більша доступність кредиту в порівнянні з іншими джерелами, скажімо, з бюджетними ресурсами; задовольняються потреби в додаткових коштах; перерозподіляються не тільки грошові, а й матеріальні ресурси.

Функція утворення додаткової до існуючої купівельної спроможності полягає в тому, що кредит підвищує купівельну спроможність позичальника і цим сприяє посиленню його економічного потенціалу.

Функція капіталізації вільних грошових коштів проявляється тоді, коли відбувається нагромадження позичкового капіталу за рахунок тимчасово вільних коштів та фізичних осіб.

Функцію зростання ефективності грошового обігу кредит виконує тоді, коли в результаті взаємного зарахування платежів,

прискорення обороту грошей та утворення різноманітних форм банківських (кредитних) грошей, скорочуються потреби безпосереднього обігу банкнот і зростає ефективність грошового обігу. Кредитні гроші – це знаки вартості, які виникають і функціонують в обігу на основі кредиту. Представниками кредитних грошей є вексель, банкнота, чек та інші платіжно-розрахункові документи, пов'язані з оформленням і здійсненням кредитних операцій.

Функція макроекономічного регулювання господарських процесів проявляється в тому, що за допомогою кредиту здійснюється антициклічне регулювання ринкової економіки, зовнішньої торгівлі, платіжного балансу, антиінфляційної політики.

Кредитування здійснюється на основі певних принципів. Серед них найважливішими є: 1) взаємна довіра, добровільність та рівноправність учасників кредитного договору; 2) повага прав і обов'язків сторін; 3) взаємовигода та економічна доцільність кредиту; 4) строковість, поверненість, платність кредиту; 5) матеріальна забезпеченість кредиту; 6) економічність, тобто досягнення найбільшої ефективності використання позики при найменших кредитних вкладеннях; 7) диференційований підхід до кредитування позичальників.

В практичній організації кредитних відносин розрізняють комерційний, банківський, споживчий, державний, міжнародний кредити.

Комерційний кредит надається одним підприємством (юридичною чи фізичною особою) іншому у вигляді поставок товарів з відстрочкою платежу. Комерційний кредит утворює основу кредитної системи. Він обслуговується вексельними білетами, обіг яких опосередковується банками і регулюється чинним законодавством. Основним його призначенням є прискорення руху товарів від виробника до споживача.

Банківський кредит надається банками та спеціалізованими кредитно-фінансовими установами юридичним та фізичним особам у вигляді грошових позик. Надані банками позики поділяються на короткострокові, середньострокові і довгострокові. Банківські позики можуть бути попередньо забезпечені матеріальними цінностями і незабезпечені. Особливо широко застосовуються забезпечені позики під заставу.

Споживчий кредит надається підприємствами торгівлі та сервісних послуг у вигляді товарів і послуг, що продаються

в розстрочку. Його об'єктом є, як правило, товари тривалого користування, а також окремі види послуг. Споживчий кредит реалізується через використання різноманітних форм комерційного та банківського кредиту.

Державний кредит має місце тоді, коли кредитором або позичальником є держава. Об'єктом державного кредиту є, як правило, позичковий капітал, що реалізується через розміщення на відкритому ринку державних цінних паперів. Крім того, державний кредит може здійснюватися через надання грошових позик окремим підприємствам.

Головною ланкою кредитної системи є банки, які водночас виступають і покупцями і продавцями грошових коштів. При цьому дії банків щодо залучення грошових коштів являють собою пасивні операції, а продаж та інвестування – активні. Активні операції банків здійснюються за принципами строковості, цільового характеру, забезпеченості та платності кредиту.

В умовах ринкової економіки банківська система складається з двох рівнів: на вищому рівні – центральний (національний, федеральний) банк, який наділяється монопольним правом випуску грошей в обіг і контролю за станом грошового обігу, на нижчому рівні – комерційні банки. Головними функціями центрального банку є: 1) забезпечення стабільного, безінфляційного, збалансованого розвитку економіки; 2) проведення єдиної державної політики в грошовому обігу, кредитуванні, організації міжбанківських розрахунків, координації банківської системи в цілому; 3) визначення курсу національної грошової одиниці відносно до валют інших країн; 4) реалізація монопольного права випуску грошей в обіг.

До складу центрального банку входять: а) державна скарбниця, яка зберігає резервні фонди національних грошових знаків, нагромаджує золоті запаси, коштовності та валютні запаси; б) валютна біржа, де купують і продають за вільними ринковими цінами іноземну валюту; в) зовнішньоекономічний банк, через який встановлюються прямі кореспондентські зв'язки з іноземними банками; г) розгалужена мережа управлінь, регіональних відділень та розрахунково-касових центрів.

Комерційні банки працюють на принципах комерційного розрахунку, тобто їх діяльність передбачає пошук найбільш ефективних операцій, прибутковість, незалежність від органів державної влади у прийнятті рішень щодо поточної банківської

діяльності. Вони виконують такі основні функції: 1) приймають вклади від економічних суб'єктів, ведуть їх поточні рахунки, сплачують по чеках; 2) надають кредити підприємствам; 3) здійснюють розрахунки між окремими господарськими одиницями. Комерційні банки, як і центральний банк, мають свої управління та регіональні відділення.

До складу комерційних банків входять спеціалізовані банки, які здійснюють певні види фінансово-кредитних операцій. До таких банків відносяться: а) інвестиційні банки, які здійснюють фінансування і довгострокове кредитування капітальних вкладень; б) іпотечні банки, які надають позики під заставу нерухомості; в) експортно-імпортні банки, які кредитують зовнішню торгівлю і здійснюють розрахунки з іноземними суб'єктами економічної діяльності.

Як вже зазначалося, господарський механізм будь-якої існуючої сьогодні економічної системи передбачає наявність державного регулювання суспільного відтворення. Відмова від нього, як свідчить досвід нашої країни, загрожує розвалом економіки. З огляду на негативні наслідки відмови від державного втручання в економіку, сьогодні в Україні починають вишукувати шляхи та методи посилення регулюючої ролі держави. І ця роль має здійснюватися в результаті більш активного виконання державними органами України трьох основних регулюючих функцій – законодавчої, стабілізуючої і розподільчої.

Посилення законодавчої функції держави означає розроблення та закріплення у нормативних документах правових засад ринкової економіки, які дали б можливість суб'єктам економічної діяльності реалізувати свої інтереси, використовуючи дію об'єктивних економічних законів.

Посилення стабілізуючої ролі держави полягає у активному підтриманні високого рівня зайнятості, цінової рівноваги та стимулюванні економічного зростання. З цією метою держава повинна: а) визначити цілі, напрями і пріоритети економічного розвитку, виділяти відповідні ресурси на їх реалізацію, використовувати грошово-кредитні та бюджетно-податкові важелі; б) забезпечувати зайнятість і стабільний рівень цін, проводячи політику, спрямовану на боротьбу з інфляцією та безробіттям.

Посилення розподільчої функції держави передбачає забезпечення справедливого розподілу доходів у суспільстві і ефективне розміщення ресурсів. Реалізувати названу функцію

держава може шляхом перерозподілу доходів багатих верств населення на користь малозабезпечених, встановлення мінімальної заробітної плати і мінімальної пенсії на рівні мінімального прожиткового бюджету, забезпечення соціального захисту населення.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою господарський механізм?
2. Назвіть основні функції господарського механізму.
3. Що включає в себе ринковий механізм?
4. Які основні недоліки ринкового механізму?
5. Назвіть основні методи довгострокового державного регулювання ринкової економіки.
6. Які засоби короткострокового регулювання ринкової економіки?
7. Що являє собою фінансова система та які функції вона виконує?
8. Які складові фінансової системи?
9. Що являє собою державний бюджет?
10. Охарактеризуйте структуру державного бюджету України.
11. Назвіть основні джерела кредитування.
12. Які принципи кредитування?
13. Назвіть види банків та їх функції.

РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

ТЕМА 25. ДОКАПІТАЛІСТИЧНІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ

Вивчення докапіталістичних економічних систем – первіснообщинної, рабовласницької і феодальної – має велике теоретичне і практичне значення. Воно дає можливість зрозуміти, що розвиток суспільства являє собою закономірний природньо-історичний процес зміни суспільно-економічних формацій, що прогресивний розвиток суспільства здійснюється від нижчих ступенів суспільного виробництва до більш високих: від первіснообщинного ладу до рабовласницького, від рабовласницького до феодального, від феодального до капіталістичного, від капіталістичного до комуністичного.

Вивчення цієї теми необхідне й тому, що навіть в нинішньому світі поряд з капіталістичним і соціалістичним способами

виробництва зберігаються залишки докапіталістичних відносин. Капіталістична експлуатація трудящих нерідко переплітається з пережитками феодальної і рабовласницької експлуатації.

Вивчення докапіталістичних способів виробництва доцільно здійснювати за таким планом:

1. Первіснообщинний спосіб виробництва.
2. Рабовласницький спосіб виробництва.
3. Феодальний спосіб виробництва.

1. Первіснообщинний спосіб виробництва

Людське суспільство виникло приблизно мільйон років тому. Його продуктивні сили були дуже слабкими, знаряддя праці досить примітивними: грубо оброблений камінь і палиця. Тому й першими основними видами виробничої діяльності первісних людей були просте збирання харчів, спільне полювання, рибальство. Пізніше людина пізнала корисні властивості вогню, навчилася виробляти знаряддя праці не лише з каміння, але й з металу – міді, бронзи, заліза.

Відповідно до рівня і характеру продуктивних сил первісного суспільства і на основі спільної та колективної за своїм змістом і формою праці склалися і розвивалися колективістські первіснообщинні виробничі відносини. Їх основу становила общинна власність на засоби виробництва.

Праця первісної людини не створювала додаткового продукту, а тому й виключалась можливість існування приватної власності, класів, експлуатації людини людиною.

Низький рівень розвитку продуктивних сил первіснообщинного ладу призводив до того, що умови існування однієї особи були зв'язані з умовами існування інших осіб.

Тому й мета первіснообщинного виробництва була в задоволенні потреб не окремих осіб, а всіх членів общини. Засобами досягнення мети первіснообщинного виробництва були колективна праця, общинна власність, зрівняльний розподіл.

Відповідно й основним економічним законом первіснообщинного суспільства було забезпечення спільною працею існування і збереження життєдіяльності общини і кожного з її членів.

Колективна праця первісних людей і колективна общинна власність на засоби виробництва обумовлювали наявність спільності і єдності економічних інтересів членів общини.

В цих умовах питання про те, хто буде займатися тим чи іншим видом праці в той чи інший період часу, вирішувалось колективно. Тут ніхто не діяв на свій власний розсуд чи за власним бажанням. Кожен скорявся єдиній волі колективу. Тому й праця окремої особи завжди виступала органічною частиною суспільної праці, носила безпосередньо суспільний характер.

Господарство первісної общини носило натуральний характер.

В первісних общинах існував природний поділ праці, тобто поділ праці в залежності від статі і віку. Спеціалізація чоловіків в галузі полювання, а жінок – в галузі збирання рослинної їжі та домогосподарстві призводила до деякого підвищення продуктивності праці.

В процесі здійснення первіснообщинного виробництва виникає і розвивається суперечність між спільними економічними інтересами общини в цілому і індивідуальними інтересами кожного її члена. Це – основна економічна суперечність первісного суспільства. Вона не переростала в антагонізм доти, доки власність на засоби виробництва членів общини була спільною і поділ праці не вийшов з натуральної природної форми.

Проте на певному ступені розвитку продуктивних сил первіснообщинного суспільства праця стає все більше і більше спеціалізованою. Природний поділ праці все більше і більше уступає місце суспільному поділу праці. Поряд із землеробством розвивається скотарство. Там, де для цього були більш сприятливі умови, скотарство стає основним видом трудової діяльності. В окремих районах племена залишають землеробство і поступово переходять виключно до скотарства. Таким чином, скотарство відокремилось від землеробства як самостійна галузь господарства.

З виділенням із загальної маси первісних племен таких, які виключно займалися скотарством, відбувся перший великий суспільний поділ праці.

Перший великий суспільний поділ праці сприяв дальшому значному підвищенню продуктивності праці і на його основі – виникненню додаткового продукту. Праця виробників, результатом якої є цей додатковий продукт, виступає як додаткова праця. Робочий час починає ділитися на необхідний і додатковий робочий час.

Суспільний поділ праці і поява додаткового продукту створюють необхідність і можливість обміну продуктами між родовими общинами і племенами, які займалися скотарством.

Удосконалення знарядь праці призвело до того, що в общинах виділяються люди, які займаються ремеслом, а їх вироби все частіше надходять в процес обміну. Відбувається відокремлення ремесла від землеробства, яке становить собою другий великий суспільний поділ праці. Розширюється обмін. Продукти набувають форми товару. Виникають гроші.

З появою нових, більш удосконалених знарядь праці виробничі відносини первісного суспільства перестали відповідати новому рівню продуктивних сил. Якщо раніше, скажімо, для обробки поля потрібна була колективна праця десятків людей, то з розвитком знарядь праці і зростанням продуктивності праці вже одна сім'я була в змозі обробити ділянку землі, яка забезпечувала її необхідними засобами існування.

Якщо колективна праця первісних людей вимагала спільної власності на засоби виробництва, то індивідуальна праця обумовила зародження приватної власності.

З появою приватної власності складається майнова нерівність між людьми: як між родами так і всередині роду, з'являються багаті і бідні. Особи, які займали в родовій общині посади старійшин, військових вождів і т. ін., поступово використовують своє становище в цілях особистого збагачення.

В цих умовах полонених не вбивали, а перетворювали на рабів. Рабами ставали і члени общини, які попадали в боргову залежність.

Так виник перший поділ суспільства на класи – рабовласників і рабів. З'явилася експлуатація людини людиною.

Відбувався розпад родового ладу, на зміну якому йшло класове суспільство і держава, як знаряддя забезпечення панування одного класу над іншим.

2. Рабовласницький спосіб виробництва

Рабство – перша і найбільш груба форма експлуатації людини людиною. Процес виникнення рабовласницьких відносин в різних країнах відбувався по-різному. Проте були і загальні умови, які підготували перехід до рабовласницького способу виробництва. Ці умови такі:

1) розвиток продуктивних сил суспільства до такого рівня, коли стає можливим створення не тільки необхідного, але й додаткового продукту;

2) поява індивідуального господарства і приватної власності на засоби виробництва;

3) розвиток майнової нерівності.

Всі ці умови почали складатися в період розкладу первіснообщинного ладу. В умовах рабовласницького суспільства розвивається велике виробництво, засноване на простій кооперації праці, що значно підвищувало продуктивність праці. Рабовласницька кооперація праці об'єднувала пригноблених виробників, а первіснообщинна – вільних.

Важливою специфічною рисою кожного суспільного виробництва є особливий характер з'єднання робочої сили із засобами виробництва.

В умовах рабовласницького ладу специфічною особливістю з'єднання робочої сили із засобами виробництва було те, що трудяща людина (раб) була не тільки позбавлена власності на засоби виробництва, а й сама відносилась до засобів виробництва і виступала як власність рабовласника. В стародавньому Римі раба називали знаряддям праці, яке говорить.

Рабовласницькі виробничі відносини характеризувалися прямим позаекономічним примусом людини до праці.

Рабовласницьке виробництво за своєю формою було натуральним виробництвом.

Ця натуральність обумовлювалась низьким рівнем розвитку продуктивних сил і відносною нерозвиненістю суспільного поділу праці, переважанням сільського господарства над іншими галузями виробництва, виробництвом продукції, як правило, для споживання всередині рабовласницького господарства, а не для продажу, позаекономічним примусом виробника до праці і зв'язаним з цим натуральним привласненням робочої сили, яка не є товаром.

Основний економічний закон рабовласницького суспільства – це закон виробництва додаткового продукту для рабовласників шляхом хижацької експлуатації рабів, які перебували в повній власності рабовласників.

Хоча рабовласник повністю розпоряджався матеріальними благами, створеними працею рабів, проте він вимушений був передавати частину матеріальних благ рабам у вигляді засобів існування, тобто у вигляді необхідного продукту.

Другу частину матеріальних благ рабовласник використовував для задоволення власних потреб. Ця частина являла собою додатковий продукт.

Звідси можна зробити висновок, що і сам робочий час раба розпадався на необхідний і додатковий час, а його праця – відповідно на необхідну і додаткову працю.

Проте вся праця раба на поверхні суспільства виступала як додаткова праця, як праця на рабовласника. Це ще більше гнітило працівника, будило в ньому ненависть до експлуататорів, і тим самим гальмувало розвиток продуктивних сил.

Однак на базі рабської сили стародавній світ домігся значного розвитку.

Основними його досягненнями були:

- 1) розвиток нових галузей в сільському господарстві (садівництво, плідівництво);
- 2) винайдення і застосування нових знарядь праці (плуга, коси, ткацького верстата тощо);
- 3) освоєння великого будівництва (греблі, зрошувальні системи, шляхи, кораблі, міста);
- 4) вдосконалення виробничих навиків та поява нових професій;
- 5) розвиток науки, архітектури, мистецтва.

В умовах рабовласницького ладу відбулося виникнення купців, а поряд з цим з'явилися й металеві гроші. Все це означало третій великий суспільний поділ праці. Виникає торговий капітал та лихварський капітал.

Проте на шляху прогресу виробництва в рабовласницькому суспільстві з самого початку з'явилися істотні перешкоди. До них відноситься передусім головна суперечність рабовласницького ладу, суть якої заключається в рабській формі праці та рабовласницькій формі власності, в діаметральній протилежності становища раба і рабовласника.

Конкретними формами прояву основної суперечності рабовласницького способу виробництва були:

- 1) протиріччя між розумовою та фізичною працею. Рабовласники з презирством дивилися на фізичну працю, примушуючи до неї рабів. Самі ж виконували розумову працю (вели державні справи, займалися наукою, мистецтвом і т. ін.);
- 2) протиріччя між містом та селом (міста були центрами ремісницького виробництва, торгівлі і культури, а околиці міста і далекі провінції їх придатками);

3) протиріччя між великим виробництвом рабовласників і дрібним господарством вільних ремісників і селян (розорення та витіснення вільних дрібних робітників).

В міру розвитку продуктивних сил, ці протиріччя загострювались і викликали кризу й розпад рабовласницького способу виробництва. Великі рабовласницькі господарства ставали все менш і менш прибутковими.

В цих умовах рабовласники розбивають свої земельні володіння на невеликі ділянки і передають їх в оренду вільним селянам, а також і рабам. Одержавши від великого земельного власника (рабовласника) ділянку землі, селяни і раби перетворювалися в підневільних трудівників – колонів, зобов'язаних працювати і віддавати землевласникам значну частину виробленої на землі продукції. Це система колонат.

Виникнення колонату свідчило про те, що рабовласницька форма експлуатації зжила себе. Колонат був зародком нових, феодальних відносин всередині рабовласницького суспільства.

Рабовласницький спосіб виробництва був закономірним етапом в розвитку людського суспільства. Місце, яке він займає в історії людства, визначили класики марксизму-ленінізму. Ф. Енгельс, наприклад, писав, що тільки рабство зробило можливим більш повний поділ праці між землеробством і промисловістю і таким шляхом створило умови для розвитку культури стародавнього світу. Без рабства не було б грецької держави, грецького мистецтва і грецької науки; без рабства не було б і Римської імперії. А без того фундаменту, який був закладений Грецією і Римом, не було б і сучасної Європи.

Виконавши свою прогресивну роль, рабовласницький спосіб виробництва гине в результаті загострення властивих йому суперечностей.

На зміну йому приходить феодальний спосіб виробництва, який забезпечує більшу відповідність виробничих відносин рівневі і характеру продуктивних сил.

3. Феодальний спосіб виробництва

Виникнення феодалізму відбувалося двома шляхами: шляхом розкладу рабовласницького ладу і шляхом розкладу первіснообщинного ладу.

Економічною основою феодального способу виробництва була велика земельна власність феодалів і експлуатація селян, особливо залежних від власників землі.

На відміну від раба кріпосний селянин мав своє власне господарство, засноване на особистій праці. Господарство велося на земельних ділянках, якими землевласники-феодала наділяли своїх селян з метою прикріплення їх до земельних наділів.

Користуючись виділеною йому ділянкою землі, селянин зобов'язаний був працювати на феодала і не мав права залишати свій наділ.

Така система господарства неминуче передбачала особисту залежність селянина від поміщика, тобто позаекономічний примус.

З цього приводу В. І. Ленін зазначав, що якби поміщик не мав прямої влади над особою селянина, то він не міг би примусити працювати на себе людину, яка наділена землею і веде своє власне господарство.

Феодальне виробництво існувало в двох основних формах: в формі панщинного господарства і в формі оброчного господарства.

Для обох форм господарства спільним є те, що:

1) безпосередній виробник перебував в особистій залежності від феодала;

2) феодал був власником усієї землі, на якій велося землеробство;

3) безпосередній виробник-селянин мав в користуванні земельний наділ, на якому він вів своє індивідуальне господарство;

4) все землеробство здійснювалося працею і знаряддям праці (живим і неживим інвентарем) селян;

5) селяни витрачали додаткову працю і створювали додатковий продукт для поміщика в порядку позаекономічного примусу.

Проте між панщинним і оброчним господарствами існували певні відмінності. Серед них найхарактерніші такі:

1) при панщинному господарстві вся земля феодального маєтку ділилася на дві частини: на панську, на якій працею та інвентарем селян велося виробництво продуктів (ці продукти повністю привласнювались феодалом, і тут витрачалася додаткова праця і створювався додатковий продукт), та на селянську, надільну, на якій селянин вів господарство для себе і таким чином створював необхідний продукт. Необхідна і додаткова праця виробника були відокремлені одна від одної в просторі і в часі;

2) при оброчному господарстві практично вся земля феодалного маєтку передавалась селянам в наділ і сільськогосподарське виробництво здійснювалось в господарствах селян. Одна частина створеного в господарстві продукту у вигляді оброку передавалась феодалу-поміщику, а інша – залишалась у селянина. Перша – додатковий продукт, друга – необхідний.

Додатковий продукт присвоювали власники землі у формі земельної ренти.

В залежності від основних форм, в яких велось феодалне виробництво, феодална земельна рента виступала у таких формах:

1) відробіткова рента. Вона існувала в умовах панщинного господарства;

2) рента продуктами (натуральний оброк). Вона існувала в умовах оброчного господарства;

3) грошова рента. Це перетворена форма ренти продуктами. Вона існувала у більш пізньому періоді розвитку товарно-грошових відносин.

Поява грошової земельної ренти ще не знаменує загибелі феодалних виробничих відносин, проте вона свідчить про визрівання в надрах феодалної економіки кризових явищ. Адже при грошовій формі феодалної ренти відбуваються такі зміни в економіці:

1) значно зміцнюється та розширюється власність селян на знаряддя виробництва, крім землі;

2) самі відносини між феодалом і залежним селянином починають поступово перетворюватися в договірні та оброчно-грошові відносини;

3) починає виникати ціна землі, тобто капіталізована земельна рента, і поряд з нею купівля та продаж землі;

4) земля починає віддаватися в оренду капіталістам, які до цього стояли за межами села;

5) грошова форма ренти сприяє появі поденників із числа селян, котрі розорилися. Вони наймалися на роботу за гроші.

Всі ці зміни створювали умови для виникнення капіталістичних виробничих відносин.

В дійсності ж різні форми феодалної земельної ренти нерідко існували одночасно, тільки котрась із них була провідною.

В умовах феодалізму господарство в цілому носило натуральний характер.

Створені працею безпосередніх виробників в процесі феодального виробництва продукти споживалися, як правило, всередині самого феодального маєтку феодалами і селянами в натуральній формі.

Додатковий продукт приймав товарну форму тільки при грошовій ренти.

Необхідний продукт навіть в умовах грошової ренти, в більшості випадків, залишався в натуральній формі.

Причиною панування натурального господарства і обмеженості товарно-грошових відносин були особливості феодального способу виробництва, а саме:

- 1) порівняно низький рівень розвитку суспільного поділу праці;
- 2) панування сільського господарства;
- 3) безпосередньо споживчий характер виробництва при феодализмі;
- 4) сама форма феодальної власності.

Основний економічний закон феодального способу виробництва – це закон виробництва додаткового продукту у формі феодальної земельної ренти шляхом примусової експлуатації особисто залежних селян.

Дія основного економічного закону феодализму обумовлювала дію основної суперечності феодального способу виробництва. Це суперечність між класом феодалів, як власником землі і носієм позаекономічного примусу, та класом особисто залежних селян.

В умовах феодализму в містах виникали так звані цехи, як форми організації ремісників.

В цехи входили, як правило, ремісники якоїсь однієї спеціальності. Повноправними членами цехів були тільки майстри, які мали в підпорядкуванні підмайстрів і учнів. Майстер сам працював і його високе становище в цеху ґрунтувалось не тільки на приватній власності на засоби виробництва, але й на його професійній майстерності. Майстри експлуатували учнів, які не одержували ніякої винагороди, та підмайстрів, які одержували низьку плату за свою працю.

Торгове населення, тобто купці, об'єднувалися в купецькі гільдії.

Розвиток продуктивних сил, а разом з тим і розвиток товарного виробництва призвели до прискорення розшарування дрібного ремісничого виробництва і переходу до великого капіталістичного виробництва, заснованого на експлуатації найманої праці.

В праці “Розвиток капіталізму в Росії” В. І. Ленін зазначав, що перехід від кустарного і ремісничого виробництва до капіталістичного в містах відбувався в основному двома шляхами:

1) шляхом перетворення майстрів у капіталістичних підприємців, а підмайстрів і учнів – у найманих робітників;

2) шляхом перетворення купців у промислових капіталістів, а ремісників, в яких раніше купець скуповував товари і яким раніше постачав сировину та засоби виробництва, – в найманих робітників.

Подібний процес розкладу феодальних відносин і розвитку капіталістичних відносин відбувався і на селі. Із зростанням товарного виробництва феодали все більше заміняли натуральний оброк (ренду продуктами) грошовою рентою.

Розвиток грошових відносин прискорював розшарування селянства на сільських буржуа та безземельних найманих робітників (батраків).

Об’єктивний процес становлення капіталістичного способу виробництва був значно прискорений насильницькими заходами в період так званого первісного нагромадження.

В першому томі “Капіталу” К. Маркс писав, що так зване первісне нагромадження є ніщо інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він є “первісним”, оскільки утворює передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва.

Первісне нагромадження здійснювалось таким методами:

1) шляхом примусового зігнання селян із землі і перетворення їх в бездомних і неіснуючих бідняків. Захоплені землі капіталісти перетворювали в пасовища для овець. Вівці потрібні були для виробництва вовни, як сировини трикотажних мануфактур;

2) зігнаних із земель селян насильницькими методами примушували працювати на капіталістичних підприємствах;

3) нагромадження великих грошових багатств шляхом колоніальної торгівлі, торгівлі рабами, міжнародної торгівлі, лихварства та державних позик.

Капіталістичний спосіб виробництва, незважаючи на певні суперечності і вади, відіграв позитивну роль у розвитку продуктивних сил і соціально-економічного прогресу. Про його позитивні та негативні сторони йтиме мова в наступних темах курсу.

Контрольні запитання та завдання

1. Чим зумовлений натуральний характер господарства у первіснообщинному способі виробництва?
2. Як вплинув на характер господарства перший великий суспільний поділ праці?
3. Чим зумовлене виникнення грошей?
4. Що зумовило поділ суспільства на класи?
5. В чому полягає характерна особливість з'єднання робочої сили із засобами виробництва в умовах рабовласництва?
6. В чому полягає зміст основного економічного закону рабовласницького виробництва?
7. Які основні досягнення рабовласницького суспільства?
8. Назвіть основні суперечності рабовласницького способу виробництва.
9. Назвіть основні характерні риси феодалізму.
10. В яких формах існувала феодальна земельна рента?

ТЕМА 26. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Як відомо, виникнення і становлення кожної економічної системи є природно-історичним процесом, в основі якого лежить рівень розвитку продуктивних сил. В залежності від рівня розвитку продуктивних сил і характеру виробничих відносин капіталізму прийнято розрізняти стадію капіталізму вільної конкуренції (до початку останньої третини ХІХ століття), стадію монополістичного капіталізму (від початку останньої третини ХІХ століття до середини 30-х років ХХ століття) та стадію державно-монополістичного капіталізму (з середини 30-х років минулого століття і донині). Тому вивчення економічної системи капіталізму зводиться до з'ясування суті виробничих відносин, способу з'єднання робочої сили із засобами виробництва, становища трудівників у системі суспільного виробництва на кожній з названих стадій.

Знання закономірностей розвитку економічної системи капіталізму дає можливість правильно аналізувати й оцінювати ті економічні процеси, які впроваджуються у колишніх країнах соціалізму під вивіскою ринкової економіки. Вивчення теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Економічна система капіталізму вільної конкуренції.
2. Економічна система монополістичного капіталізму.

3. Державно-монополістична стадія еволюції капіталістичної економічної системи.

1. Економічна система капіталізму вільної конкуренції

Економічна система капіталізму вільного (вільної конкуренції, вільного підприємництва) характеризується приватною власністю на засоби виробництва, використанням найманої праці, вільною конкуренцією, вільним вибором господарської діяльності і вільним ціноутворенням. В економічній системі капіталізму вільної конкуренції економічна роль держави зводиться до захисту приватної власності та встановлення відповідної правової структури. Усі рішення приймаються господарюючими суб'єктами самостійно на свій страх і ризик.

Досліджуючи економічні відносини епохи капіталізму вільної конкуренції, А. Сміт писав про те, що в капіталістичній економіці діє принцип так званої “невидимої руки”, яка нібито спрямовує зусилля усіх господарюючих суб'єктів в русло найбільшого задоволення потреб усього населення. І це в той час, коли кожний господарюючий суб'єкт у своїй поведінці керується особистими інтересами і намагається одержати максимальний прибуток на підставі своїх власних рішень. При цьому вони прагнуть економно витратити матеріальні, трудові та фінансові ресурси. Захисники капіталізму вільного підприємництва стверджують, що дана економічна система забезпечує стабільність виробництва, повну зайнятість і швидке економічне зростання.

Для зародження економічної системи капіталізму вільного підприємництва необхідні були певні передумови, і передусім такі:

1) поява маси людей, вільних від особистої залежності і водночас позбавлених засобів виробництва, а тому змушених продавати свою робочу силу капіталістам; 2) нагромадження грошового багатства, достатнього для організації капіталістичних підприємств.

Названі передумови склалися в ході розвитку продуктивних сил феодального суспільства, який (розвиток) обумовив активну заміну натурального господарства товарним виробництвом. З розвитком товарного виробництва, по-перше, усувалась феодальна замкнутість господарств, в ринковий оборот втягувалися господарства феодалів та селян; по-друге, формувалися та зміцнювалися місцеві, регіональні, а з часом і національні ринки; по-третє, відбувалося

розорення дрібних товаровиробників і перетворення їх у пролетарів, які вимушені були продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва. Більше того, буржуазія, що народжувалася, в широких масштабах використовувала насильницькі методи примусу пролетарів до роботи на капіталістичних підприємствах: державна влада приймала надзвичайні репресивні закони проти бродяг і бездомних, примушувала їх працювати на капіталістів.

Водночас в надрах феодального суспільства формувалася і друга передумова виникнення економічної системи капіталізму вільного підприємництва, тобто відбувалося нагромадження грошового багатства, достатнього для організації капіталістичних підприємств.

Формуванню цієї передумови сприяв процес первісного нагромадження капіталу, в результаті якого безпосередніх виробників насильницьким способом відокремлювали від засобів виробництва, а в руках небагатьох концентрувалися засоби виробництва і кошти, які ставали капіталом. Прологом перетворення одних соціальних груп феодального суспільства у капіталістів, інших – у найманих робітників послужила передусім насильницька експропріація сільськогосподарських виробників, яка здійснювалася такими шляхами:

- шляхом узурпації великими феодалами общинної землі і зігнання селян з їхніх ділянок, на які селяни мали таке ж феодальне право, як і самі феодали;

- шляхом розкрадання церковних маєтків, антизаконного дарування їх королівським фаворитам або ж продажу за безцінь спекулянтам, фермерам та городянам, які масами зганяли з них їх старих спадкових орендарів і позбавляли збіднілих землеробів права на певну частину церковної землі;

- шляхом протизаконного дарування та продажу за безцінь державних земель або ж їх приєднання до приватних маєтків шляхом прямої узурпації.

Крім того, значну роль у первісному нагромадженні капіталу відіграла система колоніального грабунку, колоніальна торгівля, торгівля рабами, торгові війни, система державних позик і податків, митна політика держав.

Інакше кажучи, виникнення економічної системи капіталізму вільної конкуренції відбулося далеко не так, як пишуть ті автори, котрі намагаються цей процес прикрасити. За їх твердженням, в умовах товарного виробництва було дві категорії людей:

працьовиті та ощадливі, з яких вийшли капіталісти, і ледачі та схильні до марнотратства, з яких виникли пролетарі.

Економічна система капіталізму вільного підприємництва у своєму розвитку пройшла три етапи (стани), які відомі нам як проста капіталістична кооперація, мануфактура і машинне виробництво.

Вихідним пунктом капіталістичного виробництва була проста капіталістична кооперація. Вона становить собою елементарну форму капіталістичного усупільнення праці, при якій багато робітників спільно брали участь в одному і тому ж процесі, або в різних, але зв'язаних між собою процесах виробництва, під контролем одного і того ж капіталіста. При простій капіталістичній кооперації був відсутній поділ праці, і кожен робітник сам виробляв продукт від початку до кінця.

Умовами виникнення простої капіталістичної кооперації були:

- наявність вільного найманого робітника, який позбавлений засобів виробництва і вимушений продавати свою робочу силу капіталісту;
- зосередження в руках капіталістів засобів виробництва і життєвих засобів.

Ці умови склалися в надрах феодалізму на базі ремісничого виробництва, яке являло собою об'єднання ремісників даного міста у цехи. Всередині цеху, як і в суспільстві в цілому, існувала система підлеглих і залежності. На чолі цеху стояв майстер, який мав свою майстерню, де працювало кілька підмайстрів та учнів. Підмайстри та учні з часом стали найманими робітниками, а майстер – капіталістом.

Однчасне застосування праці багатьох робітників в простій капіталістичній кооперації давало економію від спільного використання приміщень, споруд та інших умов процесу виробництва, в результаті чого зменшувалася величина вартості спожитого постійного капіталу в розрахунку на одиницю продукту. Спільна праця робітників давала можливість розширювати поле їх діяльності, організовувати і застосовувати комбіновану працю, значно скорочувати час на виробництво продукту.

Проста капіталістична кооперація створила передумови для закріплення функції її управління, нагляду, контролю і т. ін. За капіталістом, який сам виконує названі функції, або ж залучає для цього платних наглядців. Проста капіталістична кооперація сприяла зростанню продуктивності праці, зменшенню вартості одиниці

товару і створила передумови для переходу до наступного етапу розвитку капіталізму, який одержав назву мануфактури.

Мануфактура становить собою капіталістичне підприємство, яке базується на поділі праці і ручній ремісничій техніці. Передусім мануфактура виникла в текстильній промисловості, оскільки в той період саме тут поділ праці був найбільш розвинутий.

Розвитку мануфактури сприяли такі фактори: 1) проста капіталістична кооперація; 2) розвиток товарного виробництва і диференціація дрібних товаровиробників; 3) обезземелення селянства; 4) розвиток міжнародної торгівлі.

Виникнення мануфактури відбувалося двома шляхами:

– шляхом об'єднання під владою капіталіста кількох ремісників однієї і тієї ж спеціальності, кожен із яких в майстерні виконував постійно одну і ту ж окрему операцію;

– шляхом об'єднання під владою капіталіста окремих самостійних ремісників різних спеціальностей, які послідовно брали участь у виготовленні готового продукту.

Мануфактурне виробництво знає три форми мануфактури:

1) розсіяна мануфактура, в якій підприємець скуповував і продавав продукт самостійних ремісників, постачаючи їм засоби виробництва;

2) змішана мануфактура, в якій виконання окремих операцій в централізованій майстерні поєднувалось з надомною роботою;

3) централізована мануфактура, в якій наймані робітники працювали в одній майстерні.

Мануфактура відіграла прогресивну роль в розвитку капіталізму. По-перше, вона підготувала умови для застосування машин, оскільки здійснила розчленування процесу виробництва на прості операції і забезпечила диференціацію робочих інструментів. По-друге, мануфактура підготувала умілих робітників, які мали технічні навички, необхідні для переходу до машинної стадії капіталістичного виробництва.

Машинне виробництво становить собою історичний етап розвитку суспільного виробництва, в якому роль знарядь праці виконують машини. Становлення великого машинного виробництва відбулося завдяки створенню і впровадженню у виробництво триланкової системи машин: машини – знаряддя, машини – двигуна і передавального механізму. Організаційною формою машинного виробництва стала фабрика, яка замінила мануфактурну майстерню.

Машинне виробництво характеризується рядом особливостей. По-перше, для нього кооперативний характер процесу праці є технічною необхідністю, яка обумовлена природою самих засобів праці. Тому продукт машинного виробництва завжди є продуктом спільної, кооперативної праці всіх робітників даного підприємства, хоча кожний окремих учасник виробничого процесу створює лише частковий продукт. По-друге, на базі машинного виробництва відбувається поглиблення поділу праці як всередині окремого підприємства, так і в масштабі всього суспільства. Поглиблення суспільного поділу праці в умовах машинного виробництва проявляється у зростанні спеціалізації і кооперації різних підприємств та галузей. По-третє, технічні умови машинного виробництва визначають спеціалізацію робочих місць на виконанні окремих, часткових операцій, а праця по управлінню і організації виробництва перетворюється у технічну необхідність, оскільки без підкорення дій усіх учасників машинного виробництва єдиній централізованій волі здійснення виробничого процесу на даній стадії було б неможливим.

Перехід від мануфактури до великого машинного виробництва означав собою промислову революцію, яка викликала переворот як в продуктивних силах, так і у виробничих відносинах. Перехід до великої машинної індустрії означав остаточну перемогу капіталістичного способу виробництва над феодалістичним.

Розвиток машинного виробництва неминуче супроводжувався поглибленням основної суперечності капіталізму між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів.

З формуванням економічної системи капіталізму зросла роль конкуренції і ціноутворення. Конкуренція становить собою властивість товарного виробництва і є способом його розвитку. Вона зародилася і одержала розвиток в докапіталістичний період. Проте в докапіталістичних способах виробництва конкуренція не відігравала визначальну роль в господарському житті, оскільки в той час товарне виробництво не було панівним укладом в економіці. В період переходу від феодалізму до капіталізму в суспільстві зберігались різного роду позаекономічні обмеження, монополії, закриті для конкуренції зони.

Ці та інші позаекономічні обмеження на шляху вільного руху товарів, капіталу і робочої сили були зняті тоді, коли капіталістичне товарне виробництво стало панівним укладом в економіці і коли

утворився єдиний національний, а пізніше і світовий ринок. За таких умов конкуренція стала головним важелем стихійно-ринкового регулювання капіталістичного господарства.

Залежно від режиму конкурентної боротьби розрізняють досконалу (чисту) і недосконалу конкуренцію. Досконала (чиста) конкуренція означає, що на ринку діють багато продавців та покупців і забезпечується вільний вхід на ринок та вихід з нього. Жоден продавець чи покупець за цих умов не в змозі якимось чином серйозно вплинути на ринкову ціну товару.

Недосконала конкуренція виступає у формах монополістичної та олігополістичної конкуренції. Монополістична конкуренція виникає тоді, коли застосовується широка диференціація продукту, пов'язана з його особливостями (якість, марка, упаковка), або з місцезнаходженням продавців. Олігополістична конкуренція виникає тоді, коли однорідну продукцію продають декілька продавців. Недосконала конкуренція має місце тоді, коли на ринку є один покупець товару. Такий стан прийнято називати "монопсонією". В умовах капіталізму монопсонія застосовується на ринку праці: робочу силу купує лише один клас – клас власників.

Для оптимального функціонування ринкового механізму найбільш сприятливою є досконала конкуренція. Прийнято вважати, що саме такий вид конкуренції був характерний для капіталізму вільного підприємництва. Однак в дійсності досконала конкуренція ніколи не було, оскільки навіть в умовах капіталізму вільного підприємництва мали місце певні обмеження конкуренції з боку держави, окремих торговців – закупівельників сільськогосподарської та ремісничої продукції, а також з боку окремих виробників на місцевому ринку товарів.

Залежно від сфери розвитку конкурентної боротьби розрізняють внутрішньогалузеву і міжгалузеву конкуренцію.

Внутрішньогалузева конкуренція – це конкуренція між капіталістами, які виробляють однакову продукцію.

Вона ведеться за кращі умови виробництва і збуту товарів, за одержання додаткового прибутку. Як відомо, в кожній галузі є підприємства з різним технічним рівнем і різним рівнем продуктивності праці. А це означає, що індивідуальні вартості товарів, що виробляються на цих підприємствах, різні. Але вартість товару визначається затратами не індивідуальної, а суспільно необхідної праці. Саме внутрішньогалузева конкуренція виявляє і встановлює суспільну (ринкову) вартість товарів, яка, як правило,

співпадає з індивідуальною вартістю товарів, вироблених при середніх умовах і які становлять значну масу товарів даної галузі.

В результаті внутрішньогалузевої конкуренції капіталістичні підприємства з більш високим технічним рівнем і більш високою (у порівнянні з середньою) продуктивністю праці одержують додатковий прибуток, а технічно й організаційно відсталі підприємства, навпаки, втрачають частину індивідуальної вартості товарів і розоряються.

Підбиваючи підсумок сказаному, можна зробити висновок про те, що внутрішньогалузева конкуренція в умовах капіталізму вільного підприємництва сприяє формуванню суспільно необхідних затрат на виробництво товару, зниженню витрат виробництва і збільшенню прибутку, розвитку НТП, диференціації товаровиробників, збільшенню обсягів виробництва і наповненню ринку товарів, утворенню і зниженню ринкової вартості товарів, виникненню криз надвиробництва.

Міжгалузева конкуренція – це боротьба між капіталістами різних галузей за більш вигідне вкладення капіталів. Вона ведеться шляхом переливу капіталу з менш прибуткової галузі у більш прибуткову галузь. Переливання капіталу у більш прибуткову галузь сприяє розширенню виробництва, збільшенню пропозиції даного товару. На цій основі відбувається зниження цін, а заодно і зниження норми прибутку.

До протилежних наслідків приводить втеча капіталів із низькоприбуткових галузей. Тут обсяг виробництва скорочується, попит на товари починає перевищувати їх пропозицію і на цій основі ціни зростають, а разом з ними зростає і норма прибутку. Таким чином міжгалузева конкуренція об'єктивно створює деяку рівновагу, яка забезпечує одержання середнього (однакового) прибутку на рівновеликий капітал незалежно від того, в яку галузь його вклали.

В господарському механізмі капіталізму вільного підприємництва міжгалузева конкуренція виконує таку роль: 1) забезпечує утворення середньої норми прибутку; 2) сприяє формуванню пропорцій суспільного виробництва; 3) забезпечує розвиток нових галузей виробництва і НТП; 4) породжує суперечності між капіталістами різних галузей; 5) сприяє виникненню криз надвиробництва.

Важливу роль в ринковому механізмі капіталізму вільного підприємництва відіграє система ціноутворення, оскільки вона

дозволяє водночас розв'язувати дві проблеми, що торкаються ефективності виробництва. По-перше, правильно оцінювати відповідність виробництва того чи іншого товару в той чи інший період часу суспільним потребам. По-друге, система ціноутворення дає можливість стимулювати зміни виробництва в бік максимальної відповідності суспільним потребам. При цьому домінуючим фактором, що встановлює попередню вартісну пропозицію товару на етапі його виходу з сфери виробництва, є дія закону вартості. В той час як у сфері обігу таким домінуючим фактором стає закон попиту і пропозиції, який коригує вартість відповідно до споживної вартості товару. Ціна пропозиції та ціна попиту, що формуються під дією зазначених законів, зустрічаються на ринку, щоб знайти середню величину ціни – ринкову ціну товару. Ринкова ціна може коливатися в залежності від попиту і пропозиції. При цьому нижня межа її визначається вартістю середніх витрат виробництва, а верхня – рівнем платоспроможності населення.

Функціонування ціни як вирішального результату всіх ринкових факторів визначається поєднанням і взаємодією конкуренції та монополії. Конкуренція втілює в себе передусім стихійно-регулюючий аспект, в той час як монополія, представлена достатньо потужними виробниками чи державою, втілює організаційно-регулюючий аспект в механізмі ціноутворення.

2. Економічна система монополістичного капіталізму.

Капіталізм вільного підприємництва досягнув вершин свого розвитку у 60-70-х роках XIX століття. Саме в цей період капіталістичні відносини остаточно утвердилися в країнах Європи і в основному склалася світова система капіталістичного господарства.

Поряд з цим розгорнулася капіталістична індустріалізація в країнах Європи, Північної Америки та Японії, що вимагало істотного збільшення виробництва продукції та поставки її на ринок, будівництва трансконтинентальних залізниць та каналів (Суецького і Панамського), забезпечення розвитку науки і техніки.

Названі обставини зумовили активізацію процесу концентрації виробництва, бо тільки великі підприємства здатні були забезпечити зрослі потреби суспільства. В свою чергу, для створення великих підприємств потрібна була концентрація і, особливо, централізація капіталу. І така централізація в останню третину минулого століття

відбувалася шляхом поглинання одним капіталом інших або об'єднання дрібних капіталів в результаті утворення акціонерного товариства.

Названі процеси привели до того, що в кожній галузі виникли величезні підприємства, які зосередили в своїх руках виробництво переважної частини товарів певного виду, а інколи і все його виробництво.

Концентрація виробництва дала можливість кільком великим виробникам домовлятися між собою про обсяг виробництва тих чи інших видів продукції, про спільні ціни, про поділ ринків збуту, про умови найму робочої сили тощо. Інакше кажучи, на зміну конкуренції прийшла монополія. Монополії виникли спочатку у галузях важкої промисловості, де утворилось велике виробництво, а з часом охопили всі галузі.

Монополія – це об'єднання капіталістичних підприємств, які концентрують виробництво і збут переважної частини продукції певного виду з метою одержання монополією високих прибутків.

Перш ніж відбулось остаточне утвердження панування монополій в капіталістичних країнах, монополізація пройшла кілька етапів у своєму розвитку.

Перший з них припадає на 60-70-і роки XIX століття, коли вільна конкуренція досягла найвищого розвитку, а монополії були поодиноким явищем.

Другий етап – від початку другої світової економічної кризи (1873 р.) і до кінця XIX століття, коли монополії одержали порівняно широке розповсюдження, але вони ще не відігравали вирішальної ролі в економічному житті.

Третій етап – від кінця XIX століття до 1916 року, коли відбулося значне зростання кількості монополій та істотне посилення їх ролі в економічному житті суспільства. Саме в цей період сповна проявилися основні економічні ознаки монополістичного капіталізму (імперіалізму), зокрема такі, як:

- концентрація виробництва і капіталу досягає такого високого рівня, що виникають монополії, які відіграють вирішальну роль в господарському житті;

- злиття монополістичного банківського капіталу з монополістичним промисловим капіталом і утворення на цій основі фінансового капіталу і фінансової олігархії;

- вивіз капіталу на відміну від вивозу товарів одержує особливо важливе значення;

– утворення міжнародних монополістичних союзів, які здійснюють економічний поділ світу;

– закінчено територіальний поділ землі і розпочалася боротьба за її переділ.

Існують різноманітні форми монополій, але найбільш поширеними і стійкими є картелі, синдикати, трести, концерни.

Картель – це монополістична угода власників підприємств певної галузі про встановлення монопольних цін, поділ ринків збуту, квоти виробництва продукції, умови найму робочої сили тощо. В цьому монополістичному об'єднанні кожен з його учасників зберігає свою виробничу і комерційну самостійність.

Синдикат – це монополістичне об'єднання, учасники якого зберігають виробничу самостійність. Збут продукції і закупівлю сировини здійснює синдикатська контора.

Трест – це монополістичний союз, учасники якого втрачають виробничу і комерційну самостійність. Основною організаційною формою цього об'єднання є акціонерна компанія.

Концерн – являє собою комплекс різнорідних підприємств чи монополій різних галузей, які перебувають під контролем однієї фінансової групи. Учасники об'єднання формально не втрачають свою виробничу і комерційну самостійність, але зв'язані між собою відносинами фінансової залежності. Реальна влада над усіма учасниками належить головній фірмі.

В умовах монополістичного капіталізму усувається лише вільна конкуренція, а конкуренція як явище не тільки зберігається, але й загострюється. Тут, по-перше, зберігається і загострюється внутрішньогалузева і міжгалузева конкурентна боротьба. По-друге, виникають нові форми конкуренції: конкурентна боротьба всередині монополії, між монополіями, між монополіями та немонополізованими підприємствами (так званими аутсайдерами).

Найбільш поширеними методами конкурентної боротьби в умовах монополістичного капіталізму є такі: позбавлення конкурентів сировини, ринків збуту, кредитів і транспорту; збивання цін; бойкот або поглинання підприємств конкурентів; промислове шпигунство; боротьба за урядові замовлення; прощтовхування або затримування прийняття законів щодо регулювання економіки; переманення спеціалістів; фінансові маніпуляції тощо.

Поряд з монополіями в сучасних умовах досить поширеним явищем є олігополія. Вона становить собою ринок, на якому панує

декілька великих фірм. Тут має місце конкуренція між цими фірмами.

Щоб уникнути негативних наслідків монополізації ринку державні органи багатьох країн вживають заходи щодо обмеження монополій та охорони вільної конкуренції на ринку. Найбільш жорстким антимонопольним законодавством прийнято вважати законодавство США. Скажімо, антитрестівський закон Шермана (1890 р.) забороняє створення монополій або укладання договору про створення монополії чи обмеження вільної торгівлі. Порухення цього закону карається накладанням штрафу до 250 тис. дол. та тюремним ув'язненням до 3 років у кожному випадку. Таке покарання виноситься за індивідуальні дії. А на корпорації може накладатися штраф до 1 млн. дол.

Антимонопольне законодавство є і в Україні. Воно визначає правові основи монополізму, недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності та здійснення державного контролю за його дотриманням. За цим законодавством, монопольним вважається таке становище підприємця, коли його частка на ринку певного товару перевищує 35% і він має змогу самотійно або разом з іншими підприємцями обмежувати тут конкуренцію. Згідно з названим законодавством в країні створено Антимонопольний комітет та його територіальні відділення, які покликані визначати монопольне становище підприємців на ринку, здійснювати контроль за дотриманням антимонопольних вимог при створенні та реорганізації монопольних утворень, приймати рішення та розпорядження про припинення порушень антимонопольного законодавства і відновлення початкового стану.

Щоправда чинне антимонопольне законодавство в нашій країні, як і в усіх інших країнах, досить часто ігнорується, особливо великими фінансовими угрупованнями.

В сучасних умовах поряд з монополіями досить поширеним явищем є олігополія, тобто панування на ринку кількох фірм, між якими ведеться конкурентна боротьба.

Концентрація виробництва сприяла концентрації банківського капіталу та виникненню банківських монополій. Справа в тому, що великі промислові підприємства потребували великих, як правило, довгострокових кредитів, забезпечити які могли тільки великі банки. І ця обставина прискорила об'єднання багатьох банків, тобто централізацію їх капіталів та виникнення банківських монополій.

Банківські монополії зосередили в своїх руках основну масу вільних грошових коштів суспільства, а отже монополізували кредит. Це примушувало промислові монополії зміцнювати зв'язки з великими банками шляхом купівлі їх акцій і придбання таким чином місць в правліннях банківських монополій. Проникнувши у сферу кредиту і кредитних монополій, промислові капіталісти почали вкладати туди свої капітали й визначати політику великих банків. Поряд з цим відбувався і зворотній процес – проникнення капіталу банківських монополій в промислові монополії. Банківські монополії, надаючи великі кошти промисловим монополіям, хотіли застерегти себе від можливих втрат шляхом безпосереднього впливу на діяльність промислових монополій. З метою присвоєння частини монополіно-високого промислового прибутку вони скуповували акції промислових монополій і ставали їх співвласниками й співкерівниками. Крім того, вони здійснювали для промислових монополій за їх дорученням емісію нових акцій і їх реалізацію на грошовому ринку, привласнюючи великі прибутки від цього. Поряд з цим великі банки брали участь в організації нових промислових корпорацій і одержували великі прибутки від засновництва.

Отже, мало місце взаємне проникнення, злиття і зрощення монополістичного банківського капіталу з монополістичним промисловим капіталом і утворення фінансового капіталу.

В умовах монополістичного капіталізму існують всі форми капіталу, які виникли в епоху вільної конкуренції – промисловий, торговий, позичковий. Однак фінансовий капітал охоплює своїм впливом кругообіг всіх цих форм капіталу, підпорядковуючи їх рух своїм інтересам.

З утворенням фінансового капіталу виникає фінансова олігархія – верхівка монополістичної буржуазії, яка зосереджує в своїх руках всю повноту економічної і політичної влади.

В кожній країні фінансова олігархія представлена кількома десятками, рідше – сотнями груп і родин. В США – це Рокфеллери, Моргани, Дюпони, Форди, Мелони, в Англії – Лазари, Ротшільди, Оппенгеймери, Монди, у Франції – Поліньяки, Пежо, Ванделі, в Німеччині – Круппи, Тіссени, Верхарни, Сіменси, Фліки.

Організаційною формою панування фінансового капіталу є фінансово-промислова група, яка становить собою сукупність промислових, банківських, кредитних, страхових, транспортних, торгових та інших компаній, які перебувають під контролем одного

або кількох взаємозв'язаних найбільших власників капіталу. В центрі фінансово-промислової групи перебуває головне підприємство, в ролі якого може бути великий банк, промисловий трест, страхова компанія тощо. Більшість підприємств, що входять до фінансово-промислової групи, не є індивідуальною власністю того чи іншого капіталіста, котрий очолює групу. Його влада переважно базується на володінні контрольним пакетом акцій. В сучасних умовах у зв'язку з так званим розпиленням акцій серед дрібних акціонерів достатньо мати навіть менше 10% загальної кількості акцій підприємства, щоб здійснювати повний контроль над ним.

Для встановлення свого панування фінансово-промислові групи використовують головним чином два методи: “систему участі” та “особисту унію”. “Система участі” базується на використанні акціонерної форми підприємств, оскільки передбачає, що одна компанія володіє контрольними пакетами акцій інших компаній, в результаті чого утворюється багатоступінчаста залежність великої кількості підприємств від окремих фінансових магнатів або від певної фінансово-промислової групи. Володіючи контрольним пакетом акцій головного акціонерного товариства (товариство-мати), фінансові магнати контролюють діяльність “дочірніх” товариств, а через останніх – капітал товариств – “онуків” тощо.

“Система участі” доповнюється і закріплюється “особистою унією”, яка полягає в тому, що представники банківських монополій стають членами управління промислових монополій, а промислові магнати – членами правлінь банківських монополій.

З метою розширення свого панування фінансова олігархія використовує також диференціацію акцій, реорганізацію підприємств, систему монопольних цін, перехоплює вигідні державні замовлення, спекулює земельними ділянками тощо.

Разом з тим “особиста унія” банківських монополій з промисловими доповнюється “особистою унією” тих і других товариств з урядом, все більшим зрощенням фінансової олігархії з апаратом держави. Саме за таких умов фінансова олігархія забезпечує своє панування не тільки в економіці, але й політиці. Її представники висуваються на високі державні пости, за проектами і рекомендаціями олігархічних об'єднань видаються закони і призначаються відповідальні чиновники державного апарату тощо.

В кожній із країн монополістичного капіталізму склався потужний військово-промисловий комплекс, який становить собою

союз військово-промислових монополій з урядовим апаратом і генералітетом.

Як відзначалося в попередніх темах, дія економічних законів тієї чи іншої формації обумовлена характером виробничих відносин, і передусім характером відносин власності. Оскільки в основі виробничих відносин монополістичного капіталізму лежить приватна власність на засоби виробництва, остільки тут діють всі ті економічні закони, які властиві капіталізму взагалі. Проте форми прояву цих законів в умовах монополістичного капіталізму дещо змінюються, модифікуються. Така модифікація відбувається із законом додаткової вартості – основним економічним законом капіталістичного способу виробництва. В період капіталізму вільного підприємництва основний економічний закон проявлявся у формі закону середньої норми прибутку на рівновеликий капітал. Середній прибуток утворювався в результаті дії механізму міжгалузевої конкуренції, яка приводила до стихійного вирівнювання прибутку на рівновеликий капітал.

В результаті заміни вільної конкуренції пануванням монополій і виникнення фінансового капіталу закон додаткової вартості почав проявлятися у формі закону монополю високого прибутку. Монополю високий прибуток – це економічна форма реалізації панування монополій. Його не можна ототожнювати з середнім прибутком, який виникає в результаті міжгалузевої конкуренції, з надприбутком, що утворюється в результаті зростання продуктивності праці на окремих підприємствах.

Монополю високий прибуток докорінно відрізняється від середньої норми прибутку, і ця відмінність полягає в тому, що, по-перше, монополю високий прибуток є результатом панування монополій і практично не підлягає загальному стихійному вирівнюванню на основі переливу капіталу, як це має місце при утворенні середньої норми прибутку. По-друге, монополю високий прибуток за своєю величиною перевищує середній прибуток і надприбуток немонополізованих підприємств. Він включає в себе середній прибуток, надприбуток і монополюний прибуток. По-третє, монополю високий прибуток відрізняється від середнього прибутку і своїми джерелами виникнення.

Як відомо, джерелом середнього прибутку є додаткова вартість, створена усім класом найманих робітників даної країни. Джерела монополю високого прибутку більш обширні і більш складні. Найважливіші з них такі:

- додаткова вартість, створена робітниками на підприємствах монополій;
- частина вартості робочої сили найманих робітників, зайнятих у всіх сферах капіталістичного господарства;
- додаткова вартість і частина необхідної вартості, створеної дрібними товаровиробниками (селянами, ремісниками) імперіалістичних країн;
- значна частина вартості, створеної трудящими країн, що розвиваються;
- частина прибутку, а інколи і частина капіталу, немонополізованих підприємств.

У зв'язку з різними джерелами утворення середній прибуток і монополю високий прибуток виражають неоднакові виробничі відносини. Середній прибуток виражає відносини між усім класом капіталістів і усім класом найманих робітників даної країни, а також між самими капіталістами в їх боротьбі за найвищу частку в загальній масі додаткової вартості.

Монополю високий прибуток виражає відносини між монополістичною буржуазією і всім робітничим класом даної країни, між монополістичною буржуазією і дрібними товаровиробниками даної країни, між монополістичною буржуазією і трудящими слаборозвинутих країн, між монополістичною буржуазією і немонополістичною буржуазією, як у своїй країні, так і в молодих національних державах, між самою монополістичною буржуазією, яка бореться за найвищу частку у загальній масі прибутку.

Для одержання монополю високого прибутку фінансова олігархія використовує різноманітні методи, серед яких найбільш поширеними є такі :

- посилення експлуатації найманих робітників і зниження їх заробітної плати нижче вартості робочої сили;
- встановлення контролю над чужими капіталами і використання фінансових методів з метою розорення немонополізованих підприємств та їх поглинання;
- використання заходів держави (про них йтиме мова в наступній темі);
- нееквівалентний обмін з немонополізованими товаровиробниками капіталістичного світу.

Для нееквівалентного обміну використовується монополюна ціна як головний механізм одержання монополюного прибутку. Вона

включає в себе витрати виробництва плюс монопольно високий прибуток, тобто в символах вона може бути виражена як $C + V + P$ (монопольно високий прибуток).

Відмінність монопольної ціни від ціни виробництва полягає в тому, що перша може бути монопольно низькою і монопольно високою. За монопольно низькими цінами монополії купують робочу силу, товари у дрібних товаровиробників всередині країни, а також робочу силу, товари і сировину в країнах, що розвиваються. За монопольно високими цінами монополії реалізують свої товари споживачам як в своїй країні, так і в інших країнах.

Хоча утворення монополій в якійсь мірі підриває механізм стихійного ринкового регулювання капіталістичного господарства, проте монополія не відмінняє дію закону вартості і його ролі як головного регулятора. В умовах монополістичного капіталізму дія закону вартості проявляється в тому, що, по-перше, монопольні ціни в сумі з цінами товарів немонополізованих підприємств дорівнюють величині вартості товарів, вироблених в усіх капіталістичних країнах. По-друге, загальний рівень монопольних цін відхиляється від вартості на таку величину, на яку у зворотному напрямі відхиляється від вартості рівень цін на товари немонополізованих підприємств (якщо монопольні ціни зростають, то ціни на товари немонополізованих підприємств падають). По-третє, динаміка монопольних цін перебуває у тісному зв'язку з динамікою вартості товарів.

На основі викладеного, можна зробити висновок, що в умовах монополістичного капіталізму зберігають свою силу ті ж самі виробничі відносини і ті ж самі економічні закони, що й при капіталізмі вільної конкуренції.

Щоправда, сама дія економічних законів модифікується під впливом монополій та держави. Більш того, розвиток монополізації неминуче приводить до з'єднання, зрощення сили монополій з силою держави в єдиний механізм, що діє в інтересах монополій.

3. Державно-монополістична стадія еволюції капіталістичної економічної системи

В умовах капіталізму вільного підприємництва економічна роль буржуазної держави полягала головним чином в тому, щоб, по-перше, збирати податки і, по-друге, щоб забезпечувати конкурентноздатність національної буржуазії на світовому ринку

шляхом здійснення відповідної зовнішньоторговельної політики. Говорячи словами Ф. Енгельса, в цей період роль держави в економіці зводилася у значній мірі до ролі “нічного сторожа”. В умовах монополістичного капіталізму ці функції держави зберігаються і посилюються.

Разом з тим К. Маркс і Ф. Енгельс передбачали, що прийде час, коли засоби виробництва переростуть рамки акціонерних товариств і їх одержавлення буржуазною владою стане економічно неминучим. Проте за життя К. Маркса і Ф. Енгельса процеси, пов’язані з посиленням економічної ролі буржуазної держави, перебували у стадії розвитку. Тому зробити всебічний аналіз їх було неможливо.

Коли ж вони проявили себе достатньо повно, а це відбулося на початку ХХ століття, то їх всебічний аналіз був зроблений В. І. Леніним головним чином в таких працях, як “Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися” та “Держава і революція”. В. І. Ленін вперше розкрив суть, причини виникнення та історичні перспективи державно-монополістичного капіталізму.

Становлення державно-монополістичного капіталізму характеризується посиленням особистої унії високопоставлених чиновників буржуазної держави з магнатами фінансового капіталу. Ця унія здійснюється шляхом посідання урядовими чиновниками важливих постів у монополіях та шляхом висунення представників монополій на керівні пости в державному апараті. Вплив монополій на буржуазну державу і її політику здійснюється також через союзи монополістів, які об’єднують представників монополій як в межах однієї галузі чи кількох галузей, так і в загальнонаціональному масштабі. На чолі таких союзів монополістів стоять представники найбільшого монополістичного капіталу, які водночас є керівниками різноманітних урядових комітетів, членами уряду.

Переростання монополістичного капіталізму у ДМК зумовили такі причини: економічне панування монополій, загострення суперечностей капіталізму і передусім основної.

Вихідним пунктом переростання монополістичного капіталізму у ДМК було економічне панування монополій. Панування монополій, з одного боку, засвідчило той факт, що продуктивні сили переросли приватнокапіталістичні способи привласнення і дедалі настійніше вимагають їх заміни. З іншого – створило матеріальну передумову ширшого втручання держави в процес капіталістичного відтворення з метою його регулювання в інтересах збагачення монополій.

З виникненням монополій економічні суперечності буржуазного суспільства, які впливають із самої природи капіталістичного нагромадження, настільки загострилися, що вільна гра ринкових сил і руйнівна стихія економічних криз вже не могли автоматично, без державного втручання, відновлювати пропорції, необхідні для розвитку капіталістичного виробництва. В таких умовах втручання держави в економіку стає абсолютно необхідним.

Крім причин, існували ще й фактори, які на певних етапах розвитку прискорювали зростання державно-монополістичних процесів. До таких факторів належать: розкол світу на дві системи і розвиток суперечностей між ними; загострення суперечностей між метрополіями і колоніями; перша і друга світові війни; розвиток НТР.

З розколом світу на дві протилежні системи правлячі кола капіталістичних країн, по-перше, у зрощенні сили монополій з силою держави почали шукати можливість мобілізації сил і ресурсів з метою протистояння соціалізму на світовій арені. По-друге, почали запозичувати і впроваджувати у процес відтворення елементи економічного і соціального регулювання як засобу забезпечення внутрішньої стабілізації.

З кризою, розпадом, а далі і крахом колоніальної системи імперіалізму монополії за допомогою державно-монополістичних заходів намагалися зберегти в молодих національних державах в нових формах своє економічне і політичне панування.

Перша світова війна поклала початок створенню військового механізму державно-монополістичного капіталізму. В цей час відбулось посилення концентрації фінансового капіталу й суттєво зросла роль державних монополій. Втручання держави в економіку ставало більш частим, систематичним.

В період між двома світовими війнами найбільший вплив на прискорення розвитку ДМК зробила світова економічна криза 1929-1933 рр. Щоб врятувати від краху приватні банки, промислові концерни, залізничні компанії, держава вимушена була пускати в дію свої фінансові та економічні ресурси. Саме в цей період у США було започатковано так званий "новий курс" Ф. Рузвельта, який включав цілу низку заходів державного втручання з метою виведення американської економіки з кризи. В цей час у Німеччині у зв'язку з підготовкою до війни посилилось втручання держави в економіку з метою її милітаризації. Теоретичне обґрунтування господарського механізму державно-монополістичного капіталізму

здійснив англійський економіст Дж. Кейнс у праці „Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936 р.)

В період другої світової війни розвиток ДМК досяг нового ступеня. Він проявився у зростанні державних інвестицій в промисловість та будівництво військових підприємств, у зростанні урядових позик та пільг монополіям, які працювали на війну. Крім того, зріс економічний контроль з боку держави за випуском військової продукції і розвитком державного ринку. Тобто, саме в цей період склалася розгалужена система державного регулювання економіки.

Активізацію економічних функцій держави обумовила також НТР, яка висунула складні завдання не тільки в галузі наукових досліджень, але й при впровадженні їх результатів у виробництво. Фінансування наукових досліджень, розвиток нових не завжди прибуткових, але потрібних для економіки галузей виробництва, вирішення проблем безробіття і перекваліфікації робітничих кадрів, що загострилися в процесі НТР, – всі ці завдання неспроможні вирішити окремі, навіть великі монополії. Вони вимагали активного втручання держави.

Зрощення сили монополій з силою держави в єдиний механізм відбувається на всіх фазах відтворення, тобто на фазі виробництва, розподілу, обміну і споживання. На кожній з цих фаз простежуються й відповідні форми ДМК. Серед них найбільш поширені такі :

- 1) підприємницька діяльність держави і створення державного сектора в економіці;
- 2) державний розподіл і перерозподіл національного доходу через держбюджет, кредитно-грошову політику, регулювання цін та заробітної плати;
- 3) держава забезпечує привілейований ринок для монополій, виступаючи замовником і споживачем значної частини суспільного продукту і послуг, як правило мілітаристського характеру;
- 4) державне стимулювання зовнішньоекономічної діяльності приватних монополій у вигляді забезпечення їм гарантій вивозу капіталу і товарів;
- 5) участь представників уряду і монополістичного капіталу в створенні міждержавних союзів, угод та розвитку економічної інтеграції як засобу боротьби за економічний переділ світу;
- 6) розвиток особистої унії між представниками монополій та урядами.

Підприємницька діяльність буржуазної держави та створення державного сектора в економіці знаменують формування державної власності на засоби виробництва.

Як свідчить досвід, державно-монополістична власність на засоби виробництва виникає трьома шляхами: шляхом будівництва підприємств за рахунок державного бюджету; шляхом націоналізації та одержавлення окремих підприємств, а інколи й цілих галузей економіки; шляхом придбання державою частини акцій монополістичних підприємств. Дещо зупинимось на цих формах.

Будівництво підприємств за рахунок держбюджету здійснюється головним чином для військових цілей, а також для обслуговування монополій. Про масштаби будівництва підприємств за рахунок держбюджету свідчить частка держави в загальному обсязі капіталовкладень. В 70-х роках вона становила в США – 29,2%, ФРН – понад 16%, Франції – майже 25%, Японії – 23%, Італії – 36%, Англії – 45%. Досить часто монополії спонукають державу будувати підприємства, які згодом передаються приватним монополіям для експлуатації. Державні підприємства функціонують, як правило, в галузях інфраструктури з великим строком окупності затрат (енергетиці, транспорті, зв'язку, комунальній сфері) та у капіталомістких виробництвах (добувній промисловості). В зв'язку з цим державні підприємства продають приватним монополіям вугілля, електроенергію, транспортні та інші послуги за низькими цінами. Монополії ж навпаки, продають свої товари та послуги державним підприємствам за більш високими цінами. Тобто має місце перерозподіл частини створеної на державних підприємствах додаткової вартості на користь приватних монополій. В результаті такого перерозподілу відбувається зниження ефективності державних підприємств і це служить підставою для їх передачі у приватні руки. Подібну практику в умовах ринкової економіки започатковано і в Україні.

Націоналізація та одержавлення приватних підприємств здійснюються, як правило, шляхом їх викупу на умовах, вигідних власникам. Лише в окремих випадках під тиском трудящих відбувається конфіскація майна. Скажімо, у Франції за співробітництво з гітлерівськими окупантами були передані у власність держави заводи Рено.

Як правило, буржуазна держава націоналізує ті підприємства, що близькі до банкрутства. Цим самим вона сприяє переливу

капіталів приватних монополій із збиткових або малодоходних галузей у прибуткові. Разом з тим є чимало фактів реприватизації: націоналізовані підприємства після реконструкції та модернізації передаються безплатно або ж за низькими цінами приватним монополіям.

Придбання державою частини акцій монополістичних підприємств також здійснюється, як правило, в інтересах приватних монополій. Утворення таким чином змішаних підприємств призводить до вливання капіталу у приватні підприємства з метою їх модернізації. Державна власність в акціонерному капіталі в промисловості і транспорті в 70-х роках становила в ФРН – 18%; Англії – 24%, Італії – 28%; Франції – 34%.

Отже, незалежно від того, яким шляхом створюється державна власність, по-перше, в руки держави переходять, як правило, збиткові підприємства та галузі або нові, які вимагають великих інвестицій; по-друге, контроль над націоналізованими підприємствами, як правило, здійснюють приватні монополії; по-третє, капіталістичне одержавлення носить, як правило, обмежений і тимчасовий характер; по-четверте, державна власність виступає як загальномонополістична власність.

Хоча в умовах ДМК основною організуючою силою господарства, як і раніше, залишається ринок, проте він істотно модифікується державним регулюванням економіки.

Одним з важелів регулювання економіки виступає підприємницька діяльність держави, про яку йшлося дещо вище. Це пояснюється тим, що, по-перше, частка державних підприємств у сукупному капіталі є досить значною; по-друге, ці підприємства менше зазнають кон'юнктурних коливань і надійніше забезпечені фінансовими ресурсами, маючи джерелом фінансування державний бюджет; по-третє, для державних підприємств має обов'язкову силу державне програмування.

Крім того, вплив на економіку держава здійснює через бюджетно-кредитну та податкову політику, субсидування окремих монополій та галузей, процентну ставку, політику прискореної амортизації і т. ін.

В сучасних умовах широке застосування має антициклічне регулювання економіки. Воно полягає у стримуванні інвестицій в періоди циклічного піднесення з метою відвернення або послаблення надвиробництва і в періоди криз та депресій з метою обмежити падіння виробництва і прискорити вихід з кризи. В період

промислового піднесення, яке, як правило, закінчується новою економічною кризою, держава намагається ослабити кризу заходами, спрямованими на стримування зростання виробництва. До таких заходів відносяться збільшення податків, скорочення державних витрат на придбання товарів та послуг, підвищення процентної ставки за кредит. Всі вони ведуть до зменшення зацікавленості в нових капіталовкладеннях, а отже, і до зниження попиту на засоби виробництва. В періоди криз і спадів здійснюється політика збільшення державних закупок і послуг, зменшуються податки на монополії, стимулюються приватні інвестиції за допомогою бюджетної політики, зменшуються процентні ставки для посилення зацікавленості монополій у розширенні капіталовкладень.

Вищою формою державного регулювання капіталістичної економіки є державне економічне програмування. Суть його полягає в тому, що держава на основі досвіду попереднього економічного розвитку з врахуванням наявних виробничих потужностей і ресурсів складає плани-програми розвитку на перспективу. Зокрема розробляються довготривалі програми інвестицій, експорту, імпорту, підготовки кваліфікованої робочої сили, проведення наукових досліджень, регулювання пропорцій між галузями та відносин між працею і капіталом.

Для здійснення економічного програмування в розвинутих капіталістичних країнах в свій час навіть були створені спеціальні урядові органи: у Франції – Генеральний комісаріат з планування, в Англії – Національна рада економічного розвитку, в Італії – Комітет міністрів з економічного програмування, у ФРН – Кон'юнктурна рада і Рада з фінансового планування.

Економічне програмування виступає механізмом узгодження інтересів приватних монополій і держави. Необхідно пам'ятати, що урядові програми є обов'язковими тільки для державного сектора економіки. Для монополій вони носять “індикативний” характер, тобто дають лише інформацію для подальшої дії, орієнтують монополії на найбільш прибуткову діяльність.

З розвитком ДМК неминує постає питання про його історичні перспективи, тобто його відношення до капіталізму і соціалізму. Визначаючи їх, багато хто з економістів у минулому й тепер намагався і намагається конструювати концепції, за якими державно-монополістичний капіталізм нібито вже не є капіталізмом у повному розумінні слова. Дж. Кейнс називає його “регульованим

капіталізмом”, Хансен і Самуельсон – “змішаною економікою”, Кросленд і Гелбрейт – “державою загального добробуту” і т. п.

При цьому всі вони виходять з дедалі активнішого втручання держави у процес капіталістичного відтворення, поширення державного підприємництва і державного регулювання економіки. Однак економічні заходи держави, по-перше, не міняють економічну основу капіталістичних країн – приватну власність на засоби виробництва. Державний сектор капіталістичної економіки виступає як загальномонопольний сектор, а державна власність на засоби виробництва разом з монопольною власністю корпорацій становить собою економічну базу панування фінансової олігархії. По-друге, економічні заходи держави не усувають невідповідності між зростаючими елементами планомірного регулювання виробництва і загальною обстановкою стихійності та ринкової конкуренції. По-третє, економічні заходи держави не розв’язують соціальні проблеми капіталізму і передусім проблему безробіття.

З огляду на сказане, можна зробити висновок, що державно-монопольний капіталізм це не новий спосіб виробництва, не новий економічний лад. Це той же капіталізм тільки в умовах злиття та зрощення сили монополій з силою держави. З розвитком ДМК не тільки не були розв’язані основні суперечності капіталізму, але й відбулося їх загострення. Передусім загострилась основна суперечність, оскільки в умовах ДМК виробництво стає все більш суспільним за своїм характером, а присвоєння – все більш приватним.

Сьогодні стала більш очевидною протиприродність такого стану, при якому виробничі комплекси, які обслуговують інколи не одну країну, залишаються приватною власністю невеликої горстки мільйонерів та мільярдерів.

З розвитком ДМК загострюються суперечності між працею і капіталом, між інтересами монополій і всієї нації, між розвинутими капіталістичними державами та країнами, що розвиваються, між самими імперіалістичними державами та соціалістичними країнами.

Крім того, з розвитком ДМК виникає суперечність між суспільним характером виробництва і державно-монопольним способом його регулювання.

Як бачимо, розвиток ДМК не тільки не усуває суперечності капіталістичної системи, а й загострює окремі з них і породжує нові. Крім того, розвиток ДМК вносить такі зміни у процес суспільного відтворення, які дали підстави В. І. Леніну писати про

те, що державно-монополістичний капіталізм є цілковита матеріальна підготовка соціалізму.

Конкретно це проявляється в тому, що, по-перше, розвиток державної власності, відхід великих власників засобів виробництва від безпосередньої участі в управлінні виробництвом і зростання економічної ролі держави в регулюванні економіки свідчить про неспроможність самого принципу приватної власності та його несумісність з потребами розвитку сучасних продуктивних сил. По-друге, ДМК створює апарат для управління державною власністю і регулювання капіталістичної економіки. Причому цей апарат дедалі більше формується за рахунок представників трудящих.

Все це дає підстави твердити, що сам, державно-монополістичний капіталізм свідчить про минулий характер капіталізму як економічної системи і заміну його іншим суспільно-економічним ладом.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть передумови зародження капіталізму вільної конкуренції.
2. Які основні шляхи здійснення так званого первісного нагромадження капіталу.
3. Що являє собою проста капіталістична кооперація?
4. Яку роль у виникненні капіталізму відіграла мануфактура?
5. В чому полягає суть машинного виробництва?
6. Яку роль відіграла конкуренція у розвитку капіталізму?
7. Назвіть основні види конкурентної боротьби.
8. Назвіть основні економічні ознаки монополістичного капіталізму.
9. Охарактеризуйте основні форми монополій.
10. Що таке олігополія?
11. Чим зумовлене виникнення антимонопольного законодавства?
12. Що являє собою фінансовий капітал і фінансова олігархія?
13. Що таке фінансово-промислова група?
14. Назвіть джерела монопольно-високого прибутку.
15. Які найбільш характерні методи використовує фінансова олігархія для одержання монопольно-високого прибутку?
16. Чим відрізняється монопольна ціна від ціни виробництва?
17. Назвіть причини та фактори переростання монополістичного капіталізму у державно-монополістичний.

18. Назвіть основні форми прояву державно-монополістичного капіталізму.

19. Яке місце посідає державно-монополістичний капіталізм в історичному розвитку?

ТЕМА 27. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОГО КАПІТАЛІЗМУ

При вивченні економічних систем монополістичного та державно-монополістичного капіталізму було встановлено, що кожній з них поряд з формаційними рисами капіталізму властиві зародки елементів виробничих відносин соціалізму. В економічних системах нинішніх індустріально розвинутих капіталістичних країн таких елементів виявилось достатньо для того, щоб можна було говорити про систему змішаної економіки. З'ясування суті та характерних рис системи змішаної економіки варто здійснювати за таким планом:

1. Теорії та моделі змішаної економіки.
2. Відносини власності і державне регулювання в системі змішаної економіки.
3. Проблеми соціальної орієнтації змішаної економіки.

1. Теорія та моделі змішаної економіки

Теорія змішаної економіки зародилась в кінці XIX століття в умовах переростання капіталізму вільного підприємництва у монополістичний капіталізм та зростання економічної ролі держави. Саме тоді німецькі економісти Альберт Шеффле та Адольф Вагнер в ряді економічних праць виступили з обґрунтуванням ідеї змішаної економіки. Будь-яке втручання держави в економічне життя А. Шеффле називав “соціалізмом”, а А. Вагнер – “державним соціалізмом”.

Оскільки в умовах переходу до монополістичного капіталізму економічна роль держави зростала, то, на їх думку, економічна система капіталізму трансформувалася в нову систему, де є елементи і капіталізму, і соціалізму. Проте цілісну теорію змішаної економіки вони не створили і не могли створити, оскільки на той час недостатньо проявилися ті явища і процеси, які послужили об'єктивною основою виникнення даної теорії.

Цілісну теорію змішаної економіки розробив німецький економіст Вернер Зомбарт у 20-х роках ХХ століття. В працях “Соціалізм і соціальний рух”, “Сучасний капіталізм” та деяких інших він ототожнював соціалізм з будь-якими формами державних підприємств. Оскільки в цей період відбулося переростання монополістичного капіталізму у державно-монополістичний, що характеризувалось значним зростанням державного сектору в капіталістичній економіці та посиленням втручання буржуазної держави в господарське життя, остільки це дало підстави говорити про формування системи змішаної економіки.

Після другої світової війни активними прихильниками теорії змішаної економіки виступали буржуазні економісти С. Чейз, А. Хансен, Дж. Кларк, П. Самуельсон, Дж. Гелбрейт та деякі інші. На їх думку утвердження змішаної економіки відбувається в результаті того, що, по-перше, в розвинутих капіталістичних країнах держава і приватні інститути підпорядковують свою діяльність підвищенню добробуту народу, по-друге, що економічна та соціальна діяльність держави поступово усуває суперечності капіталізму, забезпечує безкризовий розвиток економіки та високі темпи її зростання.

Розвиваючи подібні ідеї американський економіст Дж. Гелбрейт навіть назвав “новим соціалізмом” ту частину економіки, яка зазнає впливу з боку держави.

Свій варіант теорії змішаної економіки розробили після другої світової війни лейбористські ідеологи Е. Кросленд і Дж. Стрейчі. Вони вважали, що після другої світової війни розпочалася трансформація капіталізму у зовсім іншу економічну систему, характерними рисами якої в галузі економіки є: перехід керівної ролі від власників капіталізму до менеджерів (революція управляючих), посилення економічної ролі держави, забезпечення повної зайнятості, постійне зростання виробництва.

Якщо не брати до уваги окремі неістотні розбіжності в тлумаченні суті змішаної економіки різними авторами, то можна сказати, що змішана економіка це така, яка поєднує в собі відносини власності та елементи господарських механізмів різних економічних систем. Тобто, це економіка, в якій функціонує не тільки механізм стихійного ринкового саморегулювання, а й механізм свідомого регулювання ринкових відносин на основі використання дії об’єктивних економічних законів. Хоча в умовах сучасного капіталізму панівною формою економічних відносин є ринкові,

проте визначальною тенденцією виступає посилення ролі економічної та соціальної ролі держави. Іншими словами, в сучасних умовах вільна конкуренція доповнюється свідомим регулюванням суспільного відтворення з боку держави.

Як свідчить практика, співвідношення між формами власності та елементами господарського механізму капіталізму й соціалізму в різних країнах різне. З огляду на сказане, розрізняють консервативну, ліберальну і соціал-реформістську моделі змішаної економіки.

Консервативну модель змішаної економіки відстоюють американські економісти Л. Мізес, Ф. Хаєк, М. Фрідмен та деякі інші. Вони вважають, що втручання держави в економіку повинне обмежуватися лише створенням сприятливих умов для розвитку приватного сектора і активізації ринкових важелів, тобто забезпеченням правил гри на ринку і проведенням відповідної бюджетної та податкової політики. Цим вимогам в якійсь мірі відповідає економічна система США.

Ліберальну модель змішаної економіки розробляють знову ж таки американські економісти Дж. Гелбрейт, Д. Белл, А. Тофлер та інші. На їх думку, в сучасному суспільстві забезпечується раціональна взаємодія державного і приватного секторів економіки, впроваджуються системи макроекономічного планування, програмування і прогнозування, відбувається переорієнтація приватного сектора економіки на вирішення соціальних проблем. Згідно з цими ознаками до ліберальної моделі змішаної економіки можна віднести економічну систему, що має місце сьогодні в Японії, Німеччині та інших країнах.

Соціал-реформістська модель змішаної економіки представлена працями ідеологів лейборизму Е. Кросленда і Дж. Стрейчі, відомого голландського економіста Я. Тінбергена та інших. За їх твердженням, сучасна економіка вимагає існування різноманітних форм власності, поєднання планових та ринкових механізмів господарювання, скорочення майнової нерівності шляхом перерозподілу доходів на користь менш забезпечених верств населення. Цій моделі найбільш повно відповідає економічна модель, що відома під назвою “шведський соціалізм”, а також економічні системи Англії, Франції та деяких інших країн. Поділ змішаної економіки на згадані вище моделі багато в чому умовний, оскільки між ними, особливо між ліберальною та соціал-реформістською моделями, є чимало спільного.

2. Відносини власності і державне регулювання в системі змішаної економіки

Важливою об'єктивною основою виникнення теорії змішаної економіки стали зміни у відносинах власності розвинутих капіталістичних країн. На відміну від капіталізму вільного підприємництва, в умовах сучасного капіталізму відносини власності зазнали деякої соціалізації. В країнах змішаної економіки поряд з класичним приватним підприємництвом широкого розвитку набули корпоративна (акціонерна), кооперативна і державна форма власності.

Корпоративна власність за своїм характером є колективно-приватною. А тому й вона, з одного боку, зберігає підприємницький інтерес, а з другого – акумулює капітальні ресурси і кошти фізичних і юридичних осіб будь-якої належності і використовує їх з метою збагачення акціонерів.

Кооперативна власність в умовах змішаної економіки є більш колективною, соціалізованою, ніж корпоративна. Вона виникає на основі добровільного усупільнення членами кооперативу усіх або частини належних їм засобів виробництва, а також грошових внесків (паїв). Виникнення кооперативної власності розпочиналось із створення найбільш простих форм кооперативів (споживчих та постачально-збутових). І лише з часом виникли виробничі кооперативні підприємства. В нинішніх умовах в більшості країн виробничі кооперативи існують як промислові, сільськогосподарські, житлові, кредитні, споживчі, постачальні та інші. Причому їх кількість і питома вага у народному господарстві кожної країни постійно зростає. Скажімо, в країнах Скандинавії кооперативи реалізують на внутрішніх і зовнішніх ринках до 80%, а в Японії – понад 90% товарної продукції аграрного сектора економіки.

Державна власність в умовах змішаної економіки становить собою власність держави на засоби виробництва. Як відзначалося в попередніх темах, вона виникає шляхом створення підприємств за рахунок державного бюджету, шляхом націоналізації та одержавлення окремих підприємств. Державна власність в умовах змішаної економіки включає в себе не тільки виробничі підприємства та підприємства інфраструктури, а й рухоме і нерухоме майно, необхідне для функціонування апарату

державного управління, армії та правоохоронних органів, засоби державної кредитної системи, фонди соціальної інфраструктури – освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Зміни у відносинах власності у системі змішаної економіки свідчать про наявність тенденції до зростання рівня усупільнення об'єктів власності. Причому воно має місце на рівні окремого підприємства (корпорації), на рівні держави і на міжнаціональному рівні. Якщо цей процес розглядати з точки зору розвитку суспільно-економічних формацій, то є всі підстави твердити, що еволюція власності з боку об'єктів та суб'єктів привласнення здійснюється у напрямі її соціалізації. Інакше кажучи, сьогодні на домінуючу роль серед об'єктів власності висуваються ті, які повинні належати або окремим трудовим колективам, або державі.

Важливою рисою відносин власності у розвинутих країнах Заходу є зростання рівня двох протилежних процесів: деперсоніфікації та персоніфікації власності. Деперсоніфікація власності проявляється у переході власності капіталістів до юридичних осіб – банків, компаній та інших фінансових інститутів в результаті утвердження акціонерних товариств. Скажімо, в Японії в 90-х роках ХХ століття частка юридичних осіб у акціонерному капіталі сягала 80%.

Процес персоніфікації власності також відбувається завдяки механізму придбання акцій, а також через пенсійні та страхові фонди. У США, наприклад, кількість пайовиків пенсійних фондів в середині 90-х років становила майже 70 мільйонів чоловік. Щоправда, управління цими фондами здійснює вузьке коло осіб у кілька сот чоловік. Що свідчить про високу концентрацію влади, тобто права приймати рішення про інвестиції.

Як зазначалося, однією з характерних рис змішаної економіки, на думку багатьох вчених, є використання двох механізмів макроекономічного регулювання: ринкового і планового. Система змішаної економіки прагне зберегти переваги ринкової економіки, водночас усунувши її недоліки. Справа в тому, що модель ринку зразка економіки вільної конкуренції відійшла в минуле. Внутрішня діалектика ринкового господарства за століття свого розвитку призвела до такого збільшення його суперечностей, що стало неможливим існування економічної системи, яка застосовує одні лише ринкові відносини. В механізмі цієї системи відсутні захист конкуренції як однієї з її основ, можливість відтворення та прискорення науково-технічного прогресу, умови для підвищення

соціальної ефективності виробництва і задоволення потреб усіх верств населення.

Раніше зазначалось, що з точки зору ринкового господарства найкращим механізмом формування попиту і пропозиції, цін і справедливого розподілу прибутків між усіма суб'єктами господарювання є механізм вільної конкуренції. Проте на межі ХІХ–ХХ століть сама ринкова система почала руйнувати вільну конкуренцію, започаткувавши тим самим процеси самогальмування. Це сталося в результаті того, що вільна конкуренція неминуче призводить до високої концентрації та централізації виробництва і капіталу, а ці останні ведуть до виникнення монополій, які придушують вільну конкуренцію. Тому в умовах змішаної економіки держава, щоб не допустити повного знищення вільної конкуренції, здійснює заходи по збереженню конкурентного середовища.

Головними об'єктами державного регулювання є промисловий цикл, структура суспільного виробництва, зайнятість, грошовий обіг, ціни, соціальні відносини, платіжний баланс тощо. При здійсненні регулювання застосовується система як адміністративних, так і економічних засобів. Причому слід мати на увазі, що ця система засобів у значній мірі залежить від конкретної ситуації в суспільстві та цілей, які передбачає реалізувати державне регулювання.

Скажімо, заходи державного регулювання, обґрунтовані Дж. Кейнсом і застосовані президентом США Ф. Рузвельтом в 30-х роках, носили обмежений характер, оскільки були спрямовані головним чином на подолання затяжної економічної кризи. На відміну від Дж. Кейнса його послідовники 50-х – 60-х років (А. Хансен, Ст. Чейз, П. Самуельсон та інші) пропонували заходи, спрямовані на вирішення таких довгострокових цілей, як: прискорення НТП і структурної перебудови суспільного господарства, підвищення темпів економічного зростання, створення сприятливих умов для конкуренції, завоювання нових позицій на світових ринках, диференціація доходів, підтримання соціального миру в суспільстві і т. ін.

Проте, як буде показано нижче, взаємодія державного регулювання та ринкових механізмів ще не є достатньо ефективною.

Прихильники змішаної економіки вважають, що державне регулювання суттєво активізується у ХХІ столітті і воно буде більш ефективним щодо вирішення економічних та соціальних проблем суспільства.

3. Проблеми соціальної орієнтації змішаної економіки

Як зазначають автори і прихильники системи змішаної економіки, державне регулювання в соціально-економічній сфері покликане захистити населення від бідності, підвищити його добробут і компенсувати витрати, на які багато людей ідуть в інтересах суспільства (витрати на виховання дітей, отримання освіти, догляд за престарілими тощо). З цією метою держава розробляє систему заходів, які передбачають: захист рівня життя шляхом застосування різних форм компенсації від зростання цін та проведення індексації основних доходів; надання допомоги найбіднішим сім'ям; надання допомоги у разі безробіття; здійснення політики соціального страхування; встановлення мінімальної заробітної плати; розвиток освіти і охорони здоров'я; захист навколишнього середовища; підготовка і перепідготовка кадрів.

Активну участь в регулюванні трудових відносин в умовах сучасного капіталізму відіграють профспілки. Будучи формою організації трудящих найманої праці на професійній основі, вони захищають права та інтереси найманих працівників як перед капіталістами (наймачами), так і перед державою. Діяльність профспілок дає можливість нейтралізувати, або послабити моносоністичні тенденції, оскільки сама профспілка в певній мірі формує монополію на галузевому чи національному ринках праці. За таких умов на ринку робочої сили діють два монополісти: моносоністичний наймач (єдиний покупець в особі класу капіталістів) і єдиний продавець в особі профспілки, що виступає від імені найманих працівників.

Найважливішим елементом у системі соціального захисту населення в умовах змішаної економіки є соціальне страхування, до складу якого входять пенсійне та медичне страхування і страхування від нещасних випадків та від безробіття. Пенсійне і медичне страхування здійснюється, як правило, шляхом відрахувань від заробітної плати й прибутків в однакових пропорціях. У Швеції соціальні фонди формуються повністю за рахунок держави.

В країнах змішаної економіки важливими складовими політики зайнятості виступає виплата допомоги по безробіттю, система професійної перекваліфікації та працевлаштування, створення додаткових робочих місць, регулювання зайнятості осіб, які

не можуть на рівних конкурувати на ринку праці. Допомога по безробіттю надається зі спеціальних страхових фондів у розмірі 50-75% середнього заробітку за останній час протягом певного періоду. По закінченню цього строку в багатьох країнах надається державна допомога в меншому розмірі і, як правило, на основі індивідуального визначення потреб. Одержання допомоги по безробіттю здійснюється за певних умов: сплати внесків до страхового фонду, трудового статусу, періоду чекання, фізичної придатності до праці, реєстрації на біржі праці і т. ін. При відсутності встановлених умов допомога не виплачується, а отже безробітні залишаються без засобів до існування.

Інакше кажучи, наявна система страхування від безробіття не усуває ні самого безробіття, ні соціальних проблем, які спіткають безробітних. Справа в тому, що в умовах змішаної економіки, так само, як і при капіталізмі вільної конкуренції, діє капіталістичний закон народонаселення, суть якого, як відомо, полягає в тому, що робітниче населення, створюючи нагромадження капіталу, тим самим у зростаючих розмірах само виробляє засоби, які роблять його відносно надлишковим населенням. В системі змішаної економіки, як і в будь-якому капіталістичному суспільстві, існують три форми безробіття: плинне, яке характеризується періодичною зайнятістю, що набуває поширення в періоди спаду виробництва; приховане (аграрне), яке виникає в результаті розорення дрібних фермерів і неможливості усіх їх знайти роботу; застійне, яке характеризується тривалою відсутністю роботи.

В сучасних умовах в країнах змішаної економіки серед безробітних є чимало інженерно-технічних працівників, службовців, кваліфікованих робітників. Досить високий процент безробітних серед жінок та молоді.

Зрозуміло, що відсутність роботи і допомоги по безробіттю породжують проблему бідності. Бідність вимірюється за допомогою прожиткового мінімуму, який існує у вигляді життєвого (фізіологічного) мінімуму та соціального мінімуму. Перший відображає задоволення лише головних фізіологічних потреб та основних послуг. Другий включає задоволення не тільки фізіологічних потреб, а й духовних і соціальних запитів.

Серед проблем соціального захисту населення країн змішаної економіки досить рельєфно проступають проблеми освіти та охорони здоров'я. Справа в тому, що в більшості цих країн переважає платна освіта і медична допомога. Причому плата

є настільки високою, що навіть не кожний працюючий може дозволити собі навчання своїх дітей у престижному навчальному закладі чи належне лікування у разі хвороби. Але не всі працюють і не всі одержують допомогу по безробіттю. Тому й не кожен може навчатися і лікуватися.

Важливою проблемою, з якою стикаються суспільства змішаної економіки, є проблема якості навколишнього середовища та якості товарів народного споживання. В гонитві за високими прибутками виробники досить часто порушують екологічне законодавство, забруднюючи навколишнє середовище. Як визнають самі західні вчені, підприємства готові оплачувати негативні наслідки свого господарювання, замість того, щоб оплачувати заходи по їх недопущенню.

Це саме стосується і товарів народного споживання. Досить часто вони виявляються не тільки низької якості, а й шкідливими, небезпечними для здоров'я людей.

Раніше зазначалося, що однією із цілей державного регулювання, в умовах змішаної економіки є скорочення розриву в доходах членів суспільства. В Японії, наприклад, розрив між доходами найбагатших і найбідніших є найменшим. Проте в багатьох країнах, незважаючи на певні заходи щодо соціального захисту найбідніших верств населення, зберігається істотний розрив між доходами багатих і бідних.

Отже, систему змішаної економіки слід розглядати не як еkleктичне поєднання капіталістичних і соціалістичних форм, а як об'єктивно зумовлений та історично закономірний етап еволюції ринкових відносин в напрямі соціалізації. Створена на економічній базі приватної власності і ринкової форми організації та державного регулювання у сфері розподілу і перерозподілу змішана економічна система демонструє якісні та кількісні зміни в соціально-економічних відносинах розвинутих країн. Вона незаперечно доказує, що капіталістична економічна система еволюціонує до більш прогресивної, некапіталістичної.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основних авторів теорії змішаної економіки.
2. Які основні моделі змішаної економіки?
3. В чому проявляються особливості відносин власності у системі змішаної економіки?

4. Яка роль відводиться державному регулюванню у системі змішаної економіки?
5. В чому полягає обмеженість державного регулювання в системі змішаної економіки?
6. Наскільки повно вирішуються соціальні проблеми в умовах змішаної економіки?
7. Чим зумовлена неможливість розв'язання соціальних проблем в умовах змішаної економіки?

ТЕМА 28. СОЦІАЛІСТИЧНА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

Ідеї про соціалістичний та комуністичний устрій суспільства, при якому не буде експлуатації людини людиною, виникали ще в епоху рабовласницького ладу. Ці ж ідеї створювались і розроблялися прогресивними мислителями епохи кризи феодалізму та зародження й становлення капіталізму. Досить згадати утопічний соціалізм, з обґрунтуванням якого виступали Томас Мор і Томазо Кампанелла (16-17 століття), Сен-Сімон, Шарль Фур'є і Роберт Оуен (18-19 століття). Проте перехід до нового ладу і його основні риси вони конструювали умоглядно, а тому й їхні конструкції були утопічними. Наукове обґрунтування соціалізму як першої фази комунізму вперше зробили К. Маркс і Ф. Енгельс. Подальший розвиток їх вчення зробив В. І. Ленін та вчені, які є прихильниками марксизму-ленінізму.

Щоб з'ясувати суть теорії і практики економічної системи соціалізму, доцільно вивчення здійснювати за таким планом:

1. Економічний лад соціалізму та шляхи його становлення.
2. Планомірний розвиток і товарно-грошові відносини.
3. Розподіл за працею та суспільні фонди споживання.
4. Криза і розпад системи одержавленого соціалізму та їх соціально-економічні наслідки.
5. Історичні перспективи соціалізму.

1. Економічний лад соціалізму та шляхи його становлення

К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що розвиток продуктивних сил капіталізму і суспільний характер його виробництва обумовлюють матеріальні передумови заміни капіталізму соціалізмом і комунізмом. При цьому вони

наголошували, що така заміна відбувається протягом перехідного періоду, який становить собою цілу історичну епоху – епоху перетворення капіталістичних виробничих відносин в соціалістичні, яка розпочинається з моменту завоювання політичної влади трудящими і закінчується побудовою соціалізму.

В колишньому СРСР перехідний період розпочався після Великої Жовтневої соціалістичної революції, не завершившись, припинився на рубежі 80-х – 90-х років в результаті переорієнтації суспільства на відновлення капіталістичних відносин. В перехідний період здійснюється ліквідація капіталістичної приватної власності і встановлення суспільної власності на основні засоби виробництва, поступове соціалістичне перетворення сільського господарства та впроваджується планомірний розвиток народного господарства, спрямований на дальший розвиток продуктивних сил і піднесення добробуту населення.

Для соціалізму як першої фази комуністичного суспільства властиві такі риси:

- влада належить самим трудящим;
- панує суспільна власність на засоби виробництва;
- відсутня експлуатація людини людиною і відносини між людьми виступають як відносини співробітництва членів єдиної трудової асоціації;
- виробництво ведеться з метою більш повного задоволення потреб суспільства і всебічного розвитку кожного його члена;
- має місце планомірний розвиток економіки.

В кожній країні в перехідний період від капіталізму до соціалізму обов'язково існують три уклади: соціалістичний, приватнокапіталістичний і дрібнотоварний. Крім цих укладів, можуть існувати й інші. В нашій країні були ще й такі, як державно-капіталістичний та патріархальний.

Соціалістичний уклад виникає за рахунок державних підприємств та в результаті націоналізації або викупу великих приватних підприємств у місті й на селі. Його становлення відбувається протягом всього перехідного періоду. В рамках соціалістичного укладу діють об'єктивні економічні закони, які виражають суть соціалістичних виробничих відносин: основний економічний закон, закон планомірного, пропорційного розвитку народного господарства, закон розподілу за працею, закон соціалістичного нагромадження та інші. Хоча дія названих законів відбувається в рамках одного укладу, вона робить вплив на розвиток

всієї економіки, оскільки соціалістичний уклад є провідним: йому належать командні висоти в економіці.

Приватнокапіталістичний уклад представлений дрібними та середніми підприємствами в місті та на селі. В рамках цього укладу діють економічні закони капіталізму (закон додаткової вартості, закон капіталістичного нагромадження, закон конкуренції та анархії виробництва та інші). Щоправда, дія цих законів обмежена провідною роллю соціалістичного укладу і властивими йому економічними законами. Сфера їх дії постійно звужується, а з утвердженням безроздільного панування соціалістичних виробничих відносин вони припиняють свою дію.

Дрібнотоварний уклад представляють селяни-середняки на селі та дрібні кустарі в місті. На початку перехідного періоду він кількісно переважає. Його перетворення у соціалістичний може здійснюватися шляхом кооперування. Причому кооперування має відбуватися з дотриманням таких принципів, як добровільність, поступовість, матеріальна й фінансова підтримка кооперативів з боку держави, запровадження найпростіших форм кооперації у сфері обігу (кредитних, збутових, постачальних, споживчих) і поступовий перехід до більш складних форм кооперації у сфері виробництва. В практиці нашої країни основними формами виробничого об'єднання селян були: товариства по спільній обробці землі, в яких праця усуспільнювалась тільки на період польових робіт; сільськогосподарські комуни, в яких усуспільнювались не тільки основні засоби виробництва, а й другорядні; колгоспи, в яких усуспільнена праця та основні засоби виробництва при збереженні допоміжного господарства на присадибній ділянці.

Разом з тим при проведенні соціалістичних перетворень на селі мали місце окремі відступи від наукових принципів кооперування. Передусім були проігноровані такі принципи, як добровільність й поступовість, що викликало несприйняття окремими селянами виробничої кооперації.

Крім того, мало місце надмірне одержавлення виробництва. Держава встановлювала виробничі плани і кількість ресурсів для кожного підприємства, що істотно обмежувало ринкові зв'язки між окремими господарствами, стримувало матеріальну зацікавленість у результатах виробництва.

Надмірна централізація управління виробництвом не сприяла зростанню ефективності суспільного виробництва. Все це дало підстави багатьом вченим характеризувати соціально-економічний

лад колишнього СРСР та деяких інших соціалістичних країн як модель одержавленого (бюрократичного) соціалізму.

Практика соціалістичних перетворень знає і протилежну ситуацію, коли в перехідний період від капіталізму до соціалізму основні засоби виробництва, будучи власністю держави, передаються за певну плату в користування трудовим колективам підприємств. Трудові колективи використовують надані їм засоби виробництва для виготовлення продукції. Їм дозволяється також на свій розсуд купувати або продавати продукти та засоби виробництва й, у певних межах, вільно розпоряджатися своїми доходами від продажу товарів. При цьому має дотримуватись правило: оборотний та основний капітал повинен повністю зберігатися. Тобто ні списання, ні продаж засобів виробництва або продукції не повинні призводити до їх зменшення.

За умов передачі засобів виробництва у користування трудових колективів кожен працівник підприємства одержує право вибирати усіх керівників підприємства та вирішувати питання розподілу доходу підприємства. Причому кожен працівник при прийнятті найважливіших виробничих рішень має лише один голос. Розподіл фонду зарплати серед членів колективу відбувається за кількістю і якістю затраченої праці. Коли ж працівник залишає підприємство, то за ним, крім права на пенсію, не зберігається ні право на участь у прийнятті рішень, ні право на частку в майбутніх доходах підприємства. Така практика мала місце в Югославії, і вона одержала назву ринкового (демократичного) соціалізму.

Проте говорити про моделі соціалізму, очевидно, немає підстав. Соціалізм як соціально-економічний лад може бути тільки тоді, коли є в наявності основні його ознаки. А те, що нині називають моделями соціалізму, є особливостями переходу тієї чи іншої країни до соціалізму.

2. Планомірний розвиток і товарно-грошові відносини при соціалізмі

Однією із загальних економічних закономірностей соціалістичного будівництва є планомірний розвиток народного господарства. Планомірність – це постійна, свідомо підтримувана пропорційність в масштабах всього суспільства між величиною суспільної праці і суспільними потребами.

Пропорціональність в народному господарстві означає такий стан економіки, при якому кожна її галузь створює стільки матеріальних благ і послуг певної якості, скільки необхідно для повного задоволення ними нормальних для даного етапу розвитку виробничих та особистих потреб.

Пропорції в народному господарстві постійно змінюються під впливом науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, розвитку особистих потреб, змін у міжнародній обстановці, прорахунків у плануванні та природних факторів. Проте завдяки планомірності є можливість ліквідувати диспропорційність.

Для задоволення суспільних та особистих потреб підтримуються такі основні групи пропорцій:

- загальноекономічні пропорції, які охоплюють народне господарство в цілому (певні співвідношення між виробництвом і споживанням, фондом заміщення і національним доходом, споживанням і нагромадженням, першим і другим підрозділами, промисловістю і сільським господарством і т. п.);

- міжгалузеві пропорції, тобто певні співвідношення між галузями в самій промисловості та сільському господарстві;

- внутрігалузеві пропорції, тобто певні співвідношення всередині даної галузі;

- внутрівиробничі пропорції, тобто певні співвідношення між виробничими підрозділами підприємства;

- територіальні пропорції, тобто співвідношення в розвитку господарства економічних районів та адміністративно-територіальних одиниць країни;

- міждержавні пропорції, які становлять собою принципово новий вид пропорцій, що виникають в процесі міжнародного поділу праці.

Формою практичної діяльності по використанню дії закону планомірного, пропорційного розвитку економіки є планування. Співвідношення між планомірністю і плануванням таке, як між змістом та формою. Планомірність – зміст, планування – суб'єктивна форма об'єктивного змісту.

Планування включає в себе складання планів, доведення планів до виконавців та контроль за виконанням планів і таке інше. При складанні планів повинні враховуватися вся система економічних законів соціалізму, закони природничих і технічних наук, економічні інтереси соціальних груп, класів і суспільства в цілому.

Практика соціалістичного будівництва виробила такі принципи планування:

- наукова обґрунтованість планів на основі свідомого використання економічних законів соціалізму та законів природничих і технічних наук;

- єдність політичного та економічного підходу до розв'язання народногосподарських питань, тобто плани розвитку економіки повинні бути спрямовані на вирішення певних політичних завдань, а політика в свою чергу має бути спрямована на забезпечення сприятливих умов для здійснення планів розвитку економіки;

- демократичний централізм, який передбачає органічне поєднання централізованого планового керівництва економікою в масштабі країни з широкою ініціативою і творчістю місцевих органів влади, підприємств та широких верств населення ;

- директивний (обов'язковий) характер планів;

- поєднання перспективних планів з поточними;

- оптимальне поєднання галузевого і територіального аспектів у плануванні;

- повсякденний облік та контроль за виконанням планів.

Ігнорування зазначених принципів планування неминуче призводить до негативних соціально-економічних наслідків. Тому соціалістичне суспільство повинне постійно дбати про їх дотримання. Коли йдеться про вдосконалення планування, то мається на увазі передусім дотримання принципів планування.

Планомірний розвиток економіки, що має місце в умовах соціалізму, не виключає існування й використання товарно-грошових відносин. Необхідність збереження товарно-грошових відносин при соціалізмі обумовлена цілим рядом об'єктивних причин, серед яких найважливішими є такі:

- суспільний поділ праці і спеціалізація виробництва як загальна основа будь-яких товарно-грошових відносин;

- відносна економічна відособленість соціалістичних підприємств, яка проявляється в тому, що підприємства відособлені одне від одного і по відношенню до суспільства (держави) в цілому;

- соціально-економічна неоднорідність праці, яка вимагає вартісної форми її обліку і передбачає використання категорії абстрактної праці;

- наявність системи зовнішньоекономічних зв'язків у товарній формі.

Існування при соціалізмі товарного виробництва породжує дію всіх економічних законів та категорій товарного виробництва, зокрема законів вартості, попиту і пропозиції, грошового обігу та категорій таких як товар, вартість, ціна, гроші, прибуток і таке інше.

Товарно-грошові відносини в умовах соціалізму виражають принципово нові за змістом і формою економічні зв'язки між людьми і тому докорінно відрізняються від товарно-грошових відносин на попередніх ступенях історії суспільства. Ці відмінності такі:

- товарно-грошові відносини базуються на суспільній власності на засоби виробництва і виключають можливість експлуатації людини людиною і привласнення чужої неоплаченої праці;

- товарно-грошові відносини розвиваються на основі дії всієї системи економічних законів соціалізму, носять планомірний характер, виключають стихію і конкуренцію, розорення одних і збагачення інших;

- сфера товарно-грошових відносин має обмежений характер, оскільки не купуються і не продаються засоби виробництва й робоча сила і гроші не можуть перетворитися у капітал.

Оскільки товарно-грошові відносини в умовах соціалізму мають певні відмінності від товарно-грошових відносин попередніх способів виробництва, то і дія економічних законів, в тому числі і закону вартості, має певні особливості. При соціалізмі закон вартості використовується свідомо суспільством і державою у тісному зв'язку з іншими економічними законами (основним економічним законом, законом планомірного розвитку, законом розподілу за працею та інше). В результаті цього дія закону вартості не супроводжується руйнівними наслідками, не веде до розшарування виробників: розорення одних і збагачення інших.

Закон вартості проявляється в багатьох категоріях, проте найбільше свій прояв він знаходить в ціні. Ціна являє собою грошовий вираз вартості товару, встановлюваний державою свідомо і в плановому порядку. Науковою основою ціноутворення є використання всієї системи економічних законів соціалізму, в тому числі і закону вартості, попиту і пропозиції. Об'єктивні тенденції ціноутворення вимагають, щоб ціни у все більшій мірі відображали суспільно необхідні затрати праці, забезпечували заміщення витрат виробництва та обігу й середній прибуток нормально працюючим підприємствам, а також враховували споживну вартість товару.

В умовах соціалізму здійснюється єдина державна політика цін, яка досягається тим, що:

- вищі господарські органи визначають загальний рівень цін;
- існує єдина методологія ціноутворення;
- вищі органи управління встановлюють конкретні ціни на найважливіші товари народного споживання і засоби виробництва.

Єдина державна політика цін дає можливість цінам краще виконувати їх основні функції – планово-облікову, розподільчу і стимулюючу. В умовах соціалізму облік здійснюється не тільки в натуральній, а й у вартісній формах (валового внутрішнього продукту, національного доходу, бюджету тощо). За допомогою цін держава здійснює розподіл і перерозподіл національного доходу між галузями, економічними районами, підприємствами тощо. За допомогою ціни стимулюється освоєння нових видів продукції, впровадження нової техніки, підвищення якості продукції, прискорений розвиток окремих галузей народного господарства, а також прискорення або обмеження споживання певних видів продукції.

Необхідно пам'ятати, що планове ведення народного господарства не має нічого спільного із надмірною зарегульованістю економіки, яка виникає в результаті ігнорування дії економічних законів соціалізму та принципів і методів соціалістичного господарювання. Надмірна зарегульованість може призвести до суб'єктивізму та волюнтаризму і викликати негативні явища в економіці: зростання витрат виробництва, дефіцит одних товарів і надлишок інших, зниження матеріальної зацікавленості в результатах праці, зниження добробуту населення.

3. Розподіл за працею та суспільні фонди споживання

Як відомо, частина сукупного суспільного продукту витрачається суспільством на особисте споживання працівників матеріальної сфери і непрацюючих членів їх сімей, тобто на відтворення робочої сили, зайнятої продуктивною працею. Ця частина сукупного продукту становить собою необхідний продукт.

Працівники виробничої сфери своєю працею самі створюють фонд життєвих засобів.

Працівники невиробничої сфери не створюють нової вартості, а отже, і не створюють фонду свого існування. Фонд існування працівників невиробничої сфери створюється за рахунок необхідного продукту, (якщо вони обслуговують працівників продуктивної праці і членів їх сімей) та за рахунок частини додаткового продукту.

На поверхні суспільства необхідний продукт виступає:

- у формі заробітної плати працівників державних та кооперативних виробничих підприємств;
- у формі виплат і пільг працівникам виробничої сфери і членам їх сімей із суспільних фондів споживання;
- у формі грошових та натуральних доходів трудящих від особистого допоміжного господарства;
- у формі доходів від індивідуальної трудової діяльності.

Розподіл більшої частини необхідного продукту між членами суспільства здійснюється відповідно до кількості і якості праці, затраченої кожним працівником. Розподіл за працею – є економічним законом соціалізму.

Розподіл за працею на фазі соціалізму обумовлений такими причинами:

- порівняно низьким рівнем розвитку продуктивних сил, який ще не забезпечує достатку матеріальних благ, необхідних для розподілу за потребами;
- збереженням соціально-економічної неоднорідності праці, яка (неоднорідність) проявляється в істотних відмінностях між розумовою і фізичною працею, працею в місті і на селі, працею кваліфікованою і некваліфікованою, важкою і легкою і так далі;
- необхідністю матеріального стимулювання, оскільки праця ще не стала першою життєвою потребою для всіх трудящих.

Дія закону розподілу за працею означає, що соціалістичне суспільство при розподілі матеріальних благ повинне враховувати: кількість праці, тобто її тривалість і інтенсивність; якість праці, тобто кваліфікацію працівника і його виробничий досвід; умови праці; важливість різних конкретних видів праці для суспільства.

Розподіл за працею забезпечує єдність усіх форм економічних інтересів – особистих, колективних, суспільних.

Розподіл за працею – одна з великих переваг соціалізму перед капіталізмом. Соціалізм вперше в історії людства забезпечує економічну рівність усіх членів суспільства. Ця рівність полягає: в рівному відношенні людей до засобів виробництва, у відсутності

експлуатації, в рівному праві і в рівному обов'язку усіх працювати, в рівному праві усіх працівників одержувати свою частку суспільного продукту в залежності від кількості і якості затраченої праці. Принцип "рівна оплата за рівну працю" діє незалежно від статі, віку, національності трудящих.

Правда, розподіл за працею не забезпечує повної, абсолютної рівності людей, оскільки нема рівності в задоволенні потреб. Нерівність в споживанні випливає з того, що однакова міра, а саме праця, застосовується до різних людей, які насправді не рівні один одному.

По-перше, люди не рівні за фізичними та розумовими здібностями, загальноосвітньою і професійною підготовкою, а отже, вони мають різну працездатність і віддають суспільству за один і той же час неоднакову кількість праці. Одержуючи винагороду в залежності від праці, вони тим самим одержують нерівні доходи.

По-друге, люди відрізняються між собою складом сім'ї. Тому, отримуючи рівну оплату навіть при рівній працездатності, працівники виявляються в нерівному становищі з точки зору доходів на кожного члена сім'ї.

І ця нерівність в споживанні при соціалізмі не може бути ліквідована повністю, бо вона зв'язана з дією об'єктивного закону розподілу за працею. Соціалізм не може стати на шлях зрівнялівки.

Використовуючи закон розподілу за працею, він готує передумови для переходу в майбутньому до розподілу за потребами. Такий розподіл стане можливим лише на вищій фазі комунізму, коли розвиток продуктивних сил забезпечить повний достаток матеріальних благ і коли праця стане першою життєвою потребою усіх членів суспільства.

Розподіл за працею здійснюється в двох основних об'єктивно необхідних формах :

– у формі заробітної плати робітників і службовців державного сектору господарства;

– у формі грошової та натуральної оплати працівників в кооперативно - колгоспному секторі.

Об'єктивна необхідність цих двох форм обумовлена існуванням двох основних форм соціалістичної суспільної власності.

Заробітна плата при соціалізмі становить собою грошовий вираз основної частини необхідного продукту, що видається працівникові відповідно до кількості і якості затраченої праці. При соціалізмі робоча сила не є товаром, а тому й заробітна плата

не є перетвореною формою вартості і ціни робочої сили. Вона виражає не відносини експлуатації одного класу іншим, не продаж і купівлю робочої сили, а товариські відносини в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ.

Правильна організація заробітної плати сприяє зростанню виробництва і національного доходу. Важливою умовою такої організації виступає більш швидке зростання продуктивності праці в порівнянні зі зростанням заробітної плати.

Оскільки заробітна плата при соціалізмі виражає відносини між окремим працівником і суспільством в цілому, а також між працівником і колективом підприємства, то вона поділяється на основну і додаткову.

Основна заробітна плата виплачується відповідно з єдиними загальнодержавними нормами її організації. Вона включає в себе оплату праці робітників за тарифними умовами, оклади інженерно-технічних працівників та службовців, а також премії, що виплачуються за рахунок фонду заробітної плати. Додаткова заробітна плата включає в себе премії, котрі виплачуються з фонду матеріального заохочення, який створюється за рахунок прибутку підприємства. Додаткова зарплата, таким чином, залежить від кінцевих результатів роботи усього колективу підприємства і від ролі окремого працівника в цих результатах.

Заробітна плата при соціалізмі диференціюється в залежності від: кваліфікації, умов праці, суспільного значення праці та природно-кліматичних умов району.

Вихідним елементом диференціювання заробітної плати є встановлення її мінімального рівня. Розміри мінімальної заробітної плати повинні бути такими, щоб в сумі з одержаними від суспільства виплатами і пільгами вона забезпечувала утримання самого працівника і його сім'ї. Диференціювання оплати праці інженерно-технічних працівників і службовців в залежності від складності їх праці здійснюється при встановленні посадових місячних окладів.

Диференціювання заробітної плати робітників в залежності від складності їх праці здійснюється, головним чином, за допомогою тарифної системи, яка включає в себе тарифно-кваліфікаційні довідники, тарифні сітки і тарифні ставки.

Тарифно-кваліфікаційні довідники містять в собі перелік робіт, характерних для даної галузі, обсяг знань та навиків, які потрібні для виконання тієї чи іншої роботи, вказують розряд роботи. В більшості галузей в сучасних умовах застосовується шість розрядів. Першим

тарифікуються найбільш прості роботи, які не вимагають тривалої підготовки робітника.

Тарифні сітки складаються з певної кількості тарифних розрядів і відповідних їм тарифних коефіцієнтів.

Тарифні коефіцієнти показують у скільки разів праця кожного наступного розряду оплачується вище в порівнянні з першим.

Тарифні ставки визначають рівень оплати праці робітників першого розряду в кожній галузі народного господарства. Шляхом множення тарифної ставки першого розряду на тарифний коефіцієнт визначається тарифна ставка робітника будь якого розряду.

Диференціювання заробітної плати робітників в залежності від умов праці, її шкідливості для здоров'я і таке інше, здійснюється шляхом впровадження більш високих тарифних ставок для важких і шкідливих умов праці.

Диференціювання заробітної плати робітників в залежності від народногосподарського значення галузі здійснюється шляхом встановлення тут дещо вищих тарифних ставок і окладів.

В країнах з районами, в яких різко виражені відмінності в природно-кліматичних умовах, заробітна плата диференціюється шляхом введення певного коефіцієнту для тих чи інших районів.

При соціалізмі застосовується дві форми основної заробітної плати: погодинна і відрядна. При погодинній заробітній платі оплата праці здійснюється в залежності від тривалості відпрацьованого часу і кваліфікації працівника. Вона застосовується тоді, коли результати праці не піддаються точному обліку, а визначаються колом обов'язків, або коли виробіток продукції визначається ходом технологічного процесу і не залежить безпосередньо від робітника.

Існує дві системи погодинної заробітної плати: проста погодинна система, при якій заробітна плата залежить від кваліфікації і відпрацьованого часу і яка встановлюється у вигляді місячних окладів чи тарифних ставок (за годину, день, місяць); погодинно-преміальна, при якій заробітна плата робітників залежить не тільки від кваліфікації і відпрацьованого часу, але й від кількісних і якісних результатів праці.

При відрядній заробітній платі оплата праці здійснюється за кількість і якість виробленої продукції за встановленими розцінками. Ці розцінки встановлюються шляхом ділення тарифної ставки на встановлену робітникові норму виробітку.

В народному господарстві застосовуються такі системи відрядної заробітної плати:

– пряма відрядна система, при якій вся вироблена продукція оплачується за однаковою відрядною розцінкою;

– відрядно-прогресивна система, при якій продукція, вироблена в межах норми виробітку, оплачується за основними відрядними розцінками, а продукція, вироблена понад норму, – за розцінками більш високими. І ці розцінки поступово зростають (в залежності від розмірів перевиконання норми);

– відрядно-преміальна система, при якій вся кількість виробленої продукції оплачується за звичайними відрядними розцінками, а за поліпшення якісних показників виплачується премія.

Основна особливість оплати за працею в кооперативно-колгоспному секторі полягає в тому, що тут фонд оплати за працею формується в кожному окремому господарстві і залежить від величини валового доходу даного господарства. Тому рівень оплати праці в кожному з них в першу чергу залежить від розмірів доходу даного господарства. Заробітна плата в умовах соціалізму постійно зростає.

Поряд з розподілом за працею при соціалізмі існує і розвивається спосіб розподілу матеріальних благ через суспільні фонди споживання.

Суспільні фонди споживання – це частина національного доходу, яку витрачають держава, підприємства та організації на задоволення потреб трудящих незалежно або майже незалежно від трудового вкладу члена суспільства.

Розподіл частини матеріальних благ через суспільні фонди споживання дає можливість:

– не тільки відтворювати робочу силу, але і забезпечувати всебічний розвиток фізичних і духовних здібностей кожного члена суспільства;

– створити передумови для поступового стирання соціально-економічних відмінностей в матеріальних умовах (безкоштовна освіта, охорона здоров'я, фізичне виховання);

– впливати на рівень і черговість задоволення тих потреб, від яких в першу чергу залежить швидкий розвиток суспільного виробництва (освіта, підвищення кваліфікації, підтримання здоров'я, виховання дітей);

– виділяти частину фонду індивідуального споживання для тих членів суспільства, які ще не досягли працездатного віку або вийшли з нього.

Виплати і пільги з суспільних фондів споживання швидко зростають.

4. Криза і розпад системи одержавленого соціалізму та їх соціально-економічні наслідки

Кожна економічна система має свої власні закономірності становлення і розвитку. Якщо ці закономірності ігноруються то неминуче розвиваються кризові явища. Ігнорування основних закономірностей розвитку соціалізму на певних історичних етапах мало місце в колишньому СРСР та інших соціалістичних країнах.

Як відомо, в соціалістичних країнах використовувався плановий механізм господарювання з переважанням адміністративно-командних методів. Цей механізм в умовах СРСР навіть при порівняно нижчій, ніж сьогодні, матеріально-технічній базі під час Великої Вітчизняної війни дав можливість за кілька місяців евакуювати значну частину виробничих потужностей і перебудувати народне господарство таким чином, щоб забезпечити фронт літаками, танками, гарматами і за чотири роки розгромити фашистських загарбників, за п'ять післявоєнних років відбудувати зруйноване народне господарство.

Проте в 60-х роках рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин вимагав планового механізму господарювання з переважанням економічних методів. Виникла потреба здійснити нову комбінацію планового і ринкового механізмів регулювання суспільного виробництва. Причому об'єктивно потрібно було посилити планові засади, але з наголосом на економічні методи.

В дійсності ж в ході реформи 1965 року економіці країни почали насильно нав'язувати широкомасштабні й всеохоплюючі ринкові механізми. Так, виробничі підприємства почали стимулювати не за ефективність праці й кінцеві народногосподарські результати, а за зростання вартісних показників і передусім прибутку. В таких умовах трудові колективи втратили інтерес до скорочення затрат на виробництво, зниження собівартості виробів, зменшення фондомісткості, поліпшення якості продукції, і як наслідок, економіка країни перетворилась у затратну, дефіцитну, інфляційну, байдужу до науково-технічного прогресу.

І вже в ту пору з власного досвіду можна було переконатися, що ринкова економіка ігнорує конкретно-історичні інтереси

трудящих, зокрема такі, як більш повне задоволення їх матеріальних й культурних потреб, планомірне зниження роздрібних цін на предмети споживання й послуги, неухильне зростання купівельної спроможності карбованця, планомірне скорочення тривалості робочого дня, збільшення вільного часу, поліпшення умов праці й відпочинку тощо.

Причому, це ігнорування тим повніше, чим настирливіше чужорідним господарським механізмом нашпиговувалися пори суспільного виробництва. Скажімо, спроби активізувати ринок шляхом впровадження вільного ціноутворення на кооперативну продукцію, запровадження договірних цін, скорочення обсягів держзамовлення і т.п. обернулись для людей праці небаченими злиднями і привели до виникнення спекулянтів, казнокрадів, гігантської тіньової економіки. За підрахунками окремих вітчизняних вчених, тіньові капітали в 1990 році в межах колишнього СРСР становили понад трильйон карбованців, лєвова частка їх припадала на Україну.

Усі ці та інші негативні явища не могли залишитись не поміченими. Проте більшість політиків, науковців й практиків замість того, щоб кваліфіковано розібратися в причинах виникнення кризових явищ і компетентно розробити заходи по переборенню застою й забезпеченню зростання виробництва, проголосили причиною застою плановий механізм господарювання й почали діяти в напрямі повсюдного впровадження ринкових механізмів. Все це і призвело до розвалу економіки Союзу і України в тому числі. А здійснивши розвал економіки, ці ж політичні сили і в Союзі, і в Україні відкрито взяли курс на відновлення капіталістичної системи господарювання, обравши при цьому на роль регулятора ринковий механізм, властивий капіталізму вільної конкуренції, тобто механізм двохсотрічної давності. Він передбачає: відмову від будь-якого державного регулювання; суцільне роздержавлення й приватизацію засобів виробництва; повну свободу підприємництва і вільну, необмежену конкуренцію.

Закликати до такого ринку, писав Дж. Гелбрейт, можуть лише люди з психічним відхиленням клінічного характеру. Він, очевидно, виходив з того, що на той час економіка СРСР та інших соціалістичних країн стояла ближче до економіки розвинутих капіталістичних країн і до магістральної тенденції розвитку суспільного виробництва, ніж та, яку насильно почали

впроваджувати під час так званої перебудови. Що це саме так, видно з порівняльної таблиці основ різних економік.

Основи класичної ринкової економіки	Основи ринкової економіки сучасних розвинутих капіталістичних країн	Основи економіки СРСР до перебудови
<p>1) приватна власність на засоби виробництва; 2) вільне підприємництво; вільна конкуренція.</p>	<p>1) приватна власність на засоби виробництва; 2) державна власність на засоби виробництва; 3) колективна власність у формі акціонерній і кооперативній; 4) монополістична власність, в тому числі і ТНК; 5) вільне підприємництво, обмежене державним підприємництвом і регулюванням; б) державно-монополістичне регулювання.</p>	<p>1) державна власність; 2) колгоспно-кооперативна власність; 3) регулювання незначної частини економіки переважно адміністративними методами (з більш як 24 млн. найменувань тільки 24 тис. планувались, контролювались держпланом і галузевими міністерствами); 4) конкуренція (змагання) між підприємствами; 5) вільне підприємництво щодо розвитку виробництва товарів народного споживання і вибору шляхів та методів реалізації планових завдань.</p>

Основами економіки, яка сьогодні утверджується в колишніх республіках СРСР є: приватна власність, вільне підприємництво, вільна конкуренція. Тобто такі, які мали місце в капіталістичних країнах 200 років тому.

В умовах доперебудовчої економіки України могла нормально діяти і розвиватися ринкова структура, яка охоплює фінансовий ринок (тобто ринок кредитів та цінних паперів), ринок капіталів, валютний ринок, ринок предметів споживання та засобів виробництва і відповідна їй інфраструктура – система банків, торгово-посередницьких фірм, фондових і товарних бірж, система інформації.

Більше того, в доперебудовчий період економіка України мала більші, ніж економіка розвинутих капіталістичних країн, умови для використання таких важелів, як розподіл національного доходу,

фінансування виробничих і соціальних витрат, формування податкової політики, контроль кредитної системи і регулювання банківського проценту, здійснення науково-технічної політики, довгострокове програмування, регулювання зовнішньоекономічних зв'язків.

Єдина позиція, якою економіка України не була сумісною з структурою класичного ринку, це відсутність ринку праці і притаманної йому інфраструктури, а саме – біржі праці.

Відновлення ринкового механізму двохсотрічної давності не тільки не дає обіцяних результатів, не тільки не створює добробуту на зразок американського чи японського, а навпаки, все більше і більше економіку постсоціалістичних країн штовхає в прірву й загострює соціальні проблеми.

Для того, щоб просуватися вперед у розвитку економіки, необхідно створювати не дикий ринок, а повноцінний планово-ринковий механізм з новою комбінацією адміністративних і економічних методів управління. Спіратися він повинен на державну власність на основні засоби виробництва, на економічний розрахунок й кількісне прогнозування, творчо використаний досвід розвитку ринкових відносин у розвинутих країнах.

5. Історичні перспективи соціалізму

Визначити історичні перспективи соціалізму означає, по-перше, визначити об'єктивні економічні закономірності його виникнення і, по-друге, визначити його майбутнє. Об'єктивні матеріальні передумови виникнення соціалізму, як вже зазначалося, створюються з розвитком державно-монополістичного капіталізму. І це підтверджено досвідом становлення економічної системи соціалізму в колишньому СРСР та інших країнах.

Стосовно того, що чекає економічну систему соціалізму у майбутньому, творці марксистського напрямку в політичній економії вважали, що в усіх країнах рано чи пізно спочатку утвердиться соціалізм як перша, нижча, фаза економічної системи комунізму, а пізніше відбудеться поступове переростання соціалізму у комунізм. Інакше кажучи, на думку основоположників марксизму, соціалізм і комунізм це не різні суспільно-економічні формації, а лише різні фази економічної та соціальної зрілості єдиної комуністичної формації. Комунізм, вважали вони, це безкласовий

суспільний лад, який характеризується єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, повною соціальною рівністю всіх членів суспільства, всебічним розвитком особи і високим рівнем розвитку продуктивних сил здатних забезпечити комуністичний принцип розподілу: від кожного – за здібностями, кожному – за потребами.

Соціалізм і комунізм як фази однієї і тієї ж формації мають певні спільні риси. На обох фазах зрілості комуністичного суспільства панує суспільна власність на засоби виробництва, відсутня експлуатація людини людиною, метою виробництва є задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб усіх членів суспільства, діють закони розширеного відтворення, закон планомірного розвитку народного господарства, діє принцип всезагальності праці.

Оскільки соціалізм і комунізм становлять собою різні ступені зрілості єдиного способу виробництва, остільки їм властиві не тільки спільні риси а й деякі істотні відмінності, котрі характеризують соціалізм як першу, а комунізм як другу, вищу фазу розвитку комуністичної суспільно-економічної формації.

Ці відмінності такі:

- комунізм характеризується якісно новою матеріально-технічною базою, більш високим рівнем розвитку продуктивних сил, здатних забезпечити достаток матеріальних і духовних благ;
- на фазі комунізму існуватиме єдина загальнонародна власність на засоби виробництва замість двох основних форм власності, що існують при соціалізмі;
- на фазі комунізму на основі єдиної загальнонародної власності на засоби виробництва утвердиться повна соціальна рівність усіх членів суспільства;
- при комунізмі зникнуть істотні відмінності між містом і селом, між працівниками фізичної та розумової праці;
- при комунізмі замість закону розподілу за працею почне діяти закон розподілу за потребами;
- перемога комунізму у всесвітньому масштабі приведе до злиття народів у єдину братню трудову сім'ю, до ліквідації державних кордонів;
- при комунізмі облік суспільної праці і її розподіл буде здійснюватися в робочому часі, що приведе до відмирання вартісної форми продукту праці і товарно-грошових відносин.

Все це, на думку основоположників марксизму, стане можливим тільки в результаті створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних виробничих відносин і виховання нової людини, здатної жити і працювати в умовах високого рівня свободи і демократії.

Ряд західних вчених історичну перспективу соціалізму бачить в його конвергенції (злитті, зрощенні) з капіталізмом. Скажімо, відомі американські економісти Д. Белл, Дж. Гелбрейт, У. Ростоу, П. Сорокін та деякі інші вважають, що в майбутньому соціалізм і капіталізм трансформуються в економічну систему, яка візьме все краще від соціалізму та капіталізму. Таким кращим у соціалізмі, на їх думку, є планомірний розвиток економіки і більш справедливий розподіл матеріальних благ. А в капіталізмі ним є приватна власність і мотив прибутку. Економічну систему з кращими рисами капіталізму й соціалізму одні автори називають “новим індустріальним суспільством”, інші – “післяіндустріальним суспільством”, “технотронним суспільством” і т. ін.

У зв'язку з кризою та розпадом економічної системи одержавленого соціалізму відновилися погляди на соціалізм як суб'єктивний експеримент, нав'язаний Росії та іншим державам комуністами, а тому у нього немає майбутнього. Подібні погляди активно поширюються в усіх постсоціалістичних країнах. Проте робиться це декларативно, без належної наукової аргументації.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні характерні риси соціалістичної економічної системи.
2. Які уклади існують у перехідний період від капіталізму до соціалізму?
3. Як виникає соціалістичний уклад?
4. Що являє собою планомірність і як вона забезпечується в умовах соціалізму?
5. Які основні групи пропорцій повинні підтримуватися в суспільстві?
6. Назвіть основні принципи планування?
7. Чим зумовлена необхідність товарно-грошових відносин при соціалізмі?
8. В чому полягають відмінності соціалістичних товарно-грошових відносин від капіталістичних?

9. Чому при соціалізмі здійснюється розподіл за працею, а не за потребами?
10. В чому полягає суть економічної рівності при соціалізмі?
11. Назвіть основні форм розподілу за працею.
12. Чим вигідний розподіл через суспільні фонди споживання?
13. Що спричинило кризу і розпад систему соціалізму в СРСР та інших країнах?
14. В чому проявляються відмінності поглядів К. Маркса і сучасних західних вчених на історичні перспективи соціалізму?

ТЕМА 29. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІК

В постсоціалістичних країнах здійснюється перехід від планової економіки до ринкової. Серед вчених не існує єдності в поглядах на причини такого переходу. Одні з них, наприклад, вважають, що перехід до ринку є закономірним, оскільки, планова економіка вже довела свої внутрішні протиріччя і нездатність до ефективного розвитку. Інші вважають відновлення ринкової (капіталістичної) системи господарювання явищем тимчасовим, подібним спробам реставрації монархії в Західній Європі. На думку цих останніх, об'єктивної необхідності переходу від планової економіки до ринкової не було, а сам перехід штучно ініційований США та міжнародними економічними організаціями типу МВФ, МБРР тощо.

З огляду на сказане, вивчення даної теми доцільно здійснювати за таким планом:

1. Зміст перехідного періоду до ринкової економіки.
2. Різноманітність форм переходу до ринкової економіки.
3. Особливості ринкової трансформації економіки України.

1. Зміст перехідного періоду до ринкової економіки

Як відомо, прибічники ринкової трансформації планової економіки стверджували, що для переходу до ринкової системи господарювання буде потрібно рік-півтора. І за цей період суттєво зросте ефективність суспільного виробництва й відбудеться підвищення рівня життя населення.

Їх нечисленні опоненти, заперечуючи необхідність ринкової трансформації планової економіки, доводили, що перехід до ринку

неминуче викличе кризові явища в економіці, виникнення безробіття, зниження рівня життя населення та інші негативні явища.

Практика підтвердила, що перехід до ринкової системи потребує тривалого перехідного періоду, протягом якого руйнується стара система господарювання і створюється замість неї нова. Для її створення необхідно суттєво реформувати продуктивні сили, виробничі відносини і надбудову.

Виходячи з первинності продуктивних сил відносно виробничих відносин та первинності останніх відносно надбудови, починати перехід до ринкової системи необхідно з реформування та вдосконалення продуктивних сил. Бо саме їх більш високий рівень здатний забезпечити суттєве зростання добробуту населення. І про це свідчить світовий досвід. Скажімо, в середині 80-х років із приблизно 150 країн з ринковою економікою лише у двох десятках з них рівень життя був вищим, ніж в Україні. Його досягнуто за декілька століть розвитку й вдосконалення продуктивних сил.

Для держав, що утворилися на базі колишнього СРСР та інших соціалістичних країн, проблема розвитку продуктивних сил ускладнюється тим, що існуюча їх структура сформувалася як частка єдиного господарського комплексу СРСР і світового соціалістичного господарства. Ця структура не відповідає потребам кожної самостійної держави.

Певні труднощі переходу до ринкової економіки обумовлені високим рівнем концентрації виробництва, в результаті чого майже половина усіх підприємств в промисловості, на транспорті та деяких інших галузях є єдиними виробниками товарів та послуг, а це виключає можливість внутрігалузевої конкуренції.

Перехід до ринкової економіки неможливий і без відповідних змін головної продуктивної сили суспільства – людини. Передусім в перехідний період необхідно здійснити підготовку керівних кадрів, підприємців, фермерів, які б володіли ринковими методами управління виробництвом. Поряд з цим необхідно запровадити систему економічного виховання всього населення, яка б змінила його економічне мислення. Зрозуміло, що все це діятиме лише тоді, коли населення відчуватиме реальні зрушення у піднесенні рівня життя.

Розвиток продуктивних сил у перехідний період повинен супроводжуватися створенням ринкових виробничих відносин. При цьому першочерговими завданнями є:

- реформування відносин власності шляхом їх роздержавлення і створення різноманітних форм;
- лібералізація системи управління економікою шляхом переходу від планової економіки директивного типу до економіки, яка регулюється, головним чином, ринковими методами та державними індикативними планами;
- реформування фінансової та податкової системи, грошового обігу, системи соціального забезпечення та інших економічних відносин;
- створення інфраструктури ринку, передусім системи бірж, банків, інвестиційних і страхових компаній та інших комерційних установ.

Водночас з трансформуванням економічних відносин у перехідний період повинна реформуватися надбудова, передусім – правові відносини, закріплені у Конституції, законах та підзаконних актах. Хоча реформування надбудови не вимагає великих матеріальних витрат, проте це складний процес, для якого потрібні великі інтелектуальні зусилля та багато часу.

Всі зміни у системі виробничих відносин і надбудові ні в якому разі не повинні призводити до руйнування існуючих продуктивних сил і зниження життєвого рівня населення. Проте на практиці в усіх постсоціалістичних країнах в ході ринкової трансформації відбулося нічим невиправдане руйнування продуктивних сил і масове зубожіння населення. Така ситуація додала сумнівів у доцільності переходу до ринкової економіки і навіть більше: породила несприйняття будь-якого реформування. І це в той час, коли існує досвід реформування економіки КНР, який свідчить, що оптимальне поєднання ринкових і планових механізмів господарювання дає відчутні позитивні зрушення. Сьогодні КНР має найвищі в світі темпи економічного зростання та підвищення матеріального та культурного рівня життя народу. Чого досягли постсоціалістичні країни, так це “дикого капіталізму” періоду так званого первісного нагромадження.

2. Різноманітність форм переходу до ринкової економіки

Як відомо, основними ознаками, за якими розрізняють економічні системи, є типи власності і відповідні їм сектори економіки, співвідношення між плановими та ринковими важелями управління суспільним господарством, відносини розподілу, місце та

роль безпосередніх працівників у системі суспільного виробництва тощо. Тому, здійснюючи перехід від однієї економічної системи до іншої, кожне суспільство діє в напрямі формування відповідних виробничих відносин.

Постсоціалістичні країни офіційно проголосили, що вони створюють ринкову економіку. Але проголошення стратегії, тобто визначення мети реформування, повинне було б супроводжуватися продуманою, виваженою тактикою, тобто сукупністю засобів, способів, методів переходу від планової до ринкової економіки. На жаль, тактика трансформування планової економіки в ринкову виявилась недостатньо ефективною. В результаті її застосування, в постсоціалістичних країнах почала формуватися ринкова система епохи вільної конкуренції, яка існувала в XVI-XIX століттях.

Однак в сучасних умовах досконала конкуренція не можлива ні в постсоціалістичних країнах, ні в розвинутих капіталістичних державах. Ринкові відносини перебувають під безпосереднім впливом державної економічної політики. Причому державою контролюються і регулюються не лише валютно-фінансовий та кредитний обіг, не лише курсова, процентна, податкова, страхова та емісійна сфери, але й цінова політика, ринкова пропозиція високодефіцитних ресурсів.

Економічна система розвинених країн являє собою, як вже говорилося, змішану економіку, тобто економіку з поєднанням приватної і державної власності, планових та ринкових механізмів господарювання, регулювання соціальних проблем та ін. Причому співвідношення названих елементів змішаної економіки в різних країнах різне, що дає підстави говорити про багатоманітність моделей змішаної економіки: американську, японську, західноєвропейську та ін.

У цьому зв'язку перед кожною постсоціалістичною країною стояла і стоїть проблема вибору такої моделі, яка була б найбільш прийнятна для неї. Інакше кажучи, кожна країна перед тим як починати здійснення заходів щодо ринкової трансформації планової економіки, мала визначитися з моделлю змішаної економіки.

Разом з тим причіникам ринкової трансформації необхідно пам'ятати, що вона можлива лише після подолання економічної кризи. Водночас вирішувати ці два завдання – долати кризу і здійснювати ринкові перетворення – неможливо, оскільки для цього потрібні діаметрально протилежні механізми. Вихід

з економічної кризи вимагає посилення державного регулювання, а перехід до ринку – заміни державного управління механізмом саморегулювання, механізмом конкуренції. І це підтверджує досвід США, Німеччини, Японії, Південної Кореї та ін.

Ідеальною формою переходу до змішаної економіки є послідовна заміна планових виробничих відносин ринковими, при якій виключені руйнування продуктивних сил і зниження життєвого рівня населення. Такою ідеальною формою ринкової трансформації економіки, на думку окремих авторів, є модель жорсткого регулювання переходу до ринку, що має місце в Білорусі та Китаї.

Те, що реформування економіки в цих двох країнах, особливо в Китаї, дає відчутні позитивні результати, не викликає жодного сумніву. В результаті реформування економіки в Китаї суттєво збільшились темпи зростання виробництва у всіх галузях народного господарства та в економіці в цілому, підвищився матеріальний рівень життя населення. У Китаї не було економічної кризи, як це мало і має місце в постсоціалістичних країнах. Проте вчені та політики названих країн заперечують перехід до ринкової економіки. І про це свідчить сам зміст білоруських та китайських реформ. Вони спрямовані на те, щоб вдосконалити планову систему господарювання шляхом більш активного використання економічних методів управління та деякого обмеження організаційно-адміністративних методів.

Як зазначається в офіційних документах китайського керівництва, підсумком проведення реформ буде створення соціалістичного планового товарного господарства, провідне місце в якому посідає суспільна (загальнонародна та колективна) власність на засоби виробництва, яка доповнюється індивідуальною формою власності. Це господарство, вважають китайські вчені та політики, призведе до зміцнення і підвищення ефективності соціалістичного суспільства, кінцевою метою якого є комунізм.

Формою переходу постсоціалістичних країн до ринку була так звана “шокова терапія”. Вона передбачає швидку заміну планових економічних відносин ринковими. Досвід країн, які використовували метод “шокової терапії” переконливо показав, що він успішно лише руйнує планову економічну систему і неминуче призводить до руйнування продуктивних сил та спаду виробництва, різкого погіршення життя населення, зростання безробіття і т. ін. А чим більше руйнувань відбувається у перехідний період, тим більше часу потрібно для формування сучасних ринкових відносин. Іншими

словами, “шокова терапія” здатна породити дикий капіталізм, для перетворення якого в капіталізм змішаної економіки потрібні будуть десятиліття.

3. Особливості ринкової трансформації економіки України

Як неодноразово проголошував Президент України, в нашій країні утверджується державно-регульована, соціально спрямована ринкова економіка. І це утвердження має певні особливості. Однією з таких особливостей є те, що перехід України до ринкової економіки супроводжується руйнівною соціально-економічною кризою. Основним її проявом є спад виробництва, який не має історичних аналогів. В 1998 році валовий внутрішній продукт зменшився в порівнянні з 1990 роком майже на 60%, обсяг промислового виробництва за цей же період скоротився на 50%. Для порівняння: за період економічної кризи 1929-1933 років виробництво у США скоротилося на 46%, в Радянському Союзі за роки Великої Вітчизняної війни падіння промислового виробництва становило 30%.

Жахливо виглядають й інші показники. В кінці 90-х років продуктивність праці в Україні проти 1990 року знизилась удвічі, численність промислового персоналу скоротилась на 30%. Вдвічі зросла собівартість промислової продукції, на третину підвищилась енергоємність валового внутрішнього продукту. В країні відбувається масова деіндустріалізація, руйнування продуктивних сил з випереджаючим знищенням науково-технічного й інтелектуального потенціалів суспільства.

Економічна криза в Україні призвела до різкого зниження рівня життя народу. За даними Європейського банку реконструкції та розвитку, порівняно з 1990 роком середньомісячний дохід на душу населення скоротився у 8 разів, реальна заробітна плата – у 12 разів. Заборгованість по заробітній платі, пенсіях, стипендіях, грошових виплатах військовослужбовцям, інших соціальних виплатах становила на початку 1999 року майже 10 млрд. грн. Нагадаємо, що до початку ринкових перетворень заборгованості в країні не існувало, як і не існувало безробіття. Сьогодні в Україні, за даними того ж таки ЄБРР, 41% населення живе нижче межі бідності.

Причому економічна криза в Україні принципово відрізняється від економічних криз надвиробництва, які є фазою промислового

циклу. Економічні кризи надвиробництва притаманні нормальній ринковій економіці і є наслідком більш швидкого зростання пропозиції в порівнянні із збільшенням попиту.

Економічна криза в Україні є наслідком більш швидкого зниження попиту порівняно зі спадом виробництва. В результаті ринковий попит став значно менше ринкової пропозиції. Хоча зовнішньоекономічна криза в Україні має ознаки циклічної кризи (спад виробництва, безробіття, зниження життєвого рівня населення тощо), проте перша суттєво відрізняється від другої впливом на виробництво і причинами виникнення.

Циклічна криза виконує певну позитивну функцію: вона є засобом подолання диспропорції у розвитку продуктивних сил, засобом встановлення рівноваги між сукупним попитом і сукупною пропозицією. Ця криза веде до оновлення основного капіталу без принципової зміни існуючих виробничих відносин.

Щодо причин виникнення економічної кризи в Україні, то багато хто робить спробу довести, що така криза є об'єктивно неминучою “платою за перехід до ринку”, “ціною економічної свободи”, “ціною демократії”. Висувається також припущення, що неминучість кризи обумовлена довготривалим існуванням одночасно планових і ринкових відносин.

Однак поступове реформування економічних відносин не створює перешкод для виробництва і не призводить до виникнення економічної кризи. В той час як метод “шокової терапії”, як свідчить досвід багатьох постсоціалістичних країн, неминуче породжує економічні кризи.

Економічна криза в Україні є наслідком помилкової політики по реформуванню виробничих відносин, яка проводилась згідно з рекомендаціями західних експертів та МВФ. Основними напрямками цієї політики є: суцільне роздержавлення і приватизація засобів виробництва; лібералізація цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності; забезпечення макроекономічної рівноваги тільки між сукупним попитом і сукупною пропозицією; використання переважно монетарних методів управління економікою; суттєве скорочення державних витрат на соціальні потреби населення і т. п. Всі ці зміни впроваджуються методом “шокової терапії”.

Помилковість економічної політики полягала в тому, що не розрізнялися перехідний період та сама ринкова економіка.

Ринкові методи застосовувалися в умовах, коли економіка, і в першу чергу виробництво, ще не стали ринковими.

Розглянемо вплив на виробництво деяких напрямів економічної політики України в перехідний період.

Одним з головних напрямів економічної політики в перехідний період є роздержавлення та приватизація засобів виробництва. Вважається, що ринкові відносини можуть мати місце лише на основі приватної власності. Але ж, як свідчить історичний досвід, виникнення та розвиток товарних відносин обумовлюється не формою власності, а суспільним поділом праці. Тому учасниками сучасного ринку в західних країнах є акціонерні, колективні, кооперативні, державні, індивідуальні та інші економічно відокремлені підприємства. Для переходу від планової економічної системи до ринкової достатньо забезпечити необхідний ступінь економічного відокремлення існуючих підприємств без зміни їх форми власності.

Історичний досвід дає підстави стверджувати, що максимальні стимули до зростання ефективності створює не будь-яка приватна власність, а лише приватна трудова власність, де власник є безпосереднім виробником. Але така власність, тобто приватна трудова, була прогресивною лише на етапі капіталізму вільної конкуренції. В сучасних умовах вона може бути ефективною головним чином у малому бізнесі, як правило, у невиробничій сфері. У середньому, а тим більше у великому бізнесі сфера застосування навіть приватної нетрудової власності вкрай обмежена. В умовах нормальної ринкової економіки таке обмеження виникає у зв'язку з відсутністю достатніх фінансових можливостей окремого підприємця.

Негативно вплинула на виробництво і лібералізація цін на внутрішньому ринку. При її здійсненні було проігноровано той факт, що в Україні, як і в інших колишніх республіках СРСР, був дуже високий рівень концентрації виробництва, який в умовах лібералізації цін неминуче призводить до встановлення монопольних цін. Високі монопольні ціни на вироблені товари і послуги та низькі монопольні ціни на робочу силу призвели до скорочення сукупного попиту і суспільного виробництва.

Разом з тим негативно вплинула на ціни монополізація посередницької діяльності торгових підприємств. Вони штучно завищують ціни продажу продукції, забезпечуючи собі високі прибутки.

Лібералізація зовнішньої торгівлі свій негативний вплив на вітчизняне виробництво здійснює головним чином двома способами: шляхом припливу в Україну більш конкурентних імпортованих товарів, що зменшує попит на вітчизняну продукцію, і шляхом неповернення в Україну виручки за експорт.

Лібералізація торгівлі і цін перетворили цю галузь у більш прибуткову порівняно з виробництвом, що призвело до перерозподілу ресурсів на користь торгових підприємств.

Негативно впливає на виробництво відмова держави від активної соціальної політики: скорочення витрат державного бюджету на соціальні потреби, затримка виплати заробітної плати, пенсій, грошових допомог та ін. Результатом такої політики є зменшення платоспроможного попиту і, як наслідок, скорочення обсягу виробництва.

Безперечно, на скорочення обсягу виробництва помітний вплив робить розрив економічних зв'язків підприємств України з традиційними постачальниками та покупцями, які в даний час знаходяться в інших державах СНД. Взявши курс на згорання економічних зв'язків з країнами СНД і посилення економічних відносин із Заходом, наша держава проігнорувала той факт, що вітчизняна економіка була складовою єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Україна одержувала з інших республік майже всі енергоносії, ліс, 80% комплектуючих вузлів та деталей для машин, майже всі кольорові метали, велику кількість сировини та напівфабрикатів. Вивозила Україна в інші республіки продукцію машинобудування, продовольство, ряд інших товарів. В Україні сконцентрований величезний потенціал підприємств оборонної промисловості, науково-дослідницьких установ та навчальних закладів. В рамках загальносоюзного поділу праці Україна щороку ввозила продукції на 10 млрд. доларів США більше, ніж вивозила.

Щоб змінити структуру економіки, тобто, щоб створити замкнений господарський комплекс, Україні потрібно інвестувати щорічно 100 млрд. дол. США, які позичити неможливо. Розраховувати слід в основному на внутрішні нагромадження, але сьогодні відплив українських капіталів за кордон перевищує їх надходження. Тобто Україна сьогодні є донором економічно розвинених країн.

Як бачимо, причина економічної кризи в Україні має виключно суб'єктивний характер: помилки економічної політики перехідного періоду.

Контрольні запитання та завдання

1. Які першочергові завдання мають здійснюватися при переході від планової до ринкової економіки?
2. Перехід до ринкової економіки є процесом об'єктивним чи суб'єктивним?
3. В чому суть так званої “шокової терапії”?
4. Як перехід до ринку вплинув на розвиток продуктивних сил?
5. Назвіть основні соціально-економічні наслідки ринкових перетворень в Україні?
6. В чому полягає особливість економічної кризи в Україні?
7. Які причини економічної кризи в Україні?
8. Що гальмує розвиток вітчизняної економіки?

ТЕМА 30. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

Світове господарство становить собою особливу сферу суспільно-економічних відносин. В цій сфері задіяні господарства усіх країн незалежно від того, є ці країни капіталістичні чи соціалістичні, високорозвинені чи слаборозвинені, великі чи малі. Кожна країна, включаючись у світове господарство, у зовнішньоекономічну діяльність, має на меті забезпечити завдяки цьому дальший розвиток національної економіки й підвищення добробуту населення.

У світовому господарстві діє певна система економічних законів, проте ця дія має деякі особливості. З'ясування суті світового господарства та особливостей дії економічних законів доцільно здійснювати за таким планом:

1. Суть і структура сучасного світового господарства.
2. Міжнародний поділ праці: суть, принципи та форми.
3. Міжнародна економічна інтеграція.
4. Проблеми інтеграції економіки України у світове господарство.

1. Суть і структура сучасного світового господарства

Світове господарство являє собою сукупність національних економік, взаємозв'язаних міжнародним поділом праці, науково-технічною та виробничою кооперацією, міжнародною торгівлею, валютними, кредитними та іншими економічними відносинами. Міжнародні економічні відносини визначаються рівнем зрілості продуктивних сил і виробничих відносин у різних національних господарствах і, крім того, обумовлюються особливостями економічної політики.

Сучасне світове господарство склалося в результаті тривалого історичного процесу, багатовікової еволюції продуктивних сил, поглиблення міжнародного поділу праці, поступового включення національних економік у загальну систему світових господарських зв'язків.

Історично первинною формою міжнародних економічних відносин була світова торгівля. Ця форма переважала в епоху капіталізму вільної конкуренції. Процес формування світового ринку одержав новий імпульс після створення в середині ХІХ століття у провідних країнах великого фабрично-заводського виробництва, яке не могло існувати без світового збуту. У міру розвитку масового виробництва світовий ринок почав переростати у світове господарство.

Утворення світового ринку, а потім і світового господарства, встановлення довготривалих торгових, виробничих і фінансових зв'язків між різними країнами означає кінець національної відокремленості в галузі економіки.

Істотний вплив на формування світового господарства, його масштаби та характер зробило, по-перше, виникнення міжнародних монополій, які здійснили економічний поділ світу – поділили між собою ринки збуту, джерела сировини і сфери прикладання капіталу. Цей поділ був доповнений територіальним поділом світу, який здійснили великі держави. Внаслідок територіального поділу світу утворилися величезні колоніальні імперії, які нав'язали залежним народам такий поділ праці, який перетворював господарство колоніальних країн у сировинний придаток до економіки метрополій.

По-друге, на формування і стан світового господарства помітний вплив зробило виникнення соціалістичної економічної системи, внаслідок чого почали існувати дві системи світового господарства: світове капіталістичне господарство і світове соціалістичне господарство. Між ними на перших порах велося змагання, яке

інколи переростало у протистояння. Однак під впливом НТР, об'єктивних тенденцій зростання взаємозалежності національних господарств та необхідності вирішення глобальних проблем розвинулись і взяли гору процеси мирного співіснування.

У ХХ столітті, особливо після другої світової війни, процес включення національних економік у світове господарство почав розвиватися в таких основних напрямках: послаблення митних і адміністративних бар'єрів на шляху вільного переміщення товарів, капіталів і робочої сили; посилення тенденції до інтеграції господарств в окремих регіонах; розширення масштабів і видів діяльності ТНК та перетворення їх у провідну ланку міжнародного обміну; підвищення ролі міжнародних кредитних, фінансових і торгових організацій; збільшення взаємозалежностей провідних країн в умовах виникнення і нарощування енергетичної кризи; посилення ролі держави в сфері міжнародних економічних відносин.

Основними рисам сучасного світового господарства є:

- високий ступінь розвитку міжнародного поділу праці, учасниками якого є практично всі країни світу;
- наявність істотних економічних, соціальних та політичних відмінностей між суб'єктами світового господарства;
- панування товарних форм економічних зв'язків між учасниками світових господарських відносин;
- встановлення на світовому ринку динамічної відповідності попиту та пропозиції, об'єктами яких є основні види продукції, що надходять у світовий товарообіг;
- створення передумов більш вільного переміщення товарів, капіталів та робочої сили.

Як зазначалося, між суб'єктами сучасного світового господарства існують істотні економічні, соціальні та політичні відмінності. Це дає підстави виокремлювати групи країн за різними ознаками, наприклад, за рівнем економічного розвитку, соціально-економічною структурою тощо. При класифікації за рівнем економічного розвитку виокремлюють країни розвинуті і слаборозвинуті (країни, що розвиваються). Якщо в основу класифікації кладуть характер зв'язків між суб'єктами господарювання, то говорять про країни з ринковою економікою та країни з плановою економікою. А ті країни, економіка яких переводиться з планових засад до ринкових, прийнято називати країнами з перехідною економікою. Це колишні республіки СРСР, постсоціалістичні країни Центральної та Східної Європи і Монголія.

Дехто з вчених та політиків відносить до країн з перехідною економікою і такі країни, як КНР, В'єтнам, КНДР і Куба. На наш погляд, віднесення чотирьох названих країн, що ідуть до капіталістичного ринку, безпідставне, оскільки їхня економіка будується на соціалістичних засадах: пануванні суспільної власності на засоби виробництва та свідомому використанні дії економічних законів соціалізму. І про це, до речі, говорять тамтешні вчені та політики. З врахуванням сказаного можна виділити три складові світового господарства: світове капіталістичне господарство, світове соціалістичне господарство, господарство республік колишнього СРСР та колишніх соціалістичних країн Східної Європи.

Світове капіталістичне господарство становить собою сукупність національних господарств і економічних зв'язків капіталістичних країн та країн, що розвиваються. В цій сукупності відсутня рівноправність суб'єктів, оскільки країни що розвиваються, є сировинним додатком до господарства розвинутих капіталістичних країн. Разом з тим і між країнами що розвиваються, є певні відмінності щодо рівня економічного розвитку та його соціальної спрямованості, глибини подолання докапіталістичних структур, ступеня втягнення у міжнародний поділ праці.

Світове соціалістичне господарство становить собою сукупність національних господарств і економічних зв'язків КНР, В'єтнаму, КНДР і Куби. Якщо до початку 90-х років воно було в змозі конкурувати по всіх напрямках з світовим капіталістичним господарством, то сьогодні усі його сфери істотно ослаблені у зв'язку з відпаданням від нього республік колишнього СРСР та колишніх соціалістичних країн Східної Європи.

Проте і сьогодні воно володіє великим економічним, науково-технічним та інтелектуальним потенціалом. Навіть за умов економічної блокади, вимушених великих витрат на утримання армії та подолання наслідків природних лих, що мали місце в останні роки, соціалістичні країни мають відчутні результати у розвитку суспільного виробництва й зростанні добробуту населення.

Як зазначалося, особливу складову світового господарства становлять економіки країн СНД та колишніх країн Східної Європи. Сьогодні їх не можна віднести ні до світового капіталістичного, ні до світового соціалістичного господарства. Суб'єктивно їх переорієнтовують на світове капіталістичне господарство, проте об'єктивно – по рівню розвитку і характеру продуктивних сил,

економічних зв'язках і тенденціях – вони тяжіють до світового соціалістичного господарства.

На сучасному етапі життєздатність кожного національного господарства постсоціалістичних країн забезпечується, головним чином, завдяки своїм внутрішнім резервам та взаємним зв'язкам. Так, виживання багатьох галузей народного господарства України забезпечується завдяки тому, що Росія продовжує постачати нам в борг паливо, сировину, мотори, прилади, системи управління тощо. Про розміри таких поставок можна судити по тому, що Україна постійно виступає мільярдним боржником (в доларах США) перед Росією за енергоносії. Відновлення традиційних економічних зв'язків між країнами СНД та Східної Європи прискорить вихід їх із економічної кризи і дасть можливість їм зайняти гідне місце у світовому господарстві.

2. Міжнародний поділ праці: суть, принципи та форми

Як зазначалося, безпосередньою передумовою формування світового господарства є становлення та поглиблення міжнародного поділу праці. Міжнародний поділ праці становить собою спеціалізацію галузей народного господарства, підприємств та виробників на виготовленні певних видів продукції, матеріалів та послуг у міжнародному масштабі. Міжнародний поділ праці здійснюється з метою підвищення ефективності виробництва, економії затрат суспільної праці, раціонального розміщення продуктивних сил.

Основними об'єктивними передумовами становлення і поглиблення міжнародного поділу праці є:

- відмінність між країнами в наявності природних багатств, ґрунтово-кліматичні умови, географічне положення, розміри та професійний склад трудових ресурсів;

- національні та історичні особливості, що склалися в різних країнах;

- науково-технічний прогрес, рівень розвитку продуктивних сил у різних країнах, стан їх науки і техніки. В цьому зв'язку, як вже зазначалося, виділяють дві групи країн: розвинуті і країни, що розвиваються. Звичайно, така класифікація у певній мірі має умовний характер, оскільки у кожній з названих груп існують значні відмінності між країнами, які впливають і на їх роль у міжнародному поділі праці.

Прийнято розрізняти: загальний поділ праці між великими сферами економіки, частковий – між галузями цих сфер та одиничний, який поглиблює предметну, технологічну та подетальну спеціалізацію.

Основними принципами міжнародного поділу праці є:

- врахування об'єктивно необхідних пропорцій економічного розвитку кожної країни і системи співробітництва країн з метою досягнення кожною країною збалансованості національного народного господарства;

- забезпечення високої ефективності міжнародного поділу праці, яка проявляється у високих темпах зростання виробництва та більш повному задоволенні потреб населення кожної країни при мінімальних затратах суспільної праці;

- поєднання міжнародної спеціалізації виробництва і комплексного розвитку господарства окремих країн в інтересах найбільш повного і доцільного використання природних та економічних передумов виробництва;

- поступове подолання відмінностей у рівнях економічного розвитку, що історично склалися в різних країнах;

- добровільність та невтручання у внутрішні справи одне одного.

В сучасних умовах номенклатура продукції, особливо промислових галузей, настільки велика, що жодна країна не зможе забезпечити економічно вигідне виробництво цієї номенклатури. За таких обставин найбільш ефективним способом забезпечення потреб суспільства у різноманітних видах продукції є створення спеціалізованих галузей виробництва, органічно вписаних в систему міжнародного поділу праці.

Сказане не означає, що в кожній країні, втягнутій у міжнародний поділ праці, не повинно бути цілісного народногосподарського комплексу. Навпаки, в кожній з них має скластися могутній народногосподарський комплекс, який включає в себе розвинуту паливно-енергетичну, сировинну та машинобудівну промисловість, промисловість будівельних матеріалів, розвинутий сучасний транспорт та зв'язок і сільське господарство. В результаті цього кожна країна має бути індустріально розвинутою.

З поглибленням міжнародного поділу праці розвивається і міжнародна промислова кооперація, суть якої полягає в спеціалізації виробництва не за кінцевою продукцією, а за деталями, вузлами і комплектуючими виробами.

З розвитком міжнародної спеціалізації та міжнародної кооперації більш повно проявляється інтернаціональний характер економічних відносин і продуктивних сил, який, на думку вчених, реалізується шляхом інтернаціоналізації виробництва, капіталу та господарського життя. Під інтернаціоналізацією виробництва прийнято розуміти формування виробничих зв'язків на мікрорівні, тобто між підприємствами різних країн, внаслідок чого виробничий процес однієї країни стає залежним від процесу в іншій країні. Інтернаціоналізація виробництва робить вирішальний вплив на розвиток міжнародних економічних відносин.

Інтернаціоналізація капіталу проявляється передусім у вивозі національних капіталів в інші країни з метою створення в них власних або спільних підприємств, а також у розвитку міжнародних форм зв'язків між капіталами різних країн. Характерним проявом цього процесу є виникнення транснаціональних компаній (ТНК), міжнародних промислових, банківських та інших об'єднань.

Інтернаціоналізація господарського життя означає зближення економік різних країн, яке проявляється у зростанні виробничої взаємозалежності, міграції капіталів і робочої сили, зростанні взаємного товарообороту тощо. Інтернаціоналізація господарського життя охоплює не тільки сферу виробництва, а й сфери розподілу, обміну та споживання.

Міжнародна спеціалізація і кооперація виробництва, міжнародний поділ праці в кінцевому підсумку породжують інші міжнародні економічні відносини: вивіз товарів і капіталів, міграцію робочої сили, а також інтеграційні процеси в різних регіонах.

3. Міжнародна економічна інтеграція.

Економічна інтеграція становить собою об'єктивний процес об'єднання виробничих і науково-технічних можливостей різних країн з метою підвищення ефективності виробництва кожної з них та підвищення рівня життя населення. Найбільш повно економічну інтеграцію характеризують такі риси:

- наявність міждержавного регулювання економічних процесів;
- поступове формування на базі національних економік регіонального господарського комплексу із загальною структурою відтворення;
- усунення адміністративних і економічних перешкод вільному рухові товарів, робочої сили і фінансових ресурсів у межах регіону;

– зближення внутрішніх економічних умов у державах, які беруть участь в інтеграційних об'єднаннях.

В сучасних умовах існують такі основні види інтеграційних об'єднань (угруповань): зона вільної торгівлі, яка передбачає скасування мита, кількісних обмежень у торгівлі для країн-членів інтеграційного об'єднання; спільний ринок, який забезпечує вільний рух між країнами інтеграційного об'єднання не тільки товарів, але й капіталів та робочої сили; економічний та валютний союзи, які передбачають уніфікацію заходів по регулюванню економіки (єдину бюджетну та податкову політику, створення спільних органів регулювання банківської системи та валютних відносин).

В наш час найбільший розмах інтеграційні процеси одержали в Західній Європі В перші післявоєнні роки тут існував митний, а потім і економічний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу (Бенілюкс). У 1957 році Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія, Франція, ФРН утворили Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), яке нерідко називали “Спільним ринком“. Відповідно до Маастрихтського договору (1992 рік) ЄЕС трансформувалося з 1 січня 1994 р. у Європейський союз (ЄС), а число країн – членів зросло до 15. Нині до цього інтеграційного об'єднання входять 25 країн, в тому числі і деякі постсоціалістичні країни.

В ЄС відмінені кількісні обмеження у взаємній торгівлі, запроваджено єдиний митний тариф щодо третіх країн, проводиться єдина аграрна політика, здійснюються великі спільні науково-технічні програми, створено загальний бюджет, кошти якого направляються передусім у фонд підтримки й розвитку сільського господарства та у фонд розвитку економічно відсталих районів, функціонують наднаціональні адміністративні органи – Рада Міністрів, Комісія Європейського товариства, Європейський парламент та ін.

З 1 січня 1993 р. введено вільний рух в межах співтовариства капіталів, робочої сили, товарів та послуг. Згідно з Маастрихтським договором створено валютний союз з заснуванням єдиного Європейського банку з правами емісії єдиної валюти Євро з 1999 р. На долю країн ЄС припадає понад 40% світового експорту товарів та послуг.

Європейський Союз не єдиний приклад регіональної інтеграції. Сьогодні у світі нараховується понад три десятки зон вільної торгівлі, митних та економічних союзів. Одним з них є Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (НАФТА),

до складу якої входять США, Канада і Мексика. НАФТА розвивається в такому ж напрямі, як і ЄС.

Перспективи розвитку економічної інтеграції в Східній Азії пов'язують зі створенням Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). У нього входять 18 держав Азії, Північної та Південної Америки. АТЕС планується зробити до 2000 року найбільшою в світі зоною вільної торгівлі.

Досить відомими інтеграційними об'єднаннями є Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), в яку входять Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней, В'єтнам, а також Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛАІ) у складі Аргентини, Бразилії, Венесуели, Колумбії, Мексики, Парагваю, Перу, Уругваю, Чилі і Еквадору. Досить потужним регіональним інтеграційним об'єднанням була Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), до складу якої входили СРСР, Болгарія, Угорщина, НДР, Монголія Куба, Польща, Румунія, Чехословаччина. На підставі договору про співробітництво в роботі РЕВ брала участь Югославія. Представники КНДР та В'єтнаму співробітничали з РЕВ як спостерігачі. РЕВ була заснована в 1949 році і існувала до кінця 80-х років, тобто до початку ринкової трансформації економіки країн-учасниць.

Інтеграційні процеси в цьому регіоні розвивалися в такому ж напрямі, як і в ЄС. За рахунок взаємних постачань країни-члени РЕВ в значній мірі покривали свої імпорتنі потреби у найважливіших виробках. Скажімо, в результаті взаємного обміну потреби в машинах та обладнанні покривалися на 64%, кам'яному вугіллі – на 95%, коксу – на 94%, сирій нафті – на 74%, залізній руді – на 74%, чавуні – на 95%, алюмінію – на 87%, бавовні – на 76%.

Для ініціювання та обслуговування інтеграційних процесів створені міжнародні економічні організації. Найвпливовіші і найвідоміші з них такі.

Міжнародний валютний фонд (МВФ), який почав діяти з 1946 р. за рішенням Міжнародної валютно-фінансової конференції у Бреттон-Вудсі (США), яка відбулася у 1944 р. МВФ становить собою міжнародну асоціацію держав для надання позик у іноземній валюті країнам з тимчасовим дефіцитом платіжного балансу та для здійснення заходів по підтримці валютних курсів, сприянню розвитку зовнішньої торгівлі тощо. Надаючи фінансову допомогу країнам, МВФ вимагає від них виконання певних умов (лібералізації цін, валютного обігу, управління, зовнішньої торгівлі, скорочення

соціальних витрат тощо), що є втручанням у їх внутрішні справи. Дотримання умов МВФ негативно відбивається на соціальному становищі широких верств населення та призводить до зростання зовнішнього боргу країни.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) був створений разом з МВФ. Офіційним завданням банку було надання довгострокових позик країнам, які постраждали від війни, на відбудову їх економік, а також гарантування приватних займів за кордоном. В сучасних умовах МБРР надає позики для здійснення тих виробничих проектів, які не фінансуються приватними джерелами; допомагає розвитку інфраструктури для залучення великих приватних капіталів; надає технологічну допомогу відсталім країнам.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) був заснований для фінансування структурних перетворень у країнах Східної Європи та колишнього СРСР. Засновниками банку були ЄС, США, Японія, Канада, Австрія та деякі інші, в тому числі і країни Східної Європи та СРСР. Основними напрямками кредитування є підтримка ринкової трансформації планових економік, малого та середнього бізнесу.

Генеральна угода про тарифи і торгівлю (ГАТТ) була створена в 1948 р. з метою найбільшого сприяння розвитку торгівлі. Учасники ГАТТ повинні надавати один одному недискримінаційний режим торгівлі, скорочувати на основі багатосторонньої угоди тарифи, прагнути усунути імпорتنі квоти. В 1996 році ГАТТ припинила своє існування і перетворилася у Світову організацію торгівлю (СОТ).

Для того, щоб країни СНД, в тому числі й Україна, могли приєднатися до ГАТТ – СОТ, їм необхідно привести свої правові та адміністративні системи у відповідність до вимог СОТ: уніфікувати митні процедури, формальності митного контролю та документацію.

4. Проблеми інтеграції економіки України у світове господарство

Одним із важливих факторів економічного зростання, структурних зрушень та підвищення ефективності національного виробництва в сучасних умовах все більше стають світогосподарські зв'язки. На жаль, позиції України, як і інших постсоціалістичних

країн, у міжнародному поділі праці істотно послабились в умовах переходу від планової економіки до ринкової.

Слабка включеність України в міжнародний поділ праці не тільки не відповідає її національним інтересам, а й суперечить їм, оскільки залишає вітчизняну економіку поза розвитком світових продуктивних сил і провідних напрямків сучасної науково-технічної революції, виштовхує її на узбіччя світового економічного прогресу.

Для прискорення процесу входження України у світогосподарські структури необхідно якнайшвидше відновити і зміцнити свої позиції в поділі праці на регіональному рівні, тобто на рівні СНД та колишніх соціалістичних країн Східної Європи. Незважаючи на насильницький демонтаж інтеграційних зв'язків з цими країнами, повністю вони не порушені. Їх легше відновити, ніж встановити нові за межами колишньої соціалістичної співдружності. Саме цей регіон, особливо Росія, є величезним ринком збуту для українського виробництва і головним постачальником мінеральних, паливно-енергетичних, лісових та інших видів сировини. Передусім нафти і газу, оскільки Україна забезпечена власними ресурсами нафти на 8%, газу – на 22%. Відновлення регіональних інтеграційних зв'язків дасть можливість вивести національну економіку з глибокої кризи і перейти до розширення господарської взаємодії з основними центрами світового господарства та міжнародними інститутами й розгорнути ділове співробітництво на взаємовигідних засадах з усіма державами світу

Для широкого включення України не тільки в регіональний, а й міжнародний поділ праці існують об'єктивні передумови, серед яких найважливішими є:

- наявність промислових, сировинних, водних та земельних ресурсів;
- потенційна здатність кадрів до висококваліфікованої і наукоємної праці, яка може бути реалізована у короткий час в результаті активізації стимулювання праці;
- вигідне географічне положення, вихід до моря, сприятливий клімат.

Щоб забезпечити широкомасштабне включення України у світове господарство і міжнародне співробітництво, необхідно сформуванню ефективний механізм зовнішньоекономічних зв'язків. Механізм зовнішньоекономічних зв'язків становить собою сукупність конкретних форм зв'язків, а також систему правових,

організаційно-управлінських та фінансово-економічних важелів, які забезпечують ефективну взаємодію національних народногосподарських структур із світовим господарством з метою прискорення розвитку продуктивних сил країни та підвищення соціально-економічних показників життя її населення.

На жаль, в Україні такий механізм відсутній. По-перше, відсутня ефективна правова база. Закони “Про зовнішньоекономічну діяльність”, “Про іноземні інвестиції”, “Про єдиний митний тариф”, “Про загальні принципи створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон” та деякі інші є правовими актами загального характеру, а тому вимагають доповнень і конкретизації багатьох своїх положень у вигляді нової серії законів, постанов та угод. Ці останні повинні, з одного боку, стимулювати і полегшувати ті ділові зв'язки українських підприємств із зарубіжними, які приносять найбільшу користь економіці України, а з іншого – створювати передумови формування економічного союзу країн СНД, у межах якого діяли б такі принципи: свобода міждержавної міграції капіталів та робочої сили, регулювання питань промислової та інтелектуальної власності, свобода транспорту і ринкових послуг, державні замовлення і уніфікація податків.

По-друге, вкрай недосконалою в Україні є валютна, податкова, кредитна й митно-тарифна політика. Вона не забезпечує стабільність національної грошової одиниці відносно провідних валют світу, не сприяє залученню іноземної валюти в країну і використанню її як засобу стабілізації національної економіки та створення державного валютного фонду, гальмує приплив інвестицій і, разом з тим, виштовхує вітчизняне виробництво на узбіччя світового господарства.

Хоча сучасний стан продуктивних сил України значно підірваний суспільно-політичною та економічною кризою, їх потенційні можливості досить великі. Україна успадкувала від СРСР найвищий у Європі показник кількості науково-технічних працівників у розрахунках на душу населення. В країні налічується 700 тисяч осіб, які займаються науково-технічною творчістю. З 22 млн. чоловік активного населення близько 3 млн. становлять спеціалісти з вищою освітою і 2 млн. – з середньою технічною.

Все це є одним із важливих факторів розвитку міжнародної науково-технічної кооперації України, основними формами якої могли б бути такі:

- взаємодія у створенні, розширенні та забезпеченні діяльності
- навчальних закладів, науково-дослідницьких та консультативних центрів;
- співробітництво у галузі науки й техніки при будівництві, модернізації та експлуатації підприємств й інших об'єктів виробничого призначення і соціальної інфраструктури;
- обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими та проектними матеріалами;
- співробітництво у збиранні, обробці та використанні науково-технічної й економічної інформації.

Оскільки найтісніші зв'язки в галузі науки й освіти Україна мала з Росією, а також з деякими колишніми соціалістичними країнами Східної Європи, то розвиток міжнародної науково-технічної кооперації України повинен охоплювати в першу чергу ці країни.

Існуючий науково-технічний потенціал виступає важливим фактором розвитку міжнародної виробничої кооперації. Як відомо, основу економічної інтеграції колишніх республік СРСР становив поділ праці, тобто спеціалізація та кооперація республік на виробництві певних видів продукції, якими вони обмінювалися. При цьому каналами міжреспубліканського обороту реалізовувалося понад 20% валового продукту, в той час як в країнах ЄС цей показник становить 18%. І навіть сьогодні країни колишнього СРСР мають певною мірою єдиний економічний простір й інтегровану економіку. Більшість галузей машинобудування України на 50 і більше відсотків залежать від коопераційних поставок з країн СНД. Тому найперше завдання полягає в тому, щоб відновити й розвинути виробничо-технічну кооперацію України з країнами СНД.

Що стосується участі України в коопераційному співробітництві із західними країнами, то його масштаби незначні. Такий стан зумовлений недооцінкою в минулому цієї форми спілкування, невідпрацьованістю правових, організаційно-економічних та валютно-фінансових аспектів співробітництва, а також відсутністю глибокої зацікавленості західних підприємств щодо України.

Сьогодні істотний негативний вплив на загальний стан виробничо-технічної кооперації роблять такі фактори як скорочення фізичних обсягів виробництва, згортання інвестиційної діяльності, стійке падіння продуктивності праці, величезний дефіцит бюджету, значний зовнішній борг України, дискримінаційна політика деяких

держав стосовно України, низький соціально-економічний ефект України від діяльності спільних підприємств та ін. В міру їх подолання виробничо-технічна кооперація й інтеграційний процес в цілому будуть поглиблюватися.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою світове господарство?
2. Назвіть основні риси сучасного світового господарства.
3. Назвіть основні складові сучасного світового господарства.
4. Що являє собою світове капіталістичне господарство?
5. Сукупність господарств яких країн становить собою світове соціалістичне господарство?
6. В чому полягає особливість господарства постсоціалістичних країн як складової світового господарства?
7. Назвіть основні принципи міжнародного поділу праці.
8. В чому суть міжнародної економічної інтеграції?
9. Назвіть основні інтеграційні об'єднання?
10. Назвіть основні міжнародні економічні організації, що обслуговують інтеграційні процеси.
11. Що гальмує входження України у світогосподарські інтеграційні процеси?

ТЕМА 31. ФОРМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Інтернаціоналізація виробництва і капіталу виражається в різноманітних формах міжнародної економічної діяльності, зокрема таких, як світова торгівля, науково-технічний обмін між країнами, міжнародна міграція капіталів і робочої сили, інтернаціоналізація транспорту, зв'язку, сфери виробничих, споживчих та інформаційних послуг. Поряд із зростаючою взаємозалежністю держав для сучасного світового господарства типовими є нерівномірність розвитку як в цілому, так і його окремих секторів та регіонів, загострення конкурентної боротьби, посилення підлеглості менш розвинених країн більш розвиненим.

Вивчення сучасного стану міжнародних економічних відносин доцільно здійснювати за таким планом:

1. Міжнародна торгівля та сучасні тенденції її розвитку.
2. Міжнародний рух капіталів і валют.
3. Міжнародна міграція робочої сили.

1. Міжнародна торгівля та сучасні тенденції її розвитку

Як зазначалося раніше, важливою складовою світового господарства є світовий ринок, на якому здійснюються економічні та правові відносини купівлі – продажу товарів, руху капіталів і робочої сили. Історично першою формою світогосподарських відносин є міжнародна торгівля. В сучасних умовах у структурі міжнародної торгівлі прийнято виокремлювати товарну структуру, географічну структуру та структуру за видатками торгівлі. Товарна структура міжнародної торгівлі являє собою торгівлю товарами і торгівлю послугами. Торгівля товарами включає в себе торгівлю продовольством, сировиною, мінеральним паливом, продукцією переробної промисловості. В свою чергу торгівля послугами охоплює попит і пропозицію на готельні, транспортні, рекламні, туристичні, консалтингові, страхові, фінансові, брокерські, лізингові послуги, торгівлю науково-технічними досягненнями: патентами, ліцензіями тощо. Патент дає виключне право на користування винаходом, що закріплюється у відповідному патентному законодавстві. У випадку продажу патенту монопольне право на нього переходить до покупця. Але власник патенту передає іншим фірмам право на користування винаходом не повністю, а в певних межах, тобто право продати ліцензію. Ліцензія становить собою дозвіл на право використання іншою особою (фірмою) винаходу, захищеного патентом, а також технічних знань, досвіду, торгової марки. Придбання ліцензій дає змогу економити час і кошти на здійсненні власних науково-технічних розробок, що особливо важливо для конкурентної боротьби в умовах НТР.

Географічна структура міжнародної торгівлі – це розподіл торговельних потоків між окремими країнами та групами країн. В усі часи ці потоки розміщувалися вкрай нерівномірно, оскільки нерівномірним був і сам економічний розвиток країн світової спільноти. Скажімо, у 2000-2004 роках на розвинуті країни припадало понад 60% світового товарного експорту, в той час, як частка країн, що розвиваються, була в межах 20-25%, а частка постсоціалістичних країн не перевищувала 6-10%, тобто у порівнянні з 1990 роком зменшилася майже вдвічі. Причому розвинуті країни експортують переважно готові промислові вироби, обладнання, машини та іншу високотехнологічну продукцію, в той час, як в експорті країн, що розвиваються та країн з перехідною економікою переважають сировина, продовольство та порівняно

прості промислові вироби. Тобто ці останні, за рідким виключенням, залишаються сировинним придатком економіки розвинутих країн.

За видами торгівлі практика міжнародних економічних відносин виокремлює традиційну торгівлю, торгівлю продукцією в рамках кооперації та зустрічну торгівлю. Під традиційною торгівлею прийнято розуміти торгівлю між суб'єктами різних національних економік за традиційними правилами, тими, що склалися у глибоку давнину: ти мені товар, я тобі гроші. Торгівля продукцією в рамках кооперації здійснюється, як правило, за пільговими цінами між суб'єктами міжнародної виробничої кооперації. Цей вид міжнародної торгівлі набуває широкого розповсюдження в умовах розвитку та поглиблення міжнародної спеціалізації і кооперації виробництва. Зустрічна торгівля має місце тоді, коли суб'єкти міжнародних відносин укладають угоди, за якими закупівля продукції супроводжується зворотним постачанням товарів з метою досягнення балансу експортно-імпортних операцій.

Зовнішня торгівля становить собою особливу сферу товарно-грошових відносин пов'язаних з купівлею–продажем товарів і послуг за межами внутрішнього ринку певної країни. Вона, як правило, є оптовою, і для неї характерні певні загальні ознаки останньої. Разом з тим для зовнішньої торгівлі властиві і певні особливості, які відрізняють її від торгівлі на внутрішньому ринку. Для внутрішнього ринку характерний однобічний рух товарів від виробника до споживача.

У зовнішній торгівлі, як правило, існують два протилежно спрямованих напрями товарного потоку: вивіз товарів (експорт) та ввіз (імпорт). У цьому зв'язку показник розмірів зовнішньої торгівлі відрізняється від показника розмірів внутрішньої. Всередині країни масштаби торгівлі відображаються у показнику загального обсягу реалізації товарів. У зовнішній торгівлі використовують показники її балансу. Торговельний баланс включає три показники: вивіз товарів, їх ввіз та різницю між цими показниками. Різниця між експортом та імпортом називається сальдо зовнішньоторговельного балансу. Сальдо може бути позитивним, коли експорт більший імпорту, і негативним при перевищенні імпорту над експортом. Слід зауважити, що мова йде лише про вартісні показники обігу зовнішньої торгівлі, а не всієї сукупності зовнішньоекономічних відносин, для кількісного вираження якої використовується показник платіжного балансу, який становить собою співвідношення між

платежами держави за кордоном та валютними надходженнями з-за кордону за певний проміжок часу.

На світовому ринку діють світові ціни. В основі світової ціни лежить інтернаціональна вартість. Вона визначається середньосвітовим суспільно необхідним робочим часом. Але на відміну від формування вартості на національному рівні суспільно необхідні затрати праці в міжнародному масштабі значною мірою залежать від умов виробництва даного товару в країні, яка є його головним експортером на світовому ринку, а не просто виробником. До інтернаціональної вартості у міжнародній торгівлі додаються ще такі чинники, як експортне та імпорнтне мито, транспортні витрати, обов'язкове міжнародне страхування.

У практиці міжнародної торгівлі використовуються два види цін: ціни “Франко” і ціни “СІВ”. Слово “франко” означає “вільний”. У даному випадку – це звільнення покупця від усіх або від частини витрат, що пов'язані з транспортуванням товару. Це може бути ціна ФРАНКО – споживач, ФРАНКО – залізнична станція, ФРАНКО – кордон тощо.

Ціна СІВ поряд із ціною постачальника і транспортними витратами включає обов'язкове міжнародне страхування. Тобто це повна ціна, за якою враховуються обсяг і структура зовнішньоторговельного обороту.

Якщо експортні ціни зростають швидше, ніж імпорнтні, країна одержує вигоду від зовнішньоекономічної діяльності. Якщо навпаки, то ситуація на зовнішньому ринку для тієї чи іншої країни погіршується і вона втрачає частину доходу. Кожна держава прагне здійснювати політику протекціонізму: всляке сприяння експорту вітчизняних товарів і обмеження імпорту іноземних виробів.

На сучасному етапі чітко простежуються такі основні тенденції розвитку світової торгівлі:

- зростання експортних поставок готової продукції зі слаборозвинених країн у високорозвинені, в той час як на початковому етапі розвитку світової торгівлі із аграрних країн вивозили сировину та продовольство, а готову продукцію ввозили з розвинутих держав;

- зростання питомої ваги машин та обладнання у структурі світового експорту;

- прискорене зростання ринку послуг;

– посилення міждержавного регулювання зовнішньоторгових операцій, зокрема митних тарифів, умов торгівлі окремими видами товарів, антидемпінгових заходів, ліцензування імпорту тощо. Міждержавне регулювання світової торгівлі розвивається шляхом створення міжнародних організацій, таких як ГАТТ і СОТ, а також спеціальних організацій, які включають країни, що є основними постачальниками на світовий ринок певної продукції. Найбільшою популярністю користується Організація країн експортерів нафти (ОПЕК). Метою діяльності подібних організацій є узгодження цін на продукцію, встановлення експортних квот для кожної країни-учасниці, обмеження виробництва тощо.

Проблеми місця та ролі міжнародної торгівлі у суспільному відтворенні постійно привертала увагу як учених, так і політиків. Однією з перших теорій, які пояснювали напрями та структуру міжнародних торгових потоків, була теорія меркантилістів. Її прихильники вважали, що країні вигідно експортувати готові вироби, оскільки це дає приплив іноземної валюти (золота). А тому вони рекомендували заохочувати експорт готових виробів, а також імпорт сировини з метою подальшого виробництва з неї товарів на експорт. Водночас меркантилісти виступали проти імпорту готових виробів. Тобто вони рекомендували уряду здійснювати політику протекціонізму. Протекціонізм становить собою політику, спрямовану на обмеження імпорту, захист національної економіки та стимулювання вітчизняного виробництва. Політика протекціонізму може забезпечуватися шляхом впровадження тарифних і нетарифних заходів. Тарифні заходи пов'язані з митними зборами, а нетарифні – з ліцензуванням та квотуванням експортно-імпоротної діяльності.

На противагу меркантилістам А. Сміт розробив теорію абсолютних переваг. Згідно з цією теорією країні вигідно імпортувати ті товари, по яких у неї витрати виробництва вищі ніж у зарубіжних країн, а експортувати ті товари, по яких у неї витрати нижчі ніж в інших країн. А. Сміт виступав за вільну конкуренцію як всередині країни, так і на світовому ринку. Тобто він відстоював таку зовнішньоторговельну політику, яка не обмежується жодними протекціоністськими заходами. Недоліком теорії абсолютних переваг було те, що вона не давала відповіді на питання, чому ж задіяні в міжнародній торгівлі ті країни, в яких товари виробляються без абсолютних переваг перед іншими країнами. Відповідь на це питання дав Д. Рікардо у теорії порівняльних переваг. На його

думку, країна повинна експортувати ті товари, які вона здатна виробляти з відносно більш низькими витратами, ніж інші країни, а імпортувати ті, які виробляє з відносно вищими витратами. Помітний слід залишили теорії Е. Хекшера та Б. Оліна, В. Леонт'єва та інших вчених. Рекомендаціями кожної з них в той чи інший період можуть скористатися політики при реалізації конкретних задач, щодо участі у міжнародній торгівлі.

2. Міжнародний рух капіталів і валют

Однією із важливих форм міжнародних економічних відносин у ХХ ст. є вивіз капіталу, тобто його експорт в інші країни як приватними корпораціям, так і державою. Можливість вивозу капіталу зумовлена тим, що більшість країн уже ввійшли у світове господарство і пов'язані між собою розвинутою мережею транспортних, інформаційних та інших комунікацій.

Основними причинами вивозу капіталу є:

- утворення відносного надлишку капіталу на національному ринку;
- можливість більш прибуткового застосування капіталу за кордоном в результаті наявності там дешевої сировини, кваліфікованої робочої сили та розвинутої виробничої і соціальної інфраструктури.

Існують дві основні форми вивозу капіталу: вивіз підприємницького (функціонуючого) капіталу і вивіз позичкового капіталу у вигляді міжнародних позик, які надають як окремі держави, так і великі міжнародні банки.

Вивіз підприємницького капіталу здійснюється декількома шляхами: шляхом будівництва за кордоном власних (або на паях) підприємств; шляхом придбання контрольного пакету або просто частини акцій діючих підприємств; шляхом відкриття за кордоном власних філіалів або дочірніх компаній.

Капіталовкладення у зарубіжні підприємства залежно від контролю за останнім поділяються на прямі й портфельні. Прямі інвестиції здійснюються шляхом будівництва власних промислових, торгових та інших підприємств і дають право контролю над ними. Це право обумовлене володінням контрольним пакетом акцій. У міжнародній статистиці до прямих інвестицій відносяться такі, коли у іноземного інвестора зосереджено не менше 25%

акціонерного капіталу компанії. В кінці 90-х років щорічний обсяг прямих іноземних інвестицій складав 250-300 млрд. дол.

Якщо іноземна корпорація не володіє контрольним пакетом акцій місцевого підприємства, то такі вкладання капіталу в акції та інші цінні папери зарубіжних компаній називаються портфельними інвестиціями. Неможливість володіти контрольним пакетом акцій досить часто обумовлена тим, що чинне законодавство багатьох країн, що розвиваються, встановлює для іноземних корпорацій граничні ліміти володіння акціями місцевих підприємств в цілому в країні або в окремих галузях. Тому іноземні інвестори, замість власних підприємств створюють лише змішані компанії за участю місцевого приватного або державного капіталу.

Спільні підприємства є і в Україні, але, на жаль, в нас відсутні граничні ліміти володіння акціями для іноземних партнерів. А тому майже на всіх спільних підприємствах іноземні партнери володіють контрольним пакетом акцій.

До портфельних інвестицій вдаються також тоді, коли не вистачає коштів для придбання контрольного пакету акцій. Поштовх до розвитку портфельних інвестицій дає також інтернаціоналізація операцій фондових бірж, де купуються і продаються акції не тільки національних, а й великих зарубіжних компаній.

З вивозом капіталу відбулося становлення і зміцнення ролі транснаціональних корпорацій (ТНК). Згідно з документами ООН до транснаціональних відносяться такі корпорації, які мають дочірні фірми у двох або більше країнах незалежно від юридичної форми або сфери діяльності їх закордонних фірм. В середині 90-х років у світі було понад 37 тисяч транснаціональних корпорацій, які мали понад 170 тисяч закордонних діючих фірм.

Вивіз позичкового капіталу здійснюється у вигляді приватних і державних позик через систему міжнародного кредиту.

У світовому господарстві існує декілька форм міжнародного кредиту, які можна класифікувати за строками і формою надання, цільовим призначенням та видами позичальників. За строками надання ці кредити поділяються на короткострокові (до одного року), середньострокові (від одного до п'яти років) і довгострокові (понад п'ять років). Короткострокові й середньострокові кредити використовуються для фінансування зовнішньої торгівлі, а довгострокові – для фінансування виробничих інвестицій. За формою надання розрізняють товарні й валютні кредити.

За цільовим призначенням кредити бувають пов'язані і фінансові. Пов'язані кредити призначені для фінансування певних цільових програм, що спеціально обумовлюються при укладанні кредитної угоди. Ними можуть бути інвестиційні кредити, призначені для капіталовкладень у певний об'єкт і комерційні кредити, за рахунок яких закупаються обумовлені товари. Комерційні кредити часто виступають у товарній формі. Фінансові кредити, як правило, використовуються позичальниками на будь-які цілі і виступають у формі валюти. За видами позичальників міжнародні кредити можуть поділятися на надані іноземним державам та окремим корпораціям, приватним підприємствам і т. д.

Провідними експортерами капіталу є розвинуті країни і передусім США.

Вивіз капіталу робить двоїстий вплив на міжнародні економічні відносини. З одного боку, він підвищує ефективність міжнародних зв'язків, сприяє економічному розвитку країн-позичальників, а з іншого – загострює суперечності між партнерами, при певних умовах перетворює позичальників у вічних боржників, а отже, залежних від кредиторів, в ролі яких, як вже зазначалося, виступають головним чином розвинуті капіталістичні країни та міжнародні фінансові установи. Так, Чилі, взявши в 1970 році 2,5 млрд. дол. кредиту у МВФ, станом на 1996 рік виплатила понад 22 млрд. дол. і залишилася ще винною майже 20 млрд. дол. За період ринкових перетворень Україна нажила зовнішній борг розміром понад 12 млрд. дол., обслуговування якого щорічно вимагає майже 3 млрд. дол.

Світогосподарські зв'язки неможливі без налагодженої системи валютних відносин. Валютні відносини – це сукупність економічних відносин, які пов'язані з функціонуванням світових грошей. Головною функцією валютних відносин є забезпечення умов для процесу відтворення в межах світового господарства.

Світова валютна система пройшла довгий шлях свого розвитку. Вперше вона виникла в ХІХ ст. як результат промислової революції і розширення міжнародної торгівлі. В основі тодішньої світової валютної системи був золотомонетний стандарт, коли більшість держав випускали свої національні грошові одиниці у вигляді золотих монет. Золотомонетний обіг – це найстійкіша грошова система. У ній дійсні гроші, тобто золоті монети, злитки та коштовності, виконують усі функції грошей всередині країни і водночас є світовими грошима. В золотомонетному обігу валютний

курс, тобто співвідношення між валютами різних держав, не може істотно відхилитися від золотого паритету, тобто від відношення вагових кількостей золота, які є в різних національних монетах. В золотомонетному обігу паперові банкноти вільно розмінювалися на золото за номіналом, що надавало грошовій системі додаткову гнучкість і стійкість.

Однак, незважаючи на ці переваги, на початку ХХ ст. золотомонетний стандарт перестав відповідати масштабам господарських зв'язків через обмежену кількість золота. Тому після першої світової війни золотомонетний стандарт був замінений золотозливковим і золотодевізним стандартом, що було підтверджено угодою на Генуезькій конференції (1922 р.). При золотозливковому стандарті золоті монети в обіг не випускаються, але центральні банки обмінюють за фіксованою державною ціною паперові банкноти на зливки стандартної ваги (близько 12,5 кг). При золотодевізному стандарті паперові гроші взагалі не обмінюються на золото, але центральні банки цих країн обмінюють свої національні банкноти на ту іноземну валюту (девіз), яка залишається розмінною на золото. Такими валютами, що розмінюються на золото, були англійський фунт стерлінгів і американський долар.

В результаті економічної кризи 1929-1933 рр. валютна система обмеженого золотого стандарту припинила своє існування і був здійснений перехід до нерозмінних на золото паперових грошових одиниць.

В 1944 р. на Міжнародній фінансовій конференції в Бреттон-Вудсі (США) було прийнято угоду про нову систему міжнародних валютних відносин, яка проіснувала до початку 70-х років. За бреттон-вудською системою функція світових грошей закріплювалась за золотом і американським долларом, США зобов'язувалися обмінювати центральним банкам інших країн долари на золото за твердою офіційною ціною – 35 дол. за тройську унцію (31,1 г чистого золота) і вводився режим фіксованих валютних паритетів, тобто законодавчо закріпленого співвідношення між валютами. Всі країни-члени МВФ зобов'язувалися встановлювати паритет своїх валют у доларах, а через долар – у золоті, не змінювати паритет без згоди МВФ більше, ніж на 10%. Ринкові курси валют, тобто ціни грошових одиниць національних валют, виражені в грошових одиницях валют інших країн, не повинні відхилитися від фіксованих паритетів більше, ніж на 1%.

Визнання американського долара міжнародним платіжним засобом (резервною валютою) обумовлене багатьма факторами, в тому числі рекордним запасом золота у США. В 1949 р. він становив майже 22 тис. т, тобто 70% резервів капіталістичного світу. В 1971 р. золотий запас США становив 8,6 тис. т, тобто зменшився за 22 роки на 13,4 тис. т, що змусило американський уряд прийняти рішення про припинення розміну доларів на золото і девальвацію долара.

В 1971-1973 рр. режим фіксованих валютних курсів змінився на плаваючі курси. В умова плаваючого курсу можливі такі методи його стабілізації: 1) проведення валютної інтервенції, тобто скупка чи продаж центральним банком своєї валюти з метою зміни співвідношення між попитом на неї і пропозицією; 2) прикріплення національної валюти до валюти-лідера і спільне з ним плавання; 3) спільне плавання валют групи країн шляхом встановлення твердих співвідношень між своїми валютами, як це робили країни ЄС.

Ці зміни у світовій валютній системі були закріплені рішенням наради країн-членів МВФ, яка відбулася в 1976 р. у столиці Ямайки-Кінгстоні. Тому сучасна світова валютна система інколи називається ямайською. Крім того, ямайська валютна система юридично закріпила:

- перехід до системи плаваючих курсів;
- відміну ролі золота як світових грошей. Воно переходить до національних валют разом з інтернаціональними розрахунковими грошима – спеціальними правами запозичення (СПЗ);
- процес демонетизації золота, тобто скасувала офіційну ціну на золото та фіксацію золотого вмісту національних валют (золотих паритетів);
- посилення міжнародного валютного регулювання, в тому числі через МВФ.

В сучасних умовах у міжнародній валютній системі функціонують резервні національні валюти (валюти найбільш розвинутих країн, зокрема долар США, японська ієна, англійський фунт стерлінгів, німецька марка та ін.) і наднаціональна валюта (ЄВРО).

3. Міжнародна міграція робочої сили

Новим видом міжнародних економічних відносин є міграція робочої сили. Міграція робочої сили – це переміщення працездатного населення, викликане причинами економічного характеру. Якщо таке переміщення переходить національні межі, то міграція робочої сили є міжнародною.

Існує дві групи причин, які породжують міграцію робочої сили: загальні, що визначають тенденції розвитку всіх форм міжнародних економічних відносин, і специфічні, які пов'язані тільки з міграцією. До першої групи причин відносяться: інтернаціоналізація господарського життя, нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих країн; структурні зрушення в економіці, які обумовлюють витіснення робочої сили з одних галузей і додаткову потребу в ній інших; економічна політика ТНК, які концентрують трудоємні виробництва в одних країнах і наукоємні в інших; політична й економічна нестабільність в окремих країнах.

Друга група причин включає в себе: відмінності між країнами в рівні заробітної плати і соціального забезпечення; нестачу робочої сили певних спеціальностей і кваліфікацій; відносний надлишок робочої сили в багатьох країнах, що розвиваються; відмінності між країнами в можливостях і умовах професійного зростання.

Існують різні критерії класифікації міжнародної міграції робочої сили. За напрямками її руху розрізняють еміграцію (виїзд робочої сили за межі країни) й імміграцію (в'їзд робочої сили в країну). Залежно від рівня кваліфікації можлива міграція як малокваліфікованої робочої сили, так і висококваліфікованих спеціалістів. Перший із цих потоків спрямований переважно з країн, що розвиваються у розвинуті.

Другий потік включає в себе переміщення спеціалістів між розвинутими країнами (наприклад, всередині ЄС), а також їхня імміграція в розвинуті країни з країн, що розвиваються. Цей процес дістав назву “відплив умів”. Він може відбуватися як у явній формі, коли спеціаліст переїжджає в іншу країну, або ж залишається в ній після завершення освіти, так і в прихованій, коли спеціаліст нікуди не виїжджає, але влаштовується на роботу на підприємство, яке належить іноземному капіталу. На початку 2000-х років загальна кількість мігрантів у світі перевищила 130 млн. осіб, що становить майже 2% населення планети. З початком ринкових перетворень економіки міграційні процеси охопили й Україну. За матеріалами преси та оцінками експертів, за кордоном сьогодні працюють від 5 до 7 млн. українських громадян. Причому приблизно половина

з них шукає своє щастя в Росії. Переважна частина наших співвітчизників влаштовується на роботу нелегально. Основними причинами еміграції з України є економічна та політична нестабільність, істотне зниження рівня життя населення.

За характером регулювання міграційних процесів розрізняють вільне переміщення робочої сили та її в'їзд у країну на певний строк. Вільне переміщення робочої сили введено з 1 січня 1993 року в ЄС. В багатьох країнах діють жорсткі правила щодо обмеження кількості іммігрантів. Наприклад, у Швейцарії дозвіл на в'їзд у країну дається на один рік, після цього строк перебування в країні необхідно продовжувати.

Міграція може бути легальною і нелегальною. Прикладом останньої може бути велика кількість емігрантів із Мексики до США.

Сьогодні на світовому ринку робочої сили склалося декілька центрів імміграції трудових ресурсів. До них відносяться США, Канада, країни Західної Європи, країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону, країни Перської затоки, Австралія, ПАР, Аргентина, Венесуела. Так, приплив іммігрантів у США та Канаду в останні десятиріччя становить близько мільйона осіб щорічно. За оцінками експертів, у країнах Західної Європи сьогодні працює майже 20 млн. іноземних громадян. В окремих країнах Перської затоки мігранти становлять понад 50% усієї робочої сили.

Міграція робочої сили, як правило, вигідна кільком сторонам. По-перше, вона вигідна самим працівникам, які завдяки імміграції в ту чи іншу країну одержали можливість працювати і мати більш високу, ніж на батьківщині, заробітну плату. По-друге, держава та фірми, де працюють іммігранти, мають дешеву і практично безправну робочу силу, в результаті чого одержують додатковий прибуток. По-третє, країни, з яких емігрували працівники, мають додаткове джерело валютних надходжень, оскільки емігранти частину свого заробітку переказують сім'ям.

До негативних наслідків міграційних процесів слід віднести від'їзд висококваліфікованих та працездатних людей, на підготовку яких країна витратила великі гроші.

Контрольні запитання та завдання

1. Що являє собою товарна структура міжнародної торгівлі?
2. Що являє собою географічна структура міжнародної торгівлі?
3. Які основні види міжнародної торгівлі?

4. Назвіть основні види цін, що використовуються в міжнародній торгівлі.
5. Назвіть найбільш характерні рекомендації меркантилістів щодо зовнішньої торгівлі.
6. В чому суть теорії абсолютних переваг А. Сміта?
7. В чому суть теорії порівняльних переваг Д. Рікардо?
8. Назвіть основні причини і наслідки міжнародного руху капіталів.
9. Як класифікують міжнародні кредити?
10. Назвіть основні етапи розвитку міжнародної валютної системи.
11. Які основні причини міжнародної міграції робочої сили?
12. Які наслідки викликає міжнародна міграція робочої сили?

ТЕМА 32. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

На рубежі 50-60-х років ХХ століття у світі виникла низка проблем, які безпосередньо зачіпають долю всього людства. Ці проблеми прийнято називати глобальними. Від їх своєчасного розв'язання залежить існування людської цивілізації на Землі. Щоб краще зрозуміти суть та причини виникнення глобальних проблем, рівень їх загрози для людства і шляхи розв'язання, вивчення даної теми слід здійснювати за таким планом:

4. Проблеми взаємовідносин між державами.
5. Глобалізація негативних наслідків взаємодії суспільства з природою.
6. Проблеми розвитку людини та забезпечення її гідного майбутнього.

1. Проблеми взаємовідносин між державами.

Інтернаціоналізація виробництва, капіталу та господарського життя в цілому, про що йшлося в попередніх темах, посилили чутливість людства до тих чи інших процесів, що відбуваються в окремих країнах або регіонах, зачіпають інтереси усіх суціль на Землі. Справа в тому, що ці процеси в умовах інтернаціоналізації господарського життя роблять істотний вплив на економічний і соціальний прогрес усіх країн та народів, тобто стають глобальними. Глобальні проблеми, на думку вчених та політиків, це такі, що пов'язані з інтересами людства, містять загрозу життю для народів усіх країн і потребують спільних дій усіх країн для їх вирішення.

За своїм походженням і характером глобальні проблеми можна розподілити на три групи:

– проблеми, пов'язані із взаємовідносинами між державами та міждержавними угрупованнями (відвернення світової ядерної загрози та забезпечення стабільного миру, роззброєння);

– проблеми у сфері взаємодії суспільства з природою (комплексна охорона навколишнього середовища, подолання енергетичної та сировинної кризи, освоєння Світового океану і Космосу);

– проблеми, пов'язані з розвитком самої людини і забезпеченням її гідного майбутнього (подолання голоду, бідності, епідемій, збереження і примноження духовних цінностей).

Всі ці проблеми мають яскраво виражений економічний аспект, оскільки впливають на структуру та динаміку суспільного відтворення і вимагають величезних затрат.

Незважаючи на всю різноманітність причин виникнення означених проблем, все ж таки можна окреслити найбільш характерні серед них. Це потрібно для того, щоб правильно визначати стратегію і тактику розв'язання глобальних проблем.

На думку багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених, причини, що зумовили виникнення або загострення глобальних проблем, можна поділити на дві групи. Перша група так чи інакше пов'язана з матеріально-речовим змістом продуктивних сил. Вона включає в себе низький рівень впровадження ресурсозберігаючих, енергозберігаючих та екологічно чистих технологій, швидка урбанізація населення та зростання величезних мегаполісів. Друга група причин виникнення або загострення глобальних проблем пов'язана з суспільною формою функціонування продуктивних сил, тобто з відносинами власності на засоби виробництва і метою суспільного виробництва. В гонитві за високим прибутками приватнокапіталістичні монополії по-хижацьки використовують природні ресурси, забруднюють навколишнє середовище.

Щоправда, чимало вчених, передусім західних, основними причинами виникнення глобальних проблем вважають зростання народонаселення, сучасну НТР, промислове виробництво і навіть психологію людини (мовляв, людині властивий інстинкт до руйнування та насилля). Саме цим останнім багато хто пояснює зростання гонки озброєнь і виникнення воєнних конфліктів.

Та як би вчені не витлумачували причини виникнення та загострення глобальних проблем, головне сьогодні знайти шляхи їх

вирішення, і передусім такої, як збереження земної цивілізації, відвернення її тотального знищення.

Якщо до кінця 80-х років ХХ століття основна небезпека виникнення світової війни продовжувалася протистоянням двох антагоністичних соціально-економічних систем, то сьогодні загрозу становлять локальні конфлікти з приводу територіальних, етнічних та релігійних розходжень. Після другої світової війни в світі відбулося понад 130 воєнні конфлікти, в яких загинуло понад 20 млн. осіб. Близько 30 конфліктів розв'язали США з метою досягнення певних інтересів. Досить згадати війни проти КНР, Кореї, В'єтнаму, Ірану, Іраку, колишньої Югославії, Лівану, Нікарагуа, Куби та багатьох інших країн.

Смертельну небезпеку для цивілізації становить гонка ядерного озброєння, яка набула в сучасних умовах небачених масштабів. До колишніх ядерних країн додалися країни, які або випробували ядерну зброю (Індія, Пакистан), або готові до її виробництва (Ізраїль, ПАР, Іран, КНДР, Японія, Тайвань, Бразилія, Аргентина). Гонка озброєнь призвела до того, що сьогодні в світі нагромаджено понад 50 тисяч ядерних боезарядів, сукупна потужність яких у 1,5 мільйона разів перевищує потужність бомби, скинутої на Хіросіму. Накопичених озброєнь сьогодні достатньо для того, щоб десять разів знищити все живе на Землі. Якщо в період між двома світовими війнами людство щорічно витрачало на військові цілі від 20 до 22 млрд. дол., то сьогодні - понад один трильйон доларів, тобто майже 2 млн. дол. за хвилину. У сферу воєнно-виробничої діяльності включено 50 млн. чоловік, в тому числі понад 500 тис. найбільш досвідчених науковців.

Тому порятунок цивілізації можливий лише в результаті роззброєння. Причому роззброєння сприяло б вирішенню цілого ряду соціально-економічних проблем, зокрема таких як прискорення соціально-економічного розвитку усіх країн, зміцнення міжнародного співробітництва щодо подолання голоду і бідності, небезпечних хвороб та енергетичної кризи.

На жаль, процес роззброєння здійснюється дуже повільно, і ця повільність обумовлена низкою причин, зокрема таких: країни тривалий час недовіряли одна одній; опір військово-промислового комплексу (ВПК) кожної країни; велика складність конверсії, оскільки переведення воєнного виробництва на випуск цивільної продукції вимагає величезних фінансових затрат і може викликати руйнування виробничих потужностей як таких та погіршити

соціально-економічне становище працівників ВПК. Що й сталося в Україні. Прискорені темпи конверсії призвели до руйнування передової техніки і технології, відпливу фахівців за кордон, призупинення науково-дослідних робіт оборонного характеру. Для того, щоб здійснити конверсію свого виробництва, Україні потрібно майже 30 млрд. дол.

Проте труднощі, пов'язані з конверсією воєнного виробництва не повинні бути перешкодою прагненню людства до припинення гонки озброєнь. В кінцевому плані конверсія сприятиме розширенню зайнятості, подоланню диспропорцій у господарстві, послабить дефіцит держбюджету й інфляційні тенденції, стимулюватиме використання науки у виробництві тощо.

Вирішення проблем, пов'язаних з припиненням гонки озброєнь і конверсією воєнного виробництва, вимагає поєднання економічних стимулів та адміністративних важелів усіх країн світу, міжнародних фінансових, економічних та соціальних угруповань. Всі країни повинні співпрацювати в напрямі поетапного зниження рівня ядерних і звичайних озброєнь, а потім і повного роззброєння. Формою такого співробітництва могла б бути система безпеки, яка б функціонувала на базі ООН. Водночас усі країни і народи повинні навчитися вирішувати спірні питання мирним шляхом, шляхом переговорів.

2. Глобалізація негативних наслідків взаємодії суспільства з природою

В другій половині ХХ століття вчені все частіше почали говорити про негативні наслідки взаємодії людини з природою. Саме в цей період загрозливих масштабів досягло забруднення навколишнього середовища, інтенсифікувалося знищення лісів і виснаження земельних ресурсів, загострилася енергетична та сировинна проблеми тощо. Причому в окремих країнах і регіонах згадані проблеми досягли такого рівня, що дав підстави говорити про екологічну кризу.

Однією із важливих ознак екологічної кризи, як вже зазначалося, є катастрофічне забруднення навколишнього середовища відходами виробничої і невиробничої діяльності людини. За структурою ці відходи можуть бути твердими, рідкими і газоподібними. Більшість твердих відходів дає промисловість, передусім гірничорудна. Так, в Україні річний обсяг добування мінеральної

сировини становить один мільярд тонн, а гірської маси – майже три мільярди тонн. Причому з них лише 5 – 8% компонентів мінеральної сировини використовується для виробництва продукції, а решта йде у відходи.

Рідкими відходами забруднюється передусім гідросфера. Основними забруднювачами гідросфери є стічні води і нафта. За деякими підрахунками, річний обсяг стічних вод становить сьогодні приблизно 2000 км³. Щорічно у Світовий океан потрапляє майже 3,5 млн. тонн нафти і нафтопродуктів. Забруднення гідросфери призвело до того, що чверть населення Землі користується забрудненою водою, яка спричиняє різноманітні інфекційні захворювання.

В Україні у водний басейн щороку скидається майже 15 млрд. кубічних метрів стічних вод, які містять майже 2 млн. тонн сульфатів і понад 2 млн. тонн хлоридів та інших шкідливих речовин. Забруднення Дніпра в 4 – 5 разів перевищує граничні норми, але його воду змушені пити близько 40 млн. громадян України. І при цьому відбувається значне зменшення інвестицій на охорону навколишнього середовища. У порівнянні з 1990 роком вони зменшились майже втричі.

Серед газоподібних відходів, що забруднюють атмосферу, провідне місце посідає вуглекислий газ. Світовий океан щорічно поглинає приблизно 50 млрд. тонн вуглекислого газу, що негативно впливає на живі організми. Основну відповідальність за забруднення навколишнього середовища несуть промислово розвинуті країни. Скажімо, частка США у світових викидах в атмосферу становить 25%, країн-членів ЄС – 14%.

Слід мати на увазі, що проблема відходів і забруднення ними навколишнього середовища особливо гостро дає себе знати в умовах панування приватнокапіталістичної власності на засоби виробництва. В гонитві за прибутками підприємці закопують мільйони тонн шкідливих речовин в землю, навіть не інформуючи про це населення. Сьогодні стало практикою експортувати шкідливі речовини та їх відходи з промислово розвинених країн у слаборозвинуті. Американські фірми щороку експортують в слаборозвинуті країни, в тому числі і в Україну, понад 100 млн. тонн отрутохімікатів, використання яких на території США заборонено. З початком ринкових перетворень з подібною практикою зустрілася і наша країна. Вітчизняні підприємці завозили

на територію України отруєне сміття, тару після отрутохімікатів тільки задля отримання прибутку.

Про екологічну кризу свідчить інтенсивне знищення лісів та виснаження земельних ресурсів. За підрахунками вчених, в наш час щорічно знищується приблизно 20 млн. гектарів лісів, передусім тропічних, які є “легенями планети”. Саме ці ліси забезпечують надходження кисню в атмосферу і в них зосереджено більше половини всіх видів флори та фауни нашої планети. Знищення тропічних лісів, як твердять вчені, призводить до виснаження ґрунтів і водних ресурсів, падіння рівня сільськогосподарського виробництва, зникнення багатьох видів флори та фауни, зменшення вмісту кисню у повітрі.

Одним із проявів екологічної кризи є також виведення із сільськогосподарського обороту величезних масивів родючої землі. Протягом ХХ століття людство втратило 200 млн. квадратних кілометрів родючої землі. В наш час людство щороку втрачає 6 - 7 млн. гектарів ріллі. Все це через водяну та вітрову ерозію, забруднення хімічними відходами, будівельними роботами тощо.

В Україні з початку ринкових перетворень кількість ерозійних земель майже подвоїлась і становить сьогодні близько 20 млн. гектарів. Водночас різко зменшується вміст гумусу в ґрунті, зростають площі засолених та кислих ґрунтів.

Серед глобальних проблем, породжених в результаті взаємодії людини і природи, чільне місце посідають енергетична та сировинна проблеми. Вони пов'язані, по-перше, із значним збільшенням масштабів втягнення природних ресурсів у господарський оборот і, по-друге, з обмеженістю цих ресурсів на нашій планеті.

Зростання потреб населення у виробництві товарів та послуг вимагає збільшення використання енергоресурсів та сировини, більшість з яких не відновлювані. За підрахунками вчених, запасів невідновлюваних енергоносіїв при збереженні нинішніх обсягів їх щорічного використання вистачить людству на 70-80 років. Причому значна їх частина міститься в країнах, що розвиваються, але використовуються вони головним чином в країнах монополістичного капіталу. Тому монополії та імперіалістичні держави здійснюють політику “дешевих енергоресурсів та сировини”, тобто за безцінь вивозять з країн, що розвиваються, необхідні їм ресурси природного походження. Навіть ціни на нафту і газ, які в кінці ХХ століття дещо зросли, залишаються доволі низькими для розвинутих монополістичних країн. Країни,

що розвиваються, отримують лише шосту частину тієї виручки, яку мають іноземні монополії від вивезених з цих країн природних ресурсів. Така практика підштовхує монополії та монополістичні держави до нераціонального, хижацького використання енергоресурсів та сировини з чужих країн.

Проблеми постачання енергоресурсів та сировини є доволі гострими і для України, передусім щодо постачання нафти, газу, вугілля, деревини, кольорових металів тощо. Вони стали особливо відчутними після розпаду СРСР, коли на базі колишніх союзних республік виникли незалежні держави, між якими утверджуються ринкові відносини.

Обмеженість розвіданих природних ресурсів і потреба у збільшенні їх постачання роблять доволі актуальною необхідність освоєння Світового океану та Космосу. Вивчення та освоєння Світового океану зачіпає інтереси усіх країн та народів, оскільки:

- займаючи понад 70% площі Землі, Світовий океан через свою рослинність забезпечує більше двох третин річного виробництва кисню нашої планети;
- виступає одним із джерел розв'язання продовольчої проблеми;
- формує погоду на планеті;
- на дні океану зосереджені маловивчені запаси корисних копалин, які багаторазово перевищують за обсягом уже розвідані;
- в океанічній воді розчинені практично всі відомі елементи таблиці Менделєєва;
- забезпечує приблизно 80% транспортних перевезень у зовнішньоекономічних зв'язках.

Щоб усім цим Світовий океан прислужився людству, необхідно дбайливо, грамотно, по-господарськи здійснювати його освоєння. Адже перші кроки щодо його освоєння виявилися нераціональними і підірвали сировинну базу світового риболовства, підвищили вміст вуглекислого газу в атмосфері, призвели до забруднення стічними водами, відходами промисловості, нафтою та отрутохімікатами. За оцінками вчених, у Світовий океан щороку викидається до 20 млрд. тонн шкідливих речовин.

Так само важливим для людства є освоєння Космосу, оскільки воно забезпечує розвиток внутрішніх та зовнішніх систем зв'язку, довгострокове прогнозування погоди, навігацію повітряного та морського транспорту, розвиток і вдосконалення приладобудування, машинобудування, електронної техніки,

енергетики, виробництва нових матеріалів тощо. Шкода лише, що поряд з дослідженнями щодо розвитку продуктивних сил США розробили програму, спрямовану на використання Космосу у військових цілях, з метою ведення так званих “зоряних воєн”.

Щоб зберегти природне середовище, необхідна активна участь кожної країни в роботі існуючої Всесвітньої комісії ООН по навколишньому середовищу і розвитку. Під егідою цієї комісії могли б бути зосереджені зусилля всіх держав, спрямовані на пошуки і впровадження у виробництво нових безвідходних і ресурсозберігаючих технологій, пошуки засобів фінансування заходів по охороні навколишнього середовища, розроблення національних програм раціонального природокористування, забезпечення людства сировиною та енергією. Цьому могли б служити багатосторонні та двосторонні угоди щодо створення нових технологій, пошуку, добування і транспортування енергоносіїв та енергії, раціонального освоєння Світового океану та Космосу.

Тільки таким чином людське суспільство зможе забезпечити собі майбутнє.

3. Проблеми розвитку людини та забезпечення її гідного майбутнього

Важливою групою проблем, які нині є глобальними, пов'язані з розвитком людини, забезпеченням її гідного майбутнього в умовах зростання народонаселення, боротьбою із зuboжінням, голодом, хворобами, наркоманією, бездуховністю, злочинністю, тероризмом, порушенням громадянських прав людини тощо. Ці проблеми суттєво впливають не тільки на механізм і структуру відтворення сукупного суспільного продукту, але й на біологічні та соціальні аспекти відтворення робочої сили та людської популяції взагалі.

Однією з таких проблем є неготовність значної частини країн, а точніше, країн, що розвиваються, до інтенсивного зростання народонаселення, до так званого демографічного вибуху другої половини ХХ століття. Якщо за мільйон років існування людського суспільства населення Землі досягло одного мільярда осіб, то через 120 років після цього воно досягло двох мільярдів, через 32 роки – трьох мільярдів, через 15 років (березень 1976 р.) – 4 млрд., через 13 років (початок 1989 р.) – 5 млрд., і через 11 років – 6 млрд. осіб.

За прогнозами вчених, до 2100 року населення нашої планети становитиме 12-13 млрд. осіб.

З огляду на сказане, людство вже сьогодні повинно думати над тим, як при обмеженій кількості природних ресурсів нагодувати, одягнути, забезпечити житлом постійно зростаюче населення. При цьому слід мати на увазі, що приріст населення відбувається нерівномірно в різних країнах та регіонах. Так, в країнах, що розвиваються, тобто в бідних, приріст населення значно вищий у порівнянні з розвинутими, багатими. Як свідчить статистика, темпи приросту населення в країнах, що розвиваються, у ХХ столітті становили в середньому 2,5% за рік, а в країнах розвинутих вони не перевищували 1%. Як наслідок, у багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки близько одного мільярда осіб живе в умовах абсолютних злиднів, чверть мільярда дітей постійно недоїдає і майже 40 мільйонів осіб щороку помирає від голоду. У найбідніших країнах понад один мільярд осіб неписьменні, півтора мільярда позбавлені будь-якої медичної допомоги. Якщо в капіталістичному світі кількість голодуючих досягла масштабів, яких ніколи ще не було в історії людства, то навряд чи можна говорити про нормальний розвиток і прогрес суспільства з ринковою економікою, як це роблять захисники ринкових перетворень в Україні.

Критерієм оцінки гуманістичності тієї чи іншої соціально-економічної системи, тієї чи іншої цивілізації слугує стан здоров'я людини, всього населення країни, регіону, світу. Проте сьогодні окремі країни, передусім слаборозвинуті, дуже часто стикаються з епідеміями, а людство в цілому – з пандеміями. Причому окремі з небезпечних хвороб, на думку багатьох вчених та політиків, свідомо створені людиною з метою масового знищення живої сили протилежної економічної системи. До середини 80-х років минулого століття саме таким вважалось походження СНІДУ. Вітчизняні та зарубіжні засоби масової інформації переконливо аргументували, що цю страшну хворобу винайдено в лабораторіях військового відомства США для застосування у війні проти СРСР. В ході випробування вона, як казковий джин, вийшла з-під контролю людини і перетворилася в одну з найнебезпечніших хвороб нашого часу.

Боротьба проти епідемій і пандемій, СНІДУ і багатьох інших небезпечних хвороб на національному рівні в умовах становлення і розвитку системи світового господарства виявляється

малоефективною. Тут потрібні спільні зусилля світової спільноти, об'єднання наукового та фінансового потенціалу усіх країн.

Особливої гостроти проблемі подолання хвороб, епідемій та пандемій надає виникнення гігантських мегаполісів, тобто міст з великим скупченням населення. Сьогодні понад 40% населення світу мешкає у великих містах. Окремі з них, наприклад, такі як Шанхай, Буенос-Айрес, Мехіко, населення яких становить 25-30 мільйонів осіб, перетворилися у своєрідні країни в країнах. Зрозуміло, що в умовах інтенсивних міжнародних зв'язків ці мегаполіси є найбільш незахищеними щодо поширення хвороб, виникнення епідемій та пандемій.

Багаторічний досвід боротьби з бідністю, голодом, хворобами, на писемністю, безробіттям, тобто усім, що гальмує розвиток людини, засвідчує, що забезпечити собі гідне майбутнє людство може тільки спільними зусиллями. З огляду на це, світова спільнота мала б інтенсифікувати надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються. Зрозуміло, що зробити це повинні передусім країни монополістичного капіталу, тобто ті, які спочатку через систему колоніалізму, а пізніше – через систему неокolonіалізму забезпечили собі добрі стартові умови для нинішнього розвитку і процвітання.

Чимало могли б зробити для забезпечення гідного майбутнього людини і такі організації, як ООН, МВФ, СОТ та інші міжнародні структури. Причому від них народи слаборозвинутих країн чекають не стільки прямої фінансової допомоги, скільки забезпечення справедливих взаємовідносин, нового економічного порядку, при якому сильний не грабував слабого. Нині ж пограбування країнами монополістичного капіталу набуло небачених масштабів. Справа в тому, що ціни на природні ресурси в країнах, що розвиваються, диктують транснаціональні корпорації. Сьогодні, наприклад, декілька (3-6) ТНК контролюють близько 85% ринку міді, 95% ринку залізної руди, 80% ринку бавовни, пшениці, какао, кави, 75% ринку бананів, 60% ринку цукру тощо. Здійснюючи “політику дешевої сировини”, ТНК знекровлюють економіку слаборозвинутих країн. Скажімо, якщо у 70-80-х роках ХХ століття для придбання одного трактора країні, що розвивається, треба було продати 10-11 тонн цукру, то сьогодні понад 150 тонн.

Крім того, варто було б списати всі борги слаборозвинутих країн, оскільки їх погашення заганяє згадані країни у безвихідь. Річні

надходження від експорту сировини у розвинуті країни лише на 60% покривають річні виплати процентів по боргах.

Новий світовий економічний порядок повинен виключати диктат розвинутих країн, ТНК і міжнародних організацій. Він полягає в тому, що надання “допомоги” країнам, що розвиваються, здійснюється при умові виконання ними певних рекомендацій. Дотримання таких рекомендацій негативно впливає на соціально-економічний стан в країнах, що розвиваються. Так, дотримання Аргентиною вимог МВФ, висунутих при наданні їй кредиту, призвело до переходу економіки у приватні руки і спричинило голод серед 50% населення країни. І подібні приклади непоодинокі. Це сьогоднішня практика відносин країн монополістичного капіталу з країнами, що розвиваються. І не тільки з ними.

Розвиток людини не можливий за умов зростання злочинності і тероризму. В сучасних умовах жодна країна самотійно не може впоратись з ними, оскільки вони набули міжнародного характеру.

Таким чином, всі глобальні проблеми сучасності можуть бути вирішені або пом'якшені тільки завдяки добрій волі та спільним діям усіх держав. При цьому слід пам'ятати, що нинішній рівень розвитку продуктивних сил в цілому дозволяє впоратись з означеними проблемами вже у найближчу перспективу. Проте суспільна форма існування продуктивних сил поки що не є оптимальною, сприятливою для вирішення глобальних проблем. Адже загальновідомо, що приватнокапіталістичні відносини власності орієнтують суспільне виробництво на отримання високих прибутків навіть шляхом загострення екологічної ситуації та інших проблем. І все ж таки людство має прагнути до виживання і розвитку навіть в цих умовах.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні групи глобальних проблем.
2. Які причини загострення глобальних проблем?
3. Які основні шляхи роззброєння та демілітаризації економіки?
4. В чому полягають труднощі конверсії економіки?
5. Які основні шляхи подолання екологічної кризи?
6. Назвіть основні шляхи вирішення сировинної проблеми.
7. Які основні напрямки розв'язання паливно-енергетичних проблем?
8. Назвіть основні чинники, що гальмують розвиток людини і забезпечення її гідного майбутнього.

9. Назвіть основні причини загострення екологічних проблем в Україні.

Рецензія

на навчальний посібник “Політична економія.

Матеріали до лекцій та семінарів”.

Автор доктор економічних наук, професор Кукурудза І. І.

Серед інших подібних видань рецензований посібник виділяється тим, що він підготовлений згідно з освітньо-професійною програмою, визначеною державним стандартом напряму “Економіка і підприємництво”. В ньому доступно і аргументовано розкриваються основні теоретичні положення та наводяться статистичні матеріали на їх підтвердження.

Заслуговує на увагу і те, що в посібнику широко представлені різні точки зору на актуальні проблеми політичної економії. Такий підхід змушує студента з-поміж різних точок зору вибрати свою власну. В посібнику знайшли відображення соціально-економічні процеси в країнах з перехідною економікою.

Посібник стане в пригоді студентам, котрі вивчають політичну економію та основи економічної теорії, а також викладачам, особливо молодим.

Проректор,
завідувач кафедри бухгалтерського обліку,
аналізу і аудиту
Черкаського державного
технологічного університету,
доктор економічних наук, професор

Яценко В. М.